

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI MALİYESİ

Doktora Tezi

MUHARREM ÖZTEL

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI MALİYESİ

Doktora Tezi

MUHARREM ÖZTEL

Danışman: PROF.DR. AHMET TABAKOĞLU

İstanbul, 2007

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ.....	VII
GRAFİK LİSTESİ.....	XV
KISALTMALAR.....	XVI
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE MALİ İDARE

I. İDARİ VE MALİ DÜZENLEMELER	6
A. MUHASEBE-İ UMUMİYE KANUNU	8
B. ISLAHAT-I MALİYE KOMİSYONU	13
II. MERKEZ MALİYE TEŞKİLATI VE GÖREVLERİ	14
A. MALİYE TEŞKİLATINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER.....	14
B. MERKEZ MALİYE TEŞKİLATI.....	17
1.Kalemi Mahsus Müdüriyeti	17
2.Memurin ve Levazım Müdüriyeti.....	18
3.Muhasebe-i Maliye Müdüriyeti	18
4.Muhasebe-İ Umumiye Müdüriyet-İ Umumiyesi	19
5.Düyun-I Umumiye Ve Mu'amelat-ı Nakdiye Müdüriyeti.....	20
6.Varidatı-I Umumîye Müdüriyeti.....	21
7.Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti.....	22
8.Vezne-İ Umumiye Müdüriyeti.....	22
9.Muamelât-ı Umumîye-i Maliye Müfettişliği	23
10.Islahat-ı Maliye Komisyonu	24
11.Rüsumat Müdüriyeti	24
III. TAŞRA MALİYE İDARESİ.....	25
A. MAL SANDIKLARININ DÂHİLİ TEŞKİLATI	26
1. Vilayet Mal Sandıkları	27
2. Liva Mal Sandıkları	28
3. Kaza Mal Sandıkları	28

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİ VE HAZİNE HESAPLARI'NIN DURUMU

I. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİ	30
A. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİNİN ÖZELLİKLERİ	30
1. Bütçelerin Hazırlanması	35
2. Bütçelerin Kabul ve Tasdiki	36
3. Bütçelerin Uygulanması	36
4. Bütçe Hesap Devresi.....	36
B. TAHSİSAT-I MUNZAMA VE FEVKALADELER.....	37

C. BÜTÇE ÇEŞİTLERİ.....	41
1. Adi Bütçeler.....	41
2. Muvakkat Bütçeler.....	44
3. Fevkalade Bütçeler	46
4. Mülhak Bütçeler	48
II. BÜTÇELERE VE HAZİNE HESAPLARINA GÖRE GELİRLER VE GİDERLER.....	49
A. DÖNEM BÜTÇELERİNE GÖRE DEVLET GELİRLERİ VE GİDERLERİ	49
1. Meşrutiyet Dönemi Bütçelerinin Dönem Öncesi Bütçelerine Göre Durumu	49
2. Bütçelere Göre Devlet Gelir ve Giderleriyle Bütçe Açıklarının Seyri	53
3. Bütçe Gelir Kalemlerinin Toplam Gelirler İçindeki Yeri.....	58
4. Bütçelere Göre Tahsisatların (Giderlerin) Dağılımı	61
B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HAZİNE HESAPLARINDA FİİLİ DEVLET GELİRLERİ VE GİDERLERİ.....	64
1. Bütçe Tahminleri ve Fiili Tahsilâtlar	64
2. Hazine Hesaplarına Göre Tahsilâtlar ve Ödemeler	67
3. Ödemelerin Guruplar İtibariyle Dağılımı	70
4. Hazinenin Bütçe Dışı Gelir Kaynakları	77
C. VİLAYETLERİN DEVLET HAZİNESİNE KATKILARI.....	79
1. Kaybedilen Vilayetlerin Maliyeye Etkisi	82

III. BÖLÜM

DEVLETİN BÜTÇELERE GÖRE GELİRLERİ VE GERÇEKLEŞEN TAHSİLÂT MİKTARLARI

I. VASITASIZ VERGİLER VE GELİRLER.....	84
A. ARAZİ VE EMLAK (MÜSAKKAFAT) VERGİSİ	87
B. TEMETTÜ (GELİR) VERGİSİ	91
C. BEDEL-İ ASKERİ.....	98
1. Bedel-i Askerî	98
2. Bedel-i Nakdi-i Askerî.....	99
D. TARİK BEDELİ.....	102
E. AĞNAM, DEVE, CAMUS VE CANAVAR VERGİSİ.....	105
1. Ağnam Vergisi.....	105
2. Deve Camus (Manda) Vergisi	106
3. Canavar (Domuz) Vergisi	107
F. AŞAR	109
G. HUSUSİ ORMANLAR HÂSILATI VERGİSİ	115
H. MAADİN RÜSUMU (MADENLER VERGİSİ)	117
İ. VERGİ TEZAKİRİ ESMANİ.....	120
II. DAMGA, HARÇLAR VE KAYDİYELER	123
A. DAMGA VERGİSİ	124
B. HARÇLAR	127
C. KAYDİYELER.....	130

III. VASITALI VERGİLER.....	132
A. MÜSKİRAT VERGİSİ.....	134
B. TÖMBEKİ BEY'İYESİ.....	137
C. GÜMRÜK VERGİSİ	140
1. İthalat, İhracat ve Transit Vergi Gelirleri	145
2. Meşrutiyet Dönemi ve Öncesinde Gerçekleşen İthal, İhraç Edilen ve Transit Geçen Malların Değer Olarak Miktarları	147
D. RÜSUM-I BAHRIYE.....	153
E. RÜSUM-I SİHHİYE-İ HAYVANİYE.....	157
F. SAYDIYE RÜSUMU	160
IV. İNHİSARLAR (TEKELLER).....	163
A. TUZ İNHİSARI.....	165
B. TÜTÜN İNHİSARI.....	169
C. TÖMBEKİ İNHİSARI	173
D. BARUT İNHİSARI	175
E. MESKÛKÂT İNHİSARI	178
F. POSTA VE TELGRAF İNHİSARI.....	183
V. HÜKÜMETE AİT MÜESSESELER	187
A. HİCAZ DEMİRYOLU İŞLETME HÂSILATI.....	188
B. DOLMABAĞÇE GAZHANESİ HÂSILATI.....	190
C. MEKTEP-İ SANAYİ GELİRLERİ	192
D. HALIÇ KÖPRÜLERİ GELİRLERİ.....	194
E. MADEN GELİRLERİ	196
1. Ereğli Kömür Madenleri.....	196
2. Ergani Madeni.....	198
3. Bulgar Dağı Madeni.....	198
F. FIRAT VE DİCLE VAPURLARI HÂSILATI.....	200
VI. EMLAK VE EŞYAYI EMİRİYE	202
A. EMLAK VE EŞYA-YI EMİRİYE HÂSILATI VE FURUHT (SATILAN) OLUNAN EŞYA BEDELLERİ	202
B. MİRİ ORMANLAR HÂSILATI.....	205
VII. MAKTU VERGİLER.....	208
A. MISIR VE ZEYLÂ VERGİSİ.....	209
B. KIBRIS VERGİSİ	211
C. SİSAM VERGİSİ	212
D. AYNARÖZ VERGİSİ.....	214
VIII. HÂSILAT-I MÜTEFERRİKA.....	215
A. HAZİNE MUAMELATINDAN HÂSIL OLAN VARİDAT	216
B. ZİRAAT BANKASI SÜLÜSAN TEMETTÜATİ	218
C. MEKTEB-İ TİBBİYE HÂSILATI	220
D. İHTİRA BERATLARI VE ALAMET-İ FARİKA RESMİ	221
E. CEZAYI NAKDÎ HÂSILATI	222
F. İMTİYAZLI ŞİRKETLER HÂSILATI VE TEMETTÜATINDAN HÜKÜMET-İ SENİYYE HİSSESİ	224
G. ŞİMENDİFERLER HÂSILATINDAN HÜKÜMET-İ SENİYYE HİSSESİ.....	226
1. Şark Demir Yolları.....	226
2. İzmir-Kasaba Demir Yolu	227

H. İMTİYAZLI ŞİRKETLERDEN TEFTİŞ MASRAFLARINA KARŞILIK ALINAN	229
İ. HİCAZ DEMİRYOLU İANESİ, HÂSILATI MÜTEFERRİKA, ZEBHİYE RESMİ VE MEKTEPLER HÂSILATI	231
1. Hicaz Demiryolu İanesi ve Evrak-ı Nakdiyesi	231
2. Zebhiyye Resmi	232
3. Mektepler Hâsılatı.....	232
4. Hâsılat-ı Müteferrika.....	233
IX. İSTİRDADAD	235
X. TEKAÜT VE MAZULİN SANDIKLARI	237
XI. DİĞER GELİR KALEMLERİ	240
A. HARP VERGİSİ, HARP VE DONANMA İANELERİ	240
B. DİĞER GELİR KALEMLERİ	242

IV. BÖLÜM

DEVLETİN BÜTÇELERE GÖRE GİDER ALANLARI TAHSİSATLARI VE ÖDEMELERİ

I. BORÇLAR VE BORÇ ÖDEMELERİ	244
A. DIŞ BORÇLAR VE DEVLET MALİYESİ.....	244
1. Mali İdare ve Düyun-i Umumiye İdaresi.....	244
2. I.Dünya Savaşı'na Kadar Dış Borçlar ve Borçlanmaya Toplu Bir Bakış (1908–1914).....	249
B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ALINAN DIŞ BORÇLAR (1908–1914)	256
1. 1908 Borçlanması	256
2. 1909 Borçlanması	257
3. 1910 Soma-Bandırma Demiryolu Borçlanması.....	258
4. 1911 Hudeyde-Sana Demiryolu Borçlanması	259
5. 1911 Gümrük Borçlanması	259
6. 1913 Konya Ovasını Sulama Borçlanması	260
7. 1913 Doklar Borçlanması	260
8. 1914 Borçlanması	261
C. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ALINAN İÇ BORÇLAR	262
1. Düzensiz Borçlar (Düyun-ı Gayri Muntazama).....	262
2. Hazine Tahvili ve Avanslar Yoluyla İç Borçlanma.....	264
3. 1918 İç Borçlanması	266
D. I.DÜNYA SAVAŞI VE BORÇLANMA.....	269
1. I.Dünya Savaşı'nın Devlet Maliyesine Etkileri	269
2. Savaşın Finansmanı ve Borçlanma (1914–1918)	278
II. GENEL HİZMETLER	289
A. NEZARET HARCAMALARI.....	289
1. Düyun-ı Umumiye	289
2. Hanedan-ı Saltanat.....	295
3. Meclis-i Umumi	297
4. Maliye Nezareti.....	299
5. Divan-ı Muhasebat.....	301

6. Rûsumat Müdüriyet-i Umumiyesi	302
7. Defteri Hâkanî Emaneti (Dairesi)	303
8. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti	304
9. Daire-i Sadaret	306
10. Şûrayı Devlet	307
11. Dâhiliye Nezareti	309
12. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti	310
13. Hariciye Nezareti	312
14. İlmiye Dairesi	313
15. Adliye Nezareti	315
16. Maarif-i Umumiye Nezareti	316
17. Nafia Nezareti	318
18. Ticaret ve Ziraat Nezareti	321
19. Bahriye Nezareti	323
20. Harbiye Nezareti	325
21. Tophane İdaresi	329
22. Jandarma Dairesi	331
23. Hicaz Demiryolu Müdüriyeti	333
24. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi	334
25. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi	335
SONUÇ	337
KAYNAKÇA	342

TABLO LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1 1325–1330 (1909–1915) mali yılları itibariyle yılı içerisinde alınan muhassasat, muhassasat-ı munzama ve fevkaladenin miktarları.....	40
Tablo 2 1325–1330 (1909–1919) Mali Seneleri Arasında Kabul Edilip Yürürlüğe Konulan Fevkalade Bütçeler	48
Tablo 3 Mülhak bütçelerle idare olunan müesseseler ve 1333 (1917–18) mali yılı muhassasat ve gelirleri.....	49
Tablo 4 1324–1334 (1908–1919) Mali Yıllarına Ait Bütçelere Göre Gelirler Giderler ve Bütçe Açığının Gelirlere Oranı (%).....	56
Tablo 5 1324–1334 (1908–19) Mali Yıllarına Ait Bütçelerde Yer Alan Gelir Kalemlerinin Toplam Gelirler İçindeki Oranları (%).....	60
Tablo 6 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Bütçelerinde Başlıca Harcama Grupları (Kuruş).....	63
Tablo 7 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları Bütçelerine Göre Tahsisatların Dağılım Oranları (%).....	64
Tablo 8 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Gelir Tahminleri, Fiili Tahsilâtlar ve Bütçe Tahminlerinin Gerçekleşme Oranları (%).....	66
Tablo 9 1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Kaynaklı Gelirlerin Tahsilât Miktarlarıyla Nezaretlere Yapılan Ödemeler (Kuruş).....	68
Tablo 10 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama Gruplarına Yapılan Ödemeler (Kuruş).....	74
Tablo 11 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama Gruplarına Yapılan Ödemelerin Oranları (%).....	76
Tablo 12 1324–1334 (1908–1919) Yılları Zarfında Hazinesin Bütçeler Dışından Elde Ettiği Gelirler ve Kaynakları (Kuruş).....	79
Tablo 13 1330 (1914–15) Mali Yılı Zarfında Gerçekleşen Tahsilâtların, İdareler, Vilayetler ve Sancaklar İtibariyle Dağılımı (Kuruş)	80
Tablo 14 1330 (1914–15) Mali Yılı Zarfında Gerçekleşen Tahsilâtların, İdareler, Vilayetler ve Sancaklar İtibariyle Dağılım Oranları (%).....	81
Tablo 15 Vasıtasız Vergilerin; Bütçelerde Öngörülen Miktarları, Yıl Sonu Toplam Tahsilâtları, Tahsilâtlarının Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtlar Toplamına Oranları (%).....	86
Tablo 16 Arazi ve Müsakkafat Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	90
Tablo 17 Temettü Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	97
Tablo 18 Bedel-i Askeriye Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)	101
Tablo 19 Tarik Bedeli (Turuk ve Meabiri Mükellefi Şahsiyesi) Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Tahmini, Tahsilâtları, Tahsilâtların	

	Gerçekleşme Oranı, Toplam Bütçe Gelirlerine, Vasıtasız Vergiler Tahsilâtına ve Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)	104
Tablo 20	Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahmininin Bütçe Gelirlerine, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler İçerisindeki ve Toplam Tahsilatlar İçindeki Oranı (%)	108
Tablo 21	Aşar Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Gelir Tahmininin Varidata Oranı, Tahsilâtların Vasıtasız Vergiler İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)	114
Tablo 22	Hususi Ormanlar Hâsılatı Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	116
Tablo 23	Madenler Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oran (%)	120
Tablo 24	Vergi Tezakir-i Esmânî'nin 1324–1334/1908–1918 Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)	122
Tablo 25	Damga, Harçlar ve Kaydiyelerin; 1324–1334/1908–1909 Yılları Bütçe Tahminleri, Tahsilâtları, Toplam Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranları, Toplam Tahsilât İçerisindeki Oranları (%)	124
Tablo 26	Damga Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Damga, Harçlar ve Kaydiyeler İçindeki ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	126
Tablo 27	Harçlar Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Toplam Bütçe Gelirlerine Oranları, Tahsilâtın “Damga, Harç ve Kaydiyeler” Tahsilâtı İçindeki, Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	129
Tablo 28	Kaydiyeler'in 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirlerine Oranları, Tahsilâtın Damga, Harç ve Kaydiyeler İçindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	132
Tablo 29	Vasıtalı (Bilvasıta) Vergilerin Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilât Miktarları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vergilerin Bütçe Gelirlerine Oranları ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranları (%)	134
Tablo 30	Müskirat Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranları, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	137
Tablo 31	Tömbeki Bey'iyesi Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme	

	Oranları, Bütçelerde Yer Alan Gelirlere Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	139
Tablo 32	Gümrük Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	144
Tablo 33	1324–1334/1908–1918 Yılları İthalat, İhracat ve Transit Gümrük Vergisi Gelirleri.....	145
Tablo 34	1300–1319 Yılları Arası 5'er Yıllık Ortalamalar ve 1323–1334 Yılları Arası İthalat ve İhracat Rakamları.....	148
Tablo 35	Rüsum-ı Bahriye Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları ve Gerçekleşme Oranları, Toplam Gelirlere Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	156
Tablo 36	Rüsum-ı Sıhhiye-i Hayvaniye'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	159
Tablo 37	Rüsum-ı Saydiye'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	162
Tablo 38	İnhisarların Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%).....	164
Tablo 39	Tuz İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	167
Tablo 40	1324–27 (1908–12) Yılları Zarfında İhraç Edilen Tuzun miktar ve değeri ..	168
Tablo 41	Tütün İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tütün İnhisarının Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	171
Tablo 42	1324–1334/1908–1918 Yılları İtibariyle Tütün Tekeli'ni Oluşturan Kalemler ve Gerçekleşen Tahsilât Miktarları.....	172
Tablo 43	Tömbeki İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	174
Tablo 44	Barut İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, İnhisarlar İçindeki Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	177
Tablo 45	Meşrutiyet dönemi başlarında tedavülde olan Meskûkât-ı Osmaniye'nin çeşitleri değerleri ve ağırlıkları.....	180
Tablo 46	Meskûkât İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı,	

Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	182
Tablo 47 Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı'nın 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	187
Tablo 48 Hicaz Demiryolu İşletme Hâsılatının 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	190
Tablo 49 Dolmabahçe Gazhanesi Hâsılatının 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Hâsılatın Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	192
Tablo 50 Mekteb-i Sanayi Hâsılatı'nın 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	194
Tablo 51 Haliç Köprüleri Hâsılatının 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Tahmini Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	195
Tablo 52 Madenler Hâsılatının 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	199
Tablo 53 Fırat-Dicle Vapurları Hâsılatının 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	202
Tablo 54 Emlak-ı Emiriye Hâsılatı 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Emlak ve Eşya-yı Emiriye Gelirlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	205
Tablo 55 Miri Ormanlar Hâsılatı 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	207
Tablo 56 Maktu Vergilerin 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	209
Tablo 57 Mısır Vergisinin 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı ve Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	211
Tablo 58 Kıbrıs Vergisinin 1324-1334/1908-1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları,	

Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	212
Tablo 59 Sisam Maktu Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)	213
Tablo 60 Aynaroz Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	214
Tablo 61 Hâsılatı Müteferrika Gelirlerinin; Bütçelerde Yer Alan Miktarları, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranları (%)	216
Tablo 62 Hazine Muamelatı’ndan Hâsıl Olan Varidat’ın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	218
Tablo 63 Ziraat Bankası Sülûsan Temettüatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	219
Tablo 64 Mekteb-i Tıbbiye Hâsılatı 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	220
Tablo 65 İhtira Beratları Varidatı’nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	222
Tablo 66 Ceza-yı Nakdi Varidatı’nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	223
Tablo 67 İmtiyazlı Şirketler Gelirinden Hazine Hissesi’nin 1324–1334/1908–1919 Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	225
Tablo 68 Şimendiferler Hâsılatından Hazine Hissesi’nin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	228
Tablo 69 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları İtibariyle Demiryolları Hâsılatından Hazine Hissesi İçin Demiryolları İtibariyle Gerçekleşen Tahsilâtlar	229
Tablo 70 İmtiyazlı Şirketlerden Teftiş Karşılığı Alınan Varidatın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, , Tahsilâtların Oranları, Gelir	

Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	230
Tablo 71 Hicaz Demiryolu İanesi ve Hâsılatı Müteferrikanın 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%).....	234
Tablo 72 1327–1334/1911–19 Malî Yıllarında Hazırlanan Bütçelerde Yer Alan İstirdadlar.....	236
Tablo 73 İstirdadların 1327–1334/1911–19 Malî Yılları İtibariyle Bütçelerde Yer Alan Gelirleri, Tahsilât Miktarları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranı (%).....	237
Tablo 74 1327–1334/1911–1919 Malî Yılları Bütçelerine Göre Tekâüt ve Mazulîn Sandıkları Gelir Tahminleri ve Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%).....	238
Tablo 75 Tekâüt ve Mazulîn Sandıkları Gelirlerinin; Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Yeri (%).....	239
Tablo 76 1328–30 (1911–19) Malî Yılları Bütçelerine Göre Harp vergisi Tahmini Gelirleri, Harp Vergisi ile Harp ve Donanma İaneleri Tahsilâtı, Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Yeri (%).....	241
Tablo 77 1330–34 (1914–19) Malî Yılları Bütçelerinde Yer Alan Diğer Gelir Kalemleri.....	243
Tablo 78 Devlet Gelirlerinin (1327) 1911/12 Yılı İtibariyle Düyun-ı Umumiye İdaresine Ait Kısmı (Lira).....	248
Tablo 79 Osmanlı Devleti'nin 1900, 1903, 1909 1913 Ve 1914 Yılları İtibariyle Borç Stoku.....	251
Tablo 80 Osmanlı Devleti Borçlarının 1914 Yılı İtibariyle Borç Durumu.....	255
Tablo 81 1326 Mali Yılı İtibariyle Tespit Edilen Düzensiz Borçların Miktarı.....	264
Tablo 82 1904–1914 Dönemi içerisinde alınan başlıca avanslar.....	265
Tablo 83 Devletin Savaş Dönemi Bütçe Ödemeleri ve Ödemelerin Genel Toplam İçindeki Oranları (%).....	277
Tablo 84 1914–1918 Yıllarında Almanya ve Avusturya'dan Alınan Avanslar.....	283
Tablo 85 1914–1918 Yılları Arası Tedavüle Çıkarılan Evrak-ı Nakdiye.....	284
Tablo 86 I.Dünya Savaşı'nın Maliyeti (milyon lira).....	286
Tablo 87 1914'te ve 1918'de Devlet Borçları'nın Durumu.....	288
Tablo 88 Düyun-ı Umumiye İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	294
Tablo 89 Hazine-i Hassa Hanedanı Saltanat İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	296
Tablo 90 Meclis-i Umumi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	298

Tablo 91 Maliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	300
Tablo 92 Divan-ı Muhasebat İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	302
Tablo 93 Rüşumat İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	303
Tablo 94 Defter-i Hakani Emaneti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	304
Tablo 95 Posta Telgraf ve Telefon İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	305
Tablo 96 Daire-i Sadaret İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	307
Tablo 97 Şûra-yı Devlet İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	308
Tablo 98 Dâhiliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	310
Tablo 99 Emniyet-i Umumiye İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	311
Tablo 100 Hariciye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	313
Tablo 101 İlmiye İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	314
Tablo 102 Adliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	316
Tablo 103 Maarif-i Umumiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	318
Tablo 104 Nafia Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	320
Tablo 105 Ticaret ve Ziraat Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	322

Tablo 106	Bahriye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	324
Tablo 107	Harbiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	328
Tablo 108	Tophane İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	330
Tablo 109	Jandarma İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	332
Tablo 110	Hicaz Demiryolu İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	334
Tablo 111	Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	335
Tablo 112	Sıhhiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%).....	336

GRAFİK LİSTESİ

	Sayfa
Grafik 1 1908-19 Dönemi Bütçe Gelir Ve Giderlerinin Seyri.....	57
Grafik 2 1908-15 Dönemi Gelir Tahminlerinin Ve Tahsilatların Seyri	67
Grafik 3 1908–19 Yılları Fiili Gelir ve Giderlerin Seyri.....	70
Grafik 4 1909–12 ve 1914–17 Mali Yılları İçin Yapılan Toplam Ödemelerin Oranları.....	77
Grafik 5 1884-1919 Yılları Arası İthalat ve İhracat Dengesi.....	149
Grafik 6 1325 (1909–10) Mali Yılında İthal Edilen Malların Değer Olarak Toplam İthalat İçindeki Oranları.....	150
Grafik 7 1325 (1909-10) Mali Yılı İtibariyle İhraç Edilen Malların Değer olarak Toplam İhracat İçindeki Oranları.....	152
Grafik 8 1323–27 (1907–12) Yılları İtibariyle Osmanlı Devleti’nin Ticaret Yaptığı Ülkeler ve Toplam Ticaret Hacimleri /Osmanlı Altını.....	153

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
APK	:Araştırma Planlama Kurulu
B.	:Receb
B.O.A.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	:Bakınız
c.	:Cilt
Ca.	:Cemaziyelahir
çev.	:Çeviren
DİE.	:Devlet İstatistik Enstitüsü
drl.	:Derleyen
gös.yer.	:Gösterilen yer
h.	:Hicri
hızl	:Hazırlayan
İ.DUİT.	:Dosya Usulü İradeler
İ.F.M.	:İktisat Fakültesi Mecmuası
İ.KAN.	:İrade Kanun Nizamı
İ.ML	:İrade Maliye
İ.MLU	:İrade Meclis-i Umumi
İ.MMS.	:İrade Meclis-i Mahsus
M.M.Z.C.	:Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
M.V.	:Meclis-i Vükela Mazbataları
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
MKT.MHM.	:Mektubi Mühime
nr.	:Numara
Ra.	:Rabiyyülahir
s.	:Sayfa
T.C.T.A.	:Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
U.İ.İ.M.	:Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve devamı
Y.EE.KP	:Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa
Y.PRK.ML.	:Yıldız Perakende Maliye
yay.	:Yayınlayan

GİRİŞ

Çalışmanın konusunu “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi” oluşturmaktadır. Geçmişe olan ilgi aynı zamanda bu günü anlamının gayretidir de. Bu anlamda bu konuyu, bizi araştırmaya sevk eden iki sorudan biri, Cumhuriyet’in Osmanlı’dan miras olarak ne aldığıdır. Diğer ise Osmanlı Devleti’nin yıkılmasında etkili olan unsurlar nelerdir? Bu sorular çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin son dönem yani II. Meşrutiyet Dönemi maliyesinin hangi şartlar altında ve durumda olduğu önemli bir soru haline geliyor. Bu sorulara cevap aramak için Osmanlı Devleti’nin son dönemini oluşturması dolayısıyla Cumhuriyet’e zaman bakımından en yakın olan bu döneme dikkatimiz yoğunlaşmıştır. Bu dönemin dikkat çekmesinde bir diğer neden de Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemleriyle ilgili mali açıdan birçok araştırmanın yapılmış olmasıdır. Oysa bu dönemin mali yapısını inceleyen çalışmaların nispeten daha az olduğu görülür. Bir devletin maliyesinin durumu, iktisadi durumunu ve zihniyetini ortaya koyan bir sonuç olarak görülebilir. Aynı zamanda devlet organizasyonu ile ilgili bilgi veren değerli bir rehber olarak da değerlendirilebilir. Bu çerçevede dönemin mali durumu bize önemli ipuçları verecektir.

Çalışmanın incelemeye tâbi tuttuğu yıllar II. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1908 yılından, I.Dünya Savaşı’nın sona erdiği 1918 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem içinde 1329 (1913–14) mali yılı hariç olmak üzere, her yıl mali idare tarafından bütçeler hazırlanmıştır. Çalışmamızın asıl iskeletinin bir ayağını ilgili mali yıllarda hazırlanan bütçelerde yer alan gelir (varidat) kalemleri ve gider (tahsisat) kalemleri oluşturmaktadır. Diğer ayağını ise bu yıllarda hazinenin tahsil edebildiği gelirlerin miktarları ve hazinenin bütçelerde yer alan daire ve nezaretlere ilgili yıllar içinde yaptığı ödemeler oluşturmaktadır. Çalışmamızın bu ana yapısının çerçevesini ise dönemin maliye teşkilatı ile Osmanlı Devlet’i için Kırım Harbi’nden beri bir sorun aynı zamanda çözüm olmaya devam eden borçların dönem öncesinden aktarılan şekliyle birlikte II. Meşrutiyet Dönemi içindeki durumu oluşturmaktadır.

Çalışmamızın kaynaklarını evvela Osmanlı Devleti’nin ilgili yıllara ait bütçeleriyle birlikte Maliye Nezareti’nin aylık olarak çıkardığı “İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası” oluşturmaktadır. Bu mecmuada Meşrutiyet’in başından 1332 yılına kadar

her yılın varidat ve tediye rakamlarıyla birlikte mali konulara dair ayrıntılı istatistikî tablolar verilmekteydi. Bunlarla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi, kat'î hesap defterleri, döneme ait kitap, gazete ve dergiler, Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, nizamnameler, bütçelerin esbab-ı mucibeleri gibi matbu kaynaklarla birlikte, konuyla ilgili kitap ve makaleler diğer kaynakları oluşturmaktadır.

Kaynaklarda sorun olarak ortaya çıkan en önemli husus rakamların güvenilirliği meselesidir. Mesela, bir yıla ait bütçenin esbab-ı mucibesinde gerçekleşmiş bir rakamın bir başka kaynakta farklı olduğunu görebilmek mümkün olmaktadır. Yine İhsaiyat dergilerinde bir gelir kalemine ait tahsilât miktarının başka bir kaynakta farklılık arz edebildiği görülmektedir. Bu sorunu aşmak için kaynakların verdiği rakamları karşılaştırma, birbirine en yakın rakamları veren kaynakları kullanma ve tutarlılığı sağlayacak bir sistemi takip etme gibi çarelere başvurulmuştur. İkinci el kaynaklarda bulunan verilerin güvenilirliğini sağlamak için mümkün oldukça birinci el kaynaklardaki verilerle karşılaştırmalar yoluna gidilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Meşrutiyet Dönemi'nin başlamasıyla birlikte mali yapıda gidilen değişikliklere yer verilmiştir. Zira özellikle Tanzimat'tan sonra mali sistemle ilgili değişiklikler sürekliliğini korumuş ve Meşrutiyet'in tekrar ilanı ile birlikte önemli ölçüde ve maliyenin merkezileşmesi yolunda kendisini göstermiştir. Bu bölümde; vergilerin tarh ve tevziine, bütçelerin hazırlanmasına, uygulanmasına, devlet hesaplarının tutulmasına ve denetlenmesine vs. ilişkin kurallar bütününe içeren devlet bütçesinin uygulamasının devamlı surette bir düzene sokulmasını sağlayan dönemin en önemli yeniliklerinden biri kabul edilen usul-i muhasebe kanununa yer verilmiştir. Ayrıca, vergilerin toplanmasında ve tediyelelerin gerçekleştirilmesinde kilit rol oynayan merkez maliye teşkilatının bu dönemin başlarında aldığı şekille birlikte taşra maliye idaresi hakkında da bilgi verilmiştir.

İkinci bölümün içeriği II. Meşrutiyet Dönemi'nin bütçeleri ve hazine hesaplarının durumunu ortaya koymaya yöneliktir. Bu bölümde evvela dönem bütçelerinin hazırlanması, kabul edilmesi, uygulanması ve hesap devresi gibi özellikler ortaya konmuştur. Daha sonra dönem bütçelerinin denkleğinin bozulmasına neden olan, yıl içinde ihtiyaçlar hâsıl oldukça adi bütçelere eklenen tahsisat-ı munzamalar ve

fevkaladelerden bahisle bu tahsisatlar sonucu bütçe açıklarının yıl sonunda öngörülenden fazla olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Yine bu bölümde dönem bütçelerine göre devletin gelir gider hesapları incelendi. Gelir ve giderlerin yıllar içindeki artış ve eksilmeleri bu sayede gözlemlenebildi. Yine bu veriler sayesinde giderlerden idare ve nezaretlerin aldığı payların yıllar içinde ne olduğu ve tahsisatların yıllar içinde nasıl şekillendiğiyle beraber bu şekillenmeyi etkileyen nedenler ortaya koyulmaya çalışıldı. Dönemin fiili hazine hesaplarının nasıl bir tablo sergilediği ikinci bölümün son kısmında yer aldı. Burada bütçelerde yer alan gelir tahminleriyle fiili gelirlerin durumu, yine yıllar içinde idare ve nezaretlerin hazine ödemelerinden aldıkları paylar ortaya koyulmaya çalışıldı. Burada yer alan bir diğer önemli konu ise; dönemin özellikle Balkan ve I.Dünya Savaşları yıllarında oluşan devasa boyutlardaki bütçe açıklarının kapatılması, savaş dönemlerinde savaşların finansmanı ve devletin hizmetlerini sürdürebilmesi için bütçe dışı gelir kaynaklarının neler olduğu ve bu kaynaklardan ne miktarda faydalandığı ele alındı. İncelediğimiz dönemde bütçe kaynakları ve hazine gelirleri üzerinde olumsuz bir etki olarak ortaya çıkan yeni toprak ve nüfus kayıpları bu bölümün son ele alınan konusu oldu.

Üçüncü bölüm, devletin bütçelere göre gelirlerini ve gerçekleşen tahsilât miktarlarını incelemeye yönelik hazırlanmıştır. Bu bölümde hazinenin bütçelerde yer alan vergilerini incelemek için evvela, vergilerin çalışma dönemimize kadar geçirdikleri aşamalar kısaca, ana hatlarıyla tarihçe şeklinde verilmeye çalışıldı. Yine bu vergilerden elde edilen gelirler için hazırlanan tablolar eşliğinde vergilerin yıllar içindeki hazineye katkı seviyeleri miktar ve oransal olarak incelendi. Burada izlenilmesi uygun görülen yöntem, bütçelerde yer alan sıralamayı takip ederek, evvela gelirlerin ana kısımları itibariyle -vasıtasız, vasıtalı vergiler gibi- incelemesi yapıldı. Daha sonra her bir vergi türü tek tek incelemeye tabi tutuldu. Burada karşılaşılan bir sorun, yıllar içinde bazı vergi türlerinin bütçelerde yer aldığı kısımların değişmesi oldu. Vergileri kendi kısımları içinde karşılaştırmalı olarak incelememizden dolayı bütçe kısımlarının gelir ağırlıklarının hesaplanmasında sorunlar ortaya çıkabildi. Bu durumu telafi için bu tür vergileri daha çok yer aldıkları bölümlerde değerlendirmeyi uygun bulduk. Her hangi

bir kısma dâhil edemediğimiz vergi türlerini ise “diğer gelir kaynakları” başlığı altında inceledik.

Bu bölümde yer alan gelir kaynaklarının hazineye sağladığı katkı bakımından ne anlama geldiğini anlayabilmek için geçmiş dönemlere ait verilerden yararlandık, karşılaştırmalar döneme ait gelir miktarlarının tarihi süreç içindeki seyrini görmeye yönelik bir bakış açısı kazandırmada faydalı oldu.

Çalışmamızın son bölümünü Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet Döneminde gider kalemleri oluşturdu. Bu bölümü hazırlarken kullanılan yöntem, bütçelere göre gider alanları, tahsisat miktarları ve ilgili yıllar içinde gerçekleşen ödemelerin bir arada değerlendirilmesine yönelik oldu. Yine bölüm iki ana başlık altında “borç ödemeleri” ve “genel hizmetler” şeklinde oldu.

Dönem içinde devlet borçları ayrıntılı bir şekilde irdelenmeye çalışıldı. Dış borçların devlet maliyesi üzerindeki etkileri kurumlarıyla birlikte değerlendirilmeye çalışıldı. Borçlar incelenirken I.Dünya Savaşına kadarki dönem ve savaşla birlikte işleyen süreç ayrı ayrı ve sonrada bütün olarak ele alındı. Dönemin bütününde devletin gerçekleştirdiği dış ve iç borçlanmaların nedenleri, miktarları kullanıldıkları alanlar ortaya koyulmaya çalışıldı. I.Dünya Savaşı’nın olağanüstü masraflarının karşılanması için devlet maliyesinin verdiği mücadele, maliyenin ve iktisadi hayatın bu savaştan etkilenme boyutları irdelenmeye çalışıldı. Savaşın finansmanı için girilen borçlanma süreci barış döneminin borçlanmaları da farklı bir kategoride ele alındı.

Savaşın bütçeler üzerindeki etkisini bu bölümün ikinci kısmında evvela, harbiye ve bahriye nezaretlerinin tahsisat miktarlarındaki barış ve savaş yıllarına ait ödemelerde gördük. Gerçekte tahsisat miktarlarının ele alındığı bu bölümün ikinci kısmında nezaret ve dairelerin yıllar içinde aldıkları ödemelerde bu durumu gösteren bir manzara arz etmekteydi. Zira devletin tüm kaynakları savaş giderleri için seferber edilmişti.

Nezaret ve idareler için hazinenin bütçe kaynaklı gelirlerden yaptıkları ödemeleri, adi bütçe tahsisatlarıyla birlikte verip, her bir nezaret ve dairenin toplam ödemelerden aldığı payı ortaya koymaya çalıştık. Nezaret tahsisatlarının incelendiği bu

kısımda devletin diğ er bir ifadeyle h  k metlerin ayırdıkları tahsisatlardan ve yaptıkları ödemelerden dönemin iktisadi, siyasi ve sosyal şartlarını anlamaya yönelik veriler elde ettik.

Böylece, giriş bölümünün ilk satırlarında cevaplarını aradığımız sorulara bir kapı aralamayı hedefledik. Ancak, konu spesifik bir görünüm arz etse de çalışma esnasında bir devletin maliyesinin, yine devletin iktisadi, siyasi, askeri, ideolojik vs. durumuyla ilgili alanlarla birebir bütün olduğunu yakinen gördük. Ancak, çalışmanın olması gereken istikamet ve boyutlarını dikkate alıp, çalışma konusunun ana çizgisinden sapmamasının gayreti içinde olduk. Bu durumlarda dipnotlar en büyük yardımcımız oldu.

I.BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE MALİ İDARE

I. İDARİ VE MALİ DÜZENLEMELER

Hükümet tarafından Osmanlılar için saadetin başlangıcı, “mebde-i saadet-i Osmaniyan olarak görülen¹, II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte² idari ve mali alanlarda özellikle 1908–11 yılları arasında görev yapan maliye nazırlarından Ziya Paşa ve Mehmet Cavid Beyler döneminde mali idare ve sistemde önemli yapısal değişiklikler yapılmıştır³. Zira, Sultan II.Abdülhamit “bizde eksik olanın maliyemizde muntazam idare ve kuvvetli bir kontrol sistemi olduğunu biliyorum.”diyerek meşruti idarenin devraldığı bu önemli sorunu dile getirmişti⁴.

¹ Hükümet tarafından “Mebde-i saadet-i Osmaniyan” olarak telakki edilen 10 Temmuz (24 Temmuz 1908) tarihi II. Meşrutiyet’in başlangıcı olması nedeniyle, hükümetin teklifiyle çıkarılan bir kanun ile milli bayramlardan biri olarak kabul edilmiştir. BOA, İ.KAN, 1327/C-20, 23 Haziran 1325 (17 C.1327). Meşrutiyetçiler; Kanun-i Esasi’nin tekrar yürürlüğe girmesiyle, parlamentonun yeniden toplanmasıyla, devletin derhal kurtulacağına inanmışlardı. Fakat çok geçmeden acı bir şekilde görülmüştür ki, yabancı baskısı, sömürücü kapitülasyonlar halinde yerinde kalmıştır. Hatta daha da ağır basmış ve ülkeden ayrılma olayları devam etmiştir. Büyük kitle yine fakirdir. Dolayısıyla bu şartlar altında bir meşruti sistem kurmak boştu. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Arba yayınları, 2.baskı, İstanbul 1996, s.47. “Baskıdan bunalmış kitle boşalmış bir zemberek hızıyla Meşrutiyet’ten beklediklerinin derhal olmasını istemişti” Tunaya, Meşrutiyet’in İlanı, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul 1998, s. 72. Meşrutiyet’in yaydığı özgürlük havası 6 ayda 100 civarında grevle bozuldu. Bir iki yıl gibi kısa bir zaman diliminde Trablusgarp, on iki ada, Bosna Hersek ve Girit’in kaybedilmesiyle beraber Bulgaristan’ın çarlığını ilan etmesiyle yıkıcı gelişmeler olarak ortaya çıkarken, Balkan Savaşları devletin içinde bulunduğu siyasi, askeri, mali darboğazı daha da artırmıştır. İngiliz Hükümeti’nin Mezopotamya’da, Fransızların Suriye’de, Almanların Anadolu’daki nüfuz alanı elde etmedeki mücadeleleri Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist bir baskı şeklinde kendini hissettirmeye devam etmiştir. Eriz Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, 16.baskı, İstanbul 2003, s. 140, 154–156; Bu dönemde Batı’dan beklenen desteğin bulunamayışına dair ayrıca bkz. Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.466. Tüm bu gelişmelere karşı Osmanlı hükümetinin yapabildiği tek şey ise Avusturya mallarına boykottan ibaret olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi IX. cilt, TTK, Ankara 1999, s.222–223

² Osmanlı ülkesini “II. Meşrutiyet”in ilanına sürükleyen siyasi, askeri nedenler yanında halkın üzerindeki vergi yüküyle ilgili bir çalışma olarak bkz. Aykut Kansu, 1908 Devrimi (çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, 3.baskı İstanbul 2002. Ayrıca askerin ödenmeyen maaşları ve geciktirilen terhisleri dolayısıyla biriken hoşnutsuzluğuna dair bkz. A.L.Macfie, Osmanlı’nın Son Yılları 1908–1923, (çev. Damla Acar, Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 28–34. Devrimin nedenini Donald Quataert “Batı’nın iktisadi yayılmasının etkisi”ne bağlıyor. Quataert, Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908), Yurt Yayınları, Ankara 1987, s.11

³ Mali işlerin düzene sokulmasına dair burada bahsi geçen yapısal düzenlemeler daha Meşrutiyet ilan edilmeden 1323 yılı Mayıs ayında Maliye Nazırı Ziya Paşa tarafından mütalaa edilerek yapılacak değişiklikler ayrıntılı olarak sıralanmıştır. Y.PRK.ML., 28/27, 6 Mayıs 1323

⁴ Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, Dergâh yayınları, 6.baskı, İstanbul 1999, s.81. Kamil Paşa ise “Devlet-i Aliyye’nin istikbali hangi nokta-i nazardan bakılırsa bakılsın ahval-i malisinin ıslahında görünür” demekteydi. Y.EE. K.Paşa, 86-40, nr. 3920

Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılanların dışındaki devlet gelirlerinin tümü Maliye Nezareti bünyesinde toplanarak mali işlerde merkezileşmeye gidildi⁵. Meşrutiyet'e kadar özerk olan bazı hizmetlerin maliye ile birleştirilmesi sağlandı. Maliyeden bağımsız olan Rüşumat (Gümrükler) Emanetiyle, Posta ve Telgraf Nezareti Umum Müdürlüğe dönüştürülerek Maliye Nezareti'ne bağlandı⁶. Defter-i Hakani (Tapu-Kadastro) Nezareti sadece mali yönüyle Maliye Nezareti'ne dâhil edildi⁷. Hicaz emekli sandıkları da nezarete bağlandı. Maliye Teftiş heyeti takviye edilerek işler hale getirildi. Maliye mektebi açıldı. Tahsil-i Emval, tensikat, Turuk-u Umumiye İnşaatı gibi kanunlar yürürlüğe konuldu. Yine bu dönemde ıslahat-ı maliye komisyonunun incelemeleri sonucunda müsakkafat (emlak) vergisi kanunu, nizamname ve talimatları vs. hazırlandı⁸.

Yukarıda zikredilen yeniliklerin çoğu “bütçenin birlik prensibi”ne yöneliktir. Böylece devlet gelir ve giderlerinin tek elden yönetildiği bir merkezde “bütçede” toplanması mümkün olacaktır⁹. Bu yolda meşruti idare gelir ve giderleri tek bütçede birleştirerek mali idarede merkezileşme yolunda önemli bir adım atmıştır¹⁰. Bu yeniliklerin yanında Meşrutiyet ile birlikte mali alanda gerçekleşen en önemli gelişmelerden biri “Millet-i Osmaniye'nin ilk defa olarak bir bütçeye sahip olması”¹¹

⁵ Aynizade Hasan Tahsin, 19.Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi, Matbaa-i Ebu Ziya, İstanbul 1928, s.17

⁶ Rüşumat Emanetiyle Posta ve Telgraf Nezaretinin Müdüriyet-i Umumiye'ye Tahviliyle Maliye Nezaretine Raptı ve Defter-i Hakani Nezaretinin Yalnız Cihet-i İdame-i Maliyesinin Hazine-i Maliyeye Merbutiyeti Hakkında İrade-i Seniyye, Düstur, II.Tertip, I.Cilt, 29 Haziran 1325, s.355-356; Posta ve Telgraf İdare-i Umumiyesi'nin Teşkilatı Hakkında Nizamname, Düstur 2.Tertip, I.Cilt, 2 Eylül 1325, s.744-747; ayrıca yeni harflere çevrili şekli için bkz., Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı, C.I, Ankara 1998, s.486-493

⁷ Düstur 2.Tertip, I.Cilt, 29 Haziran 1325, s.355-356; ayrıca yeni harflere çevrili şekli için bkz., Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı, C.I, s.480-483

⁸ Aynizade Hasan Tahsin, Osmanlı Dönemi Borsa Ve Mali Sistemi, (çev.) M.Ragıp Batumlu, İ.M.K.B. yay., İstanbul 1990, s.12

⁹ Bedi Necmettin Feyzioğlu, Nazari Tatbiki Mukayeseli Bütçe, İstanbul 1981, s.49

¹⁰ Aynizade, a.g.e., s.17. Bir çalışmada incelediğimiz dönem öncesinde devlet maliyesinin içinde bulunduğu sorunların; vergi gelirlerinin büyük bir kısmının –yarıdan fazlasının- yerel unsurların elinde olmasından kaynaklandığı dile getiriliyor. Ayrıca, devletin dış borçlanmasının en temel nedeninin merkezi devletin güçsüzlüğünden kaynaklandığı zikrediliyor. Oysa II. Meşrutiyet ile birlikte devlet daha da merkezileştiriliyor. Gelirlerin tamamen bütçeler vasıtasıyla tek elden toplanması ve tediyesi sağlanıyor. Ancak mali sıkıntılar ve borçlanma dönem öncesinde olduğu gibi hatta artarak devam ediyor. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 1994, s. 62 vd.

¹¹ Mehmed Cavid Bey bu konudaki düşüncelerine şu şekilde devam ediyor. “İlk defa olarak kuvve-i icraiye, ahval-i maliye, her kelimesine hürmet ve riayet eylemek mecburiyetinde olacağı bir kanun karşısında bulunuyor. Efrad-ı milletin hidemat-ı umumiyenin ifası için tediye edecekleri tehalüf badema

diğer bir ifadeyle “bütçe hakkı”nın millete verilmesidir. Mali teşkilatın düzenlenmesi, Divan-ı Muhasebatın yeniden kurulması, sarftan önce vize usulünün kabulü, vergi kanunlarının tadil ve ıslah gayretleri yanında yapılan yeniliklerin en önemlilerinden bir diğeri ise dönemin ihtiyaçlarına uygun hazırlanan “Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu”dur¹².

Yine bu dönemde önemli parasal gelişmelerden olarak 1916 yılında kabul edilen “Tevhid-i Meskûkât” kanunu ile nihayet sikkeler belirli bir düzene kavuşturulmuştur. Bu kanuna göre; 1844 öncesinden kalma tüm sikkelerin tedavülüne son verilip ve her türlü ödeme için 1 Altın Liranın 100 gümüş kuruşa eşit olduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte devlete yapılan ödemelerde 300 kuruşluk bir tavan oluşturulmuştur. Böylece taşrada değişik türlerde gümüş sikkelerle yapılan ödemelerde kullanılan değişik kur değerleri yürürlükten kaldırılmakla beraber yukarıda zikredilen önlemlerle Osmanlı para birimi yalnızca altın üzerinden tanımlanmış oluyordu¹³. Bu düzenlemeyle ulaşılmak istenen hedeflerden biri de piyasalardaki ufaklık paraların olmayışından kaynaklanan sıkıntıların ve ufaklık para ticareti yapan sarrafların % 10 komisyon ile para bozmasının önüne geçilmesiydi. Ancak, savaşın sonuna kadar bu problemin kalıcı olarak çözülmesi mümkün olmadı¹⁴.

A.Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu

II. Meşrutiyet döneminde mali açıdan gerçekleştirilen en önemli yenilik 1909 bütçesini takiben çıkarılan “Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu”nun kabul edilip

kendi müntahabları olan mebusanın taht-ı tasdikinde olmak hasebiyle bu babda keyif ve tahakkümün zulüm ve istibdadın cereyanından bahsedilemez; sarfiyat-ı umumiye-i devlet de kısımlarıyla, fasıllarıyla, maddeleriyle, muayyen olduğundan ve bunların haricine çıkılmaması için her türlü tedabir-i ihtiyatiyeye tevessül olduğundan bu babda da israf ve tebzirden masun kalınmış oluyor”, Mehmed Cavid, U.İ.İ.M., “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-7”, c.2, no: 8, 30 Haziran 1325, s.554

¹² Feyzioğlu, Bedi Necmeddin, Nazari Tatbiki, Mukayeseli Bütçe, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981, s.31

¹³ Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.241. Parasal istikrar adına atılmış bu adımlar, savaşın artan giderlerinin karşılanması için sürekli para ihracı neticesinde, gümüş sikkeler kısa bir süre sonra piyasadan kayboldu. Savaş boyunca günlük alışverişler en küçüğü 1 kuruştan başlayan kâğıt paralar ile yapıldı. Böylece, devletin para düzeni, altın sikkelerle itibari değerleri üzerinden tedavül eden ancak altına çevrilemeyen kâğıt paralardan oluştu. Pamuk, gös.yer.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Para Pul Oldu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 401 vd; Raşit Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 58, 1937, s.1155–1156

yürürlüğe konmasıdır¹⁵. Devlet bütçesinin uygulamasının devamlı surette bir düzene sokulması amacına matuf olan bu kanun Fransız genel muhasebe kanunu esas alınarak hazırlanmıştır¹⁶. 6 Haziran 1910 (24 Mayıs 1326) tarihinde kabul edilip 1911 yılında yürürlüğe konulan kanunu daha sonra 27 Şubat 1912 tarihinde “Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanun-ı Muvakkati” takip etmiştir ve böylece 1908 yılından itibaren geçerli (14 Şubat 1327) olmak üzere yeniden düzenlenmiştir¹⁷.

Usul-i muhasebe-i umumiye kanununun gerekçesinde bu kanunun bütün gelirlerin (malların) idaresinde uyulması gereken kuralları ortaya koyduğu yer alır. Aynı zamanda, defter tutmak, tahsil ve tediye işlerini yerine getirmek gibi mali görevlerin yerine getirilmesine memur olanlardan ziyade, toplumun menfaatini idareye memur olan yöneticilere hitap ettiğinin özellikle vurgulanması önemlidir¹⁸.

Bu kanun ile vergi tarh ve tevziine bütçelerin hazırlanmasına, uygulanmasına, devlet hesaplarının tutulmasına ve denetlenmesine vs. ilişkin kurallar yasal bir zemine oturtulmuştur¹⁹. Bütçede safi hâsılat usulü yerine gayrisafi hâsılat usulü takip edilmiştir.

¹⁵ Takvim-i Vekayi, 13 Haziran 1326–18 Cemaziyelahir 1328, sayı 565–566; Bedri Gürsoy, Kamusal Maliye-Bütçe, 2.cilt, A.Ü.S.B.F. yayını no. 481, Ankara 1980, s.119

¹⁶ Aynizade Usul-i Muhasebe-i Maliye Kanunun hazırlanmasında özellikle Belçika ve İtalya muhasebe-i umumiye kanunlarının model kabul edildiğini belirtir. Aynizade Hasan Tahsin, a.g.e., s.20

¹⁷ Sayar, Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, s.286

¹⁸ Kanunun gerekçesinde hesabın ve kuralların hedefe ulaşmadaki gerekliliği açıklanarak, kanunun gerekliliği vurgulanır. Geniş bilgi için bkz. Muhasebe-i Umumiye Kanunu Layihasının Esbab-ı Mucibesî, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1334, s.3 vd.

¹⁹ Esasen, Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu’ndan önce Meşrutiyetin ilanı ile birlikte tekrar kabul edilen Kanun-i Esasî’de bu kurallar genel olarak yer almıştır. Kanun-i Esasîde maliyeye dair yer alan maddeler şunlardır: Tebaa-ı Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-i Umumiyesi faslının 20.maddesinde tekâlif-i mukarrere nizamât-ı mahsusesine tevfiқан kâffe-i tebaa beyninde herkesin kudreti nispetince tarh ve tevzi olunur. 24.Madde; müsadere ve angarya ve cerime memnudur. 25. Madde; bir kanuna müstenid olmadıkça vergi rüsumat namıyla ve nam-ı ahirle hiç kimseden bir akçe alınamaz. Heyet-i mebusan faslının 80. Madde; heyet-i mebusan kendisine havale olunacak kanun layihalarını müzakere ile bunlardan umur-ı maliye ve Kanun-ı esasiye taalluk eden maddeleri red veya kabul veyahut tadel eder ve Mesarif-i Umumiye-i Muvazene Kanunu’nda gösterildiği vechile heyet-i mebusanda tafsilatıyla tedkik olunduktan sonra miktarına vükela ile birlikte karar verilir ve buna karşılık olacak varidatın keyfiyet ve kemiyeti ve suret-i tevzi ve tedarik-i kezaalik vükela ile birlikte tayin edilir. Umur-ı maliye faslının 96.Maddesi; tekâlif-i devletin hiçbir bir kanun ile tayin olunmadıkça vaz ve tevzi ve istihsal olunamaz. 97.Madde; devletin bütçesi varidat ve mesarifat-ı nakdiyesini mübeyyin kunundur. Tekâlif-i devletin vaz ve tevzi ve tahsili emrinde müstenid olacağı kanun budur. 98. Madde; Bütçe yani muvazene-i umumiye kanunu meclis-i umumiyede madde madde tedkik ve kabul olunur. Varidat ve sarfiyat-ı mühimmenin müfredatı cami olmak üzere ona merbut cetveller nizamen tayin olunan nümunesine tevfiқан aksam ve fusul ve mevadd-ı müteaddiyeye münkasım olarak bunların müzerekesi dahi fasl ve icra edilir. 99. Madde; Muvazene-i umumiye kanunu müteallik olduğu senenin duhulünde mevki-i icraya konulabilmek için layihası heyet-i mebusana meclis-i umuminin küşadı akabinde ita olunur. 100. Madde; Bir kanun-ı mahsus ile muayyen olmadıkça emval-i devletten muvazene haricinde sarfiyat caiz olmaz. 101.Madde;

Bu kanuna göre bütün devlet varidatı hazinede toplanıp, yine bütün harcamalar genel hazineden yapılacaktır. Bunun istisnası devletin dış borçlarının ödenmesine ayrılan gelirler olmuştur. Bu kanun 1927 yılına kadar uygulanmıştır. Devlet muhasebesine ait ilk temeller 1911 yılında bu kanun ile atılmıştır²⁰.

“Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu”na göre; ifa edilen işlerin ve hizmetlerin, ödenecek borçların tahakkuk ve ita emri bütçenin hesap devresi olan Mart ayından başlayıp Şubat sonuna kadardır. Bir sene bütçesiyle tahsis olunan miktar diğer sene masraflarına karşılık tutulamaz. Yılı içinde sarf edilmeyen tahsisat iptal edilir. Devletin borcu olan ancak zamanında ödenemeyen miktarlar, sonraki sene kanunen açılmış tahsisat-ı munzama ile ödenme imkânına sahiptir.

Kanun bütçenin hazırlanması ve tasdiğiyle ilgili olarak; nazırların her sene kendi nezaret bütçelerini hazırlamalarını Temmuz sonuna kadar maliye nazırına göndermelerini, bu bütçelerin maliye nazırı tarafından maliye nezareti bütçesiyle birleştirilerek devletin genel bütçesinin meydana getirilmesini vaz eder. Bu şekilde oluşan bütçe Meclis-i Vükela tarafından incelenip tasdik olunduktan sonra sadrazam ve

Meclis-i umuminin münakid bulunmadığı esnada esbab-ı mücbire-i fevkaladeden dolayı muvazene haricinde sarf ihtiyarına lüzüm-ı kavi tahakkuk ederse mesuliyeti heyet-i vükelaya ait olmak ve meclis-i umuminin küşadı akabinde ona dair olan kanun layihası meclis-i umumiye verilmek üzere o mesarının tesviyesi için iktiza eden mebalığın taraf-ı hazret-i padişahîye arz ve istizan ile sadır olacak irade-i seniye üzerine tedarik ve sarfı caiz olur. 102.Madde; Muvazene-i kavaninin hükmü bir seneye mahsustur. O senenin haricinde hükmü sadır olmaz. Ancak bazı ahval-i fevkaladeden dolayı meclis-i mebusan muvazene-yi kararlaştırmaksızın fesih olunduğu halde hükmü bir seneyi tecavüz etmemek üzere bir kararname ile vükela-yı devlet ba-irade-i seniye-i sabika muvazenesinin cereyan-ı ahkâmını Meclis-i Mebusan'ın gelecek içtimasına kadar temdid ederler.103.Madde; Muhasebe-i katiye kanunu müteallik olduğu senenin varidatından istihsal olunan mebalığ ile yine o senenin mesarifatına vuku bulan sarfiyatın miktar-ı hakikisini mübeyyen olarak bunun şekil ve taksimatı dahi muvazene-i umumiye kanununa tamamıyla mutabık olacaktır. 104.Madde; Muhasebe-i katiye kanunu layihası müteallik olduğu senenin hitamından itibaren nihayet dört sene sonra meclis-i umumiye ita olunur. 105.Madde; Emval-i devletin kabz ve sarfına memur olanların muhasebelerini rüyet ve devairden tanzim olunan sal muhasebelerini tedkik ederek hülasa-yı tedkikat ve netice-i mütalaatını her sene bir takrir-i mahsus ile heyet-i mebusana arz eylemek üzere bir divan-ı muhasebat teşkil olunacaktır. Bu divan her üç ayda bir kere emval-i maliyeyi riyaset-i vükela vasıtasıyla ba-takrir taraf-ı hazret-i padişahîye dahi arz eder. 106.Madde; Divan-ı muhasebatın azası on iki kişiden mürekkep olacak ve her biri heyet-i mebusandan ekseriyetle azlinin lüzumu tasdik olunmadıkça memuriyetinde kayd-ı hayatıyla kalmak üzere ba-irade-i seniye nasb olunacaktır. 107.Madde; Divan-ı muhasebatın azasının evsaf ve vezaifinin tafsilatı ve suret-i istifa ve tebdil ve terakki ve tekaüdü ve aklamın keyfiyet-i teşkili bir nizam-ı mansus ile tayin edilecektir. Mehmed Cavid, “Kanun-ı Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı”, U.İ.İ.M., C.1, No: 1, İstanbul 25 Teşrinievvel 1324, s. 25–33; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Selanik Matbaası, 65.sene, Sene-i Maliye 1326, s.28-29

²⁰ Ahmet Bayır, Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlı'dan Cumhuriyete), T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı 1993/12, Ankara 1993, s.19–20

maliye nazırı tarafından imzalanıp mali sene başında uygulanmak üzere meclisin ilk toplanma devresinde Meclis-i Mebusan'a verilir. Mecliste muvazene-i maliye kanunu madde madde, gelirler ve giderleri içine alan cetveller, fasıl fasıl müzakere edilip onaylanır. Gerek tahsisatı munzama ve gerekse tahsisatı fevkalade bir kanun dâhilinde tahsis edilebilir.

Özel bir kanuna veya muvazene-i umumiye kanununda açıklanmayan bir izne tabi olmaksızın hiçbir borçlanma yapılamaz. 5 milyon kuruş ve daha fazla harcama gerektiren birkaç hesap devresine ayrılan her türlü inşaat ve imalata ait teşebbüsün icrası ancak kanun ile mümkündür. Gelirleri etkileyecek ve masrafları artıracak her kanun layihası Maliye Nazırı'nın imzası olmak sızın kabul edilemez.

Kanunun varidata ilişkin kısmında bir kanuna müstenit olmadıkça her ne ad altında olur ise olsun hazine-i devlet adına hiçbir verginin tarh, tevzi ve tahsil edilemeyeceği yer alır.

Nazırların, bir kanun ile tahsisat ilavesi yapılmaksızın²¹, kendilerine ayrılan tahsisattan fazla sarfiyatta bulunamayacağı gibi, tahsisatı her hangi bir özel gelirle arttıramaz. Tahsisatın üstünde bir ödemeye maliye nazırı dahi izin veremez. Fasıldan fasıla nakil ancak kanunla mümkündür²². Bütçede açıkça yer almayan ve 100 bin kuruştan fazla bir masraf gerektiren her bir karar maliye nazırının kanaatiyle ancak uygulamaya konulabilir.

Kanunun 26 ve 27. maddelerinde, tahakkuk işlemlerinin mutlaka önceden tespit edilen evrak üzerinden ve ita emri nazır veya ikinci derecedeki ita amirleri tarafından yapılmadıkça her hangi bir tediye yapılamayacağı hükmü yer alır.

²¹ Örneğin Maliye bütçesinin 61.faslına 6.901.252 kuruş ve 4 milyon kuruşluk tahsisat ilavesine dair kanun, İDUİT, 85/14, 29 S.1332 (14 K.sani 1329)

²² Örneğin, Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi'nin 1329 yılı bütçesinin 5.faslının 4.inşaat maddesinden 1 milyon 500 bin kuruşun alınarak; bunun 350 bin kuruşunun 4. levazım faslının 1.icara ve 100 bin kuruşunun 3.tenvir ve teshin ve 50 bin kuruşun 4.kırtasiye ve evrak matbuat maddelerine ve 1 milyon kuruşun 6.reddiyat faslına naklen ilavesiyle sarfi hakkında hazırlanan kanun. İDUİT, 84/87, 8 M.1332 (24 Teşrin-i sani 1329). Dersaadet muhafaza idaresine tayin olunan memur maaşlarının Düyun-ı Umumiye kısmına ait olan 48 bin kuruşun aynı yılın rüsumat müdürüyeti Umumiyesi bütçesinin 3.faslından tenzil yapılarak Düyun-ı umumiye bütçesinin 7.faslına naklen ilavesiyle ilgili kanun. İDUİT, 85/5, 3 S.1332 (19 K.evvel 1329)

Kanunun masrafların tediyesi kısmında “Divan-ı Muhasebat”ın vizesinin olmadığı hiçbir tediyein yapılamayacağı, yapılacak tediye ya da tahsisatın önemi ve aciliyetinin olması durumunda ancak, maliye nazırının onayı ile meclisi vükela (bakanlar kurulu) kararı olması durumunda ödeme yapılabilir.

Kanunun beşinci faslını oluşturan bütçenin kati tesviye-i hesabı bölümünde her nazırın bir sene bütçesine ait masraflarının kati hesaplarını iki nüsha olarak düzenleyip hesap devresinin kapandığı yılın kânunusani başlangıcına kadar Maliye Nezaretine göndereceği ve bu hesapta; verilen tahsisat, hükümetin tahakkuk eden düyunu, tediye edilen ve edilmeyen hesap miktarları, tamamen veya kısmen iptal edilecek tahsisatın miktarları açıklanır. Aynı faslın 40.maddesinde Maliye Nazırının ilgili mali seneye ait genel varidat ve masrafların kati hesaplarını düzenleyerek Meclis-i Mebusan ve Ayan ile Divan-ı Muhasebata vereceği yer alır. Maliye Nazırının hazırladığı bu hesap; varidatı umumiyenin muhammenatını (tahmini gelirleri), tahakkukatını, tahsilâtını, bakayasını içermekle birlikte masraflar bakımından; verilen tahsisatı, hükümetin tahakkuk eden borçlarını, tediye edilen ve tediye edilmeyip emanet hesabına nakledilen miktarları, tamamen ve kısmen iptal edilen tahsisat toplamını gösterir.

Kanunun 11.maddesi 8 Eylül 1328 (1912–13) tarihinde çıkan muvakkat kanun ile değiştirilmiş ve “tahsisat-ı munzama”²³ ve fevkaladenin bir kanuna istinaden olabileceğinin yanında Meclis-i Umumi’nin toplanmadığı zamanlarda tahsisatın arttırılmasının meclisi vükela kararıyla ve irade-i seniyye-i padişahî ile mümkün olacağı” yer almıştır. Bu şekilde arttırılan tahsisatın meclisin toplanmasıyla tasdik edileceği belirtilmiştir²⁴.

İncelediğimiz dönem içinde adi bütçeler için bir yük olarak görülen ve muvazene-i umumiyenin bozulmasına neden olan tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler hakkında bilgi döneme ait bütçelerin incelendiği ikinci bölümde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

²³ Örneğin, 1329 yılı Maliye Bütçesi’ne; Fırat ve Dicle vapurları merkez idare ve acenteleri masrafları için 403.300 kuruş ve mubayaa olunacak eşya bedelleriyle tamirat masrafları için 750.000 kuruş’un “tahsisat-ı munzama” olarak ilavesi hakkında kabul edilen kanun, İ.DUİT, 5 S.1332 (21 K.evvel 1329)

²⁴ Takvim-i Vekayi, 14 Şevval 1330, 13 Eylül 1328, Numara 1329; Düstur, II. Tertip, 4.cilt, s.629

B. Islahat-ı Maliye Komisyonu

16 Eylül 1909 tarihinde Maliye Nezareti'nce "Islahat-ı Maliye Komisyonu" oluşturulmuştur. Bu komisyonun görevleri hazırlanan nizamname ile açıklanmıştır²⁵. Bu nizamnameye göre komisyonun görevleri şunlardan oluşmaktadır:

— Komisyonun görevlerinin birincisi; rüsumat, posta ve telgraf, mali yönüyle Defter-i Hakani idarelerinde tensikata gidilmesi, mali ıslahatların gerçekleştirilmesi, vergilerin tarh, tevzi ve tahsillerine müteallik olarak nezaretçe veya komisyon azalarınınca düşünülen tedbirlerin alınmasıdır.

— Islahatlarla ilgili olup maliye müfettişlerince uygulanması gereği ortaya koyulan hususların, ıslahat-ı maliyenin bütçeyle ilgili maddeleriyle nezaretten gösterilecek lüzum üzerine bütçenin bazı kısımları hakkında incelemelerin yapılması, memurlar ile ilgili terfi vs. her türlü konuyla ve nezaret makamından komisyonun değerlendirme ve incelemesine lüzum gösterilecek meselelerle ilgilenilmesi.

Islahat-ı Maliye Komisyonunun işleyişiyle ilgili olarak, aynı nizamnamede yer alan kurallar şu şekildedir:

— Ortaya konulacak her hangi bir önemli meseleyle ilgili azadan biri konuyu üstlenecek ve inceleme yapıp gerekçeleriyle birlikte bir rapor tanzim edecek ve hazırlanan rapor komisyonca incelenecektir.

— Komisyon haftada üç kere toplanacak, her toplantıdaki konuşmalar görüşmeler kâtip tarafından zapta geçirilecektir. Müzakere edilen mesele maliye nezaretinin hangi şubesine ait ise o şubeden bir yetkilinin müzakere esnasında bulunması gereklidir. Zira gerekli olduğu zaman maliye teftiş işleri müdürü, muhasebe-i umumiye müdürü, rüsumat ve posta ve telgraf umum müdürleri, defter-i hakani ve tekaüt sandıkları nazırları görüşme esnasında tabi aza sıfatıyla bulunacaklardır. Ayrıca 6 Nisan 1912 tarihinde komisyonun görevleri arasına; temettü vergisi hakkında vilayetlerin meclis idarelerince kabul edilen kararlarını temyizen inceleme görevi

²⁵ Maliye Nezaretinde Müteşekkil Islahat-ı Maliye Komisyonunun Vezaifi ve Salahiyeti Hakkında Nizamname, B.O.A.,İ.KAN, 1327/N-1, 1 Eylül 1325 (28 Şaban 1327); Düstur, II. Tertip, 3 Eylül 1325, 1.Cilt, s.749-751; Takvim-i Vekayi, 11 Zilkade 1328, 31 Teşrinievvel 1326, no. 672

eklenmiştir²⁶.

— Mali ıslahat ve tensikatın uygulamalarını kontrol için veya incelemelerde bulunmak için Maliye Nazırı ıslahat-ı maliye komisyonu azasından bir veya bir kaçını gerekli görülür ise müfettişle birlikte vilayetlere gönderecektir.

Komisyon ile ilgili ilk nizamnamenin düzenlendiği ay içerisinde 27 Eylül 1909 tarihinde hazırlanan yeni bir nizamnameyle, maliye komisyonuna maliye müşaviri Mösyö Loren ile Heyet-i Teftişîye Müdürü Mösyö Jolin'in tabii aza sıfatıyla katılmaları uygun görülmüş, dolayısıyla 16 Eylül tarihli nizamnamenin 5. maddesine göre aynı görevi ifa eden “umur-ı teftişîye-i maliye müdürü” nün görevi sona erdirilmiştir²⁷.

II. MERKEZ MALİYE TEŞKİLATI VE GÖREVLERİ

A. Maliye Teşkilatında Yapılan Değişiklikler

Genelde Maliye Nezareti'nin özelde maliye teşkilatının en tepesindeki kişi olması nedeniyle maliye nazırının başlıca görevleri; hükümetin bütçesini yapmak, bütçenin meclis tarafından tasdik olmasıyla birlikte bütçede yer alan varıdatın tahsilâtını gerçekleştirip, gelirleri yine bütçeye göre tahsis edilen işlere-yerlere harcamak, memleketin mali durumunu teftiş ve nezaretinde bulundurarak hükümetin dolayısıyla devletin mali itibarını arttırmaya çalışmaktan ibarettir²⁸. Bu görevler çerçevesinde maliye teşkilatıyla ilgili olarak dönem içinde bir dizi düzenlemenin gerçekleştirildiğini görüyoruz.

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı itibariyle maliye nezareti bünyesinde çalışan müdür, müdür muavinleri, kalem, mümeyyizi evvel²⁹ ve sani olmak üzere 260 üst düzey memur bulunmaktaydı. Bununla birlikte kalemlerin mevcudu takriben 1100 kişiden fazlaydı. Diğer bir husus maliye teşkilatı dâhilinde çalışanların sayısını ancak

²⁶ Islahat-ı Maliye Komisyonunun Vezaif ve Selahiyetine Mütedair 1 Ramazan 1327 tarihli Nizamnamenin 2.Maddesine Müzeyyel Fırka, Düstur, II. Tertip, 4.Cilt, 24 Mart 1328, s.438

²⁷ Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun Vezaifine Dair Olan 1 Ramazan 1327 tarihli Nizamnamenin 5.Maddesinin Tashihi Hakkında İrade-i Seniyye, Düstur, II. Tertip, 1.Cilt, s.766-767; Takvim-i Vekayi, 1 Cemaziyelahir 1329, 16 Mayıs 1327, n.835

²⁸ Arabyan, Usul-i Defter-i Mali, c.2, I.Tab, Darsaadet Kanaat Matbaası, Dersaadet 1331, s.101

²⁹ Dairelerde yazıcıların yazdıkları yazıları düzelten kâtip, Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi yayınları, Ankara 1993

takribi olarak söylemek mümkündür. Hatta nazırların dahi çalışan sayısını kesin olarak söylemesi mümkün değildi³⁰. Bu şartlarda meşrutiyetin ilanıyla birlikte mali idarede ve teşkilatta düzenlemeye gidilmiştir. Devletin mali işlerinin düzenlenmesi için evvela hazine-i celile, daireler ve bürolarının düzenlenmesi, ıslahı ve gereksiz memur ve memuriyetlerin kaldırılması maliye nazırı Ziya Paşa'nın imzasıyla hazırlanan bir layihada ayrıntılı olarak açıklanmıştır³¹.

Maliye nazırı Ziya Paşa bu layihaya göre teşkilatın düzenlenmesine yönelik ilk ıslahatları gerçekleştirmiştir. Gereksiz, kalem, meclis ve komisyonları kaldırmış, fazla memurların işine son vermiştir. Bu şekilde yaklaşık yüz civarı memurun işine son verilmişti. Ziya Paşa'nın maliye nezaretinde gerçekleştirmiş olduğu düzenlemeler, keyfi emirlerle bozulmuş olan eski düzeni muhafaza etmek, mümkün olduğu derecede de eksiklikleri gidermekten ibaretti³². Ancak, nezaret önemine binaen daha ciddi düzenlemelere ihtiyaç duymaktaydı.

Cavid Bey tensikati “memleket için hayati bir mesele” olarak görmekte ve “ahval-i maliyesini kesb-i salah ettirmek mecburiyetinde olan hükümet-i hazıranın her türlü lüzumsuz masrafı kesmeye çalıştığı gibi bu fazla maaşları kesmek, lüzumsuz memurları atmak zaruretinde” olduğunu belirtiyor³³. Bu yolda, Cavid Bey'in nazırlık döneminde maliye memurlarının düzenli bir cetveli çıkarılmış, memurların kabiliyet ve çalışkanlıkları göz önünde tutularak, ikinci bir tensikata gidilmiştir. Bu şekilde yaklaşık

³⁰ M.Zeki Pakalın, Maliye Teşkilatı Tarihi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, no: 1977–180/I, s.52

³¹ İ.M.L., 1326/B–21, 13 B 1326 (28 Temmuz 1324)

³² Pakalın, a.g.e., s.53

³³ Mehmed Cavid, tensikatın gerekliliğini açıklarken, bütçeye getireceği rahatlamanın yanında, 20. asırda yaşayacak gençlerin girişimcilik gücüne duyacakları ihtiyaç üzerinde durarak; “Beyne'd-düvel cereyan ede gelmekte olan mübareze-i şedide-i iktisadiyede zafer yalnız gençlerini bu suretle yetiştiren, yetiştirecek olan milletlere ait olacaktır. İktisad nokta-i nazarından geçirdiğimiz bir devre-i medide-i atalete nihayet vermek, temin-i istikbalimizin şart-ı yegânesidir. Şimdiye kadar memur yetiştirmek için açtığımız mekteplerimizi, idare ettiğimiz tahsili, verdiğimiz terbiyeyi şimdiden sonra bir maksad-ı iktisadiyeye çevirmeliyiz. Ailelerimizi evlatlarını memuriyetin serab-ı saadeti arkasında kandıracaklarına daha küçük yaştan onların dimağlarına faaliyet-i iktisadiye sahasının vüsatini ve muhassenatını yerleştirmelidirler. Bunun için de evvela memuriyet kapılarını sedd etmek, orada tehil edilen parlak istikballeri bırakmamak lazımdır. İşte tensikat meselesinin esas-ı içtimaiyesi budur. Bugünkü heyet-i içtimaiyenin mühim marazlarından biri memuriyet inhimal ve ibtilasıdır. Bütün memleketi bu hastalık istila etmiştir. Biz senelerden beri ihlal edilen bu ahengi hal-i sabıkına iade etmeğe mecburuz ve işte bu maksatlardır ki hükümet ve meclis-i mebusan hareket ediyor...” diyerek bu konudaki fikirlerini açıklıyor. Mehmed Cavid, “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5”, U.İ.İ.M., c.2, no: 6, 26 Mayıs 1325, s.265-266; bu makalenin Latin alfabesine aktarılmış hali için bkz. Deniz Karaman, Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Liberte yay., s.223-224

350 kişi kadro harici bırakılmıştır. Böylece merkez maliye memurlarının sayısı 500 kişiye indirilmiştir³⁴. Gerçekleştirilen bu düzenlemelerle memur maaşlarının ödenmesi dönem öncesine nispetle düzene girmiştir³⁵.

Dönem öncesinde de devletin mali sıkıntılarının giderilmesinin ve bütçe varidatının arttırılmasının ancak devletin mali sisteminde yapılacak düzenlemeler ile mümkün olduğu değişik vesileler ile farklı kişiler tarafından vurgulanması³⁶ bu ihtiyacın aleniliğini gösteren bir durumdur.

Yukarıda verilen düzenlemelerin yetersiz olduğu görülerek Meşrutîye uygun sade ve işleyen bir mali teşkilatın oluşturulması maksadıyla Maliye Müşaviri Fransız Mösyö Loran'ın (Laurent) layihasına (raporuna) uygun bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu raporda yer alan temel eksiklikler şu şekilde belirtilmiştir³⁷;

- Sorumlulukların sadece nazıra ait olması diğer yetkilileri atıl kılmaktadır.
- Memurlar teferruat ile meşgul olduğundan işlerde büyük gecikmeler oluşmaktadır.
- Dairelerin vazife ve mesuliyetleri zamanın gereklerine göre tespit edilmelidir. Nazırın haricindeki birimlerde çalışanların sorumlulukları ve yetkileri arttırılmalıdır. Böylece, maliye yalnız bir muhasip ve banker olmaktan çıkar devletin gelirleri ve masrafları üzerinde etkili bir teftiş icra etme imkânını bulur.

³⁴ Çıkarılan tensikat kanunlarıyla her daire ve nezarete ayandan ve mebusandan birer kişinin başkanlığında kurulan komisyonların memurların durumlarını inceleyip, gerekli olmayan fazla memurların mazuliyet maaşı ile açığa çıkarılmaları ya da uygun olanların başka memuriyetlerde görevlendirilmeleri, iyi hal göstermeyenlerin ihraç edilmeleri kararlaştırılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz., Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul Büyükşehir Yayını, No.21, c.4, İstanbul 1995, s.2209-2217; takip eden yıllarda çıkan tensikat kanunları için bkz. Osmanlı'dan Günümüze Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı, s.479/1-11

³⁵ Bu dönemde I.Dünya Savaşı'na kadar sadece Balkan harbi zamanında memurların bir kısmına yarım maaş verildi. Bakaya, 1914 istikrazıyla tamamlandı. Raşit Gökdemir, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Memur Maaşları" Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 51, 1937, s.843

³⁶ Ramber (Bank-ı Osmanî idare meclisi azasından), Osmanlı Devleti'nin mali imkânlar bakımından zengin ve mümbit bir ülke olduğunu ancak, mali sistemi ve buna bağlı olarak gümrük, emlak, aşar gibi önemli vergi gelirlerin tarh ve tahsillerinde süregelen problemler yüzünden mali sıkıntılar yaşadığı üzerinde duruyor. Mali sistemde ve bu vergilerde yapılacak düzenlemeler ile devletin gelirlerinin çok hızlı bir şekilde artacağını iddia ediyor. Geniş bilgi için bkz. Ramber, Devlet-i Aliyye'nin Ahval-i Maliyesi, tarihsiz, s.1-7

³⁷ Pakalın, a.g.e., s.53-54; Maliye Teşkilatı Tarihçesi ve Mevzuatı, T.C.Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, sayı 1994/3, Genişletilmiş 2.baskı, Ankara 1994, s.80-83

Maliye müşaviri Mösyö Loran'ın teklif ettiği maliye teşkilatı, müdürler komisyonu tarafından yapılan uzun müzakerelerden sonra kabul edilip Meşrutiyet döneminde aşağıda verildiği gibi tatbik edilmiştir³⁸.

B. Merkez Maliye Teşkilatı

1. Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Birinci Kalem: Kalem-i Mahsus

Bu bölümün görevi; maliye nazırının özel olarak incelemek istediği kayıtları hazırlayıp kendisine sunmak, nezarete özel haberleşmeyi, görüşme taleplerini, basın ile ilişkileri düzenlemek, nezarete gelen evrakla ilgili işlemleri kayıttan sonra ilgili bölümlere dağıtmaktan ibarettir.

Mükellefler tarafından dilekçe, memuriyet talebi, bilgi edinme ve şikâyetler gibi ortaya çıkabilecek talepler için kalem-i mahsusa müracaat edilmekteydi. Gerekli görüldüğünde de başvuru konuyla ilgili müdüriyet ile görüşmek için talep eden kişilere “ruhsatname” verilmekteydi. Müdürlerin görüşme günleri de ayrıca ilan edilmekteydi.

İkinci Kalem: İstatistik ve Hazine-i Evrak Kalem-i

Bu kalemin görevleri başında evvela; düzenlemelerin, talimatların, emirlerin ve kararların asıllarını saklayıp onaylı suretlerini müdüriyetlere göndermek gelir.

Bunların yanında; nezaretten çıkan mektupları, yazıları mühürlemek, ilgili yerlere göndermekle beraber kanunların mukayesesini yapmak ve istatistiklerini oluşturmak, nezaretin ilan ettiği aylık tahsilât ile ilgili veriler ile yayınlanan istatistik dergisi için bilgileri toplamak ve düzenlemek, yerli ve yabancı dergi ve gazetelerin değerlendirilmesi sonucu önemli görülen haberleri nezarete bildirmek, nezaret kütüphanesini muhafaza etmek ve fihristini düzenlemek, nezaret kütüphanesine diğer kalemlerin ihtiyaç duyduğu yayınları satın almak bu kalemin görevleri arasındadır.

³⁸ Maliye Nezareti'nin İdare-i Merkeziyesi, Aklamın Vezaiifi, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1326, s.1-8; Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.7-11

Üçüncü Kalem: Maliye Müşavirliği Kalem

Maliye müşavirliği kalem; maliye müşaviri tarafından kaleme alınan değerlendirme ve raporların takdimi ve bunlar ile ilgili tercüme ve tasniflerini yapmanın yanında, ilgili kurum ya da kişiler ile haberleşmeyi gerçekleştirmek gibi hizmetleri yerine getirmekteydi.

Dördüncü Kalem: Umur-ı Hukukiye

Umur-ı hukukiye kaleminin görevleri; nezaretten veya müdüriyetlerden hukuk müşavirliğine havale edilecek davaların incelenmesinden, kanunların ve düzenlemelerin tatbikinde meydana gelebilecek sorunlar üzerine değerlendirmelerin yapılmasından, hukukla ilgili işlerin ve icra davalarının takibinden oluşmaktaydı.

2. Memurin ve Levazım Müdüriyeti

Birinci Kalem: Memurin Kalem

Merkezi idare memurlarıyla merkezce tayin olunan taşra memurlarına ilişkin ilişkiler ve şahıs üzerine sicil dosyası tutmak, terfi cetvellerini tanzim etmek, tayin, becayiş, mezuniyet, cezalandırma, ödüllendirme konularında gerekli yazıları yazmak, kayıt işlemlerini yürütmek, maaş cetvellerini toplamak ve memurlar ile ilgili masrafların tahakkuk işlerini yerine getirmek bu kalemin başlıca görevlerindendi.

İkinci Kalem: Levazım Kalem

Odacı, hademe gibi görevliler ve görevlerle ilgili ihtiyaçları karşılayan bu kalem; gerekli malzemelerin satın alınması, gerekli müstemilatın tamiri, dairelerin aydınlatılması, ısıtılması gibi ihtiyaçların karşılanması yanında, matbu evrak, defter ve kırtasiye malzemelerinin temini, bu malzemelerin ilgili dairelere gönderilmesi, demirbaş cetvellerinin düzenlenmesi ve bu işler ile ilgili masrafların hesap pusulalarının incelenip tahakkuk işlerinin yerine getirilmesi gibi görevleri yerine getirmekteydi.

3. Muhasebe-i Maliye Müdüriyeti

Masarif-i Umumiye-i Maliye Kalem (Emir ve İ'ta Muamelatı)

Bu kalemin başlıca görevleri şunlardan oluşmaktaydı: Maliye bütçesinin düzenlenmesi, maliyenin bütün masraflarının hesabının tutulup kesin sonuçlarının tanziminin ve yayınlanmasının sağlanması, maliyeye ait düzenli ve olağan dışı ödenek gerektiren durumlarda talepte bulunulması, vilayetlerin ödeneklerinin dağıtılması, bunlar ile ilgili havalenamelerin düzenlenmesi, havale olunan vilayet tahsisatlarının kullanım şekillerinin kontrol edilmesi ve denetlenmesi, ödenekler ve adı geçen masraflar hakkında bütçe komisyonu, divan-ı muhasebat ve ikinci derecedeki ita âmirleriyle haberleşmelerde bulunulması ve maliyeye ait masrafların kontrol edilmesi.

Merkez Masraflar Kalemi

Bu kalemin görevleri; merkezi idare memurlarının ve ihtiyaçlarının masraflarıyla ilgili tahakkuk işlerinin bütünüyle ödeme belgelerini (tediyenane) düzenlemek, bünyesinden ita amirlerini çıkarmak, tahakkukat ile i'ta amirlerinin kayıtlarını tutmaktır.

4.Muhasebe-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi

Birinci Kalem: Muvazene Kalemi

Genel bütçenin düzenlenmesi, nezaretlerin bütçe layihalarının incelenmesi ve birleştirilmesi, düzenli ve düzensiz tahsisatlara dair kanun layihalarının hazırlanmasıyla muvazene kalemi görevliydi.

Bu kalemin diğer görevleri; nezaretlerin ödeneklerini tebliğ etmek, ek ödenek taleplerini inceleyip gereken işlemleri gerçekleştirmek ve bu ödeneklerin kaydını tutmak, yapılacak işler ile ilgili masraf hesaplarını toplamak, divân-ı muhasebatın senelik raporunu yayımlamak, genel gelir ve giderlere etkisi olabilecek kanun lâyhalarını incelemek, muhasebe ile ilgili çeşitli işleri ve genel müdürün vereceği bütün işler ile ilgili işlemleri gerçekleştirmektir.

İkinci Kalem: Defter-i Kebir-i Umumî

Bu kalem, merkezi dairelerin muhasebe müdüriyetlerinden gönderilecek ödeme ve havalename cetvelleriyle hazine saymanları tarafından gönderilecek ödeme

cetvellerini inceleyip karşılaştırmak ve sonuçta hazinenin genel hesabını çıkarmakla mükellefti.

Üçüncü Kalem: Tetkik Kalem

Tetkik kalem, defterdarların idare hesaplarını ve aylık olarak gönderecekleri cetveli inceler, avans yoluyla verilen miktarların harcama hesaplarını ve bunların hesap ediliş şeklini, vilayetlerin hesaplarıyla ilgili diğer bütün işlere dair gerek maliye memurları ve gerekse merkezi daireler ve vilayetler ile her türlü haberleşmeyi yapar ve gerekli talimatları hazırlardı. Bunlarla birlikte teftiş lâyhalarını inceleyip gereğini açıklamak ve takip etmek bu kalemin görevleri arasındaydı.

Dördüncü Kalem: Hesabât-ı Atfika

Düzensiz borçların tespiti, tasfiyesi ile ilgili muamelat bu kalemin başlıca göreviydi.

5.Düyun-ı Umumiye Ve Mu’amelat-ı Nakdiye Müdüriyeti

Birinci Kalem: Muamelat-ı Nakdiye

Muamelat-ı nakdiye kalem şu görevleri yerine getirmekle görevliydi: Bu kalemin öncelikle, dairelerden gönderilen aylık ödeme cetvellerini toplayıp veznelere para aktarmak, nakit para işlerini idare etmek, Osmanlı Bankası ile haberleşme işlemlerini gerçekleştirmek, istikraz tekliflerini gerçekleştirmek, Osmanlı Bankası’ndaki hazine cari hesabının denetlenmesi ve kontrolünü yapmak, kısa vadeli avansları gerçekleştirmek, hazine tahvili çıkarmak, esham ve tahvilat borsası işlerini takip etmek gibi görevleri vardı. Bunlarla birlikte, muhasebe-i umumiyeden gönderilecek kanun layihalarını incelemek, değerlendirmelerde bulunmak, meskûkât ile ilgili meseleler ile ilgilenmek ve meskûkât idaresiyle gerekli haberleşmeleri gerçekleştirmek kalemin diğer görevleriydi.

İkinci Kalem: İstikrazat Kalem

İstikrazat kalem borçlanma layihalarını hazırlar, borç senetlerini düzenler ve

teslim ederdi. Bunların yanında borçların hesabını tutar, tediye olunan kuponları, imha olunan borç senetlerini, Duyun-u Umumiye-i Osmaniye tarafından idare olunan borçları, şimendiferleri, imtiyazlı şirketlerin gelir teminatı ile ilgili işler ile ilgili kontrolleri yapar ve muhaberatı gerçekleştirirdi.

Üçüncü Kalem: Maaşatı Zâtiye Kalem

Bu kalemin görevleri; memurların özlük işleriyle ilgili talepleri incelemek, ilgili daireler ile muhabereyi gerçekleştirmek, maaş cüzdanlarını düzenlemek, ita ve emekli sandıklarıyla ilgili haberleşmeyi gerçekleştirmek, memur ve emekli maaşlarıyla ilgili her tür masrafın tahakkuk işlerini yerine getirmektir.

6.Varidatı-ı Umumîye Müdüriyeti

Birinci Kalem: Arazi, Müsakkafat, Temettü Vergileri ve Tarık-i Bedelat-ı Nakdiyyesi Kalem

Vergilerin tarh ve tahsiline ilişkin kanun ve talimat lâyhalarını incelemek ve düzenlemek. Bütçenin düzenlenmesi için varidatı tahmin etmek, muhasebe-i umumiyeden gönderilecek kanun ve talimat layihalarını, gelirlere tesirleri bakımından, inceleyip değerlendirmelerini bildirmek, muhasipler tarafından gönderilecek olan gelirler, tahakkukat ve tahsilât cetvellerini toplamak ve birleştirmek, gelirlerin tarh suretine ve tahsiline nezaret edip memurlara gerekli talimatları vermek, teftiş işleri ve gerekli takibatları icra etmek, şikâyetleri incelemek, bu davaları takip edip muhaberatı gerçekleştirmek bu kalemin görevleri arasındaydı.

İkinci Kalem: Aşar ve Ağnam Kalem

Bu kalem, aşar ve ağnam vergileriyle ilgili olmak üzere birinci kalemin üstlendiği görevleri üstlenmektedir.

Üçüncü Kalem: Hâsılatı Müteferrika Kalem

Maliyenin çeşitli gelirleri hakkında birinci ve ikinci kalemlerin görevleri bu kaleminde görevleri arasındadır. Düyun-i Umumiye-i Osmaniye İdaresi'ne verilmiş

varidat ile duhan ve tömbeki inhisarları ile ilgili işler ve bunlar hakkında ilgili idareler ile muhaberatı gerçekleştirmenin yanında bu kalem; Defter-i Hakanî Nezareti'yle ilgili işlerle ve muhaberatla da görevliydi.

Dördüncü Kalem: Rûsumat Posta Telgraf ve Telefon Kalemî

Rûsumat, Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umûmiyeleri'nin Maliye Nezareti'yle ilgili bütün iş ve muhaberatının incelenmesi ve icrası bu kalemin görev alanını oluşturmaktaydı.

7. Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti

Birinci Kalem: Hâsılat Getirmeyen Emlak Kalemî

Çeşitli emlâk-ı emîriyyenin esas defterini tutmak. Bu emlakın gerektiğinde genel hizmetlere tahsisi, muhafazası, idaresi ve bu işler ile ilgili davaların takibi ve her türlü muhaberatın icrası bu birinci kalemin görevleri arasındaydı.

İkinci Kalem: Hâsılat Getiren Emlak Kalemî

Bu kalem, hâsılat getiren emlâk-ı emiriyyeyi muhafaza, idare, satma, kiraya verme, imar, mübadele ve hâsılatını tahsil etmek görevleri yanında, taşınabilir eşyaları satmak, bunlar ile ilgili davaları takip ve her türlü muhaberatı icra etmek görevlerini yerine getirmekteydi.

8. Vezne-i Umumiye Müdüriyeti

Birinci Kalem: Makbuzât ve Tediye-i Umumîye Kalemî

Bu kalem iki şubeye ayrılmaktaydı.

Birinci Şube: Alacak ve vereceklerin işleme konulmasından önce incelenmesi ve harcama evrakına “ödenmesi lazım gelir” (te'diyesi lazım gelir) işaretinin konulmasının yanında gişelerin kontrol ve denetlemesi, vezne-i umumi ile Bank-ı Osmanî arasındaki cari hesabın tutulması, poliçe, nakit havalesi, hesap işlerinin yerine getirilmesi ve haciz kararlarının kayıt ve infazının gerçekleştirilmesi bu şubenin

görevleriydi.

İkinci Şube: Gişe işlemlerini gerçekleştirmek, nakit ve evrak-ı nakdiye ve kıymetli eşyayı muhafaza etmek ikinci şubenin görevleri arasındaydı.

İkinci Kalem: Vezne-i Umumî Muhasebe Kalemi

Bu kalem, vezne-i umumi işlerinin kaydını yapmak, yevmiye defterlerini tutmak, hazine ile Bank-ı Osmanî arasındaki cari hesabı tutmak ile görevlendirilmişti.

9. Muamelât-ı Umumîye-i Maliye Müfettişliği

1880 tarihinden beri var olan maliye müfettişliği sistemi II. Meşrutiyet ile birlikte genç müfettişler Avrupa ülkelerine staja gönderilerek ve etkin hale getirilerek ihya edilmiştir³⁹.

Maliye müfettişleri payitahtta ve vilayetlerde “muamelat-ı umumîye-i maliyeyi” devletin bütün mali işlerini her nokta-i nazardan teftiş ile mükellefti. Teftiş görevi vezne ve muhasebe muamelatına münhasır olmayıp, teşkilata, memurlara, kanunların uygulanmasına dair bütün meselelerle ilgiliydi. İcra memurları, teftiş memurları ve muhasipler bu teftişe tabiydi. Umuru maliyeye ait vesikaların belgelerin talep etme inceleme hakkına sahipti. Müfettişler ayrıca aleni bir zimmet veya mal memurlarının mevcut mal sandıklarının göstermekten imtina ettikleri zaman ilgili kişileri açığa çıkarma hakkına sahiptiler⁴⁰. Maliye Nazırı’nın 1327 yılı bütçe görüşmelerinde Meclis’e verdiği bilgiye göre; müfettişlerin incelemeleri sonucu 5 kişi azledilmiş, 9 kişi işten el çektilmiş, 1 kişinin maaşından kesinti yapılmış, iki kişi tenzil-i sınıf cezasına çarptırılmış, bir kişi emekliye ayrılmak zorunda bırakılmış birçoğu da disiplin cezasına çarptırılmıştı. Ceza alanlar arasında defterdarlar, mal müdürleri, muhasebeciler ve sandık eminleri de bulunmaktaydı⁴¹. Nazırın bu bilgileri vermesine neden olan gelişme nazırlardan birinin müfettişlerin görevlerini iyi yapmadığına dair suçlamalarıydı. Maliye

³⁹ Aynizade, 19.Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçeleri ve Maliye Sistemi, s.21

⁴⁰ “Umur-ı maliye müfettişlerine dair nizamname layihası”, İ.ML, 1327/B-6, sene 1327

⁴¹ “Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye’ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumice Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s.18; ayrıca bkz. Meclis-i Mebusan, 1.devre, 3.sene-i içtimaiye, 56.içtima, 21 Şubat 1326.

Nazırı, yukarıda verdiği bilgilerin yanında teftiş heyetinin ehil ve görevini yerine getiren insanlardan olduğunu anlatmak için heyetin seçiminde çok titiz davranıldığını, maliye ilmine ve uygulamasına dair bilgilerinin tam olduğunu ve Fransa’da bir yıl gibi bir süre staj gördüklerini dile getirdi⁴².

Müfettişler doğrudan doğruya nezaret makamına bağlı olup her türlü talimatı nezaretten aldıkları gibi teftiş layihalarını da nezaret makamına takdim etmekle mükelleftiler. Ayrıca müfettişler muhtelif alanlarda lüzum gördükleri mali ıslahatı Maliye Nezareti’ne arz ederlerdi.

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde müfettişlerin görevlerine binaen aldıkları maaşın diğer memuriyetlere nispetle daha iyi olduğu söylenebilir. Birinci sınıf müfettişler 6000 kuruş, ikinci sınıf 5000 kuruş, üçüncü sınıf 4000 kuruş, dördüncü sınıf 3000 kuruş ve muavinler 2000 kuruş maaş almaktaydı. Genel mali işlerden sorumlu müfettişler içinde; birinci sınıf olanlar 5 kişi, ikinci sınıf 10 kişi, üçüncü sınıf 12 kişi, dördüncü sınıf 15 kişi ve müfettiş muavini olarak 8 kişi görev yapmaktaydı⁴³.

10. Islahat-ı Maliye Komisyonu

Meşrutiyet dönemi içinde “Islahat-ı Maliye Komisyonu” ile ilgili hazırlanan nizamnamelerde yer aldığı şekliyle komisyonun görevleri hakkında bilgi ayrıntılı bir biçimde yukarıda verilmiştir.

11. Rüşumat Müdüriyeti

1328 yılından itibaren “Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi” de Maliye Nezareti bünyesine alınarak diğer müdüriyetlere eklenmiştir. Ancak hesap işleri mal sandıklarından yine ayrı olarak işletilmekte ve toplam hesapları ve fazla hâsılatı taşradaki rüşumat şubelerinden idarenin merkezine oradan da hazineye gönderilmekteydi⁴⁴.

Merkez maliye teşkilatı yanında şirketlerde ve kurumlarda nizamnamelerin

⁴² Gös.yer.

⁴³ “Umur-ı maliye müfettişlerine dair nizamname layihası”, İ.ML, 1327/B-6, sene 1327

⁴⁴ Arabyan, a.g.e., s.112-113

uygulanmasını denetlemek üzere Maliye Nazırı tarafından atanan komiserler vardı. Bunlar; Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye komiseri, Duhan-ı Reji Şirketi komiseri, borsa komiseri, Osmanlı Bankası komiseri gibi isimler almaktaydı. Genel muhasebe yasasına göre maliye danışma komisyonu, bina vergisi yasasına göre bina vergisi temyiz komisyonu, temettü temyiz komisyonu ve memurları seçme komisyonu gibi komisyonlarda ayrıca görev yapmaktaydı⁴⁵. Müdüriyetin teşkilatı içinde, İstanbul ve taşradaki şubelerinin sayısı 14 baş müdüriyet, 83 müdüriyet ve 317 memuriyetten oluşmaktaydı⁴⁶.

Maliye teşkilatını oluşturan bu müdüriyetlerden ayrı olarak “Düyun-ı Umumiye İdaresi”nin ayrı bir teşkilatı ve sistemi vardı. İdarenin Dersaadette bir idare-i umumiyesi, ve taşrada baş müdüriyet, memuriyet, merkez memuriyeti unvanlarıyla toplam 710 şubesi vardı. Hesapları idare-i merkeziyede toplanmakta ve her ay çıkarılan toplam hesaplar maliye nezaretine gönderilir, idare tarafından cibayet olunan varidat ve meydana gelen tediye hesapları devletin muhasebe-i umumiyesine dâhil olunurdu⁴⁷.

III. TAŞRA MALİYE İDARESİ

Vilayetlerin idaresi 1913 yılında “İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı⁴⁸” çıkana kadar Tanzimat döneminde uygulanan mevzuata tabi olmuştur⁴⁹. Bu kanuna göre, valilerin tayini padişah tarafından yapılmakta ve valiler askerlik ve adalet dışındaki bütün alanlarda yürütmeyi kuvvetini temsil etmekteydi. Vergilerin tespit edilen usullere göre toplanmasını sağlamak ve vilayetlerin hazineye katkısını arttırmak valilerin görevleri arasında bulunmaktaydı.

1913 tarihinde çıkan vilayet kanuna göre; vilayetler livalara, livalar kazalara kazalar nahiyelere, nahiyelerde köylere ayrılmıştır. Vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürleri ilgili yerdeki dairelere nezaret ve teftiş etmekle mükellefti.

⁴⁵ Edip, “Türkiye’nin Maliye Örgütü”, (çev. Ragıp Batumlu), Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi, İMKB yay., İstanbul 1990, s.68

⁴⁶ Arabyan, a.g.e., s.114-115

⁴⁷ A.g.e., gös.yer.

⁴⁸ Düstur, II. Tertip, c.5, s.186-216

⁴⁹ Belediyelerle ilgili olarak 1293 (1877) tarihli “Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunları” Mebusan Meclisi tarafından değiştirilmek istenmiş fakat padişahın vetosu sonucu aynı şekilde devam etmiştir. Erdoğan Öner, Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, T.C.Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2001/359, s. 360

Vilayetlerin merkezi idaresindeki memurlar heyetinde, idare şube başkanı olarak naib, defterdar, mektupçu, jandarma alay komutanı, maarif, nafia, ziraat, defter-i hakani, polis, evkaf, nüfus ve sıhhiye müdürleri, gerekli vilayetlerde vali muavini, umur-ı ecnebiye müdürü ve vilayet tercümanı bulunurdu⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nde vilayetlerin genel idareyle mali idaresi birbirinden ayrılmaz bir bütün olup bir birini tamamlardı. Taşrada defterdarlar valilerin maiyetinde ve aynı zamanda maliye nazırına karşı sorumlu olarak idareyi yönetmekle görevliyidiler. Valiler gibi padişah tarafından görevlendirilen mutasarrıflar, maiyetlerindeki muhasebeci yardımıyla sancakların başında mülki, idari görevlerinin yanında mali işlerin yürütülmesiyle de görevliyidiler⁵¹.

Defterdar vilayet idare meclisinin tabii üyesiydi. Defterdarın başkanlığında defterdarlık teşkilatı; vilayetler dâhilinde devlete ait mal ve emlakın idaresi, muhasebesi ve gelirlerin tahsilini gerçekleştirme görevlerinin yanında, yapılması gereken giderleri tespit ve tahakkuk ettirip hak sahiplerine ödenmesini sağlardı.

Vilayetlerde bulunan idare meclisleri, idari görevlerinin yanında vilayet memurlarının muhakemesine, her tür malı artırma ve sözleşmenin şartlarının tayinine, öşür ve rüsum gelirlerinin artırılmasına, ihalesine, emanete kalanların idaresine, devlete ait menkul ve gayrimenkul malların nezaret ve muhafazasına karar vermekle yükümlüydü. Vilayetlerde bulunan idari şubelerin kararlarıyla ilgili itiraz işlemleri vilayet idare meclislerince incelenir ve karara bağlanırdı⁵².

Dâhiliye nazırı tarafından görevlendirilen kaymakamlar maiyetlerindeki mal müdürleri vasıtasıyla mali işlerden de sorumluydular. Nahiyeledeki mali işler nahiye müdürleriyle nahiye meclisleri tarafından yerine getirilmekteydi⁵³.

A.Mal Sandıklarının Dâhili Teşkilatı

Bu dönemde, devlet varidatını oluşturan gelirlerin büyük bir kısmı mal

⁵⁰ Öner, a.g.e., s.363.

⁵¹ Charles Morawitz, Türkiye Maliyesi, (der. Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Tetkik Kurulu yay., no. 1978-188, s. 53,55

⁵² Öner, a.g.e., 365-366

⁵³ Öner, a.g.e., s.361

sandıkları vasıtasıyla tahsil edilmektedir. Mal sandıkları, bütçelerde yer alan genel varidat ile ilgili olarak, mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarlarının tayini, tahakkuk eden vergilerin tahsili, dairelere ait mahalli masrafların tediyesi, mali işlemlere ait hesap kayıtlarının tutulması gibi görevlere sahipti. Mal sandıkları teşkilatça vergi idaresi, tahsil idaresi ve muhasebe idaresi adıyla üç ayrı heyete ayrılarak bu heyetlere ihtiyaçları kadar memur tahsis edilmişti. Kaza merkezlerinde 1330 (1914–15) yılı itibariyle 546, liva merkezlerinden 97, vilayet merkezlerinde 30 olmak üzere toplam 673 mal sandığı mevcuttu⁵⁴.

Devletin gelirlerinin tümü mal sandıkları vasıtasıyla tahsil edilmemekteydi. Zira posta ve telgraf, rüsumat ve duyun-i umumiye idareleri tahsilâtları kendi yapıları içerisinde gerçekleştirmektedirler. Bunların taşradaki şubeleri de tıpkı liva ve kaza mal sandıkları gibi hazine şubesinin şubeleridir. Ancak, bu şubeler defterdarlığa değil kendi idarelerine tabiydiler.

1. Vilayet Mal Sandıkları

Vilayet mal sandıklarının işlemleri muhasebe, vergi ve tahsil heyetleri aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi.

Muhasebe kalemi, vilayetin bütün hesaplarını tutan ve defterdardan sonra gelen bir maliye memurunun başkanlığında çalışırdı. Bu kalemde, vilayet, muamelat, tahsisat, suçlu ve kefalet, merkez sancağı, liva maaş ve masraf, merkez kaza, hesabı cari kâtiplikleri bulunmaktaydı. Merkez vilayet mal sandıklarında kaza, liva ve vilayet işlemleri yapıldığından vilayet muhasebesi de üç kısma ayrılarak çalışmıştır.

Vergi heyetleri, merkez kazasına ait gelirlerin tarh ve tahakkukuyla görevliydi. Vilayetin merkez idaresi olmak itibariyle mülhak liva ve kazalarında vergileriyle ilgili tarh, tahakkukat, tahsilât ve muhaberatla ilgili işlemleri vilayetin vergi heyetinden geçmekteydi. Vergi heyeti; ağman, aşar, emlak tarik ve temettü vergileriyle ilgili sorunlarla, ilgilenirlerdi. Sadece temettü vergisi ile mükellef olanların sayısı önemine binaen bu verginin tarhı için ayrıca temettü memurları istihdam edilirdi.

⁵⁴ Arabyan, a.g.e., s.102-103

Tahsil heyeti, sadece vilayet merkez kazasına ait gelirlerin tahsiliyle mükellefti. Heyet görevini tahsil memurları ve muavinleri, süvari tahsildarlar ve müfredat kâtipleri ile birlikte ifa ederdi⁵⁵.

2. Liva Mal Sandıkları

Sancakların mali işleri “muhasibeci” unvanıyla ve maliye nezaretinin seçimiyle kefilli bir memur tarafından yürütülürdü. Liva sandığında muhasebe, vergi ve tahsil heyetiyle beraber sandık emini bulunurdu.

Muhasebe heyeti, hem merkez liva kazasının hesap işlerini görür, hem de mülhak kazalardan gelen hesapları toplayarak bütün liva adına merkez vilayete hesap verirdi. Muhasebe kaleminde bir başkâtip ile liva kâtibi, maaş ve masraf kâtibi, muamelat kâtibi, merkez kazasının gelirlerine müteallik hesap işleriyle mükellef merkez kaza kâtibi ve bunların yanında gereği kadar ayrıca kâtip ve asker bulunurdu.

Vergi heyeti ise merkez liva kazasının gelirlerini tahakkuk ettirmekle beraber liva çevresinde bulunan gelirlerin tahakkuk ve tahsil işlemleriyle ilgili muhaberat ve takibatı yürütürdü. Bu kalemde bir adet vergi başkâtipi, vergi vukuat kâtibi, temettü ve tarik kâtibi, aşar ve ağnam kâtibi, emlak kâtibi bulundu. Önemli livalarda bu kâtiplerin refakatinde gereği kadar ayrıca kâtipler görev yapardı.

Tahsil heyeti, mülhak kazalarda olduğu gibi, merkez liva kazasının tahsil-i emval nizamnamesine dâhil vergilerin tahsiliyle mükellefti. Bu heyette, bir tahsil memuruyla, muavini, bir merkez tahsildarı, gerekli miktarda süvari ve piyade tahsildarlar ile müfredat kâtipleri görev yapardı. Livalarda görevli tahsil memurları, livanın tahsil kayıtlarından ve bütün tahsilâtından sorumluydu. Heyet ayrıca merkez tahsilâtına bizzat memur olmakla senede en az bir defa mülhak kazalar muamelatını teftiş etmekle görevliydi⁵⁶.

3. Kaza Mal Sandıkları

Kazaların mali işleri mal müdürlerine aitti. Mal müdürleri maiyetinde vergi ve

⁵⁵ Arabyan, a.g.e., s.110-111

⁵⁶ A.g.e., s.106

tahsil heyetleri yanında nakit meblağların alımı ve muhafazası için de bir sandık emini bulunurdu. Mal müdürleri doğrudan doğruya defterdarlık tarafından seçilip tayin olunurdu.

Kazanın vergi işlemlerine maiyetindeki aşar, ağnam vergi kâtipleri vs. ile mal müdürü muavinleri bakardı.

Vergi heyetleri tarafından tahakkuk ettirilen vergiler tahsil heyetleri vasıtasıyla tahsil olunurdu. Tahsil heyetlerinin görev alanı genellikle emlak, temettü ve tarik bedeli nakdisi gibi tahsili emval nizamnamesinde yer alan gelirlerle ilgilidir.

Büyüklüğüne ve mükelleflerin sayısına göre her kaza dairelere ayrılmakta ve her daire için bir piyade veya süvari tahsis edilmekteydi. Tahsildar tarafından doğrudan doğruya mal sandığına yatırılan vergileri almak içinde bir merkez tahsildarı istihdam olunmaktaydı. Bu işlerin gerçekleşme sürecine nezaret etmek ve köyleri dolaşarak tahsilâtı takip ve hızlandırmak için ayrıca tahsil memurları görevlendirilirdi. Mükelleflerin borç bilgilerini takip için mal sandıklarında tutulan “müfredat defterleri” “müfredat kâtipleri” tarafından kaydolunurdu⁵⁷.

⁵⁷ Arabyan, a.g.e., s.104-105

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİ VE HAZİNE HESAPLARI'NIN DURUMU

I. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BÜTÇELERİ

A. II. Meşrutiyet Dönemi Bütçelerinin Özellikleri

Bütçe, devletin yıllık gelirlerini ve giderlerini daireler ve müesseseler itibariyle tahmini (muhammenat) olarak açıklayan ve bunların uygulanmasına yetki veren ve bu yetkiyi (izni) içine alan kanundur⁵⁸. Devletlerin mali sistemleri içerisinde hukuki açıdan bütçelerin yeri ve önemi tartışmasızdır. Bütçe olmaksızın her hangi bir şekilde ne tahsilât ne de tahsisat söz konusu olamaz. Olması halinde ise kanunsuzluk ortaya çıkar⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk bütçe II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte hazırlanarak Mebusan Meclisi'ne sunulmuş ve kabul edilmiştir⁶⁰. Bununla birlikte Mebusan Meclisi'nin anayasaya ve bütçe hakkına uygun olarak kabul ettiği ilk bütçe 1325 (1909–10) bütçesidir⁶¹. Bu bütçe anlayışına kadar; yıl içinde veya sonunda bütçe ve harcamalar üzerinde Meclisi Mebusan'ın denetim yetkisi yoktu. Bütçeyi maliye nazırlığı hazırlamakla birlikte nazırın bütçeyle ilgili tedbirleri almak veya diğer nezaretlerin uygulamalarına karşı bir yetkisi yoktu. Her nazır kendi bütçesinin tek ita amiri olup, fasıllar arasında keyfi veya gereksiz aktarmalara gidebiliyordu. Bu durum sonuçta bütçelerde öngörülen tahsisatlardan daha fazla harcamaların yapılmasına neden oluyordu⁶².

Meşrutiyet'le birlikte yeniden toplanan Mebusan Meclisi 1876 Anayasası'na göre önemli denebilecek değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerin temelini padişahın yetkileri üzerinde yapılan düzenlemeler/kısıtlamalar oluşturmuştur. Bütçe ve mali

⁵⁸ İstipan Arabyan, Usul-i Defter-i Mali, 3.cilt, İstanbul 1334, s.12; Hazım Atıf Kuyucak, Bütçe, İ.Ü.F. Neşriyatı, İstanbul 1952, s.7

⁵⁹ Aynizade Hasan Tahsin, İlm-i Mali, Karabet Matbaası, Dersaadet 1330, s.425

⁶⁰ “Memleketimizde gerçek manasıyla tanzim, tasdik ve tatbik edilen ilk bütçe 1325 (1909) senesine ait bu bütçe olmuştur.”, İ.Fazıl Pelin, Finans İlmî ve Finansal Kanunlar, c.1, 2.baskı, İstanbul 1942, s.20

⁶¹ Osmanlı Bütçeleri (1909–1908), T.C.Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2000/358 s.IV; Aynizade,a.g.e., s.348

⁶² Osmanlı Bütçeleri (1909-1908), gös.yer.

konularda ilk anayasa hemen hemen aynı şekilde muhafaza edilmiştir⁶³.

Meşrutiyet döneminde bütçe kanunları iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım; gelirlerin toplanmasını (istifa) ve harcamaların yerine getirilme şartlarını göstermekte diğer kısım ise ilgili yıla ait miktar ve rakamları gösterir cetvellerden oluşmaktadır. Birinci kısım bütçe kanununun metni olması dolayısıyla meclis-i umumide diğer kanunlar gibi madde madde, ikinci kısım yani cetvel ise fasıl fasıl müzakere olunurdu⁶⁴. Bunlardan başka, bütçede yer alan varidatın hangi kanunlara müsteniden toplandığını gösterir bir cetvel bulunurdu⁶⁵.

Bütçe kanunuyla; maliye nazırına hazine nazırı sıfatıyla dairelere ait bütçe layihalarını inceleme ve araştırma görevi verildiği gibi gelirleri (varidat) etkileyip masrafları arttıracak her kanun layihasının maliye nazırının imzasını içermesi gerekli kılınmıştır. Ve her nezarette muhasebe işlerini yerine getirme ve harcamayı gerektirecek işleri incelemeye görevli memurlar maliye nazırına bağlanmıştır. Bu şekilde nezaretin ve nazırın maliyeye dair işlerdeki nüfuzu ve sorumluluğu hayli arttırılmıştır⁶⁶.

Bütçelerde yer alan gelirlerin miktarları tahmini, masraflar ise sınırlandırılmış (tahdidi)'dir. Gelirlerin tahmini olmasının başlıca nedeni ülkenin iktisadi durumuna ve yıldan yıla gelişen olaylara bağlı olarak vergi gelirlerinin elastikiyetiyle artan ve azalan özellikte olmasından kaynaklanmaktadır⁶⁷. Bütçelerde harcamalar için yer alan tahsisatlar kesindir. Belli şartların dışında hiçbir nezaret belirlenen tahsisatın dışında masraf yapamaz. Ayrıca nezaretlerin bütçelerinde yer alan tahsisatlar ilgili yıla ait olup, diğer sene masraflarına karşılık olarak gösterilemez. Bütçe fasılları arasında tahsisat aktarımı yasak olmakla beraber gerekli olduğunda maliye nazırının izniyle nezaretler için var olan muhassasatın sadece maddeleri arasında tahsisat aktarımına⁶⁸ 1325 yılı

⁶³ Bedri Gürsoy, Kamu Maliyesi, Kamusal Maliye-Bütçe, s.118

⁶⁴ Mesela 1333 senesi muvazene-i umumiye kanunu layihası ile ilgili müzakere için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 3.İctima, 3 Mart 1333 (9 Cemadiyelula 1335), s.694 vd.; Latin alfabesine aktarılmış hali için bkz. Zafer Toprak, İttihat Terakki ve Cihan Harbi 1914-18, Homer Kitabevi, s. 322-344

⁶⁵ Bu cetveller bütçelerde "T Cetveli" nde "varidatın kanuni müstenidatı" olarak yer almıştır.

⁶⁶ Aynizade Hasan Tahsin, İlm-i Mali, s.360

⁶⁷ Bütçelerde "tahminlerde isabet prensibi"ne göre; gelir ve gider rakamlarının ait olduğu mali yıl içindeki şartlara uygun olmasını gerekli kılar. Feyzioğlu, Nazari Tatbiki Mukayeseli Bütçe, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981, s.48

⁶⁸ Mesela 1331 senesi Maliye Bütçesi'nin mütehavvil masraflardan olan 10.faslında yer alan sekizinci maddeden 500 bin kuruşluk bir meblağın tenziliyle, 7.evrak-ı nakdiye maddesine naklen zam ilavesi

bütçe kanunuyla müsaade edilmiştir⁶⁹.

Bütçelerde yer alan gelirler gayrisafi olarak irat kaydolunup, ilgili gelirlerin tahsil ve idaresine ait masraflarda ayrıca masraf olarak yer alırdı. Bütçeyle mevcut kanunların hükümleri değişmez. Çünkü meriyeti sadece bir yıl olan muvazene-i umumiye kanunu mevcut vergilerin her yıl tekrar tahsiline ve hizmetlerin yerine getirilmesine izin verirdi. Dönem bütçelerine ait muvazene-i umumiye kanunlarında ayrıca; kanunsuz olarak hiçbir şekilde vergi toplanamayacağı ve gelir elde edilemeyeceği, her türlü gelir ve devlet hazinesine ait hâsılatın maliye tarafından toplanabileceği, diğer dairelerin bu yetkiyi hiçbir şekilde kullanamayacağı, yılı içerisinde elde edilecek gelirlerin ancak o yıl giderlerinin karşılanmasında kullanılabileceği, dairelerin kendilerine verilen tahsisattan fazla harcama yapamayacağı belirtilmiştir⁷⁰.

II. Meşrutiyet döneminde hazırlanan ve yürürlüğe konulan bütçelerde farklılık olarak göze çarpan hükümler şunlardır⁷¹:

- 1326 yılı bütçesi ile muvazene-i maliyeyi tesis için Maliye Nazırı'na ilk defa beş seneyi geçmemek üzere kısa vadeli istikraz akdine izin verilmiştir. Bununla birlikte Hazine-i Maliye dört sene içinde bir milyon 5, 10, 20 ve 40 paralık ufaklık para basmaya izinli sayılmıştır.
- Askeriye, mülkiye ve ilmiye tekaüt sandıklarıyla mazulin sandığı Maliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Askeri tekaüt sandığına ait borçların hazinece kapatılması kabul edilmiştir.
- 1327 (1911–12) mali yılı bütçesiyle yol inşaatı ve tamirâtı için Maliye Nezaretine borçlanma yetkisi verilmiştir. Vilayet yolları inşaat ve tamirâtı için konulan tahsisatın harcanamayan kısmının sonraki seneye intikali ve

hakkında kanun layıhası hazırlanıp tahsisat aktarımı yapılmıştır. İ.DUİT., 76/66, 15 Ca 1334, (5 Mart 1332)

⁶⁹ 1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325

⁷⁰ Osmanlı Bütçeleri, Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayını, Yayın No:2000/358, Ankara 2000, s.V

⁷¹ a.g.e., s.VI

sarf edilmesi kabul edilmiştir.

- 1330 (1914–15) bütçe kanunuyla bir mühendis mektebi ve adliye binası inşası, Maarif Nezareti ders alet ve gereçleri yapımı için ilgili Nezaretlere gelecek yıllar için taahhütte bulunmaya yetki verilmiştir. Bununla birlikte mektep inşası için 25 yılda ödenmek üzere taahhütte bulunmaya Maliye ve Maarif Nezaretleri yetkili kılınmıştır.
- 1330 (1914–15) mali yılı bütçe kanunuyla ilk defa muayyen bir işin yerine getirilmesi için şahıslar ve müesseseler tarafından verilecek bağışların devletçe şarta bağlı olarak kabul edilmesi ve bütçeye irad kaydedilip ilgili iş için tahsisat kaydı benimsenmiştir.
- 1331 (1915–16) mali yılı bütçe kanunu çok kısa olmakla beraber, kanunda yer alan bir hükümle 1325–27 ve 1330 yılları bütçe kanunlarının özel kanunlarla fesih edilmeyen hükümlerinin yürürlükte kalması sağlanmıştır. Böylece bütçelerin bir yıl içinde geçerli olan hükümlerinin uzun süreli olarak “usul kanunu” gibi uygulanması kabul edilmiştir.

Döneme ait bütçe kanunları, Maliye Nezaretine, senesi gelirlerinden karşılanmak üzere hazine tahvili çıkarması ve geçici avanslar alması için yetki vermekle beraber ilk defa 1327 (1911–12) mali yılında gelirler ve giderler arasındaki farkı kapatmak üzere Maliye Nazırı “uzun vadeli” istikraz akdine yetkili kılınmıştır⁷².

Bütçelerin hazırlanmasında dikkate alınacak en önemli noktalardan birisi de, denk bütçe olması gereğidir. İlgili yılın gelir ve giderlerinin birbirine denk olması anlamına gelen denk bütçenin ilgili mali yılın sonunda gerçekleşebilmesi önemlidir⁷³. İncelediğimiz Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde duyun-i umumiye ve savaşlar dolayısıyla ordu giderlerinin fevkaladeliği, mali yılsonunda olması arzu edilen muvazene-i maliyeyi bozan en önemli nedenlerdir. Mesela ortalama 3.560.000.000 kuruşa ulaşan 1331 (1915–16) mali yılı bütçesinin % 33’ü duyun-i umumiyeye, % 28’i

⁷² “1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunun 7 ve 8.maddeleri”, Devlet-i Osmaniye’nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1327

⁷³ Feyzioğlu, a.g.e., s. 49

harbiye ve bahriye masraflarına karşılık olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca, yılsonu itibariyle gerçekleşen rakamlarda bütçeye göre verilen bu rakamlar katbekat yüksek olarak gerçekleşmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde 1908–1919 (1324–1334) mali yılları zarfından hazırlanan 10 bütçeden sadece 1326, 1327 ve 1328 mali yıllarına ait olan üç bütçenin kesin hesapları düzenlenebilmiştir. Bu yıllardan 1326 (1910–11) mali yılı bütçesinin kesin hesabı 1330 (1914–15) mali yılında, 1327 (1911–12) mali yılı bütçe kesin hesabı 1333 (1917–18) mali yılında ve 1328 (1912–13) mali yılı kesin hesabı 1334 (1918–19) yılında yayınlanmıştır⁷⁴. Zorluklarla çıkarılabilen kesin hesaplar; İtalya, Balkan ve I.Dünya Savaşları dolayısıyla devlet memurlarının en faal olanlarının dahi silâh altına alınması, bazı vilayetler ile muhaberatın kesintiye uğraması dolayısıyla⁷⁵ ve Yemen, Asir, Rumeli Trablusgarp gibi bazı bölgelerden, askeri dairelerden hesap alınamadığı için eksik olarak düzenlenebilmiştir. Bununla birlikte bu dönemde kesin hesap kanunları meclise sevk edilmiş ancak yasalaşamamıştır⁷⁶.

İncelediğimiz dönemde mali idarenin faaliyetlerinde, Avrupa'nın olumsuz anlamda dikkatini çekecek davranışlardan kaçındığı görülüyor. 1325 yılı için hazırlanan fevkalade bütçede gelir-gider muvazenesini sağlamak için çareler aranıyor. Henüz muvazene-i umumiye kanunu tetkik ve adi bütçe tasdik edilmeden açıklı bir fevkalade bütçe kabulünün Avrupa devletleri nezdinde oluşturacağı olumsuz sonuçlara dikkat çekiliyor. Bu durumu ortadan kaldırmak için 1325 yılı için hazırlanan fevkalade bütçenin denkliliğini sağlamak için bütçede yer alan gelirleri (565.500.000 kuruş) artırma yolları aranırken, giderlerin (670.014.054 kuruş) azaltılması çareleri aranıyor⁷⁷.

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan mali siyasi ve askeri sıkıntılara rağmen bütçelerde önemli gelişmelerin kaydedildiği görülür. Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe

⁷⁴ Maliye Mecmuası, “Cumhuriyet Devri Maliyesi”, sene 1, c.2, sayı 5, 1937, s.11. Verilen yıllara ait kesin hesaplar için bkz. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumisi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, Sene 1328, İstanbul 1334

⁷⁵ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1327 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matba-yı Amire, İstanbul 1333, s.9

⁷⁶ Cihan Duru-Kemal Turan-Abdurrahman Öngeoğlu, Atatürk Dönemi Maliye Politikası (Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar), c.1, Ankara 1982, s.22

⁷⁷ İ.M.L., 1327/Ca-12, 25 Ca 1327 (31 Mayıs-1 Haziran 1325)

konmasıyla vergi ve “bütçe hakkı”nın millet meclisine geçmesi, bu hakkın Anayasayla güven altına alınması en temel değişikliklerdendir⁷⁸. Bütçelerin uygulanması Muhasebe-i Umumiye Kanunu çerçevesinde yapılarak devletin gelir ve giderleri bu kanuna uygun olarak bütçe düzeni içerisinde yürütülmüştür⁷⁹.

Dönem içinde düyun-ı umumiye (genel borçlar)’nin ve Kapitülasyonların devlet maliyesine olumsuz etkileri, meydana gelen çeşitli iç ve dış gelişmelerin neden olduğu masraflar, mali işleri düzenlemeye yönelik gerçekleştirilen bütün ıslahatlara rağmen, “bütçe muvazenesi” üzerinde etkisini gösteremedi ve bütün Meşrutiyet Dönemi bütçeleri açık verdiği gibi I.Dünya Savaşı’nın son senelerinde güven duyulacak bir bütçe dahi kalmamıştır⁸⁰. Ancak, “gerçek anlam da bütçe fikrinin ve tekniğinin uygulanmasının Meşrutiyet Dönemi’yle başladığı” söylenebilir⁸¹.

İncelediğimiz dönemi takip eden mütareke ve işgal senelerinde İstanbul’da bulunan Mebusan ve Ayan Melisleri dağıtılarak idari ve mali işler işgalcilerin kontrolüne geçtiğinden bu dönemde bütçeler düzenlenememiştir⁸².

1. Bütçelerin Hazırlanması

Devletin ilgili yıla ait bütçesinin oluşturulma sürecinde evvela, nezaretler her ilgili yıl için kendi dairelerine ait giderleri içeren bütçeleri ayrıntıları ve açıklamalarıyla birlikte Temmuz sonuna kadar maliye nezaretine gönderirler. Maliye nazırı devlet hazinesinin nazırı sıfatıyla bütün nezaret ve dairelere ait bütçeleri inceleyip, maliye nezaretine ait masraf bütçesini ve genel varidatı içeren bütçeyi ekleyerek devletin ilgili yıla ait muvazene-i umumiyesini meydana getirir. Böylece meydana gelen bütçe meclis-i vükelaca incelenip, tasdik edildikten sonra sadrazam ve maliye nazırı tarafından imzalanarak, ilgili yılın mali yılı başlangıcında uygulanabilmek için Meclis-i Mebusan’a sunulurdu⁸³.

⁷⁸ Zühdi, “Bütçe Hakkının Tarihi”, UİİM., 2.sene, c.1, no: 3/15, s.403–404

⁷⁹ Nihad S.Sayar, “Türkiye Maliye Tarihi”, İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, c.IX, İstanbul 1953, s.353

⁸⁰ Hazım Atıf Kuyucak, Bütçe, İktisat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul 1952, s.27; Gürsoy, a.g.e., s.119

⁸¹ Cezmi Erçin, Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 21

⁸² Gös.yer.

⁸³ Arabyan, Usul-i Defter-i Maliye, 3.cilt, s.14, Aynizade, İlm-i Mali, s.359-360

2. Bütçelerin Kabul ve Tasdiki

Bütçe layihası Meclis-i Mebusan'a sunulunca kuvve-i icraiye'nin elinden çıkıp kuvve-i teşriye (yasama) geçmiş olurdu. Bütçeyi kabul ve tasdik etmek teşri kuvvetine aittir. Bütçenin meclise gönderilmesiyle tasdiki arasında geçen sürede bazı aşamalar vardır. Bunların ilki; Bütçe layihasının bütçe komisyonu tarafından incelenmesi, diğeri ise bütçenin Meclis-i Mebusan'ın genel toplantısında tartışılmasıdır⁸⁴.

Bütçe layihası Meclis-i Mebusan'a takdim olunca layiha meclis başkanınca ilgili şubelere gönderilirdi. Şubeler bütçeyi inceleyecek komisyonu tayin ederdi. Diğer kanunlar için şubelerden genellikle birer kişi seçilirken bütçenin önemine binaen bütçe encümenine üçer kişi seçilirdi. Meclis-i Mebusan beş şubeye ayrıldığı ve bütçe encümenine her şubeden üçer kişi seçildiği için bütçe encümeni 15 kişiden oluşurdu. Bu encümen, meclisin açılmasından evvel bütçe layihasını ayrıntılı bir şekilde inceler ve önerilerini bildirirdi⁸⁵.

3. Bütçelerin Uygulanması

Meclis (kuvve-i teşri) tarafından onaylanan bütçenin icrası maliye idaresine aittir. Bütçenin uygulanması süreci; maliye kanunuyla toplanmasına müsaade edilen varidatın mükelleflerden tahsilâtının gerçekleştirip, tahsil edilen varidatın hazineye aktarılmasıyla birlikte, gelirlerin ilgili dairelere tahsisinden oluşmaktaydı⁸⁶.

Devlet hazinesinin gelir kaynaklarını oluşturan vergilerin; nelerden ve ne miktarlarda meydana geldiği ve vergilerin tahsilinin hangi surette gerçekleştirildiği takip eden ilgili bölümlerde ayrıntılı bir şekilde verilecektir.

4. Bütçe Hesap Devresi

Bütçe tam bir sene için düzenlenip onaylanırdı ve hükmü ilgili yılın sonunda sona ermekteydi. Böylece her daire ve nezaretin bütçesine konan muhassasatın o senenin martı ayı başından başlar şubat ayı sonuna kadar geçerli olurdu. Ancak, şubat

⁸⁴ Aynizade, İlm-i Mali, s.388

⁸⁵ Gös.yer.

⁸⁶ Aynizade, İlm-i Mali, s.326

sonuna kadar muhassasatsın ödenmesi ve hesabın kapatılması genellikle mümkün olamamaktaydı. Şubat sonuna kadar yapılan işlerden dolayı harcanması gerekli olan tahsisatın tahakkuk ve tediyesine dair işlemlerin yerine getirilmesi ve aynı dönem için tahakkuk ettirilen gelirlerin tahsili için ertesi senenin mart ve nisan ayları sonuna kadar bir süre verildiği gibi bu süre zarfında tediye olunan miktarın bütçe defterlerine geçirilip hesaplarının kapatılması içinde ayrıca ağustos sonuna kadar ikinci bir süre verilirdi. Bu altı aylık süreye bütçeyle ilgili işlerin yürütülmesi gereğinden “müddet-i mütemmim” denmektedir. Böylece meydana gelen on sekiz aylık süre “hesap devresi”ni (müddet-i idare-i maliye) oluşturmaktaydı⁸⁷.

B. Tahsisat-ı Munzama ve Fevkaladeler

Adi bütçede⁸⁸ her hangi bir nezarete ayrılan tahsisat kesindir. Her hangi bir nazır harcama için bütçede yer alan miktarı “maliye nazırının izni olsa dahi” aşamazdı. Mevcut miktarı özel bir gelirle de arttıramazdı. Bununla birlikte bütçeyle verilen tahsisatın üstünde bir masraf gerekli görülür ise yine bir kanun ile bu hakkı elde etmek gerekliydi⁸⁹. Bu şekilde yetersizliği kesin olan tahsisatın üstünde bir ödenek için kanun hazırlanır ve böylece ek olarak verilen tahsisata “tahsisat-ı munzama” adı verilirdi⁹⁰.

7 Teşrin-i evvel 1325 (20 Ekim 1909) tarihinde Yemendeki askeri birliklere acil ve tehlikeli boyutlara ulaşan erzak ihtiyacı için tahsisat-ı munzama gönderilmesi için meclis-i vükela tarafından karar alındığı görülür⁹¹. 1326, 1327 ve 1328 mali yıllarına ait harbiye bütçelerine, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından kaynaklanan fevkalade masraflar dolayısıyla, her bir yıl için 175.000.000 kuruş tahsisat-ı munzama eklendiği görülür⁹². Düyun-ı Umumiye bütçesinin 42.faslını oluşturan mazulin, mülkiye ve ilmiye maaşlarının karşılığı olarak yer alan tahsisatın yetersizliğinden 1328 mali yılı

⁸⁷ Arabyan, a.g.e., s.16-17

⁸⁸ Devletin normal gelir ve giderlerini ihtiva eden bütçesi adi bütçe olarak isimlendirilir.

⁸⁹ 2.madde: “Divan-ı mahasebat reis, aza ve mümeyyizleri bir kanunla kendilerine tevdi edilmedikçe devlete ait herhangi bir vazife-i munzamayı kabul edemez...” “5 Teşrin-i sani 1295 tarihli divan-ı muhasebat karnamesine müzeyyel kanun”, İ.DUİT, 59/1, 18 Ca 1336

⁹⁰ Tahsisatı munzamalar bütçenin denkliği bakımından uygun görülmemektedir. Öyle ki; yeni bir hizmet yerine getirmediği gibi bütçede yer alan hizmetlerin haricinde hizmet bakımından bir artışa neden olmaz. Sadece tahsisatın miktarını artırır. Aynizade, a.g.e., s.419. Tahsisat-ı munzamayı engelleyecek tek güç olarak parlamentonun muhalefeti görülmektedir. A.g.e., s.418

⁹¹ MV., 133/35, 7 Teşrin-i Evvel 1325

⁹² İ.MLU, 1328/C-26, 25 C.1328 (20 Haziran 326)

bütçesine 3.850.000 kuruş tahsisat-ı munzama konduğu görülür⁹³. Bir diğer örnek olarak, 1332 yılında Meclis-i Umumi'nin toplanmadığı durumlarda değişik daire ve nezaretlerin bütçelerine toplam 28 kez irade-i seniyye ile tahsisat-ı munzama şeklinde toplam 543.200.075 kuruş verildiğini görüyoruz⁹⁴. Böylece burada birkaç örneği verilen tahsisat-ı munzamaların dönem içinde sık sık başvurulmuş bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır.

Yine usul-i muhasebe-i umumiye kanununun 11.maddesi hükmüne göre meclis-i umuminin toplanmadığı zamanlarda irade-i seniyye ile tahsisat itası uygun olan hizmetlerden olarak maarif nezaretinin 1330 senesi bütçesinin 25. matbaa-i amire faslının 4. kâğıt mukavva ve emsali levazım-ı tabiye ve cildiye masrafları maddesine 377.500 kuruş ilavesiyle ilgili olan 24 Şubat 1330 tarihli irade-i seniyye ile tahsisat-ı munzama kabul edilmiştir⁹⁵.

Özellikle bütçenin düzenlenme ve onaylanma aşamasında ihtiyaç olmayan ancak yeni ve zorunlu bir ihtiyacın karşılanması için verilen tahsisat “ tahissat-ı fevkalade” adını almaktaydı.

Trablusgarp Savaşı dolayısıyla; Trablusgarp ve Bingazi’den gelen muhacirlerin iâşe ve iskânları için 1327 mali yılına ait Dâhiliye bütçesine 1.200.000 kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade ilavesi için hazırlanan tezkire tasdik olunmak üzere Meclis-i Umumi’ye gönderilmiştir⁹⁶. Meclis-i umumice kabulüne kadar uygulanmak üzere padişah tarafından irade edilmiştir⁹⁷.

1332 (1916–17) mali yılı masraf bütçesi 3.972.400.000 kuruş iken yılsonunda tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler ile toplam masrafın 8.250.000.000 kuruşa ulaştığı görülür. Burada verilen masrafın 2,6 milyar kuruşu harbiye bütçesine fevkalade ve munzama olarak eklenmiş, 600 milyon kuruşu muhtaç ailelere (muinsiz), 350 milyon kuruşu iâşe komisyonuna, 200 milyon kuruşu muhacirinin iskânı için, 145 milyon

⁹³ İ.DUİT, 83/29, 9 Ra 1331 (3 Şubat 1328)

⁹⁴ Hangi nezaret ne kadar tahsisat-ı munzama verildiği için bkz., İ.DUİT, 81/5, 22 Safer 1336 (8 K.evvel 1332)

⁹⁵ İ.DUİT, 77/7, 5 Kanun-i evvel 1333 (19 S.1336)

⁹⁶ MV., 160/15, 5 Muharrem 1330 (13 Kanun-ı evvel 1327)

⁹⁷ İ.DUİT, 81/42, 7 Safer 1330 (14 K.sani 1327)

kuruşu ziraat nezaretine ihtiyaç sahibi çiftçilerin tohumluk ihtiyacı, çekirge afeti vs. için ödenmiştir. Kalan miktar ise diğer nezaret ve daireler yine harp kaynaklı masraflar için verilmiştir⁹⁸.

I.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, bütçelerden maaş almakta olan memurlar için 1333 senesi bütçesine 80.146.952 kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade eklenmiştir⁹⁹. Yine silâh altında bulunan maaşsız askerlerin aile fertlerinin her birine aylık 30'ar kuruş maaş verilebilmesi için Maliye Bütçesi'ne 10 milyon kuruşluk¹⁰⁰, vilayetlere yardım için 5 milyon kuruşluk¹⁰¹ tahsisat-ı fevkaladeler elendiğini görüyoruz.

Tahsisat-ı munzamalar ve fevkaladeler bakımından 1333 mali senesi nispeten daha iyi bir durumda olmuştur. Bütçe görüşmelerinde, muvazene-i maliye encümeni mazbata muharriri Hamit Bey'in hükümetten bu konudaki şikâyeti doğrultusunda yıl içinde harbiye nezareti hariç olmak üzere tahsisat-ı munzamaların verilmediği anlaşılmaktadır¹⁰².

Bunun gibi olağan dışı durumlarda tahsisat-ı munzama ve fevkaladelere başvurulması döneme ait bütçelerin muvazenesinin bozulmasında en önemli nedenlerden olmuştur. Özellikle I.Dünya Savaşına rastlayan mali yıllarda çıkarılan tahsisat-ı munzama ve fevkaladelerin yılsonundaki toplamalarının tahmini bütçe tahsisatlarının birkaç mislini geçtiğini söyleyebiliriz¹⁰³.

Yine de dönem bütçelerinde tahsisat-ı fevkaladelerin özellikle savaş dönemlerine rastlayan yıllarda hoş karşılanmasa da sık sık başvurulmuş bir yöntem olduğunu görüyoruz.

Aşağıda verilen tablo1'de görüleceği gibi tahsisatı munzama ve fevkaladelerin miktarları hedeflenen denk bütçe için azımsanamayacak miktarlardadır. Özellikle 1330

⁹⁸ M.M.Z.C., 3.İçtima, 3.devre, 3 Mart 1333, s.694-695

⁹⁹ Verilen tahsisat-ı fevkaladeden dairelerin aldığı tahsisat miktarları için bkz. İ.DUİT, 87/60, 26 T.sani 1333 (10 Safer 1336)

¹⁰⁰ İ.DUİT, 84/26, 27 C. 1331 (21 Mayıs 1329)

¹⁰¹ İ.DUİT, 81/10, 12 C.1335 (4 Nisan 1333)

¹⁰² M.M.Z.C., 3.devre, 4.İçtima, 21 Şubat 1334, s.869; Latin alfabesine aktarılmış hali için bkz. Zafer Toprak, İttihat Terakki ve Cihan Harbi 1914-18, Homer Kitabevi, s.345-381

¹⁰³ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332, s. 2-3

yılına doğru bu tahsisat miktarlarının arttığı ve muvazene-i umumiye-i bozduğu görülmektedir. Munzama ve fevkalade tahsisatların adi bütçelerde yer alan miktarlara nispetle % 75'lere vardığı görülmektedir. Bu oranların tabloda yer alan yılları takip eden 1331–1334 (1915–1919) devresinde özellikle I.Dünya Savaşı dolayısıyla daha da arttığı görülecektir.

Tablo 1
1325–1330 (1909–1915) mali yılları itibariyle yılı içerisinde alınan muhassasat, muhassasat-ı munzama ve fevkaladenin miktarları

Yıllar	Normal Tahsisatlar* (lira)	Tahsisat-ı Munzama ve Fevkalade (lira)	Toplam (lira)	Artış Miktarı (%)
1325	30.539.545	1.615.580	32.155.125	5,2
1326	32.997.722	1.824.630	34.822.352	5,5
1327	36.233.185	4.087.498	40.320.683	8,4
1328	34.590.562	13.131.319	47.721.881	37,7
1329	34.590.562	14.136.680	48.727.242	40,8
1330	34.012.004	25.609.649	59.621.653	75,4

Kaynak: İstipan Arabyan, Usul-i Defter-i Mali, 3.cilt, İstanbul 1334, s.19

* Arabyan'ın verdiği 1326, 1328–29 mali yıllarına ait tahsisat miktarlarında bütçe tahsisat rakamlarına göre bir miktar farklılık vardır. Ancak, bu farklılık tablonun ortaya koyduğu sonuçlar bakımından önem arz etmemektedir.

Bütçenin bir faslından diğerine nakil muhassasat ancak bir kanun dâhilinde yapılabilirdi. Yalnız kara ve deniz kuvvetlerinin veya bir bölümünün seferber olması halinde tahsisat-ı fevkalade veya munzama alınıncaya kadar harbiye veya bahriye bütçelerinde “seferberlik faslı” ismiyle bir özel bölüm açılarak zikredilen acil durumlarda ödemeler “bütçenin genel muhassasatı dâhilinde kalmak üzere” bu bölümden ödenirdi¹⁰⁴. Bunun akabinde harbiye bütçesi 1324 mali yılından sonra bütçelerde bir fasıl olarak yer almaya başlamıştır.

Meclis-i Mebusan'ın toplanmadığı zamanlarda hâsıl olan mecburiyetlerden dolayı muvazene haricinde masraf tahakkuk ederse Kanun-ı Esasi'nin 101.maddesi gereğince sorumluluğu heyet-i vükelaya ait olmak ve meclisin ilk toplantısında tasdik

¹⁰⁴ Arabyan, a.g.e., s.19

ettirilmek üzere muvakkat kararnameler ile tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler alınabilmekteydi¹⁰⁵.

Böylece bir tahsisat-ı fevkalade veya munzama kanunuyla ilgili bürokrasinin 1-2 yıl zarfında tamamlanabildiği görülür. Mesela 1329 senesi maliye bütçesine 60.fasılın 1.ağnam maddesine 100 bin kuruş, 2.aşar maddesine 3 milyon kuruşun ilavesine dair hazırlanan kanun, 8 Eylül 1329'da uygulamaya konulurken, 7 K.evvel 1331 tarihinde Meclis-i Umumi'de kabul edilmiştir. 2 Mayıs 1332'de de kanuniyeti ve devlet kanunlarına ilavesi padişah Mehmet Reşat imzasıyla irade edilmiştir¹⁰⁶.

C. Bütçe Çeşitleri

1. Adi Bütçeler

Devletin normal gelir ve giderlerini içeren bütçelerdir. Döneme ait bütçelerde ilgili mali yıl içerisinde devletin tahmini (muhammenat) gelirleri ve nezaret ve dairelere ayrılan adi tahsisatları bulunurdu. Bütçede yer alan gelir ve tahsisatlar sabit olup bu miktarları arttırmak veya azaltmak ancak, belli kurallar çerçevesinde aşağıda belirtildiği gibi tahsisatı fevkalade ve munzama ile mümkündür. II. Meşrutiyet bütçelerinde varidat (gelirler) bölümü mali yıldan yıla farklılık arz ederek 8 ila 11 kısımdan oluşmuştur. Giderler ise daire ve nezaret tahsisatlarından müteşekkil olmuştur.

1328 (1912–13) mali yılı için hazırlanan bütçede yer alan gelir kalemleri bütçelerde yer alan kısımlarına göre şunlardan oluşmaktadır¹⁰⁷:

Birinci kısım: Bila-vasıta alınan vergiler

Müsakkafat ve arazi vergileri
Temettuat
Bedel-i nakdi
Tarik bedel-i nakdiyyesi

¹⁰⁵ Aynizade, İlm-i Mali, s. 423

¹⁰⁶ İ.DUİT, 85/98, 13 B.1334

¹⁰⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1328 Senesi Bütçesi, İstanbul 1328; II.Meşrutiyet dönemi bütçelerinin toplu olarak varidat ve muhassasat kısımlarını bir arada görmek için bkz. Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 7, T.C.Başbakanlık D.İ.E., yayın no: 2878, Ankara 2003, s.152-176; bütçeleri bütün olarak ayrıntılarıyla görmek için bkz. Osmanlı Bütçeleri, (1909-1918), T.C.Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayı, No: 2000/358, Ankara 2000

Ağnam, deve, camus ve canavar vergisi
Aşar
Hususi ormanlar hâsılatından alınan rüsum
Maadin rüsumu
Vergi tezkeresi

İkinci kısım: Damga, harçlar, kaydiyeler

Damga resmi
Harçlar
Kaydiyeler

Üçüncü kısım: Bil-vasıta alınan vergiler

Müskirat resmi
Tönbeki resmi
Gümrük resmi
Rüsum-u bahriye
Rüsum-u sıhhiye
Sayd-ı berri ve bahri

Dördüncü kısım: İnhisarlar

Tuz
Tütün
Tönbeki
Barut ve fişenk
Meskûkât
Posta ve telgraf ve telefon

Beşinci kısım:

Dolmabahçe gazhanesi hâsılatı
Mekteb-i sanayi hâsılatı
Fırat ve Dicle Vapurları
Maadin

Altıncı kısım

Emlak-ı emiriye hâsılatı
Furuht olunan eşya bedeli
Miri ormanlar hâsılatı

Yedinci kısım: Maktu vergiler

Mısır ve Zeyla vergisi
Kıbrıs vergisi
Aynaroz ve Sisam vergisi

Sekizinci kısım

Hazine muamelatından hâsıl olan varidat
Ziraat Bankası temettüatı
Mekteb-i tıbbiye hâsılatı
İhtira beratı
Cezay-ı nakdiyyeler
İmtiyazlı şirketler hâsılat ve temettüatından hazine hissesi
Demiryollarından hazine hissesi
İmtiyazlı kumpanyalardan teftiş mesarifine mukabil alınan
Hicaz demiryolu ianesi
Hâsılat-ı müteferrika

Dokuzuncu kısım

Bağdad, Hadide, San'a Soma-Bandırma demiryoluna inşaat esnasında verilip
istirdad edilecek olan
Üç yüz yirmi yedi tavizatı olup üç yüz yirmi sekizde iade edilecek olan
Tuz ücret-i nakliyesi tahsilâtından
Müşterek muhafaza masrafına mukabil Reji şirketinde ita olunacak olan

Onuncu kısım

Mülkiye tekaüd sandığı
Mazulîn tekaüd sandığı
Askeriye tekaüd sandığı
İlmiye tekaüd sandığı

Döneme ait bütçelerin gelir kalemleri içinde mali yıllar itibariyle ihtiyaca binaen yeni kalemlerin eklenmesi yanında bazı kalemlerin bütçelerden çıkarıldığı yıllar olmuştur. Gelir kalemlerinin bütçe kısımları içinde yıldan yıla farklı kısımlarda yer aldığı da görülmektedir¹⁰⁸.

1328 mali yılına ait bütçede yer alan gider kalemlerini oluşturan tahsisatların

¹⁰⁸ Bu durumu takip için bkz. Güran, a.g.e., gös.yer

yapıldığı nezaret ve daireler ise şu şekildedir;

Duyun-ı Umumiye
Maaşat-ı Zatiye
Tütekaidin ve Mazulin
Hanedan-ı Saltanat
Meclis-i Umumi
Maliye Nezareti
Divan-ı Muhasebat
Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi
Defter-i Hakanî Emaneti
Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti
Daire-i Sadaret
Şuray-ı Devlet
Dâhiliye Nezareti
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
Hariciye Nezareti
İlmiye Dairesi
Adliye Nezareti
Maarif-i Umumiye Nezareti
Nafia Nezareti
Ticaret Ve Ziraat Nezareti
Bahriye Nezareti
Harbiye Nezareti
İmalat-I Harbiye Müdüriyet-İ Umumiyesi
Jandarma Dairesi

2. Muvakkat Bütçeler

Bütçe mali senenin başlangıcından evvel Meclis-i Mebusan tarafından müzakeresi tamamlanıp tasdik edilemediği hallerde¹⁰⁹ genel hizmetlerin “hidemat-ı umumiyenin” yerine getirilebilmesi için muvazene-i umumiyenin tasdikine kadar

¹⁰⁹ Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte mali alanlarda yapılan yenilikler ile bütçe düzenlemesine yeni başlanan dairelerin teşkilatları ve kadroları bulunması nedeniyle ve bütçenin Meclis-i Mebusan tarafından incelenmesi uzun süre devam ettiğinden ilgili mali yıl bütçesini şubat sonuna kadar tasdik etmek ve uygulamaya koymak çoğunlukla mümkün olamamıştır. İstipan Arabyan, a.g.e., s.21; ancak bütçenin zamanında meclis-i mebusana sunulamaması uzun tartışmalara konu olmuştur. Mesela 1324 mali yılı bütçesinin zamanında meclis sunulamamasını maliye nazırı; bazı nezaret bütçelerinin eksiklik ve fahiş masraflar içermesi nedenleriyle iade olduğunu, bazı nezaretlerin defalarca uyarılmalarına rağmen hala bütçelerini göndermediklerini söylemiştir. Buna karşılık mebusların; bütçenin gecikmesinde maliye nazırının tek sorumlu olduğunu ve bu durum dolayısıyla istifa etmesi gerektiğini belirtirken, bazı mebuslarda; maliye nazırının diğer nazırlara nispetle farklı bir durumu olmadığını dolayısıyla böyle bir sorumluluğa sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Mehmed Cavid, U.İ.İ.M., “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1”, c.1, no: 2, 12 Kanun-ı Sani, sene 1324, s.270-271. Bütçenin zamanında tasdik ve yürürlüğünün gerçekleşmemesi devlet açısından tasvip edilmesi mümkün olmayan bir durum, hatta bir intihar olarak görülmektedir. Aynizade, İlmi Mali, s.425

geçerli olmak üzere hükümetçe bir veya birkaç aylık geçici “muvakkat bütçe” meclis-i umuminin onaylamasıyla yürürlüğe konulurdu. Muvakkat bütçeler ile nezaret ve dairelere verilen muhassasat daha sonra muvazene-i umumiye’nin tasdikinde mahsup edilirdi¹¹⁰.

Kanun-ı Esasi’nin 102.maddesine dayanarak 25 Şubat 1327 tarihli muvakkat muvazene-i umumiye kanunu (bütçe kanunu), 1328 senesi muvazene-i umumiye kanununun tasdikine kadar geçerli olacak şekilde ve derhal kabul edilmesi istenerek Meclis-i Umumiye gönderilmiştir. Neticede 1327 yılı bütçesinin 1328 mali senesinin başından itibaren Meclis-i Mebusan’ın toplanmasına kadar muvakkat bütçe olarak tatbik edilmesi kararlaştırılmıştır¹¹¹.

Olağan üstü durumlarda Meclis-i Mebusan bütçeyi tasdik etmeden fesih olur ise geçerliliği bir seneden fazla olmamak kaydıyla heyet-i vükelaca kabul ve sadrazam ile maliye nazırı tarafından imza edilmiş bir kararname ile önceki sene bütçesinin hükmü Meclis-i Mebusan’ın toplanmasıyla bir karar verilinceye kadar uzatılırdı¹¹².

Meşrutiyet dönemi içerisinde hemen her yıl muvakkat bütçe hazırlanmıştır¹¹³. 1325 senesinde 5 aylık¹¹⁴, 1326 senesinde 4 aylık¹¹⁵, 1327’de 3 aylık, 1330’da 4 aylık¹¹⁶, 1333’te 1 aylık, muvakkat bütçeler uygulanmıştır. Sadece 1331 ve 1332 senelerine ait bütçeler zamanında tasdik olunarak yürürlüğe girebilmiştir.

¹¹⁰ Arabyan, a.g.e., s. 20-21; Kuyucak, a.g.e., s.151

¹¹¹ M.V. 165/24, 8 C.1330; İ.DUİT, 82/36, 19 Ra 1330 (25 Şubat 327); İ.DUİT, 82/50, 6 Şaban 1330 (8 Temmuz 1328)

¹¹² Zühdü, “Bütçe Hakkının Tarihi”, UIİM., 2.sene, c.1, no: 3/15, s.406

¹¹³ Meşrutiyet dönemi içerisinde maliye nazırı olarak görev yapan Mehmed Cavid Bey, Muvakkat bütçelerin varlığını, bir tür bütçesizlik ve hastalıklı bir durum olarak addetmektedir. Mehmed Cavid, a.g.d., “Neşriyat ve Vakayi İktisadiye-3”, 1 Mart 1325, s.570. Devlet maliyesinin “salah ve selameti”ni bütçenin mutlaka yeni yılın başlangıcından evvel hazır olmasına bağlayan Cavid Bey, muvakkat bütçeleri, muvazene-i umumiye-i maliye kanunlarını zamanında hazır ve meclis-i mebusana tevdi etmeyen hükümetlerin, en önemli mali hastalığı olarak görür. a.g.d., “Neşriyat ve Vakayi İktisadiye-4”, 20 Nisan 1325, s.123-124

¹¹⁴ “Nizan, Mayıs ve Haziran aylarına ait olmak üzere 3 aylık muvakkat bütçenin kabulü” İ.ML, 1327/Ca-5, 14 Ca 1327 (20 Mayıs 1325)

¹¹⁵ 1326 yılı Mart ve Nisan ayları muvakkat bütçesinde tahsisat miktarı 554.563.527 kuruş olarak yer almıştır. İ.MLU, 1328/Ra-3, 1 Ra 1328 (29 Mart 1326). Haziran ayı muvakkat bütçesinde yer alan tahsisat miktarı ise 246.491.508 kuruştur. İ.MLU., 1328/C-2, 5 C. 1328 (31 Mayıs 1326)

¹¹⁶ 1330 yılı için hazırlanan 3 aylık muvakkat bütçede, Mart, Nisan ve Mayıs ayları için yer alan toplam tahsisat miktarı 877.412.292 kuruştur. İ.MLU, 1332/B-24, 13 Receb 1332, (25 Mayıs 1330). Haziran için ayrıca hazırlanan muvakkat bütçedeki tahsisat miktarı ise 332.578.978 kuruştur. İ.MLU., 1332/B-29 (18 Receb 1332)

Bir yılın yetişmeyen muvazene-i umumiye kanununu diğer bir ifadeyle bütçesi için hazırlanan muvakkat bütçeler birden fazla olabiliyordu. Mesela 1327 yılı için evvela Mart ayı için bir muvakkat bütçe hazırlanmıştır¹¹⁷. Bütçenin yetişmeyeceği anlaşılmıca tekrar diğer aylar içinde bu durum tekrar etmiştir. Diğer yıllarda da birden fazla muvakkat bütçeler hazırlanmıştır.

Muvakkat bütçeler; mali işleri iyi idare edilmeyen memleketlerde ortaya çıkar¹¹⁸. Bununla birlikte, savaş ve siyasi karışıklıklar gibi olağan üstü durumların olmadığı dönemlerde muvakkat bütçenin düzenlenmesi hükümetin veya parlamentonun görevlerini hakkıyla yerine getirmediklerine delil olarak kabul edilir¹¹⁹. Muvakkat bütçe usulü Avrupa devletlerinden; Fransa, Belçika, İtalya, Almanya İmparatorluğu ve Prusya gibi devletlerde de kabul edilmiş ve hazırlanmıştır¹²⁰.

3. Fevkalade Bütçeler

Ülkelerin olağan ihtiyaçlarının haricinde, kaçınılmaz olan ve olağanüstü şartlarla karşılaştığı durumlarda –savaş ve nafia masrafları gibi- başvurduğu, finansman kaynaklarının da gösterildiği, adi bütçelerden ayrı olarak yapılan, bütçeler fevkalade bütçelerdir¹²¹. 1326 mali yılı bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı Cavid Bey fevkalade bütçelerin ayrı olmasının gerekliliğini “fevkalade bütçeler, memleketimizde varidat-ı adiyeye ile sarfiyatı adiyemizi bir an evvel muvazin (denk) göstermeye hadim olur.” şeklinde açıklamıştır¹²². Bu durumda ortaya çıkan fevkalade masrafları mevcut gelirler

¹¹⁷ İ.MLU, 1329/Ra-13, 11 Ra 1329 (24 Şubat 1326)

¹¹⁸ 1326 yılı Mart ve Nisan ayları için hazırlanan muvakkat bütçenin esbab-ı mucibe layihasında muvazene-i maliye encümeninin şikâyetleri dikkat çekmektedir. Bütçenin kendilerine gönderilmeden meclise sunulduğundan ve bütçenin encümeninin eline 1 ay sonra geçtiğinden bahisle “teessüflerini” bildirdiklerini görmekteyiz. Ayrıca, bu layihada bütçenin hazırlanmasını geciktiren hususlar arasında dairelerin zamanında görevlerini yerine getirmedikleri vs. zikredilmektedir. Geniş bilgi için bkz. “1326 Senesi Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Layihay-i Kanuniyesiyle Muvazene-i Maliye Encümeninin Esbab-ı Mucibe Mazbatası”, İ.MLU, 1328/Ra-3, 1 Ra 1328

¹¹⁹ Ahmed Muhtar, “Muvakkat Bütçe”, U.İ.İ.M., c.2, no: 7, s.516. Avrupa ülkelerinde muvakkat bütçe uygulaması ile ilgili olarak bkz. a.g.m., s.507-515

¹²⁰ Bu devletlerde uygulanan muvakkat bütçe usulü için ayrıca bkz. Ahmed Tarhan, “Bütçeye Dair”, U.İ.İ.M., 2.sene, cilt 1, no: 4/16, s.490-496

¹²¹ Feyzioğlu, a.g.e., s.67; Ahmet Muhtar, “Fevkalade Bütçe”, U.İ.İ.M., c.2, no: 7, s.382. İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya devletlerine ait bütçelerde yer alan fevkalade bütçelerle ilgili olarak bkz. a.g.m., s.382-392

¹²² Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniyyede Neşr ve Tevzine Heyeti Umumice Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s. 58-59. Ayrıca bkz. M.M.Z.C., 1.devre, 3.içtima, 9-10 Şubat 1326

ile (varidat-ı adiyeye) karışlamak mümkün değildir. Bu ihtiyaçları adi bütçeden ayrı olarak “fevkalade bütçe varidatı” ile karşılamak gereklidir¹²³. Cavit Bey “fevkalade masraflar fevkalade gelirlerle olur ve bu gelirlerin kaynağı da borçlanmadır.” diyerek bu bütçelerin kaynağını da göstermiştir¹²⁴. Osmanlı Devleti Meşrutiyet dönemi içerisinde fevkalade bütçelere sık sık başvurma ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç özellikle savaşlara denk gelen mali yıl bütçelerinde bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dönem içinde çoğunlukla fevkalade bütçeler hazırlanması adi bütçelerin sene sonunda büyük oranda değişmesine ve bütçe muvazenesinin daha da bozulmasına neden olmuştur¹²⁵.

1326 mali yılı bütçesine eklenen harbiye fevkalade bütçesi için 1326, 1327 ve 1328 mali yılları için sarf edilmek üzere ve her bir yıla 175 milyon kuruş düşecek şekilde toplam 525 milyon kuruşluk bir tahsisat ayrıldığı görülür¹²⁶. 1326 yılı bütçesinde harbiye fevkaladesinin yanında ticaret ve nafia fevkaladesi olarak 94.606.200 kuruşun fevkalade bütçeye dâhil olduğunu görülür¹²⁷. 1329 mali yılında Harbiye Nezareti adi bütçesinin yanında Kafkasya’daki Rus tehdidine karşı özellikle alınacak topraklar için oluşturulan harbiye fevkalade bütçesi için 173.000.000 kuruşluk bir tahsisat eklenmiştir¹²⁸. 13 T.sani 1328 tarihinde, alınacak harp mühimmatının nakliye masrafı olarak 4.537.048 kuruşluk bir zammın takip eden üç senelik fevkalade bütçeye eklendiği görülür¹²⁹. Burada verilen örnekler her zaman tekerrür eden uygulamanın birkaçını oluşturur.

Aşağıdaki tabloda nezaret ve dairelerin 1325¹³⁰–1330 mali yılları zarfında

¹²³ Savaşın evvel 2,5-3 milyar mark masraf ile bütçesini kapatan Almanya 1917 yılındaki masrafı 19 milyar markı geçtiği halde bu masrafın ancak ¼’ünü varidat-ı adiyeye ile karşılayabilmiştir. Fransa devletinin 1915 senesindeki masrafı 22 milyar iken bunun ancak 1/7’sini varidat-ı adiyeye ile karşıladığı görülür. Osmanlı Devleti için bu durum daha makul bir seviyededir. 1334 yılı için meclise bildirilen masraf takriben 111 milyon lira iken bunun 1/3’ü varidat-ı adiyeden 2/3’üne fevkalade bütçeden temin edilecektir. Ayrıca bu masraf Almanya’nın 1916 yılı için yaptığı masrafın % 10’u nispetindedir. Ahmed Hamdi (Başar), “Harp ve Evrak-ı Nakdiye” U.İ.İ.M, 2/34, 7 Mart 1334, s.155

¹²⁴ Cavit Bey, Birinci Nukuk..., s.59

¹²⁵ Erçin, Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı, s.21

¹²⁶ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1326

¹²⁷ Göş.yer

¹²⁸ Sadaret Evrakı, MKT.MHM. 740/22, 11 Ra 1330 (11 Mart 1328)

¹²⁹ İ.DUİT, 83/9, 14 Za 1330 (13 T.sani 1328)

¹³⁰ Mesela 1325 mali yılına ait fevkalade bütçe tahsisatının karşılığı olarak gösterilen gelirler; 1.Avusturya’nın Osmanlı Devleti’ne ödeyeceği 2,5 milyon liralık harp tazminatı 2.Yıldız sarayında bulunan takriben 600 bin liralık nakit 3.Satılacak eski toplardan elde edilecek olan takriben 300 bin lira 4. Devlete ait ve satılacak olan emlak, arazi, bina ve arsalar bedeli 925 bin lira. Fevkalade bütçenin gelirleri

fevkalade bütçelerden aldıkları miktarları göstermektedir. Bu tabloya göre bahriye harbiye nezaretleri ilgili yıllar içinde hayli yüksek miktarlarda fevkalade bütçeler almıştır.

Tablo 2
1325–1330 (1909–1919) Mali Seneleri Arasında Kabul Edilip Yürürlüğe Konulan
Fevkalade Bütçeler

Yıllar	Daire/Nezaret	Miktar (kuruş)
1325	Maliye	442.437.200
1326–1327	Nafia	562.300.900
1327	Maarif	20.000.000
1325	İmalat-ı Harbiye	34.174.600
1325–26–	Harbiye	855.383.300
1325–30	Bahriye	1.611.940.800

Kaynak: İstipan Arabyan, a.g.e., s.22

Bu fevkalade bütçelerin hesapları ayrı tutulmayıp muvazene-i umumiye dâhilinde tahsisat-ı fevkalade suretinde gösterilmiştir.

4. Mülhak Bütçeler

Özel gelirlere sahip olup gelirleri itibariyle hazineye ait olmayan fakat genelin menfaati için çalıştıkları için meclis-i umuminin kontrolüne tabi müesseselerin bütçeleri “mülhak bütçeler” dir. Osmanlı Devleti’nde mülhak bütçeler, maliye nazırının incelemesine tabi olmadan daireleri tarafından doğrudan doğruya Bâb-ı Âli vasıtasıyla meclis-i umumiyeye takdim olunur meclis tarafından tasdik edildikten sonra muvazene-i umumiyeye dâhil olurdu. Mülhak bütçelerin muvazene-i umumiye ile irtibatları sadece ve bazen hükümet bütçesinden aldıkları tahsisat-ı maktuadan kaynaklanırdı¹³¹.

olarak yer alan dört kalem gelirin ilk ikisi kesin ancak diğer ikisinin gerçekleşmesi ihtimaldir. Mehmed Cavid, “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-6”, U.İ.İ.M., c.2, no: 7, s.400-401; Ahmed Muhtar, a.g.m., s.392-393

¹³¹ Maktu bütçelerle ilgili tartışmalarda; mülhak bütçelerin muvazene-i umumiyeden ayrı olması bütçenin birliği prensibini ihlal etmekle beraber bu tür bütçelerin kontrolünün zor olacağı iddiasıyla bunların azaltılması gereğini savunan kesimlerin yanında mülhak bütçelerle idare olunan müesseseler genellikle devletin sanayi ve iktisadi teşebbüslerini ifa etmekte olmalarından dolayı çalışmalarını neticesinde kar mı zarar mı ettiklerinin ancak genel bütçeden ayrı olmalarıyla mümkün olacağını iddia edenler vardır. Arabyan, a.g.e., s.23

Tablo 3
Mülhak bütçelerle idare olunan müesseseler ve 1333 (1917–18) mali yılı
muhassasat ve gelirleri

Daireler/Müesseseler	Masraflar (kuruş)	Gelirler (kuruş)
Evkaf Nezareti	93.641.800	95.297.100
Hicaz ve Askeri Demiryolları Müdüriyeti	4.723.315	5.500.902
Hudud-ı Sıhhiye Nezareti	14.278.200	18.045.100
Ziraat Bankası	17.958.800	40.000.000
Emniyet Sandığı	856.000	950.500
Hicaz Sıhhiye İdaresi	5.933.700	6.000.700
Osmanlı Seyr-ü Sefain İdaresi	56.317.700	64.860.000
Dar'ül Eytam Müdüriyeti	35.257.800	37.000.000
Toplam	696.575.500	812.243.600

Kaynak: Arabyan, a.g.e., s.23

Tabloda verilen müesseselere ait bütçelerin gelirler kısmında yer alan miktarın 393.532.000 kuruşu hazine tarafından genel bütçeye masraf kaydedilerek dairelere maktu olarak verilmekteydi.

II. BÜTÇELERE VE HAZİNE HESAPLARINA GÖRE GELİRLER VE GİDERLER

A. DÖNEM BÜTÇELERİNE GÖRE DEVLET GELİRLERİ VE GİDERLERİ

1. Meşrutiyet Dönemi Bütçelerinin Dönem Öncesi Bütçelerine Göre Durumu

Ekonomideki değişimleri inceleyebileceğimiz en önemli hatta yegâne gösterge devlet gelir ve giderleridir¹³². Devletlerin gelir ve giderlerinin seyrini gösteren belgeler ise bütçelerdir.

II. Meşrutiyet Dönemi bütçelerinin gelir-gider ve bütçe açıklarının seyriyle ilgili bir değerlendirme yapmak için evvela dönem öncesine bakmak gerekmektedir. Bu

¹³² Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1961), TTK Basımevi, Ankara 1989, s.18

sayede devletin gelirleri, giderleri ve bütçe açıkları dolayısıyla genel maliyesi hakkında değerlendirmelerde bulunmak daha doğru olacaktır.

Tanzimat döneminin başlarında 1257 (1841–42) tarihinde bütçe gelirleri ve giderlerinin 600 milyon kuruş dolaylarında olduğu dikkate alınır ise¹³³ incelediğimiz dönemin başlarında devlet gelir ve giderlerinin 70 yıl gibi uzun bir süreçte ancak ortalama dört kat artabildiği görülür. Yine aynı dönemde kuruşun değerinin ¼ oranında azaldığı düşünülür ise de artışın gerçek anlamda 1/3 oranında olduğu anlaşılır¹³⁴.

Meşrutiyet Dönemi bütçe rakamlarını anlamak için daha yakın bir dönemle karşılaştırma yaptığımızda durumun daha farklı olmadığını görebiliriz. I.Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılında bütçe gelir tahminleri 2,2 milyar kuruş, gider tahminleri ise 2,5 milyar kuruş olarak belirlenmiştir. Bu yıl ile II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'e kadar 32 yıl geçmiş ancak, 1324 (1908–1909) yılında gelirler 2,3 milyar kuruş, giderler ise 2,8 milyar kuruş olarak tahmin edilmiştir.

Burada karşılaştırmayı tüm mali dengeleri altüst eden I.Dünya Savaşının devam ettiği yıllarda hazırlanan bütçelerle yapacak olur isek, bütçelerde yer alan gelir tahminleri açısından devletin mali durumunun vahameti daha da öne çıkacaktır. 1334 (1918–19) mali yılında hazırlanan bütçede yer alan gelir 3,4 milyar kuruş, gider ise 5,2 milyar kuruş olarak tahmin edilmiştir. Kuruşun 1876 yılındaki değeriyle 1918 yılındaki değeri arasında 1/15 oranında¹³⁵ bir azalma meydana geldiği dikkate alınır ise bütçe gelir ve giderlerinin II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında ne seviyelerde seyrettiği daha iyi anlaşılacaktır. Tabi II. Meşrutiyet Döneminde kaybedilen yerlerin gelirlerinden hazinenin yoksun kaldığını da dikkate almak gerekir.

İncelediğimiz 1324–1334 (1908–1919) yıllarını takip eden mütareke döneminde de varidatın masrafları karşılayamaması ve bütçe açıklarının devam etmesi nedenleriyle bütçe muvazenesini sağlamak ve acil ihtiyaçları karşılamak için, mali idare

¹³³ Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841–1918, Tarih İstatistikleri Dizisi, cilt 7, Ankara 2003, s.8

¹³⁴ Burada verilen oranlar için bkz. Güran, a.g.e., s.179

¹³⁵ II. Meşrutiyet Döneminin ilk yıllarında kuruşun değeri 1876 yılı ile aynı seviyelerdedir. Ancak, 1908'i takip eden yıllarda değer kaybı olmakla beraber I.Dünya Savaşı yıllarında değer kaybı en üst seviyelere ulaşmıştır. Bu süreci daha ayrıntılı bir şekilde görmek için bkz. Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri, s.179

tarafından bir çare olarak müteaddit defalar avanslara başvurulduğu görülür¹³⁶. Avanslar yoluyla yeterince kaynak elde edemeyen mali idare tahsil edebildiği gelirlerin vergi miktarlarını artırma yolunu da denemiştir. 1335 yılında çıkarılan bir kararname ile ağnam vergisine % 300 zam yapılmıştır. Kanunun esbab-ı mucibesinde ise; “Almanya’dan istikraz ve avans imkânının mütareke dolayısıyla mümkün olmaması, itilaf ülkelerinden istikraz veyahut avans akdi hususunun henüz bir fiili durum haline gelememesi” gerekçe gösterilmiştir¹³⁷.

Dönem öncesi maliye işlerinin doğru bir şekilde icrası için harcamalara fevkalade itina ile lüzumsuz masraflara ödeme yapılmaması gereği, mali işlerde merkeziyet usulünün takviyesi, varidatın cibayetine ve bütün harcama ve ödemelere maliye komisyonu âlisince nezaret edilmesi, vazifelerini doğru bir şekilde yapmayan memurların azledilmesi gibi bir dizi tedbirler alınmıştır¹³⁸.

Bu tedbirlerle birlikte; maliye nazırlarının açık veren bütçeler dolayısıyla oluşan mali müzayakayı geçici olarak atlatmak için istikraz yöntemine başvurduğunu ve ordu giderlerinin açığın temel sebebi olarak vurgulandığını, gelir kaynaklarını arttırmak için bazı vergi gelirlerini arttıracak yeniden tahrir şeklinde yöntemlerin yegâne çare olarak görüldüğünü, hesap-ı katilerin çeşitli nedenlerle hazırlanamadığını görmekteyiz¹³⁹. Ayrıca mali müzayakadan kaynaklanan bütçe açıklarına medar olmak üzere, dönemin ilk yılı olan 1324 yılında Bağdat, Musul, Halep, Beyrut, Suriye, Sivas ve Mamuretü’l Aziz vilayetlerinde bulunan bilcümle çiftlikler ve arazi-i emiriye gazetelere ilan verilerek satışa çıkarılmıştır¹⁴⁰. Mali sıkıntıların giderilmesine yönelik çiftlik satışları, Kamil Paşa’nın 1908 yılının ilk aylarında söylediği “bir müddetten beri Devlet-i Aliyye-yi işgal eden iki mesele vardır ki; biri Makedonya meselesi diğeri müzayaka-ı maliyedir” sözünün anlamını daha iyi anlamayı sağlıyor¹⁴¹.

¹³⁶ Avans kanunları için hazırlanan esbâb-ı mucibe layihalarında “varidat-ı hazinenin rüsumat gelirleriyle, idare-i merkeziye tarafından gerçekleştirilecek cüzi tahsilât miktarlarından” oluştuğu belirtilmektedir. İ.DUİT, 112/32, 10 Safer 1339 (24 Ekim 1920) ; 112/33, 11 Şevval 1339 (18 Haziran 1921)

¹³⁷ İ.DUİT, 94/36, 22 C. 1337 (23 Mart 1335)

¹³⁸ İ.ML, 1325/C-48, 18 C.1325 (15-16 Haziran 1323);

¹³⁹ Y.PRK.ML., 27/14, 5 Ca 1323

¹⁴⁰ Y.PRK.ML., 29/16, 27 Receb 1331

¹⁴¹ Y.EE.KP, 86-32, nr.3136, 4 Muharrem 136 (7 Şubat 1908)

Devletin önemli harcama kalemlerinden biride maaş giderleridir. Mali idarenin incelediğimiz dönem öncesinde ve içinde maaş ödemeleri için çoğu zaman sıkıntılar çekmiş olduğunu ve ödemeleri gerçekleştirebilmek için geçici tedbirlerle başvurduğunu görüyoruz. 1324 yılının Mart ayında maaşları ödeyebilmek için Ziraat Bankası'ndan, ağnam rüsumundan yaptığı takviyelere ve Doyçe Orient Bank'tan aldığı avanslara rağmen toplam olarak 21.699.627 kuruş olan maaşın tamamının ödenemediğini¹⁴², 1323 yılının Haziran ayında ise 21.232.848 kuruş olan maaşın 19.880.184 kuruşunun ödenip, 1.352.664 kuruşunun bakaya kaldığını görüyoruz¹⁴³.

Dünya Savaşı'ndan sonra bütçelerde yer almayacak olan giderlerinin, dönem içinde özellikle savaşların devam ettiği yıllarda bütçelerin önemli bir kesimini oluşturduğu görülür. Maliye Nazırı Cavit Bey'e göre bu giderler; savaş dolayısıyla aileleri muinsiz olanlara, mütekaidine, muhacirlere, memur maaşlarına ve dairelere, oluşan olağan üstü masraflardan dolayı, yapılan ödemelerdir¹⁴⁴.

Meşrutiyet dönemi başlarında devletin mali gücü ve buna bağlı olarak itibarını zedeleyen konuların başında; memurlara yılda on iki aylığın yerine altı aylığın ödenebilmesi, bu miktarın dahi her defasında uzun uğraşlar ile elde edilebilmesi, sık sık avanslara başvurulması, savaşların hiç eksik olmadığı bir memleket olarak ihtiyaç anında kullanılmak üzere ihtiyaç akçesi bulundurulamaması, dairelerce devletin şanına yakışmayan şekilde tasarrufun uygulamaya çalışılması ve devletten alacaklı olanların tahsil konusunda sıkıntı çekmesi gelir.¹⁴⁵

Karşılaştırdığımız dönem bütçeleriyle ilgi şunu da belirtmek gerekir ki dönem öncesinde her yıla ait düzenli bütçe hazırlama gayretinin olmadığı görülür. Hazırlananların da yapıları itibariyle Meşrutiyet Dönemi bütçelerinden çok farklı olduğu görülür. Meşrutiyet Dönemi'nde ise 1324–1334 (1908–1919) yılları zarfında 1329 (1913–14) yılı hariç her yıl gecikmeli olsa da bütçeler hazırlanmıştır. 1328 (1912–13) senesinin başlangıcından beri devam eden Balkan Savaşları'nın neden olduğu fevkalade durum dolayısıyla 1329 senesi bütçe layihasının düzenlenmesine yeni mali

¹⁴² Y.PRK.ML., 28/81, 7 Ra 1326

¹⁴³ Y.PRK.ML., 28/34, 9 Ca 1325

¹⁴⁴ M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.871

¹⁴⁵ Y.PRK.ML., 29/6, 8 Cemaziyevvel 1326

yılın girmesine bir ay kalmasına rağmen başlanamamıştı. Devletin mali idaresinin sıkıntıya düşmesini önlemek, genel hizmetlerin ifasının devamını sağlamak amacıyla Kanun-ı Esasi'nin 102.maddesi esas alınarak 1328 senesi bütçesi 1329 mali senesinde de geçerli olmak üzere meclis-i vükela kararıyla kabul edilmiştir¹⁴⁶. 1329 yılında uygulanacak olan bu bütçenin 1328 senesi bütçesinden farkı, çıkarılan bir kanun ile ilgili yılın ihtiyaçları dikkate alınarak daire ve nezaretlere ek tahsisatlar konmuş olmasıdır¹⁴⁷.

Böylece; gelirler, giderler ve bütçeleri baskı altında tutan sorunlar bakımından incelediğimiz dönemin yakın dönemi olan 1876–1908 devresinde devlet hazinesinin karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların aşılması için başvurulmuş yöntemler açısından benzerliklerin olduğunu bütçe anlayışı bakımından ise farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür.

2. Bütçelere Göre Devlet Gelir ve Giderleriyle Bütçe Açıklarının Seyri

II. Meşrutiyet dönemi bütçelerini önceki dönem bütçelerinden ayıran özelliklere ve gelişmelere ilgili bölümde yer verildiğinden burada ele aldığımız dönem bütçeleri, özellikle denklik “muvazene” boyutuyla, bütçe gelir-gider tahminleri üzerinden incelenecektir.

Aşağıda verilen tabloya göre incelediğimiz dönemin ilk yılından son yılına kadar 1324–1334 (1908–1919) hazırlanan bütçelere göre devletin tahmin olunan gelirleri 2.364.954.844 kuruş ile 3.402.869.800 arasında seyretmiştir. Bütçelerde yer alan gider tahminleri ise 2.868.712.914 kuruş ile 5.330.451.155 kuruş arasındaki miktarlarda olmuştur. Aynı dönemde bütçe açıkları 140.5 milyon kuruş ile 2.972 milyar kuruş arasındaki miktarlarda ve bütçe açığının gelirlere oranının ise % 4 ile % 126 aralığındaki oranlarda tahmin edildiği görülür.

¹⁴⁶ MV., 229/102, 17 Ra 1331. 1328 mali yılı bütçesinde Rumeli vilayeti için bulunan tahsisatlar 1329 yılı için bütçeden çıkarılıp diğer hizmetlere dahil edilmiştir. İ.DUİT, 84/3, 18 Ra 1331 (12 Şubat 1328)

¹⁴⁷ 1329 senesi için aynen kabul edilen 1328 senesi bütçesinde daire ve nezaretlere yapılan ek tahsisatlar; Deyun-ı Umumiye bütçesi 220.640 kuruş, Maliye bütçesi 416.400 kuruş, Divan-ı Muhasebat Bütçesi 600.000 kuruş, Rusumat Bütçesi 2.073.800 kuruş, Dâhiliye Bütçesi 436.510 kuruş, İlmiye Bütçesi 1.270.080 kuruş, Nafia Bütçesi 21.019.933 kuruş, Jandarma Bütçesi 7.248.770 kuruş, Orman Bütçesi 735.888 kuruş, Adliye Bütçesi 1.475.000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu kanun 24 K.evvel 1331 yılında kabul edilmiştir. İ.DUİT, 83/109, 28 B 1334 (18 Mayıs 1332)

Dönem bütçelerinin ilk yılına oranla tahmini gelir miktarları, incelediğimiz yıllar itibariyle azda olsa bir artış göstermiş ve son yıl % 44 oranlarına ulaşmıştır. Ancak, kuruşun dönem başındaki ve sonundaki değeri (enflasyon) dikkate alınırsa reel anlamda bir artış olmadığı hatta tahmin olunan gelir miktarlarının aksine bir gerilemenin olduğu söylenebilir. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk ve son yılları arasındaki kuruşun değeri arasında % 1500'e varan bir değer kaybı söz konusudur. Enflasyon ile birlikte halkın alım gücünde meydana gelen bu gerileme, adi bütçe gelirlerini oluşturan vergi gelirlerinin de gerilemesine neden olmuştur. Bu gerileme, savaşlarla beraber artan hazine giderlerinin artmasıyla birlikte % 126'lara varan bütçe açıklarına neden olmuştur¹⁴⁸.

Tablo 4 de yer alan 1328 bütçe gelir tahminlerinin önceki yıla nispetle yüksek tahmin edilmesinin nedenleri Maliye Nazırı tarafından; iktisadi hayattaki ilerlemeye, vergilerin tahsil usulünde meydana gelen iyileşmelere ve maliyece peyderpey meydana getirilen ıslahatlara, bağlanmıştır¹⁴⁹. Ayrıca, 1324–28 (1908–13) yılları zarfında darphanede basılan Osmanlı Lirasının artışını buna delil olarak göstermektedir. Darphanede 1324 yılında 1.063.315 lira, 1325'te 1.958.618 lira, 1326'da 3.773.957 lira, 1327'de 5.040.000 lira basılmıştır¹⁵⁰.

Aşağıda verilen tablo 4'te devletin adi bütçe gelir ve giderleri verildiğinden, dönem içinde meydana gelen giderler dolayısıyla adi bütçelere yüklenen tahsisat-ı munzama ve fevkaladelerle bütçeler düzenlendiği ilk hallerinden hayli uzaklaşmış, böylece bütçe denkliğini-muvazenesini sağlamak bir türlü mümkün olamamıştır. Bu durumu ortaya koyan rakamları devletin fiili gelir ve giderlerinin incelendiği bölümde net bir şekilde görmek mümkün olacaktır.

Meşrutiyet Dönemi bütçelerini etkileyen başlıca olaylar kısa fasılalarla meydana gelen Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşlarıdır. Bu savaşların meydana geldiği ve devam ettiği yıllara (1911–18) ait bütçeler savaş giderlerini karşılamak için

¹⁴⁸ Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri 1841–1918, s.10

¹⁴⁹ Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1328 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları, 1 Teşrin-i sani İstanbul 1327, s.4

¹⁵⁰ Gös.yer

eklenen fevkalade tahsisatlar ile büyük oranlarda açıklar vermiştir¹⁵¹. Sürekli oluşan bu açıklar bütçelere olan güveni sarsmış ve meclis küsüsünde 1333 (1916–17) mali yılı bütçesini görüşen meclise, maliye nazırı “ben ne 23 milyon liralık varidata nede 46 milyon liralık masrafa inanıyorum” diyerek yapılan bütçelerin gerçeklikten uzak oluşunu itiraf etmiştir¹⁵². Maliye nazırının adi bütçelerin gerçekte oluşacak tahsisatı göstermediğine dair açıklamasını 1334 yılı bütçe müzakerelerinde de görebiliyoruz¹⁵³.

Bütçe açıklarını kapatmak için dönemin ilk yıllarında takip edilen borçlanma yöntemi özellikle I.Dünya Savaşı döneminde mümkün olmayınca iç borçlanmaya ve alınan avanslar yoluyla evrak-ı nakdiye ihracına başvurmak bütçe açıklarını kapatmanın bir yöntemi olarak benimsenmiştir¹⁵⁴. Bütçe açıklarını kapatmak için ayrıca, vergilere yapılan zamlar, ağnam resminin iki misli olarak tahsil edilmesi gibi yollara da başvurulmuştur¹⁵⁵. Neticede, bütçe açıklarının denetim altına alınmadan büyük miktarlarda dış borçlanmaya gidilmesi, devletin en önemli gelir kaynaklarının elden çıkmasına, siyasi ve iktisadi bağımlılığına neden olmuştur¹⁵⁶.

Barış zamanlarında ekonomik faaliyetler içinde bulunup devlete vergi veren mükelleflerin orduya katılmaları dolayısıyla üretim faaliyetlerinden uzaklaşmalarının yanında gümrük gelirlerinin barış zamanına göre gerilemesi varidatı azaltıcı sonuçların başında gelmiştir¹⁵⁷. I.Dünya Savaşı’nın başlamasıyla hazırlanan 19 Şubat 1330 (17 Rabiyyülahir 1333) tarihli kanun ile silâh altında ordunun emrinde bulunan kara ve deniz askerlerinin vergilerden, mültezimlerin önceki yıla ait aşardan kaynaklanan miri borçlarının terhise kadar tecil edildiği görülür¹⁵⁸.

Gelirleri azaltıcı etkileri olan bir diğer gelişme toprak ve nüfus kayıplarının meydana gelmesidir. Yukarıda verdiğimiz Meşrutiyet öncesi ve sonrası bütçe

¹⁵¹ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332, s. 2-3

¹⁵² M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.703

¹⁵³ M.M.Z.C., 3.devre, 4 içtima, 21 Şubat 1334, s.873

¹⁵⁴ Nihad S. Sayar, Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, İstanbul 1977, s.286; Maliye Mecmuası, “Cumhuriyet Devri Maliyesi”, Damga Matbaası, 3.cilt, 1.sene, sayı 5, 1937, s.5-6

¹⁵⁵ Maliye Mecmuası “Cumhuriyet Devri Maliyesi”, c.5,1937, s.6

¹⁵⁶ Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.234

¹⁵⁷ 1333 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası..., s.2-3

¹⁵⁸ İ.MLU, 1334/S–42, 28 S. 1334 (23 K.evvel 1331)

gelirlerinin azalmasıyla ilgili rakamların oluşmasında nüfus ve toprak kayıplarının etkisi çok fazladır. Bu kayıplar Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Balkan savaşlarıyla birlikte devletin Balkanlarda kalan son toprakları Edirne İstanbul arasında kalan dar bölgenin haricinde, Selanik'te dâhil olacak şekilde kaybedilmiştir. Balkan savaşlarıyla birlikte nüfusun ¼'ü, toprakların 1/10'u kaybedilmiştir¹⁵⁹.

Tablo 4
1324–1334 (1908–1919) Mali Yıllarına Ait Bütçelere Göre Gelirler Giderler ve Bütçe Açığının Gelirlere Oranı (%)

Mali Yıllar	Gelirler (Kuruş)	İndeks	Giderler (Kuruş)	İndeks	Bütçe Açığı (Kuruş)	Bütçe Açığının Gelirlere Oranı (%)
1324/1908–9	2.364.954.844	100	2.868.712.914	100	—503.758.070	21
1325/1909–	2.507.896.200	106	3.053.954.572	106	—546.058.372	22
1326/1910–	2.601.510.100	110	3.569.378.397	124	—967.868.297	37
1327/1911–	2.847.739.100	120	3.623.318.487	126	—775.579.387	27
1328/1912–	3.051.415.854	129	3.467.667.170	120	—416.251.316	14
1329/1913–	-	129	-	120	-	-
1330/1914–	3.260.699.078	138	3.401.200.396	118	—140.501.318	4
1331/1915–	2.683.643.808	113	3.565.754.557	124	—882.110.749	33
1332/1916–	2.501.257.228	106	3.972.472.045	138	—1.471.214.817	59
1333/1917–	2.358.416.598	100	5.330.451.155	185	—2.972.034.557	126
1334/1918–	3.402.869.800	144	5.196.971.199*	181	—1.794.101.399	53

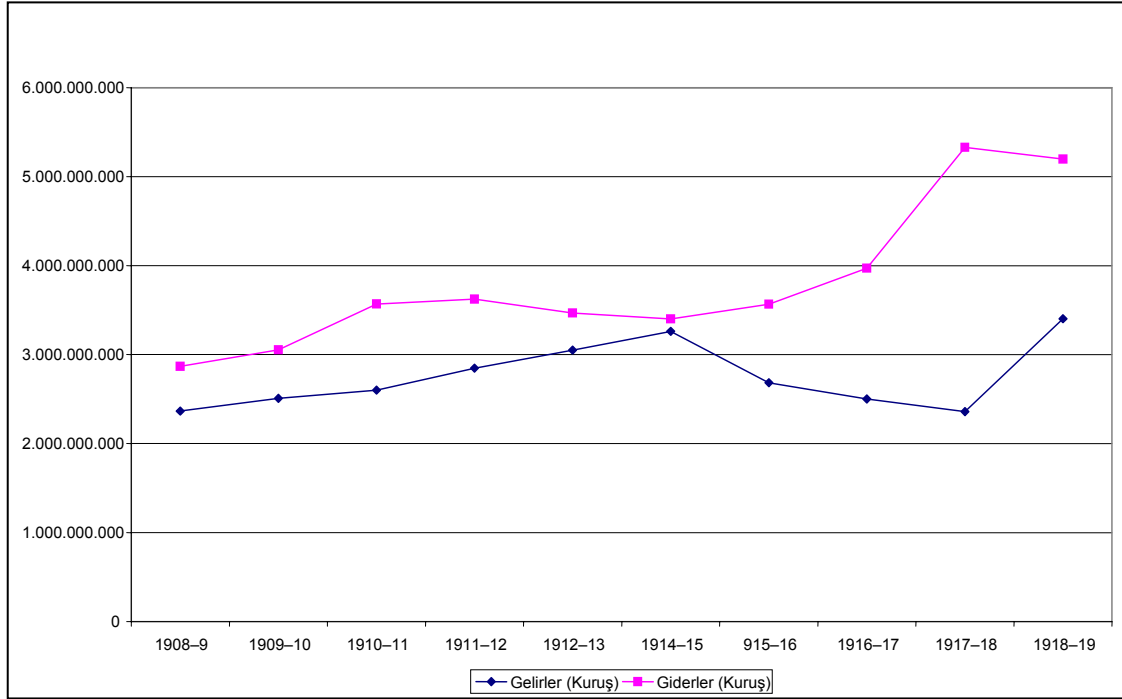
Kaynak: 1324–1334/1908–1919 mali yıllarına ait bütçeler. Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841–1918, Tarihi İstatistikler Dizisi, c.7, DİE yayınları, Ankara 2003, s.152–176

*1334 yılı gider tahminlerinin 1333 yılına göre düşük oluşu; Maliye Nezareti bütçesine 3.170.000 liralık şimendiferler idaresi için konan tahsisatın, sarfına lüzum kalmadığı için (idare kendi ihtiyacını görebilmektedir), tamamen kaldırılmasından kaynaklanmıştır. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.871

Yukarıda verilen tablo 4'teki dönem bütçelerine ait gelir ve giderlerin arasında oluşan makası diğer bir ifadeyle bütçe açıklarını verilen grafik 1'de daha net bir şekilde görmek mümkündür.

¹⁵⁹ Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler (1841–1918), s.11

Grafik 1
1908-19 Dönemi Bütçe Gelir Ve Giderlerinin
Seyri

II. Meşrutiyet Döneminin şüphesiz ki kendine has özellikleri ve problemleri vardır. Ancak, 1328 yılında hazırlanan devlet maliyesinin itibarı ve bağımsızlığını sağlayacak olan mali işlerin düzeltilmesine dair yapılacak işlerin yer aldığı layihada; gelirlerin arttırması, masrafların gelirlere göre kısılması, emlak ve arazi vergisinin ıslahı, temettü vergisinin tanzimi, aşar vergisinin tarh ve tahsilinin ıslahı, orman ve madenlerin işletilmesi, gümrüklerin ve tütün hâsılatının ıslahı, sikkenin kıymet ve tedavülünün ıslahı ve masrafların kısılmasına dair alınması gereken tedbirlerden bahsedilmesi maliyenin problemlerinin büyük ölçüde Meşrutiyet Devrinden önceki haliyle devralındığı gibi devam ettiğini göstermektedir¹⁶⁰. Anlaşılan o ki zaman dilimi ve yönetim şekli farklı ancak mali problemleri aynı olan bir dönemden bahsedebiliriz.

¹⁶⁰ MV. 169/46, 20 L 1330 (19 Eylül 1328)

3. Bütçe Gelir Kalemlerinin Toplam Gelirler İçindeki Yeri

Bütçelerde yer alan gelir kalemleri kısım kısım başlıklar altında ayrılmıştır. Her bir kısmın dâhilinde ayrıntılı bir şekilde vergi türleri ve tahmin olunan gelir miktarları mevcuttur. Bu kısımlar içerisinde vasıtasız (dolaysız) vergiler diğer kısım vergi türlerine nispetle bütçe gelir kalemleri içinde önemli bir yer teşkil etmiştir.

Aşağıdaki tablo 5'in incelenmesi durumunda incelediğimiz dönem bütçelerinde tahmin olunan vasıtasız vergi gelir miktarlarının toplam bütçe gelirleri içindeki yerinin % 38 ile % 52,7'lik oranlar arasında seyrettiği görülür. Bütçe verilerine göre dönem içinde savaşı geçiren yıllarda tahmin olunan gelirlerin % 50'nin üzerindeki bölümü vasıtasız vergi gelirleri kısmına aittir. Savaşların meydana geldiği dönemlerde ise vasıtasız vergi gelirlerinin bütçeler içindeki ağırlığının düştüğü ve % 40'lı oranlara kadar gerilediği görülür.

Bütçelerde en önemli paya sahip olan vasıtasız olarak doğrudan tahsil edilen vergiler; arazi ve emlak, temettü, bedel-i askeri, tarik bedeli, ağnam, aşar, hususi ormanlar hâsılatı, maden ve vergi tezakir-i esmanı vergilerinden oluşmaktadır. Bu vergiler içinde aşar vergisi vasıtasız vergiler içindeki en önemli paya sahip vergidir. Osmanlı devletinde ekonomik faaliyetlerin temelinde tarımın olması olgusu, hazırlanan bütçelerde tarım dolayısıyla elde edilen vergi gelirlerinin bütçe toplamı içerisinde aldığı yer ile bariz bir şekilde kendisini gösterir. Aşarın dönem içinde hazırlanan bütçelerde tahmin olunan gelir miktarının toplam bütçe gelirlerine oranı % 17,9 ile % 25,9 arasındaki oranlarda, vasıtasız vergiler içindeki oranı ise % 50 dolaylarındaki oranlarda seyrettiği görülür. Ortalama bir hespla diyebiliriz ki aşar gelirleri toplam bütçe gelirlerinin ¼'ünü oluşturmaktaydı¹⁶¹.

Bütçelerde yer alan gelir kısımlarının içinde vasıtasız vergilerden sonra bütün içinde ikinci olarak önemli bir yer teşkil eden “vasıtalı vergiler”dir. Tablo 5'te yer alan verilere göre vasıtalı vergilerden elde edilen gelirlerin dönem bütçelerinde sahip olduğu ağırlık % 7,1 ile % 18,8 oranları aralığında değişmiştir. Bu tür vergi gelirlerinin savaş

¹⁶¹ Bkz. Aşar vergisi için hazırlanan tablo 21

yıllarında bütçe içindeki ağırlığının özellikle 1332–34 (1916–19) yıllarında gerilediği görülür.

Vasıtalı vergi gelirlerinin; müskirat, tönbeği bey'iyesi, gümrük, bahriye, sıhhiye-i hayvaniye ve saydiye vergileri oluşturmaktadır. Bu vergiler arasında gümrük vergisinin hazineye katkısı bakımından diğerlerine nispetle daha önemli olup, vasıtasız vergiler içinde % 90 oranında, genel bütçe gelirleri içinde ise % 15 dolaylarındaki oranlarda yer aldığı görülür¹⁶².

Dönem bütçelerinde yer alan diğer vergi türleri tablo 5'te önem sırasına göre; İnhisarlar % 9,6 ile % 21 arasındaki oranlarda, hâsılat-ı müteferrika ortalama olarak % 6, tekaüt ve mazulin sandıkları ile birlikte damga kaydiye ve harçlar ortalama % 5 dolaylarında, harp vergisi % 4,5, Maktu vergiler 3,5, istirdadad ve emlak-ı emiriye % 1,5, hükümete ait müesseseler % 1 dolaylarındaki oranlarda ağırlığa sahip olmuşlardır. Bu vergi türleriyle ilgili bilgi devletin gelirlerinin incelendiği bölümde ayrıntılı bir biçimde verilmiştir.

¹⁶² Bkz. gümrük vergisi için hazırlanan tablo 32

Tablo 5
1324–1334 (1908–19) Mali Yıllarına Ait Bütçelerde Yer Alan Gelir Kalemlerinin Toplam Gelirler İçindeki Oranları (%)

Bütçelere Göre Gelir Kısımları ve Ağırlıkları (%)													
Yıllar	Vasitasız Vergiler	Danga Kaydiye Ve Harçlar	Vasitalı Vergiler	İnhisarlar	Hükümete Ait Müesseseler	Emlak-ı Emiriye	Maktu Vergiler	Hâsılatı Mütferrika	Tekaüt ve Mazulîn Sandıkları	İstirdad	Harp Vergisi	Diğer	Toplam
1324/1908–9	52,5	5,3	18,3	11,8	-	-	4,80	5,36	-	-	-	1,9	100
1325/1909–10	52,7	4,2	17,9	12,0	1,30	0,44	3,44	6,35	-	-	-	1,7	100
1326/1910–11	52,4	4,3	18,5	12,8	1,55	1,30	3,44	4,95	-	-	-	0,8	100
1327/1911–12	47,6	4,5	18,8	12,1	0,84	1,77	3,14	4,44	4,38	1,37	-	1,1	100
1328/1912–13	48,7	4,5	18,7	11,3	0,99	1,77	2,93	4,89	3,86	1,33	-	1	100
1329/1913–14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100
1330/1914–15	42,4	5,2	16,9	9,67	0,49	1,96	2,73	4,16	4,05	1,50	4,80	6,1	100
1331/1915–16	39,5	5,2	18,2	11,1	0,60	1,18	3,32	5,09	5,06	1,72	5,59	3,4	100
1332/1916–17	38,0	4,3	13,9	14,6	0,41	2,35	3,56	5,10	6,39	2,65	4,24	4,5	100
1333/1917–18	32,0	3,3	11,6	21,0	0,70	1,67	3,68	6,43	7,06	3,37	4,32	4,9	100
1334/1918–19	51,0	2,1	7,1	17,1	0,70	1,50	2,50	8,50	4,80	1,90	2,70	0,1	100

4. Bütçelere Göre Tahsisatların (Giderlerin) Dağılımı

Dönem içerisinde hazırlanan bütçelerde, her bir daire ve nezaretle ilgili tahsisat miktarları ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Bu tahsisat miktarlarından devletin ve hükümetlerin planladığı harcamaların, bileşiminden dönem ile ilgili siyasi, askeri, sosyal ve ekonominin durumla ilgili bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olmaktadır.

İncelediğimiz döneme ait bütçelerde yer alan verilerin değerlendirilmesi için hazırlanan tablo 6’da yer alan tahsisat miktarlarına göre dönem içerisinde bütçe gelirlerinden en önemli payı şüphesiz ki askeri harcamaların aldığı görülür. 1324–1334 (1908–1919) yılları arasında askeri harcamaların, adi bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarına göre toplam tahmin olunan giderler içindeki yeri tablo 7’de % 20,9 ile % 38,4 aralığında seyrettiği görülür. Ancak, bu oranlar özellikle harp zamanlarında fiili durumu yansıtmaktan çok uzak olmuştur. Zira tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile bu oranlar bütçelerde gösterilen tahsisat miktarlarının hayli üzerine çıkmıştır. Öyle ki adi bütçe tahsisatının 2-3 kat üzerinde olduğu dönemler olmuştur. Diyebiliriz ki özellikle savaş dönemlerine tekabül eden yıllara ait bütçelerde askeri harcamalar için yer alan tahsisat miktarları adeta bütçe kuralları gereği usulen yer almıştır. Özellikle askeri daire ve nezaretlere ait olan fevkalade bütçelerin yanında, ihtiyaç hâsıl oldukça tahsisat-ı munzama ve fevkaladeler eklenmiştir. Bu durum yoğun bir şekilde I.Dünya Savaşı’na tekabül eden yıllarda genellikle tekrar etmiştir.

Verilen tablo 7’de bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarına göre dönem bütçelerinden ikinci önemli payı % 19,1’den % 33,7’ye kadar varan oranlarla genel borçlar için ayrılan tahsisatlar oluşturmuştur. Bütçelerden maarif ve ilmiyenin payının % 2,23 ile % 4,18 aralığında, adliyenin payının % 1,63 ile % 2,27 aralığında, hanedan-ı saltanatın payının % 1,32, ile % 3,13 aralığındaki oranlarda seyrettiği görülür. Yine verilen tabloya göre, bir arada verilmesi uygun görülen idari ve diğer hizmetlerin bütçelerden aldığı pay, % 21 ile % 41,6 aralığındaki oranlarda seyretmiştir. Bu oranların yüksek olmasında temel neden tablo 7’nin açıklama notunda da görüleceği gibi devlet idaresiyle ilgili bütün nezaretlerin bir arada verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bütçelerde tahsisatların yer almasının, ilgili alana bütçede yer alan miktarda ödeme yapılacağı anlamına gelmediğini de söyleyebiliriz.

Aşağıda verilen tabloların incelenmesi durumunda (tablo 6 ve 7) dönem içinde bütçelerde yer alan tahsisatlardan maaşat-ı zatiyenin yıllar içinde aldığı tahissat miktarlarındaki artışın diğer tahsisat guruplarına göre farklılık arz ettiği görülür. Öyle ki dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9) mali yılında 21 milyon tahsisat almışken dönemin sonuna doğru hızla yükselerek ortalama 751 milyon kuruşluk bir yekûna ulaşır. Bu artış o kadar büyük tür ki tahsisatın dönem başında bütçe tahsisatlarından aldığı pay % 0,8 iken her geçen yıl daha da katlanarak artmış ve dönemin son yılı olan 1334 (1918–19) mali yılında % 14,5 gibi devasa bir yekûna ulaşmıştır. Savaş şartlarından kaynaklanan bu artış aslında doğrudan harp masrafları hanesine eklenebilir bir masraf olarak karşımıza çıkar.

Burada verdiğimiz bütçe tahsisat miktarlarının ilgili yıllarda ne oranda gerçekleştiği önemli bir sorudur. Bu mesele, fiili durum ile ilgili bilgi veren, takip eden sayfalarda açıklığa kavuşacaktır.

Tablo 6
1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Bütçelerinde Başlıca Harcama Grupları (kuruş)¹⁶³

Yıllar	Askeri ¹⁶⁴ Harcamalar	Duyun-u Umumiye	Maaşat-ı Zatiye ve Tekauit	Maarif ve İlmiye	Adliye	Hanedan-ı Saltanat	İdari, vs. Diğer Hizmetler	Toplam
1324/1908–9	997.634.257	852.423.308	21.810.856	72.275.212	56.800.393	90.211.009	777.557.879	2.868.712.914
1325/1909–10	1.174.154.959	802.473.465	26.952.737	114.596.128	65.191.720	52.257.027	818.328.536	3.053.954.572
1326/1910–11	1.288.700.143 *	817.022.367	20.425.677	144.496.885	76.368.344	49.364.000	903.394.776	3.299.772.192
1327/1911–12	1.291.271.395	837.099.647	346.117.256	150.516.827	78.645.224	50.348.000	869.320.238	3.623.318.587
1328/1912–13	1.194.246.498	848.217.131	334.119.212	145.089.481	78.700.106	50.240.000	817.054.742	3.467.667.170
1330/1914–15	997.581.795	1.165.845.728	333.845.045	97.419.556	65.617.985	51.422.000	689.468.287	3.401.200.396
1331/1915–16	1.031.389.049	1.200.596.273	357.166.302	113.589.769	63.981.004	51.206.000	747.826.160	3.565.754.557
1332/1916–17	1.208.965.858	1.058.911.867	529.552.659	152.529.981	64.567.104	51.991.970	905.952.606	3.972.472.045
1333/1917–18	1.113.039.238	1.131.192.669	593.087.926	119.258.602	101.758.716	56.618.600	2.215.495.404	5.330.451.155
1334/1918–19	1.128.506.681	991.776.775	750.965.727	139.322.200	107.303.103	55.125.100	2.023.971.613	5.196.971.199

Kaynak: Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841–1918, DİE yayınları, Ankara 2003, s.152–166; Osmanlı Bütçeleri (1909–1918), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Bakanlığı Yayını No: 2000/358, Ankara Ekim 2000

* Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

¹⁶³ Dönem bütçelerindeki tahsisatların balıca gruplar itibariyle dağılımının bu şekilde gösterilmesinin temel nedeni; bütçelere göre gelirlerin önemli bir kısmının askeri harcamalar ile borç ödemelerine tahsis edildiğini gösterebilmeye yöneliktir.

* Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

Tablo 7
1324–1334 (1908–19) Mali Yılları Bütçelerine Göre Tahsisatların Dağılım Oranları (%)

Yıllar	Askeri Harcamalar	Duyun-ı Umumiye	Maaşat-ı Zatiye ve Tekaüt	Maarif ve İlmiye	Adliye	Hanedanı Saltanat	İdari vs. Diğer Hizmetler*	Toplam
1324/1908–9	34,8	29,7	0,8	2,5	1,97	3,13	27,1	100
1325/1909–10	38,4	26,3	0,9	3,75	2,14	1,71	26,8	100
1326/1910–11	39,1	24,8	0,6	4,3	2,3	1,5	27,4	100
1327/1911–12	35,6	23,2	9,6	4,14	2,11	1,35	24	100
1328/1912–13	34,4	24,5	9,6	4,18	2,27	1,45	23,6	100
1330/1914–15	29,3	34,3	9,8	2,86	1,93	1,51	20,3	100
1331/1915–16	28,9	33,7	10	3,19	1,77	1,44	21	100
1332/1916–17	30,4	26,7	13,3	3,85	1,63	1,32	22,8	100
1333/1917–18	20,9	21,2	11,1	2,23	1,91	1,06	41,6	100
1334/1918–19	21,7	19,1	14,5	2,68	2,06	1,06	38,9	100

*Bu bölümde tahsisat miktarları birlikte verilen nezaretler ve daireler şunlardır: Meclis-i Umumi, Maliye, Divan-ı Muhasebat, Defter-i Hakani, Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti, Daire-i Sadaret, Şura-yı Devlet, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Hariciye Nezareti, Orman ve Maadin Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Nafia Nezareti, Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HAZİNE HESAPLARINDA FİİLİ DEVLET GELİRLERİ VE GİDERLERİ

1. Bütçe Tahminleri ve Fiili Tahsilâtlar

Aşağıda verilen tablo 8 incelendiğinde, dönem bütçelerinin ilk yıllarında bütçe “gelir tahminlerinin”, aynı yıllar itibariyle gerçekleşen “tahsilâtlardan”, genellikle geride kaldığı görülür. Diğer bir ifadeyle söyleyecek olursak tahsilât miktarları öngörülenden fazla çıkmıştır. İncelediğimiz dönemin ilk üç yılı olan 1324–1326 mali yılları zarfında yapılan tahsilâtın bütçelerde yer alan tahminlere nispetle sırasıyla % 109, %110 ve % 114 oranlarında gerçekleştiği ancak bu yıllardan sonra tahsilât miktarlarının azaldığı görülür. Bu azalmada etkili olan en önemli neden mali yılların

savaş yıllarına tesadüf etmesidir. Tabloya göre bu dönemdeki gerçekleşen tahsilât miktarlarının bütçe rakamlarına göre oranları % 76 ile % 98 oranları arasında seyretmiştir. Bu oranlar öngörülen bütçe kaynaklı hazine gelirlerinin I.Dünya Savaşı yıllarında $\frac{1}{4}$ oranında gerilediğinin bir göstergesidir. Bu gerilemeye vurgu yaparken, savaş yıllarında öngörülen bütçe gelirlerinin de azaldığını unutmamak gerekir. Bütçe gelirlerinin dönem içinde yıldan yıla azalmasında etkili olan savaş şartlarıyla beraber diğer bir neden özellikle kaybedilen Rumeli'nin bütçe gelirlerinin azalmasındaki etkisidir. Zira Meşrutiyet Dönemi içinde kaybedilen bölgelerin bütçe gelirleri içindeki oranının % 15 dolaylarında olduğu görülür.

Savaşların meydana geldiği yılların haricindeki dönemlerde de vergi tahsilâtında dolayısıyla tahsilât miktarlarında zaman zaman sıkıntılar olduğu görülüyor. II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık 2 ay sonra 1908 yılının Ekim ayının ilk günlerinde Maliye Nezareti; vilayetlerdeki mükelleflerin bir süredir vergi ve sairden dolayı olan borçlarını vermediğini, hazineye 1 akçenin dahi kalmadığını diğer taraftan mal sandıklarında görevli mal memurlarının devletten alacağı olanların tazyiki altında kaldığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu durumun nedenlerinin bilinmemekte olduğu, araştırma için memurlar görevlendirildiği zikredilmektedir¹⁶⁵.

Tahsilât miktarlarının incelediğimiz dönem içerisindeki seyrini incelemek için temel aldığımız dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9)'ten takip eden yıllardan 1327 (1911–12) yılına kadar bütçe kaynaklı tahsilât miktarlarının tablo 8'de yer alan indekse göre 100'den, 119'a kadar yükseldiği görülür. İndeksin Balkan savaşları döneminde önceki yıla göre 112'ye gerilerken Dünya savaşının arifesinde tekrar yükselerek 116'ya çıktığı görülür. Yine tabloya göre, Dünya Savaşı'na tekabül eden yıllarda gerçekleşen tahsilât miktarlarının ciddi oranlarda ve doğrudan gerilediği anlaşılır. Nitekim 1331 (1915–16) mali yılındaki bütçe kaynaklı gelirlerin tahsilât miktarı 1324 indeksine göre 86'ya gerilemiştir. Dönemin son iki yılına ait veriler elimizde mevcut değil ancak, tahsilât miktarlarının azalarak devam edeceğini tahmin edebiliriz. Bütçelerde öngörülen gelirlerle gerçekleşen tahminlerin seyrini aşağıda verilen grafik 2'de görmek mümkündür.

¹⁶⁵ İ.M.L., 1326/N-7, 12 Ramazan 1326 (20 Eylül 1324/3 Ekim 1908)

Tablo 8
1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Gelir Tahminleri, Fiili Tahsilâtlar ve Bütçe Tahminlerinin Gerçekleşme Oranları (%)

Yıllar	Bütçe Gelir Tahminleri* (Kuruş)	İndeks	Tahsilâtlar** (Kuruş)	İndeks	Bütçe Tahminlerinin Gerçekleşme Oranı (%)
1324/1908–9	2.364.954.844	100	2.583.138.929	100	109
1325/1909–10	2.507.896.200	106	2.768.805.260	107	110
1326/1910–11	2.601.510.100	110	2.976.953.214	115	114
1327/1911–12	2.847.739.100	120	3.067.328.400	119	108
1328/1912–13	3.051.415.854	129	2.908.411.262	112	95
1329/1913–14	3.051.415.854	129	2.992.744.341	116	98
1330/1914–15	3.260.699.078	138	2.473.916.420	96	76
1331/1915–16	2.683.643.808	113	2.226.255.234	86	83
1332/1916–17	2.501.257.228	106	1.206.730.670*	-	-
1333/1917–18	2.358.416.598	100	-	-	-
1334/1918–19	3.402.869.800	144	-	-	-

Kaynaklar: *Gelir tahminleri için bkz. 1324-1334 (1908-19) Senelerine Ait Bütçeler; Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri..., s.152-176

**Tahsilatlar için bkz., 1324/1908–1909; Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Matbaayı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. 106–107; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 1885–1909, Ankara 2000, s.32
1325/1909–1910; Tahsilat miktarları için bkz.Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, gös.yer; 1325/1909–10

1326/1910–1911; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Dersaadet 1328, s.12–13

1327/1911–1912; tahsilâtlar için bkz. Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, gös.yer; ödemeler için bkz. 1327/1911–12; 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanun-ı Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1332, cetvel 7

1328/1912–1913; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1329, s. 6–7

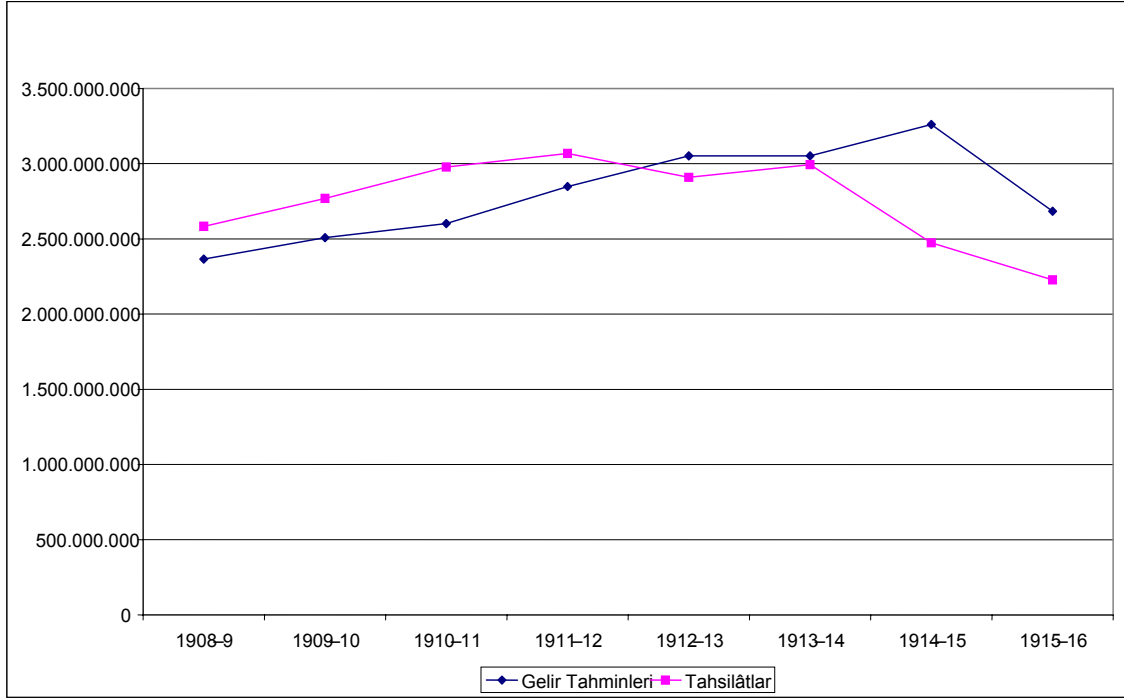
1329/1913–1914; tahsilatlar için bkz. Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene gös.yer

1330/1914–1915; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1330, s.6–7

1331/1915–1916; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331, s.12–13

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15

Grafik 2
1908-15 Dönemi Gelir Tahminlerinin Ve Tahsilatların Seyri

2. Hazine Hesaplarına Göre Tahsilâtlar ve Ödemeler

Bu bölümde inceleyeceğimiz veriler Osmanlı Devleti'nin gerçek anlamda mali açıdan durumunu en iyi gösteren kaynaklardır. Bu anlamda hazinenin bir yıl içinde toplayabildiği gelirler, ilgili yıl ekonomisinin performansını göstermesi yanında, dönemin iktisadi vaziyeti hakkında ipuçları da vermektedir. Devletin fiili gelirleri ve giderleri arasında oluşan fark, Osmanlı mali tarihine damgasını vuran borçların en azından görünen sebebini ve devletin içinde bulunduğu mali sıkıntıların (müzayakanın) ne derece derin olduğunu görme imkânını ortaya çıkaracaktır.

Aşağıda verilen tablo 9'da 1324-1334 (1908-19) yılları aralığında devletin bütçe kaynaklı fiili gelirleri ve toplam giderleri yer almaktadır. Yukarıda ilgili bölümde fiili gelirlerin dönemin ilk yıllarında artarak devam ettiğini ancak, Dünya Savaşı'na tekabül eden yıllarda gerilediğini belirtmiştik. İncelediğimiz dönemin son yıllarına doğru ilk yıllara nispetle eksilen tahsilât miktarlarının tersine, ödemelerin (harcamalar)

dönemin ilk yıllarından başlayarak son yıllara doğru hızla arttığını görüyoruz. Bu artışın derecesini görmek için 1325 (1909–10) mali yılı temel alındığında dönemin son yılına kadar artarak devam eden ödemeler, diğer bir ifadeyle harcamalar dönemin son yılında % 441 gibi fahiş bir seviyeye çıkmıştır. Bu durum devlet hazinesinin gelirleriyle giderleri arasındaki makasın sürekli açıldığını göstermektedir. Harcamaların ulaştığı bu nokta, savaşlar dolayısıyla fiili giderler ile bütçelerde öngörülen giderlerin arasındaki farkı göstermesi bakımından da önemlidir.

Tablo 9
1324–1334 (1908–19) Mali Yılları İtibariyle Bütçe Kaynaklı Gelirlerin Tahsilât Miktarlarıyla Nezaretlere Yapılan Ödemeler (Kuruş)

Yıllar	Bütçe Kaynaklı Gelirlerin Toplam Tahsilât Miktarları (Kuruş)	İndeks	Toplam Ödemeler (Kuruş)	İndeks	Tahsilât Miktarlarının Ödemeleri Karşılama Oranı (%)
1324/1908–9	2.583.138.929	100	-	-	-
1325/1909–10	2.768.805.260	107	2.775.263.363	100	100
1326/1910–11	2.976.953.214	115	3.378.329.654	121	88
1327/1911–12	3.067.328.400	119	3.655.775.598	131	84
1328/1912–13	2.908.411.262	112	3.801.987.677	137	76
1329/1913–14	2.992.744.341	116	3.518.965.700	127	85
1330/1914–15*	2.473.916.420	96	4.578.660.350	165	54
1331/1915–16	2.226.255.234	86	5.402.479.623	195	41
1332/1916–17	1.206.730.670**	-	8.250.000.000***	297	-
1333/1917–18	-	-	10.900.000.000****	393	-
1334/1918–19	-	-	12.250.000.000	441	-

Kaynaklar: Tahsilat miktarları için bkz., 1324/1908–1909; Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Matbaayı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. 106–107; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 1885–1909, Ankara 2000, s.32

1325/1909–1910; Tahsilat miktarları için bkz.Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885–1909), Ankara, 2000, s. 327, 339

1326/1910–1911; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Dersaadet 1328, s.12–13; ödemeler için bkz. Devlet-i Osmaniye’nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s.274

1327/1911–1912; tahsilâtlar için bkz. Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumisi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s.396

1328/1912–1913; tahsilatlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1329, s. 6–7; ödemeler

için bkz. Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, 1328, s.22–23

1329/1913–1914; tahsilatlar için bkz. Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene gös.yer; ödemeler için bkz. Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

1330/1914–1915; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1330, s.6–7; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

1331/1915–1916; tahsilâtlar için bkz. Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331, s.12–13; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1331 İstanbul, s.32–33

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15; ödemeler için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 3. içtima, 3 Mart 1333, s.694

1333-34/1917–19; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

*1330 (1914–15) yılı ve sonrasında gerçekleşen ödemeler, mali yıllar içinde eklenen tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile yükseldiğinden bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarının hayli üzerine çıkmıştır.

** İlk altı aylık tahsilât miktarı

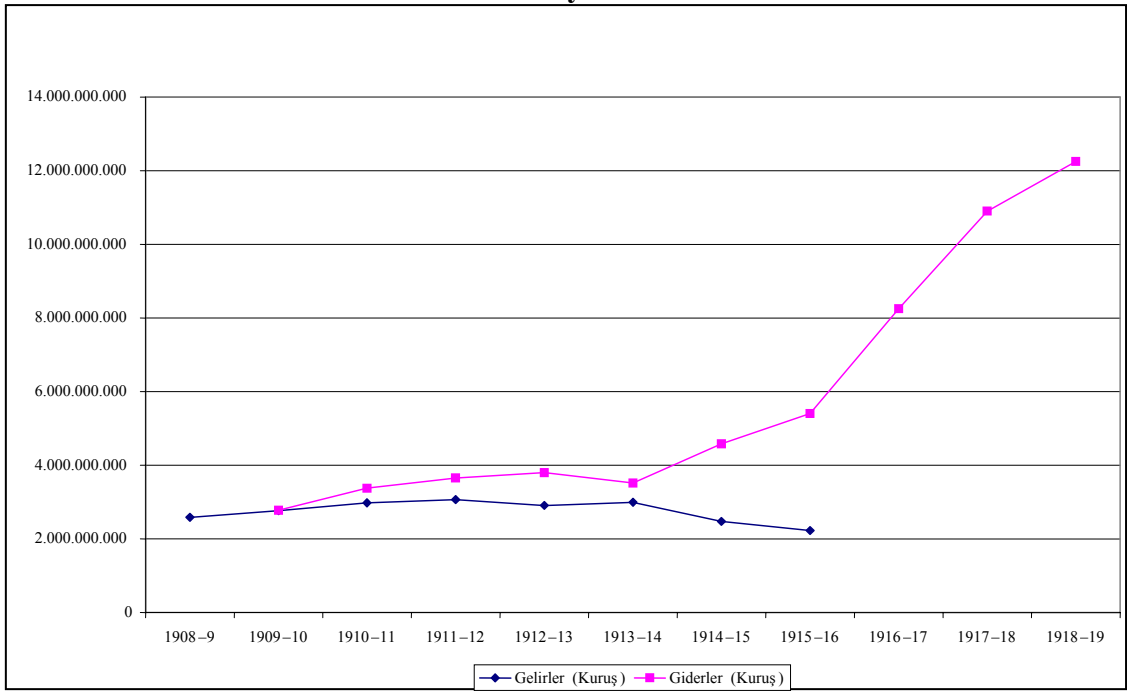
***İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası’nda birinci altı ay için havale yapılan ödeme miktarı 5.691.914.641 kuruş gösterilmiştir. Ayrıca tabloda verilen miktar 11. ay olan K.sani sonuna kadar yapılan masraftır. Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 6.sene, Haziran-Ağustos, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul 1332, s.34–35

****1333 (1917–18) mali yılı için yapılan tahsisat toplamı bir başka kaynakta 12.805.865.900 kuruş olarak gösterilmiştir. Geniş bilgi için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.868-869

Tablo 9’a göre bütçe kaynaklı gelirlerin tahsilât miktarlarının nezaretlere yapılan ödemeleri karşılama oranlarının dönemin ikinci yılında 1325 (1909–10) % 100 iken takip eden her bir yılda özellikle Balkan Savaşlarına tesadüf eden yıllarda gerileyerek % 76’ya ve I.Dünya Savaşı’nın arifesinde % 80’lere indiği görülür. I. Dünya Savaşı’nın ilk iki yılı olan 1330–1332 (1914–17) yıllarında ise bu oran vehamet kesbetmeye başlamış ve % 41 ile % 54 oranlarına kadar erilemiştir. Savaşın son iki yılı olan 1332–34 (1916–19) yıllarına ait tahsilât miktarları tablo 9’da yer almamasına rağmen önceki yılların tahsilât rakamlarından yola çıkılarak bu yıllara ait tahsilât miktarlarının 2,5 milyar kuruş dolaylarında olduğu tahmin edilebilir. Buna göre dönemin bu son iki yılındaki bütçe kaynaklı gelirlerin, harcamaların ancak ortalama 1/3 ila 1/4’ini karşılayabildiği görülür.

Yukarıda açıkladığımız tablo 9'a ait verilere göre gerçekleşen tahsilât miktarlarının, ödemeleri karşılama miktarının ne seviyede olduğunu ve tahsilât-ödeme dengesi –dengesizliği- sonucu oluşan makası aşağıda verilen grafikte daha iyi görmek mümkündür.

Grafik 3
1908–19 Yılları Fiili Gelir ve Giderlerin
Seyri

Dönem öncesine baktığımızda; 1314–1319 (1889–1904) mali yıllarındaki gerçekleşen tahsilâtların her bir yıla düşen tahsilât ortalamasının 1.796.807.016 kuruş, harcama ortalamasının ise 1.979.236.690 kuruş olarak gerçekleştiği görülür. Bu verilen ortalama tahsilât ve harcama miktarları Meşrutiyet Dönemi rakamlarının tahsilât ve ödemeler itibariyle bulunduğu yeri göstermesi bakımından önemlidir¹⁶⁶.

3. Ödemelerin Guruplar İtibariyle Dağılımı

Bu bölümde; II. Meşrutiyet döneminde fiili harcamaların başlıca guruplar için harcama miktarlarıyla birlikte bu miktarların yıllar itibariyle gösterdiği değişim, verilen

¹⁶⁶ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, 1330, s.12

tablo 10'daki veriler temel alınarak incelenecektir. Buradaki sınıflandırmada dönem bütçelerini en fazla etkileyen başlıca gider grupları olan; askeri harcamalar, borç ödemeleri zâti ve emekli maaşlarıyla birlikte bir karşılaştırma yapma bakımından da maarif-ilmiye, hanedan-ı saltanat giderlerinin birlikte incelenmesi uygun görüldü. Cari harcamaların önemli bir kısmı olan idari harcamalar toplam olarak verilmiştir.

Cari harcamaların en önemlisi olan askeri harcamalar; barış zamanlarında kara ve deniz ordularının maaş ödemeleri ve çeşitli giderlerle, savaş mühimmatı için yapılan ödemeleri kapsamakla birlikte özellikle dönem içinde meydana gelen Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşları'nın finansmanı için yapılan fevkalade giderleri içermektedir¹⁶⁷. Devletin güvenliği açısından en fazla önem atfedilen askerin maaşları sürekli öncelik sırasına sahip olmuştur. Nitekim 1324 (1908-9) yılının Mart ayı içinde yapılan maaş ödemelerinde mali sıkıntılar dolayısıyla Maliye, Adliye, Hariciye gibi nezaretlerin ödemeleri geride bırakılırken nizamiye, bahriye, tophane, jandarma gibi idarelerin maaşlarının tamamının ödendiğini görüyoruz¹⁶⁸.

Düyun-ı umumiye giderlerini ise, iç ve dış borç ödemeleri için hazinenin yaptığı ödemeleri içermektedir. Zati maaşlarında genel borçlar bünyesinde zikredildiği görülmekle beraber verileri elimizde olan yılları ayrı vermeyi uygun gördük. Bu sayede savaşların bir diğer maliyeti olan emekli, malul maaşlarının bütçelere nasıl yansdığını görme imkânı olacaktır.

Yukarıda yer alan bölümlerde askeri harcamalar için bütçelerde yer alan tahsisat miktarları verilmişti. Aşağıda verilen tablo 10'da askeri harcamalar için hazinenin yaptığı ödemeler ile bütçe öngörülerinin arasındaki farklara dikkat edilecek olursa, bütçelerde yer alan özellikle askeri alanlara yönelik tahsisat miktarlarının gerçeği pek yansıtmadığı söylenebilir. Dönem içinde savaşı geçiren bir yıl olan 1325 (1909-10) yılında hazinenin askeri harcamalar için yaptığı ödemelerin toplamı 1.098.661.088 kuruş iken Balkan Savaşları'na rastlayan 1328 (1912-13) yılında

¹⁶⁷ Osmanlı Devleti'nin mali tarihinde askeri harcamaların bütçe giderlerinin en önemli kısmını oluşturduğunu her zaman görmek mümkündür. 16-18. yüzyıllar arasında askeri harcamalar dolayısıyla giderlerin, bu dönemlerin maliye sistemi ve bütçe yapısı içinde, % 48-70 oranlarında olduğu görülüyor. Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.182; ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s.183-193

¹⁶⁸ Y.PRK.ML., 28/34, 9 Ca 1325

ödemeler hemen hemen iki katına çıkarak 2.034.090.285 kuruşa ulaşmıştır. I.Dünya Savaşının ikinci yılında ise bu miktar 2.665.161.892 kuruşa kadar çıkmıştır. İncelediğimiz dönem içerisinde, askeri harcamalar için hazinenin yaptığı ödemelerin toplam ödemeler içindeki yeri % 31,1 ile % 53,5 arasındaki oranlarda gerçekleşirken, savaşların devam ettiği yıllara ait ödeme miktarları barış zamanlarına nispetle toplam ödemelerden daha yüksek oranlarda pay alacak şekilde, farklılık göstermiştir. Savaşın son iki yılına ait harcama miktarları tabloda yer almasa da bütçe ve bütçe dışı gelirler toplamının % 64'e kadar ki kısmı savaş masrafları olarak kullanıldığı da söylenebilir¹⁶⁹.

Verilen tablo 10'a göre devlet, genel borçlar adı altında dış borçlar, avanslar ve demiryolu teminatları için toplam ödemelerin önemli bir miktarını kapsayacak şekilde borç ödemelerinde bulunmuştur. Kırım Savaşından itibaren bütçelerin önemli bir oranını teşkil eden borç ödemeleri Meşrutiyet Dönemi hazine giderlerinin de önemli bir kısmını oluşturmuştur. Dönem içinde hazinenin ödediği genel borçlar tabloda da verildiği gibi 799.822.460 kuruş ile 1.264.325.281 kuruş arasındaki miktarlar arasında değişmiştir. Ancak, özellikle I.Dünya Savaşına tekabül eden yıllardaki borç ödemeleri savaşa kadar olan borçlarla ilgili olarak gerçekleşmiştir. Oysa harbin finansmanı için Almanya'dan hazine bonoları şeklinde alınan borçlar, tedavüle çıkarılan kâğıt paraların karşılığını teşkil etmekteydi ve ancak altına dönüştürülmelerinden ve dahası savaştan sonra bu borçlara faiz yürütülecekti. Bundan dolayı savaş sürecinde Almanya'dan alınan borçlardan dolayı bütçelere her hangi bir tahsisat konmamaktaydı¹⁷⁰. İncelediğimiz dönem içinde yıllar itibariyle genel borçlar için yapılan ödemeler toplam ödemelere nispetle % 15,8 ile % 30,4 aralığındaki oranlarda gerçekleşmiştir.

Zati ve tekaüt maaşları; yetim dul ve emekli maaşlarını içermekte olup, dönem içinde ilk yıllara oranla en fazla artan ödeme miktarlarına ulaşmıştır. Dönemin ikinci yılı olan 1325 (1909–1910) mali yılında 21.810.856 kuruş olan ödeme miktarı özellikle savaş yıllarında katbekat artarak dönemin sonuna doğru ancak savaşın ortasında 1332 (1915–16) yılında 427.924.820 kuruşa ulaşmıştır. Aşağıda verilen tablo 11'e göre, dönem başında % 1'in altındaki ödemeler savaş dönemlerinde ortalama % 9'lara kadar

¹⁶⁹ Eldem son yıla ait harbiye giderlerinin tüm ödemelerden aldığı payı % 64,6 olarak gösteriyor. Ancak, bu bütüne hangi kalemleri dâhil ettiğini söylemiyor. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

¹⁷⁰ Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, s.96

tırmanmıştır. Rakam olarak elimizde son iki yılın ödeme miktarı yok ancak, dönemin ve savaşın son iki yılında bütçe tahsisatlarına göre zati ve emekli maaşlarının 700 milyon kuruşlara kadar çıktığını görüyoruz. Zati ve emekli maaşları için yapılan ödeme miktarının yüksekliğini anlamak için bu ödemelerin 1329 yılı bütçesinin 1/5'ine tekabül ettiğini bilmek yeterli olacaktır. Savaşlardan kaynaklanan bu artış aslında bir anlamda da askeri harcamalar alanına dâhil edilebilir. Çünkü cepheden savaşan ve ailesinin geliri olmayan erlerin ailelerine savaş süresince maaş bağlanmıştı. Yine yaralılara ve şehit olanların ailelerine verilen maaşlar ve maddi yardımlarda bu giderler arasındaydı. Bu harcama gurubunun yıllar itibariyle fiili ödemelerden aldığı pay % 1'li oranlardan % 20'lere kadar ulaşarak çok ciddi miktarlara varmıştı.

Askeri harcamalar, borç ödemelerine ve zati maaşlara ayrılan tahsisat ve yapılan ödemeler ile ilmiye ve maarif için yapılanları karşılaştırdığımızda, ayrılan tahsisatın ve yapılan ödeme miktarlarının şu ana kadar verilen gruplara nispetle çok cüzi seviyelerde kalarak % 2,1 ile % 3,9 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür. Maarif ve ilmiyenin ödemelerden aldığı payın azaldığı yılların yine savaş yıllarıyla örtüştüğü söylemeye gerek yoktur.

Verilen tablo 11'de devletin nezaret ve idarelerinin birçoğunu içine alan İdari vs. hizmetlerin toplam ödemelerden aldığı payın yıllar itibariyle % 22,8 ile % 31,2 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür. Yine bu grubun da fiili ödemelerden aldığı payın azaldığı yıllar 1328 (1912–13) yılı ile 1331 (1915–16) ve takip eden yıllara rast gelir.

Tablo 10
1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama Gruplarına Yapılan Ödemeler (Kuruş)

Yıllar	Askeri ¹⁷¹ Harcamalar	Duyun-u Umumiye	Maaşat-ı Zatiye ve Tekait	Maarif ve İlmiye	Hanedan-ı Saltanat	İdari, vs. Diğer Hizmetler	Toplam
1325/1909–10	1.098.661.088	844.671.829	21.810.856	71.599.457	45.606.294	692.913.839	2.775.263.363
1326/1910–11	1.407.619.343	856.094329		119.946.317	49.828.000	944.841.665	3.378.329.654
1327/1911–12	1.490.552.360	799.822.460	317.671.846	126.976.230	50.371.752	880.380.950	3.665.775.598
1328/1912–13	2.034.090.285	600.670.095	-	147.431.165	45.181.257	974.614.875	3.801.987.677
1329/1913–14	1.795.432.000	776.647.500	-	95.714.800	50.514.400	800.657.000	3.518.965.700
1330/1914–15	1.409.420.009	1.264.325.281*	270.066.195	94.861.766	51.067.000	1.425.141.249	4.578.660.350
1331/1915–16	2.526.161.892	1.093.020.049**	395.698.157	121.298.403	51.272.915	1.253.560.062	5.402.479.623
1332/1916–17***	2.665.157.988	953.090.422	427.924.820	124.921.051	51.751.970	1.366.722.353	5.691.196.443****
1333/1917–18	-	-	-	-	-	-	10.900.000.000
1334/1918–19	-	-	-	-	-	-	12.250.000.000

Kaynak: 1325/1909–1910; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885–1909), Ankara, 2000, s. 327, 339
1326/1910–1911; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s.274
1327/1911–1912; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesab-ı Umumisi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s.396; Maliye Nezareti, Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, 1327, İstanbul Matbaa-yı Amire, 1330, s.310
1328/1912–1913; Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiye'yi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, 1328, s.22–23
1329/1913–1914; Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

¹⁷¹Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

1330/1914–15; Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

1331/1915–1916; Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1331 İstanbul, s.32–33

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15

1333-34/1917-19; Eldem, gös.yer.

*İstikraz için 1.178.093.597 kuruş, avanslar ve diğer borçlar için 60.576.980 kuruş, demiryolları teminatı için 25.654.704 kuruş’tan oluşmuştur.

** İstikraz için 1.058.622.098 kuruş, avanslar ve diğer borçlar için 21.397.951 kuruş, demiryolları teminatı için 13.000.000kuruş’tan oluşmuştur.

*** Bu yıla ait ödeme miktarları yılın ilk altı ayına aittir. Burada verilen toplam ödeme miktarı tablo ? farklıdır. İlgili kaynağa göre bu miktarın verilmesinin nedeni başlıca ödeme gruplarının bu kaynağa göre aynı olmasıdır. Buradaki amaç başlıca ödeme gruplarının toplam ödemelerden aldığı payı gösterebilmektir.

****1332 yılı için verilen bu miktar ilk altı aylık ödemeye aittir. Vedat Eldem bu yıla ait ödeme miktarını toplam 8.300.000.000 kuruş olarak vermiştir. Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları.., s.95

Tablo 11
1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Hazine Hesaplarına Göre Başlıca Harcama
Gruplarına Yapılan Ödemelerin Oranları (%)

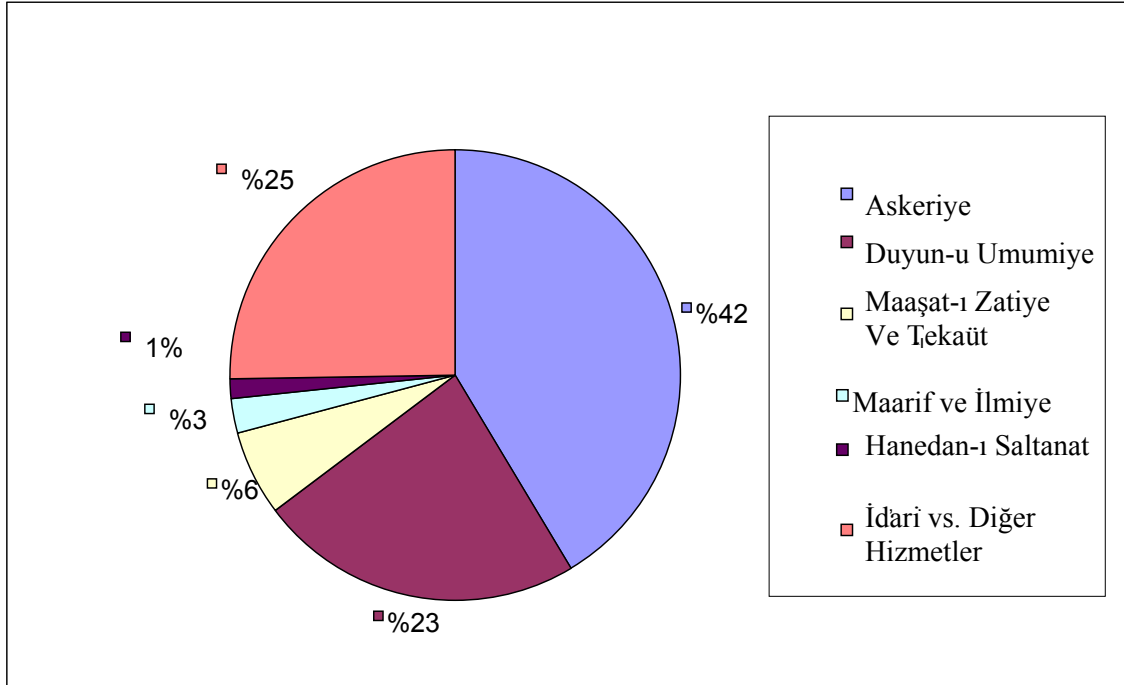
Yıllar	Askeri ¹⁷² Harcamalar	Duyun-u Umumiye	Maaşat- ı Zatiye ve Tekaüt	Maarif ve İlmiye	Hanedan-ı Saltanat	İdari, vs. Diğer Hizmetler	Toplam
1325/1909–10	39,6	30,4	0,8	2,6	1,6	25	100
1326/1910–11	41,7	25,3		3,6	1,5	28	100
1327/1911–12	44,7	21,8	8,7	3,5	1,4	24	100
1328/1912–13	53,5	15,8	-	3,9	1,2	25,6	100
1329/1913–14	51	22,1	-	2,7	1,4	22,8	100
1330/1914–15	31,1	28,2	6,1	2,2	1,2	31,2	100
1331/1915–16	46,6	20,1	7,2	2,1	0,8	23,2	100
1332/1916–17*	47	17	8	2,5	1	24,5	100
1333/1917–18	-	-	-	-	-	-	-
1334/1918–19	-	-	-	-	-	-	-

*İlk altı aylık ödemelerin oranlarıdır.

Aşağıda verilen grafikte ilgili yıllara ait gruplar itibariyle toplam ödemelerin genel ödemelerden aldığı paylar yüzdelik dilimler halinde gösterilmektedir. Verilen yıllara göre ödemelerden en büyük payı alan askeri harcamalar toplam içinde yılların ortalaması olarak % 46’lık bir orana sahip iken, idari vs. diğer gruplar % 23, duyun-u umumiye % 20, zati maaşlar ve emekliler % 7, maarif ve ilmiye %3 ve hanedan-ı saltanat % 1’lik bir orana sahip olduğu görülür.

¹⁷² Askeri harcamalar bölümünde; harbiye, bahriye nezaretleriyle jandarma ve tophane idareleri tahsisatları birlikte verilmiştir.

Grafik 4
1909–12 ve 1914–17 Mali Yılları İçin Yapılan Toplam Ödemelerin
Oranları

4. Hazinesinin Bütçe Dışı Gelir Kaynakları

Şu ana kadar incelediğimiz hazine gelirleri ve giderleri, bütçelere göre mukarrer olarak tahakkuk edip hazinesinin düzenli varidatını meydana getiren vergilerin tahsilâtlarından oluşan gelirlerden oluşmaktaydı. Ancak gerek bütçelerde öngörülen gelir ve gider rakamlarında ve gerekse fiili tahsilât ve ödemelerde ortaya çıkan açıkları devlet düzenli olmayan gelirlerle kapatma yoluna gitmiştir. Hazine gelir ve giderlerinin dengede olduğu mali yıllarda bu tür düzensiz (gayri mukarrer) gelirlerin miktarları az olurdu. Ancak, hazinesinin bir mali yıl içinde yapması gereken zorunlu ödemeleri karşılayamadığı, özellikle savaşların devam ettiği yıllarda hazine açıklarının kapanması yüksek oranda, düzensiz gelirlerle mümkün olmuştur¹⁷³.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yılından son yılına kadar her bir mali yıl için hazırlanan bütçelerin açık vermesi gibi, gerçekleşen fiili tahsilât ve ödemeler arasında

¹⁷³ Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861), s.29–30

da açıklar oluşmuştur. Bu açık Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı döneminde en üst seviyeler tırmanmıştır. Bütçelerde öngörülen gelirlerden meydana gelen tahsilât rakamlarının giderlerin ¼'ünü ancak karşılayabildiği mali yıllar olmuştur. Bu açıkların kapatılması ve hizmetlerin ifası için, bütçe kaynaklı olmayan dolayısıyla öngörülmeven gelir kaynaklarına başvurulmuştur.

II. Meşrutiyet Döneminde 1324–1334 (1908–1919) yılları zarfında hazine tahvili çıkarma, iç ve dış borçlanmalarla, emisyonla, ülkelerden ve şirketlerden alınan avanslarla düzensiz gelirler elde edilmiş ve bütçe açıkları, savaşlar dolayısıyla meydana gelen fevkalade giderler, böylece karşılanabilmiştir. Aşağıda verilen tabloya göre bu dönemde hazinenin elde ettiği düzensiz gelirlerin miktarı 43.812.065.200 kuruş olmuştur. Bütçe kaynaklı gelirlerin aynı dönemde toplam 30 milyar kuruş civarında olduğu düşünülürse, ortalama 14 milyar kuruş düzensiz gelirlerden diğer bir ifadeyle bütçe dışı kaynaklardan gelir elde edilmiştir. Verilen tablo 12'de düzensiz gelirlerin bütçe kaynaklı gelirlere oranının ortalama % 50 dolaylarında olduğu görülür.

İncelediğimiz dönem içinde hazinenin bütçe dışı gayri mukarrer olarak elde ettiği gelirlerin kaynakları I.Dünya Savaşı öncesinde Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkeleriyle yapılan borçlanmalardır. Dünya Savaşı döneminde ise dış borç kaynaklarının kapanması dolayısıyla, özellikle Almanya'dan alınan avanslar karşılığında büyük oranda evrak-ı nakdiye ihracına gidilmiş ayrıca Reji şirketinden ve Avusturya'dan avanslar alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devlet'i tarihinde ilk defa bu şekilde bir iç borç teşebbüsünde bulunulmuş ve bu girişimden 1,8 milyar kuruş gelir elde edilmiştir.

Aşağıda verilen tablo 12'ye göre bütçe dışı kaynakların içinde en fazla yer teşkil eden kaynak, % 41,7'lik bir oranla Almanya ve Avusturya'dan alınan avanslardan sağlanmıştır. Evrak-ı nakdiyenin oranı % 36,4, dış borçlanmanın oranı % 10,4 ve Reji Şirketi'nden alınan avansların oranı % 7,1 ve iç borçlanmanın oranı % 4,11'dir.

Tablo 12
1324–1334 (1908–1919) Yılları Zarfında Hazine Bütçeler Dışından Elde Ettiği
Gelirler ve Kaynakları (Kuruş)

Gelirin Kaynağı	Gelirin Miktarı (Kuruş)	(%)
Hazine Tahvili Yoluyla Borçlanma	91.800.000	0,21
Dış Borçlanma	4.576.700.000	10,5
İç Borçlanma	1.800.000.000	4,11
Evrak-ı Nakdiye/Kâğıt Para Emisyonu	15.973.471.300	36,4
Almanya ve Avusturya'dan Alınan Avanslar	18.270.093.900	41,7
Reji Şirketinden Alınan Avanslar	3.100.000.000	7,08
Toplam	43.812.065.200	100

Kaynak: Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, s.111, 115; Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.199

C. VİLAYETLERİN DEVLET HAZİNESİNE KATKILARI

II. Meşrutiyeti Dönemi'nde bütçe kaynaklı gelirlerin kaynaklarını; gelir büroları ve gelir bölgeleri itibariyle incelemek için dönemi iki alt bölümde incelemek gerekir. Birincisi 1908–1913 yılları arasını kapsayan Balkan Savaşları sonucuna kadar olan dönemdir. Bu döneme ait hazine gelirlerinin kaynakları olan; gelir bürolarını, vilayetleri ve sancakları diğer bir başlık altında inceleyeceğiz. İnceleme alanımızı oluşturan ikinci dönem ise 1913–1918 yılları arasını kapsayan devredir.

1913–18 yıllarını kapsayan dönemde Batı Trakya'nın Balkan Savaşlarıyla kaybedilmesinden dolayı devletin gelirlerinde önemli azalmalar meydana gelmiştir. Bu ikinci dönemi anlamak için aşağıda verilen tabloda 1330 (1914–15) yılına ait bütçe kaynaklı gelir tahsilâtlarının gelir büroları, vilayetler ve sancaklar itibariyle hazineye katkılarını incelemek gerekmektedir.

1330 (1914–1915) yılına ait bütçe kaynaklı gelirlerin tahsilât miktarlarının, “tahsilâtı gerçekleştiren kaynaklar” itibariyle dağılımında en önemli payı Duyun-ı Umumiye İdaresi almıştır. Verilen tablo 13’e göre zikredilen yıl içinde idarenin tahsil ettiği gelir miktarı 454.222.768 kuruştur. Bu miktarın toplam tahsilât içindeki yeri ise tablo 14’e göre % 18,6 olmuştur. İdareler içinde ikinci önemli tahsilât miktarı 317.044.145 kuruşla ve oran olarak % 13’le Vezne-i Umumi’ye aittir. Rüsumat Müdüriyeti’nin aynı yıl içinde gerçekleştirdiği tahsilât miktarı 242.161.312 kuruş ve oranı % 9,9 olmuştur. Posta ve Telgraf İdaresinin tahsilât miktarı ise 79.473.905 kuruş ve oranı % 3,2 olmuştur.

Tablo 13
1330 (1914–15) Mali Yılı Zarfında Gerçekleşen Tahsilâtların, İdareler, Vilayetler ve Sancaklar İtibariyle Dağılımı (Kuruş)

İdare ve Vilayetler	Tahsilât Miktarı (Krş)	Vilayet ve Sancaklar	Tahsilât Miktarı (Krş)	Vilayetler ve Sancaklar	Tahsilât Miktarı (Krş)
Vezne-i Umumi	317.044.145	Diyar-ı Bekir	31.416.049	Maraş Sancağı	-
Duyun-i Umumiye İ.	454.222.768	Suriye	64.939.406	Menteşe Sancağı	12.576.488
Rüsumat Müdüriyeti	242.161.312	Sivas	57.942.642	Niğde Sancağı	-
Posta ve telgraf	79.473.905	Trabzon	36.576.355	Cebel-i Lübnan	4.155.448
Müessesatı Saire	7.864.012	Kastamonu	38.288.953	Van	14.740.376
İstanbul	171.473.009	Konya	66.771.277	Yemen	7.710.040
Edirne	60.610.143	Mamuratülaziz	30.995.318	Urfa Sancağı	7.825.004
Erzurum	42.380.763	Musul	37.069.280	İçel Sancağı	-
Adana	42.552.445	Hüdavendigâr	74.846.511	İzmit Sancağı	17.678.053
Ankara	48.152.540	Zur Sancağı	6.799.224	Bolu Sancağı	25.254.921
Aydın	103.522.349	İspir Sancağı	-	Teke Sancağı	19.160.785
Bitlis	21.574.975	Kudus sancağı	20.289.230	Canik Sancağı	25.108.043
Basra	13.301.674	Karahisar Sahib	-	Çatalca Sancağı	5.529.556
Bağdat	63.761.531	Karesi Sancağı	26.586.825		
Beyrut	54.743.235	Kala-i Sultaniye	18.264.609	ANadolu	31,92
Cezayir-i Bahrişefid	-	Kayseri Sancağı	8.713.692	Arap Yarımadası	13,53
Hicaz	4.269.192	Kütahya Sancağı	-	Müesseseler	45,07
Halep	51.123.419	Medine-i Münevvere	1.424.309	Toplam*	2.438.893.811

Kaynak: Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul Şubat 1331, s. 28–29; İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, Şubat 1330, s. 28–29

*Bir başka kaynakta 1330 mali yılına ait toplam tahsilât miktarı 2.473.916.420 kuruş olarak gösterilmiştir. Bkz. tablo 9

Vilayetler içinde İstanbul'un toplam tahsilâtlar içindeki önemi diğer bölge ve vilayetlere göre her zaman müstesna bir yere sahip olmuştur. Verilen tablo 13'e göre 1330 (1914–15) yılındaki tahsilâta başkentin katkısı 171.473.009 kuruş olmuştur. Bu miktarın toplam gelirler içindeki yerinin tablo 14'te % 7,03 olduğu görülür. Toplam tahsilât miktarına katkıları bakımından önde gelen diğer vilayetlerin bütçe kaynaklı toplam gelirlerle katkı payları ise Aydın vilayeti için % 4,21, Hüdavendigar vilayeti için % 3,07, Suriye vilayeti için % 2,6, Bağdat vilayeti için % 2,6 ve Edirne vilayeti için % 2,45 olmuştur.

Bütçe kaynaklı gelirlerin kaynaklarına başlıca idareler ve bölgeler itibariyle bakacak olursak; verilen tablo 14'e göre İdarelerin (Düyun İdaresi, Vezne-i Umumi, Rüsumat, Post ve Telgraf İdareleri ve Müessesler) 1330 (1914–15) mali yılı toplam tahsilâtı içindeki payının % 45,7, Arap Yarımadası'nın % 13 ve Anadolu'nun % 31,9, İstanbul ve Edirne vilayetlerinin toplam payının ise % 9,4 olduğu görülür.

Tablo 14
1330 (1914–15) Mali Yılı Zarfında Gerçekleşen Tahsilâtların, İdareler, Vilayetler ve Sancaklar İtibariyle Dağılım Oranları (%)

İdare ve Vilayetler	Tahsilât Oranı (%)	Vilayet ve Sancaklar	Tahsilât Oranı (%)	Vilayetler ve Sancaklar	Tahsilât Oranı (%)
Vezne-i	13	Diyar-ı Bekir	1,29	Maraş Sancağı	0,52
Düyun-i Umumiye İ.	18,6	Suriye	2,6	Menteşe	-
Rüsumat Müdiriyeti	9,91	Sivas	2,35	Niğde Sancağı	0,15
Posta ve telgraf	3,24	Trabzon	1,5	Cebel-i Lübnan	0,6
Müessesatı	0,32	Kastamonu	1,55	Van	0,3
İstanbul	7,03	Konya	2,7	Yemen	0,32
Edirne	2,45	Mamuratülaziz	1,27	Urfa Sancağı	-
Erzurum	1,74	Musul	1,52	İçel Sancağı	0,72
Adana	1,74	Hüdavendigar	3,07	İzmit Sancağı	1,04
Ankara	1,95	Zur Sancağı	0,26	Bolu Sancağı	0,78
Aydın	4,21	İspir Sancağı	-	Teke Sancağı	1,03
Bitlis	0,85	Kudus sancağı	0,81	Canik Sancağı	0,2
Basra	0,55	Karahisar Sahib	-	Çatalca Sancağı	0,5
Bağdat	2,6	Karesi Sancağı	1,09		
Beyrut	2,2	Kala-i	0,75		
Cezayir-i Bahrisefid	-	Kayseri	0,36		
Hicaz	0,17	Kütahya	-		
Halep	2,1	Medine-i Münevvere	0,06	Toplam	100

1. Kaybedilen Vilayetlerin Maliyeye Etkisi

Mali açıdan incelediğimiz II. Meşrutiyet döneminde on yıl gibi kısa bir devrede devlet hazinesini etkileyen üç önemli savaş meydana gelmiştir. Bunlar 1911’de Trablusgarp Savaşı, 1912–13 yıllarında Balkan Savaşları ve 1914–18 yılları arasında I.Dünya Savaşıdır¹⁷⁴. Bu savaşların devletin sosyal, siyasal ve ekonomik durumu üzerinde büyük etkileri olduğunu görüyoruz. Çalışmamız içinde özellikle Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı sürecinde ülkenin mali açıdan nasıl etkilendiğine gerek bütçeler bakımından ve gerekse fiili devlet gelir ve giderleri açısından değişik bölümlerde yer verdik. Burada ise özellikle Balkan Savaşlarıyla kaybedilen Rumeli’deki vilayetlerin hazinenin tahsilât rakamlarını nasıl etkilediğini ele alacağız.

1325 (1909–10) mali yılına ait bütçe kaynaklı genel gelirleri oluşturan vilayetlerle, 1329 (1913–14) mali yılına ait verilerde yer alan vilayetler farklılık göstermektedir. Zira 1329 yılına ait tahsilâtların kaynağı olan vilayetler arasında Trablusgarp, İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya Vilayetleri ve Bingazi Sancağı yer almamıştır. Çünkü bu Vilayetlerin bulunduğu bölgeler Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle artık Osmanlı Devleti’nin toprakları arasında değildir.

Bu vilayetlerin 1325 yılı hazine verilerine göre tahsilât miktarlarının toplamı 414.001.894 kuruş olmuştur¹⁷⁵. Bu tahsilât miktarının toplam tahsilât miktarları içindeki yeri azımsanmayacak bir miktarda % 15,3 olmuştur. Takip eden 1326–1327 (1910–12) yıllarında bu bölgelerden yıl sırasına göre 436.203.099 kuruş ve 453.844.067 kuruş tahsilât elde edilmiştir. Bu miktarların 1326 yılı için toplam tahsilâtlar içindeki oranı % 14,9 ve 1327 yılı için % 14,5 olarak gerçekleştiği görülür¹⁷⁶. Verilen tahsilât rakamları ve oranları hazinenin bu bölgelerin kaybedilmesiyle ortalama % 15 oranında bir gelir kaybına uğradığı anlamına gelmektedir. 1906 yılında Balkanlar’ın Osmanlı elinde bulunan kısmında Osmanlı toplam nüfusunun ¼’ünün yaşadığı ve yukarıda verilen oranlar dikkate alınacak olursa, demografik açıdan ve mali açıdan hayati önem taşıyan

¹⁷⁴ Bu savaşlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789–1994), Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.420 vd.

¹⁷⁵ İhsaiyat-ı Maliye, Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, yayın no. 2000/357, s.19

¹⁷⁶ Maliye Nezareti, Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, İstanbul 1327, s.24.

Rumeli'nin elden çıkmasının Osmanlı ekonomisi ve devleti için büyük bir darbe olarak görülmesi yerinde olacaktır¹⁷⁷.

Bu durum, I.Dünya Savaşına girmenin arifesindeki Osmanlı Devleti'nin kaybettiği bölgeler dolayısıyla, uğradığı siyasi, askeri mağlubiyetin yanında devletin gelir kaynakları itibariyle de küçüldüğü anlamına gelmektedir. Zira, kaybedilen bu bölgeler en zengin ve en gelişmiş eyaletlerdi¹⁷⁸.

Kaybedilen Rumeli vilayetlerine devletin tediye etmek zorunda olduğu borçlar ve bu borçların teminatı olarak gösterilen kaynaklar itibariyle de bakmak gerekir. Düyun İdaresi'nin Paris Barış Konferansı'na takdim ettiği hesaba göre; birleştirilmiş borçların Yanya, Kosova, Manastır, Selanik ve İşkodra Vilayetlerinde teminat gelirleri 1325–26 yılları zarfında ortalama 767.074 liraya (76.707.400 kuruş) ulaşmıştır. Bu teminat miktarı bütün birleştirilmiş borçların % 15,96'sına tekabül etmektedir. Böylece, Rumeli vilayetlerinin kaybedilmesiyle birleştirilmiş borçların kaybettiği gelirler bu miktar ve oranlardadır¹⁷⁹. Tabi bu vilayetlerin dâhil olduğu devletlerin yukarıda verilen oranında göz önünde tutularak Osmanlı Devleti'nin borçlarından alması gereken pay vardır. Bu husus Lozan Barış Antlaşması'yla sonuca bağlanmıştır.

Bulgarlarla yapılan anlaşmada Osmanlı ülkesindeki dini ve hayır müesseselerinin idaresi için Bulgaristan'daki vakıflara riayet edilmesi yer almasına rağmen, Bulgarlar bu maddenin gereğini yerine getirmedi. Yunanlılar ve Sırlarla da Hazine-i Hassa'ya ait emlake riayet edeceklerine dair antlaşma yapılmış ancak, bu anlaşmaların ilgili maddelerine bu devletler de uymamışlardır¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Donald Quataert Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922, (çev. Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003, s.173

¹⁷⁸ Ayrıca döneme damgasını vuran Osmanlı yönetici seçkinlerinin çoğu buradan çıkmıştı ve Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beşiğiydi. Eriz Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 16.baskı, İstanbul 2003, s.161

¹⁷⁹ Parvus Efendi, “Türkiye İçin Mali Esaretten Kurtuluş Yolları”, Bilgi Mecmuası, sayı 5, Şubat 1329, s.469.

¹⁸⁰ Bu devletlerle yapılan anlaşmalara göre, bu bölgelerde kalan vakıf ve Hazine-i Hassa mallarının ayrıntısı için bkz. Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti'nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hazinesi”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 58, 1937, s.1152–1153

III. BÖLÜM

DEVLETİN BÜTÇELERE GÖRE GELİRLERİ VE GERÇEKLEŞEN TAHSİLÂT MİKTARLARI

I. VASITASIZ VERGİLER VE GELİRLER

Genel bir ifadeyle devletin özelde ise hükümetin varlık nedeni olan halka hizmette kullanacağı maddi kaynağın adı olarak vergiler içtimai, hukuki, siyasi, iktisadi ve mali yönleriyle geniş bir etki alanına sahiptirler¹⁸¹. Ancak, vergilerin çalışmamıza dâhil olan kısmı mali boyutu olacaktır. Burada II. Meşrutiyet Döneminde devletin tarh ve tahsil ettiği vergilerin neler olduğunu, devlet hazinesi için ne anlam ifade ettiğini çalışmamızın kapsadığı yıllar itibarıyla, tablolar yardımıyla ve bütçelerde yer alan sıralamaya göre ele alacağız.

“Bilâ-vasıta vergiler” olarak bütçelerin ilk kısmında varidat adı altında yer alan vergi kalemleri; arazi ve emlak, temettü, bedel-i askeri, tarik bedeli, ağnam, aşar¹⁸², hususi ormanlar hâsılatı, maden ve vergi tezakir-i esmanî vergileridir¹⁸³.

Osmanlı Devleti’nde yapılan yeni ve genel bir tahrir ile vergi tarhı hicri 1275 (1858) tarihinde başlamıştır. İncelediğimiz dönem ve öncesi bütçelerinde bulunan vasıtasız vergilerden arazi, emlak, temettü vergileri de bu tarihte gerçekleştirilen tahrir ile tesis edilmiştir¹⁸⁴. 1275 (1859–60) tarihinden sonra hazırlanan bütçelerde önceki yılların bütçelerinden farklı olarak vergiler evvela vasıtalı (bi’l-vasıta) ve vasıtasız (bilâ-vasıta) vergiler olmak üzere ayrılmıştır¹⁸⁵.

Vasıtasız vergilerin tahakkuku için hazırlanan talimatlardan biri de 4 Haziran 1327 (17 Haziran 1911) tarihli talimattır. Bu talimata göre; tahakkuk memurları

¹⁸¹ Mustafa Zühdi, Vergiler, Matbaa-yı İlyas, İstanbul 1327, s.153 vd.

¹⁸² Aşar vergisi Sudi’nin eserinde vasıtalı vergilerden olarak gösterilmiştir. Süleyman Sudi, Defter-i Muktesid, çev. M. Ali Ünal, Isparta 1996, s.123-124

¹⁸³ İncelediğimiz dönem bütçelerinde vasıtasız vergiler içinde yer alan vergi çeşidi adedi malî yıllar içinde farklılıklar göstererek 7 ile 11 arasında olmuştur. Mesela 1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde yukarıda verilenlerden farklı olarak bütçede yer alan vasıtasız vergilere dâhil olan diğer vergiler; harp vergisi, muafiyet-i askeriye vergisi ve hisse-i iane vergileridir. Bunlar bu bölümün son kısmında ayrıca incelenecektir.

¹⁸⁴ İhsaiyat-ı Maliye, Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2000/357, Ankara 2000, s. 26

¹⁸⁵ Güran Tevfik, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeleri, 1841-1918, c.7, s.50

vasıtasız vergilerin tahakkukuyla görevli olmakla, gelirlerin tahakkukuyla ilgili olarak mal müdürlerinin sahip olduğu görev ve sorumluluğa sahip olup, kendilerine ait bölgelerinde seyyar olarak görev yapmaktaydı. Memurlar tahsil şubelerinde veya civarında kendilerine tahsis edilmiş bürolarında her gün sabahın on birine kadar mükelleflerin tahakkuka dair çeşitli konulardaki müracaatlarını kabul edip sorunlarını çözmekle görevliydi. Saat on birden sonraki görevleri ise; sorumlulukları dâhilinde olan bölgelerde gezip, yeni inşaatları, boş arazileri, emlaki tespit etmek, henüz resmiyete geçmemiş olan intikal muamelelerini tespit edip resmiyet kazanmasını sağlamak, kayıtlarda görülen bilgilerin doğruluğunu müşahade etmek, seyyar esnafı tespit etmek, tezkiresiz çalışmalara meydan vermemek, bütün temettü mükellefinine ait vergilerin tarik mükellefiyet-i şahsiyesiyle, ağnam, canavar vergilerinin tahakkukatına esas kabul olunacak belgeleri hazırlamaktan oluşmaktaydı¹⁸⁶.

Aşağıda verilen tablo 15'e göre, Osmanlı hazinesinin gelir kaynaklarının ortalama olarak yarısını oluşturan vasıtasız vergilerin dönem içerisinde bütçeler de yer alan gelir tahminlerine göre gerçekleşen tahsilâtlarının % 100'ün üzerine çıktığını -1330 (1914-15) malî yılı hariç olmak üzere- söyleyebiliriz.

Vasıtasız vergi gelirleri tahminlerinin (muhammenat) incelediğimiz dönem içerisinde yıllar itibariyle bütçelerde yer alan miktarlarının yine bütçelerde yer alan diğer gelirlere (varidat) oranı % 38 ile % 52,7 arasındaki oranlarda olduğu görülür. Bu oranlar vasıtasız vergilerin bütçenin genel gelirleri içindeki önemini ortaya koymaktadır. Vasıtasız vergi gelirlerinin diğer bütçe gelirleri muhammenatı içindeki ağırlığının gerilediği yıllar 1330-32 (1914-17) yılları olmuştur. Ayrıca 1324 senesinde 2.242 milyar kuruş olan tahmini gelir, 1333 senesi için 755.750 milyon kuruş olarak tahmin edilmiştir. Böylece dönem sonuna doğru bütçede yer alan vergi gelir tahminlerinin 2/3 oranında gerilediği görülür.

Tablo 15'e göre dönem içerisinde vasıtasız vergiler için gerçekleşen tahsilâtların toplam tahsilâtlara nispeti % 42 ile % 56 arasındaki oranlarda olmuştur. Bütçelerde yer alan tahminlere nispetle tahsilâtların toplam tahsilâtlara oranı yıllar itibariyle ortalama % 50 olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi maliyesini en fazla etkileyen

¹⁸⁶ Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1327, s.1

olay içerisinde gördüğümüz savaşların dahi vasıtasız vergi gelirlerinin devletin gelirleri arasındaki ağırlığını azaltmadığını söyleyebiliriz.

Tablo 15
Vasıtasız Vergilerin; Bütçelerde Öngörülen Miktarları, Yıl Sonu Toplam Tahsilâtları, Tahsilâtlarının Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtlar Toplamına Oranları (%)

Yıllar	Bütçelerde Yer Alan Vasıtasız Vergiler İçin Gelir Tahminleri* (kuruş)	Tahsilâtlar** (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Genel Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Vasıtasız Vergilerin Tahsilâtının Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)
1324/1908–9	1.242.990.557	1.357.867.861	109	52.5	52
1325/1909–10	1.336.392.900 ¹⁸⁷	1.430.170.988	107	52.7	51
1326/1910–11	1.363.628.500	1.501.583.063	110	52.4	50
1327/1911–12	1.357.211.100	1.620.763.162	119	47.6	53
1328/1912–13	1.487.038.100	1.571.073.027	105	48.7	54
1329/1913–14	-	1.266.002.468	-	-	42
1330/1914–15	1.385.350.000	1.222.865.164	88.2	42.4	49
1331/1915–16	1.060.350.000	1.260.380.202	118	39.5	56
1332/1916–17	952.250.000	653.458.380***	68.6	38.0	54.1
1333/1917–18	755.750.000	-	-	32.0	-
1334/1918–19	1.741.650.000	-	-	51.1	-

Kaynaklar:

* 1325/1909–1910; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325

1326/1910–1911; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326

1327/1911–1912; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327

1328/1912–1913; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1328 Senesi Bütçesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328

1330/1914–1915; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330

1331/1915–1916; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331

1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332

1333/1917–1918; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1333 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333

1334/1918–1919; Maliye Nezareti, Osmanlı Devleti’nin 1334 Sene-i Maliye Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334

¹⁸⁷ Bu miktar içinde, incelediğimiz dönemin diğer yıllarına ait bütçelerinden farklı olarak, “hazine-i hassadan müdevver emlak-i emiriye hâsılatı” için 62.023.300 kuruş ve “menafi ve maarif hisse-i ianeleri” için 77.123.000 kuruşluk gelir tahmin olunmuştur.

**1324/1908–1909; Maliye Nezareti, Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Matbaayı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. 106–107; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 1885–1909, Ankara 2000, s.32
1325/1909–1910; Tahsilât-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, gös.yer
1326/1910–1911; Maliye Nezareti, Tahsilâtı Umumiyyeyi Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Dersaadet 1328, s.12–13
1327/1911–1912; Göş.yer.
1328/1912–1913; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 3. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1329, s. 6–7
1329/1913–1914; Göş.yer
1330/1914–1915; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1330, s.6–7
1331/1915–1916; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul, Şubat 1331, s.12–13
1332/1916–1917; Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 4–6.sene, 6, Duyun-ı Umumiye Matbaası, İstanbul, Haziran-Ağustos, 1332, s.14–15
*** İlk altı aylık tahsilât miktarı

A. Arazi ve Emlak (Müsakkafat) Vergisi¹⁸⁸

Tarım yapılan ya da özel mülk olan topraklar, bağ, bahçe, koru, orman ve arsa alanları arazi hükmünde olup arazi vergisine tabiydi.

Fabrika, değirmen, han, hamam, mağaza, ev, dükkân gibi gelir getiren binalar ise emlak vergisine tabiydi. Vergiye konu olan emlak veya arazinin tespiti mülk sahibinin müracaatıyla ya da tahakkuk memurları tarafından yapılırdı. Tahakkuk memurları kendi sorumluluklarında olan bölgelerdeki emlaki mütemadiyen takip eder kayda geçerd¹⁸⁹.

Arazi ve emlak vergileri ilk defa hicri 1275 (1858) tarihinden sonra yeni düzenlemelere göre yapılan tahrir ile birlikte tarh edilen vergiler olarak toplanmaya başlanmıştır¹⁹⁰.

Meşrutiyet döneminde emlakten (müsakkafat) elde edilen gayri safi gelir üzerine vergi tarhı, 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910) yılında kabul edilen “musakafat vergisi kanunu” ile gerçekleştirilmiştir. Tahriri yapılmayan yerlerde bütün müsakkafat

¹⁸⁸ Arazi ve müsakkafat (emlak) vergisi aynı tarh ve tahsil kurallarına bağlı olduğundan ve bütçelerde de beraber verildiğinden burada da aynı yol takip edilerek birlikte incelenmiştir.

¹⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1327, s.6 vd.

¹⁹⁰ 1275 tarihinde “Tahrir-i Emlak Nezareti” kurulmuş olup ilk olarak, bir pilot uygulama olarak tahrirle Bursa ve Yanya vilayetlerinden başlanmış, 1277 ise tüm vilayetlere teşmil edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İhsaiyat-ı Maliye (1885–1909), Ankara 2000, s.26–27; Abdurrahman Vefik Sayın, Tekâlif Kavaidi, Ankara 1999, s. 368 vd.

ve arazi vergisi için 24 Temmuz 1302 tarihli emlak vergisi nizamnamesi hükümleri uygulanmaktaydı. Böylece yeniden düzenlenen emlak vergisi kanunu gereğince memleketteki tüm emlakın tekrar tahririnin yapılması ve gayri safi gelirlerinin % 12'sinin vergi olarak alınması kanunlaştırılmıştır¹⁹¹. Tahriri yapılmamış olan Yemen, Hicaz, kısmen Trablusgarp, Bağdat ve Basra gibi yerlerin vergilerinin ise ancemaatin toplanan vergiler olarak devam etmesine karar verilmiştir.

Müsakkafat kanunu henüz tatbik edilmeyen yerlerde emlak ve arazinin takdir edilen kıymetlerinden binde 4,5, 8 ve 10 nispetlerinde vergi tahsil edilirdi¹⁹².

Dönem itibariyle geçerli olan arazi¹⁹³ ve müsakkafat (emlak) vergisi oranları şu şekilde olmuştur:

Tahrir Değeri Üzerinden (Binde)	
4	Genel arazi ve arsalar, öşre tabi bahçelerden
4	Çiftliklerle arazi içerisindeki ahır, samanlık, ambar gibi araziye tabi yapılardan
4	Harc-ı muhasebe veren müsakkafat-ı vakfiyeden
5	Şehir kasaba ve köylerde haneler dâhilinde bulunan ahır, samanlık ve ambar gibi yerlerden
5	Değerleri 20.000 kuruşa kadar olan meskenlerden
8	Değerleri 20.000 kuruş ve daha fazla olan meskenlerden
10	Kiraya verilen ve sahibi tarafından ticarethane olarak kullanılan meskenlerden başka binalardan
10	Öşür vermeyen araziden

Kaynak: Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 424-425; Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1327

Verginin yukarıda verilen oranlarıyla birlikte tarifnamede yer aldığı şekliyle, techicat-ı askeriye hissesi olarak % 6, maarif hissesi olmak üzere % 5 zam olunmuştur.

¹⁹¹ Ancak yeni düzenlemeye göre; değirmen, fabrika, imalathane ve ahşap olan evlerin gayri safi gelirlerinin dörtte biri düşüldükten sonra vergi tarh olacaktır. Diğer ayrıntılar için bkz. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.28; İstipan Arabyan, Usul-i Defter-i Mali, 2.cilt, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1331, s.28-33; Raşit Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, c. 5, sayı.57, 1937, s.1105

¹⁹² Vergi nispetlerinin uygulamasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1327, s.4 vd.

¹⁹³ 1325 yılı itibariyle Selanik maliye müfettişi olarak görev yapan Faik Nüzhet arazi vergisini tahakkuk şekli itibariyle adil görmemektedir. Faik Nüzhet, “Aşar”, U.İ.İ.M., c.3, no: 12, s.446

Ancak, icare-i vahideli müsakkafattan¹⁹⁴ maarif ve teçhizat hisseleri ve binde 4 vergiye tabi araziden sadece maarif hissesi alınmazdı¹⁹⁵.

Arazi vergisine sadece 1331 (1915) senesi için geçerli olmak üzere ve aynı yılın bütçe açığını kapatmak üzere % 50 zam yapılmıştır¹⁹⁶.

Tablo 16'daki verilere göre; II. Meşrutiyet dönemi içerisinde arazi ve müsakkafat (emlâk) vergisi tahsilâtının, en yüksek miktarda 295,3 milyon kuruş olarak gerçekleştiği yıl 1327 (1912–13) malî yılı olurken en düşük kaldığı yıl ise 218,7 milyon kuruşla 1331 (1915–16) malî yılı olmuştur.

Bütçelerde yer alan verginin gelir tahmininin toplam bütçe gelir tahminlerine oranı dönem içerisinde % 6,1 ile % 10,7 arasında seyretmiştir. Dönemin son üç yılı vergi için gelir tahmini bütçe gelirlerine oranla en düşük oranlarda kalmıştır. Hatta 1334 (1918–19) malî yılı % 6,1'de kalarak dönemin en düşük oranı olmuştur.

Tablo 16'ya göre vergi tahsilâtının muhammenata nispetle gerçekleşme oranının 1328 (1912–13) malî yılı ve sonrasında düşerek devam ettiği görülür. Tahsilât oranındaki bu düşüşü bütçelerde yer alan tahmini vergi gelirlerindeki düşüşle birlikte değerlendirdiğimizde; muhammenat ve tahsilât oranlarındaki bu gerilemede etkili olan yegâne sebep olarak, Balkan ve I.Dünya Savaşlarının maliyenin bütün gelirler üzerindeki olumsuz etkilerinin malî sonuçları karşımıza çıkar.

Arazi ve müsakkafat vergisi tahsilâtının vasıtasız vergiler içindeki oranının dönem içerisinde % 16,2 ile % 21,6 arasında seyrettiği görülür.

Vergi tahsilâtlarının toplam tahsilâtlar içerisindeki oranı incelediğimiz yıllar itibariyle % 9,2 ile % 10,4 arasındaki oranlarda gerçekleşmiştir. Bütçelerde varidatı oluşturan 50'den fazla vergi türü olduğu düşünülür ise gelirlerin ortalama % 10'unu oluşturan arazi ve müsakkafat vergisinin bütçe gelirleri içerisindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.

¹⁹⁴ Vakıf olan müsakkafatın ve müstegallatın (zahire tahıl gibi irad getiren vakıf mallar) ay ve sene gibi kısa müddetle icarı. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara 1993

¹⁹⁵ Tahakkuk Memurlarının Vezâfi Hakkında Tarifname, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1327, s.4

¹⁹⁶ İ.MMS., 1332/R-27, 25 R. 1332 (10 Mart 1330)

Tablo 16
Arazi ve Müsakkafat Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Arazi ve Müsakkafat Vergisi İçin Bütçelerde Yer Alan Gelirler (Kuruş)	Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi muhamme natının toplam gelirlere oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	245.142.822	-		18	9.4
1325/1909–10	243.576.400	256.479.315	105	9,6	17.9	9.2
1326/1910–11	259.942.000	292.017.766	112	9,9	19.4	9.8
1327/1911–12	266.798.000	295.300.800	110	9,3	18.2	9.6
1328/1912–13	293.811.000	254.872.930	86.7	9,6	16.2	8.7
1329/1913–14	-	261.843.610	-		20.6	8.7
1330/1914–15	350.000.000	258.070.410	73.7	10,7	21.1	10.4
1331/1915–16	280.000.000	218.724.583	78.1	10,4	17.8	9.8
1332/1916–17	220.000.000	83.776.358*	38.0	8,8	12.8	6.9
1333/1917–18	170.000.000	--	-	7,2	-	-
1334/1918–19	210.000.000	-	-	6,1	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Dönem öncesinde 1300–1322 (1884–1907) yılları zarfında tahsil olunan arazi ve müsakkafat vergilerinin miktarları 211.010.601 kuruş ile 281.626.415 kuruş arasındaki miktarlarda seyretmiştir¹⁹⁷. Arazi ve arsalar vergisinin 1319–23 (1903–1908) yılları zarfında gerçekleşen tahsilâtının ortalaması 116.916.700 kuruş olmuş iken müsakkafat vergisinin aynı yıllara ait 5 yıllık tahsilât ortalaması ise 126.659.700 kuruş olarak gerçekleşmiştir¹⁹⁸. Bu tahsilât miktarları, arazi ve müsakkafat vergisinden hazinenin normal savaşız geçen yıllarda elde ettiği gelirlerin, 30 yıl gibi uzun bir süre içinde, aynı miktarlarda kaldığını göstermektedir.

Vergiden hazinenin elde ettiği gelirlerin artmasını engelleyen nedenlerden biri tahsilât sorunlarıdır. 13 Mart 1324 tarihinde Maliye Komisyonu Âlisi'nin hazırladığı raporda Dersaadet emlak vergisinin önemli bir miktarının tahsil edilemediği ve aynı

¹⁹⁷ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.sene, İstanbul 1329, s.24

¹⁹⁸ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 5

tarix itibariyle bakayanın 1 milyon lirayı geçtiği bildirilmektedir. Mükellefleri vergiyi ödemeye teşvik için senesi içinde ödenen vergilere % 5, geçmiş senelere ait verginin aynı yıl içinde ödenmesi durumunda % 10 indirim uygulandığını, zamanında ödenmeyen vergilere ise % 9 faiz uygulandığını görüyoruz¹⁹⁹.

B. Temettü (Gelir) Vergisi

Temettü vergisi tüccar ve esnafın yıllık gelirleri tahmin ve takdir edilerek tahsil edilen bir vergidir. Bu verginin esası 1241 (1825–26) tarihinde Sultan II. Mahmut tarafından konulan “ihtisap resmi”dir²⁰⁰. 16 Cemaziyülevvel 1254 (7 Ağustos 1838) yılında bir fermanla bu ihtisap resmi kaldırılmış 19 zilkade 1255 (24 Ocak 1840) tarihli nizamname ile temettü vergisi konulmuştur. Temettü vergisi tarh edildiği ilk dönemlerde devletin en az önem verdiği bir gelir kaynağı idi²⁰¹. Ancak, bu durum, zamanla çıkarılan yeni nizamnamelerden de anlaşılacağı üzere, değişmiş ve vergi devletin önem verdiği bir gelir kalemi halini almıştır.

1275 (1858) tarihli tahrir talimatı ve 1277 (1860) tarihli tahrir-i umumi nizamnamesi gereğince herkesin emlak, arazi ve yıllık temettü miktarı tahrir ve tahmin edilerek ilk defa yıllık gelir üzerine binde 30 vergi konulmuştur²⁰². Vergi nispeti takip eden yıllarda binde 40’a (1297/1879–80), binde 50’ye (1303/1885–86) ulaşmıştır. Önceleri esnaf ve tüccardan alınan bu vergi sonraları maaşla geinenlere de teşmil edilmiştir²⁰³. Tahriri yapılmamış olan Bağdat, Basra, Trablusgarp, Yemen, Hicaz ve Erzurum vilayetlerinde temettü vergisinin ikamesi ancak 1325 (1909–10) ve 1326 (1910–11) yılları bütçe kanunlarıyla gerçekleştirilmiştir.

8 Kânunuevvel 1323 (21 Aralık 1907) tarihli nizamnameye göre; temettü’ vergisi; vilayet, liva, kaza merkezlerinde ve nüfusu iki binden fazla olan mahallerde

¹⁹⁹ İ.M.L., 1326/Ra-5,23 Safer 1326 (13 Mart 1324)

²⁰⁰ İhtisap resmi; “Şehriye-i dekâkîn”, “Yevmiye-i dekâkîn” ismiyle bütün tüketim maddeleri, yiyecekler, altın, gümüş gibi madenler, mücevherler, mensucat vs.lerden çeşitli isimler altında alınan bir vergiydi. Mehmet Zeki, “Temettü Vergisi”, İktisadiyat Mecmuası, 2/52, 19 Nisan 1917, s.3

²⁰¹ Faik Nüzhet, “Temettü Vergisi”, U.İ.İ.M., c.1, no: 3, s.289

²⁰² Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 442. Temettü vergisinin tarh ve tahsili için ayrıca bkz. Arabyan, s.46 vd.

²⁰³ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.35

bulunan tüccar, esnaftan Mart ve Eylül aylarında iki taksit olmak üzere “emval-i umumiye tahsildarları” tarafından tahsil olunurdu²⁰⁴.

Bu nizamnameye göre sanayi müesseseleri, tüccarlar, esnaf, sanat erbabı olanlar yıllık gelirlerinin %3’ünü geçmeyecek şekilde dâhil oldukları sınıflar itibariyle aşağıdaki tabloda verildiği şekilde temettü vergisine tabiydiler²⁰⁵.

Maktu Olarak Temettü Vergisi Yükümlülerinin Dâhil Oldukları Vergi Dilimi

Vergi Dilimi (Kuruş)	Vergi Grubu
750–5000	Bankerler, toptan alış veriş eden tacir ve şirketler
150–400	Sarraf ve köşe sarrafları
300–2500	Bilumum fabrikalar, peynir, sabun ve zeytinyağı gibi üretim yerleri
25–200	Su ve yel değirmenleri
500–2000	Komisyoncular, kambiyo aracıları ve acenteler
20–300	Mimarlar, Mühendisler, Kalfalar, Emanetçiler, Emlak komisyoncuları
10–250	Ticarethane, fabrika ve imalathanelerdeki direktör, işbaşı, amele vs.
50–10	Kereste, odun ve kömür işçileri ve seyyar esnaflar
500–1000	Tiyatro kumpanyaları, deniz hamalları ve mültezimleri, hayvan tüccarları
5–100	Çeşitli arabacılar ve sürücüler

Kaynak: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.37

Yukarıda maktu olarak tespit edilen verginin haricinde nispet esasına göre tarh edilmiş temettü vergisi üç kısma ayrılır²⁰⁶. Bunlar;

²⁰⁴ İstasyon, iskele ve vilayet merkezleri arasındaki yollar üzerinde bulunan han, kahvehane, gazino, misafirhane, hamam, ambarlardan ve maktu olarak tespit edilmiş miktarlarda geliri olan her tür ticaret, sanat, meslek erbabından ve sanayi müesseselerinden nüfus sayısına bakılmaksızın vergi alınmaktaydı. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.446. Bu nizamnamenin en temel problemi” Osmanlı ülkesin her tarafındaki ticaretin eşit farz ve zannedilerek vergi tarh edilmesi” görülmektedir. Mehmet Zeki, “ Temettü Vergisi-2”, İktisadiyat Mecmuası, 2/54, 3 Mayıs 1333/1917, s.5

²⁰⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 37; Tahakkuk Memurları Vezaifi Hakkında Tarifname, “Temettü Vergisi”, 1327, s. 18–19

²⁰⁶ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 448–450; İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.37; Tahakkuk Memurları Vezaifi Hakkında Tarifname, “Temettü Vergisi”, s.20–21

a) Maktu vergiye dâhil olmayan ticarethaneler, sanayi tesisleri ve icra-yı sanat mahallerinden kıymetlerinin % 0,3 kadar,

b) imtiyazlı şirketler çalışanlarının yıllık ücretlerinin 3600 kuruştan fazlasının % 3'ü,

c) Erzak ve yol müteahhitleriyle aşar ve gümrük mültezimlerinin taahhüt ve iltizamlarının 100 bin kuruşa kadar olan miktarının % 10'u ve fazlasının % 5'i temettü kabul edilerek bunun % 3'ü vergilendirilmiştir.

1327 (1911) tarihinde ayrıca, gerek maktu ve gerekse nisbi vergiye tabi olan mükellefinin ödediği vergiye % 6 techizat-ı askeriye vergisi eklenmiştir²⁰⁷.

30 Teşrin-i Evvel 1330 (12 Kasım 1914) tarihinde kabul edilen yeni temettü vergisi nizamnamesine göre vergi; gelirin gerçekleştiği yere göre; nisbi, değişken ve maktu olmak üzere üç kısma ayrılmıştır²⁰⁸. Temettü vergisi miktarının tarhında şehirler nüfuslarına, demiryolu ve sahili bulunup bulunmamasına göre sınıflara ayrılmıştır. Buna göre; İstanbul birinci sınıf, 100 binden fazla nüfuslu şehirler ikinci sınıf, sahil veya demiryolu mevkii olmak üzere 50–100 bin nüfuslu şehirler üçüncü sınıf, sahil veya demiryolu olan 20–50 bin nüfuslu şehirler ile sahil veya demiryolu bölgesinde olmayan 50–100 bin nüfuslu şehirler dördüncü sınıf, sahil veya demiryolu bölgesinde olan 2–20 bin nüfuslu şehirlerle, sahil veya demiryolu mevkii olmayan 20–50 bin nüfuslu şehirler beşinci sınıf, sahil veya demiryolu olan veya bir tramvay hattıyla sahil veya demiryolu hattına bağlı bulunan 2 bin veya daha az nüfuslu bölgeler ile sahil veya demiryolu mevkii olmayan 2–20 bin nüfuslu yerler altıncı sınıf şehirlerdir²⁰⁹.

Nisbi ve değişken vergiler bir ticarethaneye sahip olanlardan, maktu vergiler ise belirli bir ticaret yeri olmayanlardan alınmıştır. Nisbi vergi önem sırasına göre altı sınıfa ayrılmıştı. Bankerler, banka muameleleriyle uğraşan kurumlar, nakliye şirketleri,

²⁰⁷ A.g.e, s.17

²⁰⁸ Maliye Nezareti Varidat Müdüriyeti-i Umumiyesi, “Temettü Vergisi Nizamnamesi”, 30 Teşrin-i Evvel 1330; İ.DUİT, 98/56, 24 Mart 1333. Bu, yeni temettü vergisi kanunu eski kanunun meydana getirdiği bir takım nispetlilikleri ortadan kaldırmıştır ancak eskisine nazaran mükellefine daha ağır bir vergi yükü yüklemektedir. Eski ve yeni temettü kanunlarının değerlendirmesi ve karşılaştırmasına dair daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki, “Temüttü Vergisi”, İktisadiyat Mecmuası, 2/55, 10 Mayıs 1333/1917, s. 4-6

²⁰⁹ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.86; Mehmet Zeki, “Temettü Vergisi-2”, İktisadiyat Mecmuası, 2/54, s.5-7

müteahhitler, toptancılar, serbest meslek sahipleri, çalışan sayısına göre vergilendirilen fabrikalar, değirmen ve imalathaneler bu sınıfları oluşturmuştur. Bu sınıflar arasındaki vergi nispeti ticarethane kirasının % 5 ila % 20'si arasındaki miktarlardadır. Bankerler, komisyoncular, serbest meslek sahipleri bu vergiden başka gayrisafi gelirleri üzerinden ayrıca vergiye tabiydiler.

Değişken vergi, çalışan sayısına ve nakil vasıtalarına göre iki kısma ayrılmıştır. Bu vergi şehrin önemine göre değişmekle beraber iki binden az nüfuslu yerler vergiden muaf tutulmuştu. İşin türüne göre ödenen vergi miktarları; İstanbul'da 50–100 kuruş arasında, 5 ve 6.sınıf şehirlerde 15–30 kuruş, 2–4.sınıf şehirlerde ise 20 ile 75 kuruş arasındaydı.

Maktu vergi, nisbi ve değişken vergilere tabi olmayan ticaret ve sanat erbabına, şirketlere ait olup, bölgenin sınıfına göre değişmekteydi. Bazı müesseseler ve işçilerden alınan vergi miktarları şöyleydi:

— Genel hizmetler için kurulmuş olan imtiyazlı şirketler, gayrisafi karlarından idare ve işletme masrafları çıkıldıktan sonra kalan üzerinden % 5'ini

— Yangın ve nakliyat sigortasıyla uğraşan şirketler her sene tahsil ettikleri primlerin % 3'ünü,

— Hayat sigortasıyla uğraşan şirketler her sene sigorta edilen sermayenin binde ikisini,

— Belirli bir maaş ve ücretle istihdam olunan her tür çalışanlar istihkaklarının % 3'ünü,

Temettü vergisi olarak ödemekle mükellef tutulmuşlardı²¹⁰.

Vergiye 1915–18 yıllarına ait muvazene-i umumiye kanunlarıyla % 25²¹¹, 13 Mart 1915 tarihli rüsum-u belediye kanunuyla % 10 zam yapılmıştır²¹².

Kanunun esbab-ı mucibe layihasında; toplumsal hayatın tamamını ve ticareti etkileyen savaş dolayısıyla vergi nispetlerinin mükelleflere ağır geleceği belirtilerek,

²¹⁰ Eldem, a.g.e., s.87

²¹¹ 1330 senesi bütçe açığına çare olmak üzere çıkarılan “tekâlif-i fevkalade kanununu”yla bazı vergiler ile birlikte temettü vergisine % 25 zam yapılmıştır. İ.MLU, 26 N 1332 (5 Ağustos 1330)

²¹² Eldem, a.g.e., s.88

vergi mükellefi olanların gayri safi gelirlerine ve çalışan sayılarına göre sadece 1331 (1915–16) yılı için geçerli olmak üzere ödemeleri gereken vergilerinin % 50’si affedilmiştir²¹³.

Temettü vergisini vermekten yabancı uyruklular muaftı²¹⁴. Temettü vergisi, dönemin Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey tarafından; uygulanması en zor, kanunu en fena, matrahı en adaletsiz olan, çok kazananları az, az kazananları çok mükellef kılan, bir vergi olarak nitelendirilmektedir. Yabancıların bu vergiyi vermemesinin adalete uymadığını ve hükümeti en önemli bir gelir kaynağından mahrum bıraktığını belirtmektedir²¹⁵.

Bu durum Osmanlı Devletinin maliyesiyle ilgilenen ve gerçekleştirilen ıslahatlarda katkıları olan yabancılarında dikkatini çekmektedir. Dönem içinde mali teşkilatta gerçekleştirilen yeniliklerin mimarlarından olan Rambert, “Devlet-i Aliyye’nin Ahval-i Maliyesi”ni değerlendirdiği bir çalışmada yabancılara teşmil edilmeyen bu verginin adaletsizliği üzerinde durmakta ve bütçenin önemli bir gelir kaleminden mahrum olduğunu belirterek, aşar ve emlak vergilerindeki yapılması gerekli ıslahatlarla birlikte bu dengesizliğin de giderilmesi gerektiğini vurgulamaktadır²¹⁶.

Osmanlı Ülkesi sınırlarında çalışan ecnebilerin temettü vergisi vermesi için, devlet yabancı devletler nezdinde çıkardığı kararname, nizamnamelerle birçok girişimlerde bulunduysa²¹⁷ da muvaffak olamamış, yabancıların bu vergiyi vermesi sağlanamamıştır. Dönem içerisinde temettü vergisine tabi olan yabancılar sadece İran, Yunan, Sırp ve Karadağlılar olmuştur²¹⁸. Ayrıca, temettü vergisinden muaf olmak için Osmanlı tabiiyetinden çıkıp diğer devletler vatandaşlığına geçip ticaret yapanların sayısı

²¹³ Kanun layihası ve esbab-ı mucibe layihası için bkz. İ.MMS., 1333/R-33, 23 R. 1333

²¹⁴ Süleyman Sudi (çev. Mehmet Ali Ünal), Defter-i Muktesid, 2.kitap, Isparta 1996, s. 104

²¹⁵ Mehmed Cavid, “1327 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası-Esbab-ı Mucibe Layihısından Mâbâd”, U.İ.İ.M., ikinci sene, c.3, no: 12/24, s.1138; Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1326, s.38

²¹⁶ Rambert, Devlet-i Aliyye’nin Ahval-i Maliyesi, tarihsiz

²¹⁷ Mecliste 1328 yılında devletin maliyesinin düzeltilmesi varidata göre masrafların sınırlandırılmasına dair mütalaa edilen tedbirler arasında zikredilmiştir. MV., 169/46, 20 L 1330 (19 Eylül 1328)

²¹⁸ Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1327,s.16; Yalnızca Osmanlı tebaasının ödemekle yükümlü olduğu temettü vergisini devlet yabancılara da teşmil etmek için epey uğraşmış ancak başarılı olamamıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.456-461; Şener, a.g.e., s.109

azımsanamayacak kadar çok olmuştur. Kardeşlerden birinin Osmanlı diğzerinin İtalyan vatandaşı, amcaoğullarının birinin İspanyol diğzerinin Avusturya vatandaşı olduğu sıkça rastlanan olaylardandı²¹⁹.

Yabancılar verlen 6 aylık tezkerelerle ticaretlerini ve sanatlarını icra etmekteydiler. Tahsil için yabancı tahsil memurları görevlendirilmekteydi. Bu memurlar yabancıların çalıştıkları mahallerde dolaşarak bunların tezkerelerini kontrol eder, tezkeresizlere iki katı tezkere ücreti (vergisi) ceza olarak keserlerdi²²⁰.

Aşağıda verlen tablo 17'ye göre temettü vergisi tahsilâtları savaş yıllarına rastlayan 1331 (1915–16) malî yılına kadar ortalama % 90'ın üzerinde bir oranda tahsil edilebilmiştir. 1327 (1911–12) malî yılı tahsilâtının ise % 120 oranla iyi bir sonuçla gerçekleştiğini görüyoruz. Ancak, 1331 yılı ve sonrasında tahsilât oranları savaşın etkisiyle olduğunu düşündüğümüz nedenlerle çok düşük kalmış ve ancak % 54 oranında gerçekleşebilmiştir.

Temettü vergisinin bütçe varidatı içerisindeki yıllar itibariyle oranı % 0.97 ile % 2.61 arasında seyretmiştir. Bununla birlikte vergi tahsilâtının toplam tahsilâtlar içindeki payının % 0.92 ile % 1.79 arasında seyrettiği görülür. Tablo 17'de yer alan 1331–33 (1914–17) mali yılları için verginin toplam tahsilâtlar içindeki yerinin önceki yıllara oranla sırasıyla % 1.79, % 1.73 ve % 1.59 olarak gerçekleşmesi bu yıllar için tahsil edilen vergi miktarının ve tahsilâtının I.Cihan Harbi'ne rağmen arttığını göstermektedir. Tahsilât miktarlarını 890 bin mükellef sayısı ile karşılaştırıldığında, tahsilât miktarlarındaki düşüklük vergi kaçakçılığının derecesini ortaya koymaktadır²²¹.

Bu verginin, vasıtasız vergiler içindeki oranı % 1.81'ile % 3.62 arasında olmuştur. İncelediğimiz dönemin başında ve sonunda verginin vasıtasız vergiler içindeki payının % 3'ün üzerinde olduğunu görüyoruz. 1328–29 (1912–14) malî yılları, temettü vergisi tahsilâtının gerek vasıtasız vergiler içinde ve gerekse toplam tahsilâtlar içerisinde en düşük oranda kaldığı yıllar olmuştur.

²¹⁹ Faik Nüzhet, "Temettü Vergisi", U.İ.İ.M., c.1, no: 3, s.313; Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.4, s.938

²²⁰ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 454

²²¹ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.29

Temettü vergisi için incelediğimi dönemin son yılında tahmin olunan gelir miktarı 75 milyon kuruş olmuştur. Bu miktar bir önceki yıl için tahmin olunan 37 milyon kuruşluk gelirin hayli üzerindedir. Bunun temel nedeni, 1334 yılına kadar bazı mükelleflere tanınan müsaadenin kaldırılmış olmasıdır²²².

Tablo 17
Temettü Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Temettü Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Temettü Gelir Tahmininin Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	40.882.775	-	-	3,01	1,58
1325/1909–10	47.217.500	46.551.494	98,5	1,86	3,25	1,68
1326/1910–11	40.885.200	37.130.155	90,8	1,57	2,47	1,25
1327/1911–12	31.995.600	38.409.570	120	1,12	2,37	1,25
1328/1912–13	29.740.000	28.444.229	95,6	0,97	1,81	0,98
1329/1913–14	-	27.651.959	-	-	2,18	0,92
1330/1914–15	50.000.000	44.321.110	88,6	1,53	3,62	1,79
1331/1915–16	70.000.000	38.424.968	54,8	2,61	3,05	1,73
1332/1916–17	45.000.000	19.174.561*	42,6	1,80	2,93	1,59
1333/1917–18	37.000.000	-	-	1,57	-	-
1334/1918–19	75.000.000	-	-	-	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Temettü vergisi gelirlerinin dönem öncesinde 1303–1323 (1887–1908) yılları arasında gerçekleşen tahsilât miktarları 21.275.495 kuruş ile 63.740.473 kuruş arasındaki miktarlarda seyretmiş ve bu yıllar için ortalama tahsilât miktarı 42.981.996 kuruş’a tekabül etmiştir²²³. 1319–23 (1903–8) yılları zarfında gerçekleşen tahsilât miktarının yıllık ortalaması ise 29.624.700 kuruş olmuştur²²⁴. Verilen yıllar itibariyle her bir yıla düşen tahsilât miktarına göre son beş yıl için bir artış söz konusuyken, son

²²² M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.872

²²³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.sene, İstanbul 1329, s.28

²²⁴ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 13

20 yılın ortalamasına göre temettü vergisinden II. Meşrutiyet döneminde hazinenin elde ettiği gelirlerde dönem öncesine nispetle azalma olduğu görülür²²⁵.

C. Bedel-i Askerî

Bedel-i askeri vergisi hem Müslüman halk için hem de gayrimüslim halk için geçerli olan bir vergi türüdür. Bunlardan biri, gayrimüslim halktan alınan ve vasıtasız vergilerin en eskisi olan “cizye”nin kaldırılmasıyla getirilen “bedel-i askeri”²²⁶, diğeri ise Müslüman halktan alınan “bedel-i nakdi-i askeri”dir.

1. Bedel-i Askerî

Gayrimüslim halktan alınan bedel-i “askeri vergisi”nin hicri 1272 (1856) tarihinde ilan edilen Islahat Fermanında gerekçesi “... ve verginin müsâvatı tekalif-i sairenin müsavatını mucib olduğu misüllü hukukça olan müsavat dahi vazâifece olan müsavata müstelzim olduğundan hristiyan ve sair teba-i gayrim müsleme dahi ahali-i islam misillü hassa-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inkiyad mecburiyetinde bulunması, bu hususta bedel vermek veya nakden akçe i'tasıyla hidematı fiiliyyeden muaf olmak usulünün icra olunması...” şeklinde açıklanmıştır²²⁷. Böylece, gayri Müslimlerden bedel-i askeri alınması usulü başlamış olmakla beraber 572 senedir yürürlükte olan cizye vergisi “bedel-i askeri vergisi”ne dönüşmüştür. Ancak, özellikle Bulgarlar olmak üzere gayrimüslim tebaa askerlik görevini yerine getirmeyi istemiyordu. Hatta Hristiyanların askere alınmasına dair yasanın çıkmasıyla önemli bir miktarda Osmanlı vatandaşı Hristiyan, ülkeden göç etmiştir²²⁸. Müslüman

²²⁵ Temettü vergisi gelirlerinin meşrutiyet dönemi itibariyle düşük olmasında savaşların olumsuz etkilerinin haricinde etkili olan neden; 1313 (1897–98) senesinde çıkan irade-i seniye ile bu yıldan itibaren çiftçilerin besledikleri hayvanlardan, bağcılar ve bahçıvanlardan temettü vergisi mükellefiyetinin kaldırılmış olmasıdır. Bu nedenle 1312 (1896–97) yılında gerçekleşen tahsilât 50.096.449 kuruş iken 1313 yılındaki tahsilât miktarı 33.741.468 kuruş olarak gerçekleşmiştir. İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.40

²²⁶ Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.180

²²⁷ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 469

²²⁸ 1860-1914 arasında bir milyonu geçen Osmanlı vatandaşı Yeni Dünya’ya göç etmiştir. Bunların %80-85’i Hristiyan olup, bunlarında ezici bir çoğunluğu askerlik yapmamak için ülkeyi terk edenlerdendir. Donald Quataert (çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003, s.175-176

halkta ta gayrimüslimlerin asker olmasından hoşnut değillerdi²²⁹.

Verginin tarh ve tahsil usulü olarak mükellefler²³⁰ dört kısma ayrılmıştır. En aşağı derece 50 kuruş olup²³¹ yukarı dereceler mükellefin gelir durumuna göre ayarlanmıştır. Her 100 kişiden 1 kişi askerlikle yükümlü tutulmuştur. 18 Kanun-i sani 1310 (30 Ocak 1895) tarihli kararname ile her mahalle ya da beldenin “bedel-i askeri”si dört eşit taksitte cemaatlerce tahsil edilip hükümete teslim edileceği belirtilmiştir²³². Daha önceki seneler (1281) cemaatlerce toplanan bu vergi hükümete on taksitte ödenmekteydi²³³.

Meşrutiyet’e kadar yukarıda zikredildiği şekilde devam eden bedel-i askeri vergisinin meşrutiyet öncesi son beş senelik ortalama tahsilâtı 1.206.342 lira derecesindeydi.

Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte bedeli askeri vergisi gayrimüslim tebaanın da askerlik görevini fiilen yapması gereğinden ve hukuki eşitlik icabı kaldırılmıştır. Ancak daha sonra bu vergi gayrimüslimlerin talepleri sonucu tekrar uygulama alanına konmuştur. Özellikle I.Dünya Savaşında gayrimüslim ve Müslümanları kapsayacak şekilde uygulanmıştır²³⁴.

Gayrimüslimlerin 15 yaşından küçük, 75 yaşından büyük olanları, ruhani sınıfından olanlar, sakat ve iş göremez durumda olanlar, fakir ve muhtaç olanlar bedel-i askeri vergisinden muaf tutulmuşlardır.

2. Bedel-i Nakdi-i Askerî

1262 (1845–46) yılında yayımlanan “kura nizamnamesi” gereğince kurada ismi çıkan Müslüman erkeklerin de bedel-i nakdi vergisiyle askerliklerini bedel ödeyerek

²²⁹ Şener, Osmanlı Vergi Sistemi, s.117

²³⁰ 1271 tarihli kayıtlara göre gayri Müslim erkek nüfusun Müslüman erkek nüfusa oranı 180 de 1’e (1/180) tekabül eder ki bu hesaba göre 16666 gayri müslimin silâh altına alınması gerekiyordu. Yine 1271’de silâh altında tutulacak toplam asker sayısı da 201 000 idi.

²³¹ 1321 Bütçesi açığını kapatmak için alınan tedbirler arasında daha önce mükellef başı 37,5 kuruş olan bedel-i askeri 50 kuruşa çıkarılmıştır. Bundan 350 bin lira ilave gelir elde edilmiştir.

²³² Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.473.

²³³ Göş.yer.

²³⁴ Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvalı, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 57, 1937, s.1107

yapabilmeleri mümkün olmuştur²³⁵. Ancak, bedeli ödemek için tarla, bağ ve bahçe gibi gayrimenkul mallarını satmaları yasaklanmıştır. Bedel 150 Osmanlı altını olarak tespit edilmiştir. Bedel-i nakdî miktarı 1288 (1871–72) tarihinden sonra 100 lira daha sonra 75 lira ve 1296 (1878–79) yılında da 50 liraya indirilmiştir. 1302 (1884–1885) yılında neşrolunan askere olma kanunu gereği olarak isteyenlerin, 50 lira bedel-i nakdi ödemeleri şartıyla 3 ay müddetle en yakın şubede askerlik görevlerini yerine getirmeleri mümkün olmuştur²³⁶. Meşrutiyet öncesi son beş senenin ortalama bedel-i nakdi geliri 483 270 liradır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Müslüman ve gayr-i Müslimlerin askeri hizmet ile mükellef olması durumunda bedel-i nakdi ödeyeceklerin eskisi gibi kabul edileceği ve silâh altına davet olunacak redif askerlerinden her defasında hizmete mukabil 30 adet Osmanlı altını bedel-i nakdi alınacağı kararlaştırılmıştır²³⁷.

Aşağıda verilen tabloda Osmanlı tebaasından Müslim olsun gayrimüslim olsun askerliğini bedel karşılığında yapanların ödediği bedel-i askeri vergisi ile ilgili rakamlar verilmiştir. Tablo 18'e göre dönem başında bedel-i askeri vergisi tahsilâtı 1324 (1908–9) malî yılında 191,8 milyon kuruş ve 1325 (1909–10) malî yılı için tahsilât 101,2 milyon kuruş olmuştur. Ancak, dönemin son yıllarına doğru tahsilât dönemin en yüksek miktarına ulaşarak 404,5 milyon kuruş olmuştur. Bu tahsilât miktarı dönem içerisinde özellikle I.Dünya Savaşı yıllarında vergi tahsilâtının katbekat arttığını göstermektedir.

1327 (1911–12) malî yılından sonra tahsilât oranları bütçelerde yer alan tahmini gelir miktarlarını, katbekat aşarak, geçersiz kılmışlardır. Bu anlamda 1331 (1915–16) malî yılı tahsilâtı bütçede yer alan tahmine nispetle % 674,2 oranında artmıştır. Görülüyor ki savaş bedelli askerliğe teveccühü arttırmıştır.

Tablo 18'e göre verginin tahsilât miktarlarının vasıtasız vergiler içindeki yeri, dönemin son yıllarına doğru artan bir oranla % 7 ile % 41 arasında olduğu görülür. Bu

²³⁵ Kura nizamnamesine göre, ordunun er ihtiyacı askerlik yaşında bulunan 20–25 yaşlarındaki Müslümanlar arasından kura ile tespit edilecek, isimlerine kura isabet edenler, bazı durumlarda yükümlülüklerini vekil ile ve bedel vermek suretiyle yerine getirebileceklerdi. Şener, a.g.e., s.116

²³⁶ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.475

²³⁷ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 47.

oranlara bakarak, bedel-i askeri vergisinin arazi ve müsakkafat vergisiyle birlikte Vasıtasız vergiler içerisinde en büyük gelir kalemleri olduğunu söyleyebiliriz²³⁸.

Tablo 18
Bedel-i Askeriye Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı

Yıllar	Bedel-i Askeri Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi gelir tahmini nin bütçe gelirlerine oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	191.806.762	-	-	14,1	7,4
1325/1909–10	128.961.200	101.253.182	78,5	5,0	7,0	3,7
1326/1910–11	128.961.200	107.663.118	83,5	4,9	7,1	3,6
1327/1911–12	102.000.000	184.101.348	180,5	3,5	11,3	6,0
1328/1912–13	107.643.000	341.655.308	317,4	3,5	21,7	11,7
1329/1913–14	-	105.811.052	-	-	8,3	3,5
1330/1914–15	100.000.000	360.055.458	353,2	3,0	29,4	14,5
1331/1915–16	60.000.000	404.502.271	674,2	2,2	32,0	18,2
1332/1916–17	40.000.000	267.972.355*	669,9	1,5	41,0	22,2
1333/1917–18	-	-	-	-	-	-
1334/1918 ²³⁹ -19	1.000.000	-	-	0,02	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Dönem bütçelerinde yer alan bedel-i askeri vergisi tablo 18'e göre % 0.02 ile % 5 arasında olarak düzensiz bir seyir göstermiştir. Bütçelere göre dönem sonuna doğru azalan verginin gelir tahminlerinin aksine, dönem içerisinde tahsilât miktarlarının dönem sonuna doğru katbekat artan özellikte olması dikkat çekicidir. Verginin toplam tahsilâtlar içindeki oranı tablo 18'de gösterildiği gibi dönem başında 1324 (1908–9) ve 1325 (1909–10) yıllarında sırasıyla % 7,4 ve % 3,4 iken dönem sonunda 1330 (1914–15), 1331 (1915–16) ve 1332 (1916–17) yıllarında sırasıyla % 14,5, % 18,2 ve % 22,2

²³⁸ Bedel-i askeri vergisi cizye olarak tarh ve tahsil edildiği yüzyıllarda bütçe gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. 17.yüzyıl bütçelerindeki payı %23–48 dolaylarındaydı. Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.180

²³⁹ 1334 Yılı bütçesinde “Muafiyet-i Askeriye” adıyla yeni bir vergi ihdas edilmiş ve 100.000.000 kuruş gelir öngörülmüştür.

olmuştur. Bütçelerde yer alan gelirler içinde ortalama % 3 civarında katkısı olan bir verginin dönemin son yıllarında gerçekleşen tahsilâtlar içinde toplam devlet varidatının ortalama 1/5'ini oluşturması dönemin maliyesinin aleyhinde enteresan bir durum arz etmektedir.

Dikkat çekici diğer bir husus ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin varidatını oluşturan vergilerin birçoğunda azalmalara sebep olan savaş şartlarının, bu verginin tahsilât miktarlarının artışında olumlu etkileri olmasıdır.

İncelediğimiz dönem öncesinde “Bedel-i Nakdi Askeri” tahsilât miktarları 1303–1323 (1887–1908) yılları arasında son yıllara doğru artan miktarlarda, 10.418.531 kuruş ile 64.863.471 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Aynı yıllar itibarıyla Gayrimüslimlerden alınan “Bedel-i Askeri” tahsilât miktarları ise 54.565.985 kuruş ile 129.480.353 kuruş arasındaki miktarlarda olmuştur²⁴⁰.

D.Tarik Bedeli

Tarik bedeli olarak alınan vergi türü; yolların inşası ve tamiri için şahıs üzerine tarh olunan bir vergidir. Yol vergisi Osmanlı Devleti'nin başlangıcından II. Meşrutiyet'e kadar farklı şekillerde varlığını sürdürmüş ve zamanla diğer vergiler gibi nizamnamelerle düzenlenmiştir²⁴¹.

1325 (1909–10) senesinden itibaren bütçelerde daireler usulünün kaldırılmasıyla bütün varidatın maliye hazinesince toplanması ve tahsili kararlaştırıldığından tarik bedeli bütçeye dâhil edilmiş²⁴² ve vergiye dair bütün işler ziraat bankasından mal sandıklarına devredilmiştir. 1325 yılı muvazene-i umumiye kanunun 18.maddesi gereğince her vilayetin yol vergilerinin vilayet içerisinde ilgili yerlere sarf edilmesi kararlaştırılmıştır²⁴³.

²⁴⁰ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.44

²⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 475–479; İhsaiyat-ı Maliye, s. 53–56

²⁴² Yol mükellefiyeti (tarik bedeli) vergisi bütçe gelirleri haricinde olarak memleket ve menafi sandıkları ile nafia nezaretince daha sonrada ziraat bankası tarafından idare edilmekteydi. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 55

²⁴³ Gös.yer.

1326 (1910–11) senesi muvazene-i maliye kanunu gereğince bedenen ifa edile gelmekte olan “mükellefiyet-i şahsiye”²⁴⁴ kaldırılarak bu yılın Mart ayından itibaren vergi nakden tahsil edilmeye başlanmıştır. 1325 senesinden itibaren, vergiden muaf olan İstanbul, Bağdat, Basra, Trablusgarp ve İşkodra vilayetleri için de vergi tarh edilmiştir.

**1326 (1910–11) Malî Yılı Muvazene-i Maliye Kanununca Vilayetler ve
Sancakların Ödeyecekleri Tarik Bedelleri**

Tarik Bedeli günlük 5 kuruş olan vilayetler	Tarik Bedeli günlük 4 kuruş olan vilayetler	Tarik Bedeli günlük 3 kuruş olan vilayetler
İstanbul Vilayeti*	Erzurum Vilayeti	İşkodra Vilayeti*
Edirne Vilayeti	Adana Vilayeti	Bitlis Vilayeti
Aydın Vilayeti	Ankara Vilayeti	Basra Vilayeti*
Beyrut Vilayeti	Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti	Bağdat Vilayeti*
Selanik Vilayeti	Halep Vilayeti	Diyarbakır Vilayeti
Suriye Vilayeti	Trabzon Vilayeti	Trablusgarp Vilayeti*
Hüdavendigâr Vilayeti	Sivas Vilayeti	Kosova Vilayeti
İzmit Sancağı	Kastamonu Vilayeti	Ma'muretül'aziz Vilayeti
Çatalca Sancağı	Konya Vilayeti	Musul Vilayeti
Kudüs Sancağı	Manastır Vilayeti	Van Vilayeti
Kal'a-i Sultaniye Sancağı	Yanya Vilayeti	Bingazi Sancağı*
Karasi sancağı	Zivar Sancağı	
	Urfa Sancağı	
	Bolu Sancağı	
	Canik Sancağı	

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye (1885–1908), Ankara 2000 s. 56.

*1326 öncesinde “Tarik Bedeli”nden muaf ancak bu yıldan sonra vergiye tabi edilmiş vilayetlerdir.

²⁴⁴ Bu vergi 1326'ya kadar “mükellefi şahsi” ismiyle mükellefler tarafından genellikle yılda 4 gün yol yapım işlerinde çalışma şeklinde ya da mükellefin isteğine bağlı olarak nakdi olarak ödenmekteydi. Vergi düzenlemesi Ziraate ve ticarete zarar vermeyecek şekilde bölgelere göre yapıldı. Mükellefler oturdukları mahalden 12 km'den fazla uzaklıkta çalıştırılmayacaktı.

“Tarik Bedeli” vergisi için 1325 (1909–10) malî yılında bedelen mükellefiyetlerini yerine getirenlerin toplam sayısı 10.332.692 kişidir. Mükellefiyetlerini bedenen çalışarak yerine getirenlerin sayısı ise 2.585.442 kişi olmuştur. Vergiyi bedel olarak ödeyen mükelleflerin en fazla olduğu başlıca vilayetler; 1.496.783 kişiyle Selanik, 928.351 kişiyle Trabzon, 842.116 kişiyle Anara, 782.605 kişiyle Aydın ve 743.065 kişiyle Mamûretülaziz başı çekmektedir. Bedenen çalışarak vergiyi ödeme yoluna giden mükellefler ve bulundukları vilayetlerin başlıcaları ise 669.416 kişiyle Manastır, 512.391 kişiyle Suriye ve 429.171 kişiyle Aydın vilayetleridir²⁴⁵.

Tarik bedeli vergisi’ni bütçelerde bir gelir kalemi olarak gördüğümüz son yıl 1328 (1912–13) malî yılıdır. Tablo 19’da verilen verilere göre verginin tahsil edildiği yıllar içerisinde tahsilât miktarının % 100 üzerine çıktığı tek yıl 1327 (1912–13) malî yılı olduğu görülür.

Tablo 19
Tarik Bedeli (Turuk ve Meabiri Mükellefi Şahsiyesi) Vergisinin* 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Tahmini, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı, Toplam Bütçe Gelirlerine, Vasıtasız Vergiler Tahsilâtına ve Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)

Yıllar	Tarik Bedeli Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (Kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (Kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tarik Bedeli’nin Toplam Bütçe Gelir Tahminlerine Oranı (%)	Tarik Bedeli Tahsilâtı’nın Vasıtasız Vergiler İçindeki Oranı (%)	Tarik Bedeli Tahsilâtı’nın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	16.765.715	-	-	1,2	0,6
1325/1909–10	48.344.400	30.431.657	62,9	1,9	2,1	1,1
1326/1910–11	55.393.800	55.352.646	99,9	2,1	3,7	1,9
1327/1911–12	55.393.800	63.205.560	114,1	1,9	3,9	2,1
1328/1912–13	55.393.800	46.642.790	84,2	1,8	3,0	1,6

Kaynak: Bkz. tablo 15

* 1912 yılından sonraki bütçelerde bu vergi kaleminin bulunmadığını görüyoruz.

²⁴⁵ 1325 (1910–11) malî yılında tarik bedeli vergisiyle ilgili daha ayrıntılı olarak vilayet ve sancaklarda mükellef sayısını, tahakkuk ve tahsilât miktarlarını görmek için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 58.

Tablo 19’a göre, tarik bedelinin toplam bütçe gelirleri içindeki tahmini gelir oranı % 1,8 ile % 2,1 arasında olmuştur. Verginin tahsilât miktarının toplam tahsilâtlar içindeki oranı ise % 1,1 ile % 2,1 arasında seyretmiştir. Bunlarla birlikte, verginin vasıtasız vergilerin toplam tahsilâtı içindeki payı %1,2 ile % 3,9 arasında olduğu görülür.

II. Meşrutiyet Dönemi öncesi 1306–1323 (1890–1908) yılları itibariyle tarik bedeli için gerçekleşen tahsilâtlar 14.391.903 kuruş ile 32.918.086 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Bu yıllar için yıllık tahsilât ortalaması 23.938.898 kuruş olmuştur²⁴⁶. 1319–23 (1903–8) yıllarının 5 senelik ortalama tahsilât miktarı ise 39.993.100 kuruş olarak gerçekleşmiştir²⁴⁷.

E. Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Vergisi

Koyun, keçi, deve, camus (manda) ve canavarlardan (domuz) hayvan başı, her vilayete göre muhtelif oranlarda alınan vergilerdir.

1. Ağnam Vergisi

Meşrutiyet’in başlarında ağnam vergisinin toplanması ile ilgili olarak 22 Kanun-ı sani 1313 (3 Şubat 1898) senesi nizamnamesi geçerli olmakla beraber, 1 Kanun-ı sani 1320 (14 Ocak 1905) nizamnamesi ayrıca memleketin bazı bölgelerinde geçerli olmuştur²⁴⁸.

Verginin tarhında hayvanların tespiti önemli bir meseleydi. Şubat aylarında sıcak vilayetlerin, Mart aylarında ise soğuk vilayetlerin hayvan sayımı gerçekleştirilirdi. Verginin tahsili için mükellefler sahip oldukları hayvan sayısını bulundukları bölgenin muhtar, imam vs. gibi ilgili yetkili kişilerine bildirir onlarda defter tanzim ederlerdi. Ayrıca ilgili sayım memurları tarafından tekrar sayım gerçekleştirilirdi. Kontrol maksadıyla bir bölgenin sayımı tekrarlanabilirdi. İkinci sayımlarda fazlalık olur ise

²⁴⁶ İhsaiyat-ı Maliye, 2.sene, İstanbul 1329, s.36

²⁴⁷ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 18

²⁴⁸ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 489

ağnam sahibinin hayvanları gizlenmiş olduğu varsayılarak ceza olarak iki kat vergi alınırdı²⁴⁹.

Verginin tahsilinde üç yol takip edilirdi. Geçici ve yabancı olan sürüler için vergi, sayımdan hemen sonra tahsil edilirdi. Yerli olup da bulundukları yerden (kazadan) ayrılacak olan sürüler için tahsilât kazadan ayrılmadan önce yapılırdı. Kalanların vergisi Mart, Nisan ve Mayıs ayları olmak üzere üç taksitte tahsil edilirdi.

Ağnam vergisi bölgeler arası verim farkı dolayısıyla 1 kuruş ile 5,5 kuruş arasında değişen oranlarda tarh edilmiştir²⁵⁰. Ağnam vergisine 1330 (1914–15) yılı bütçe açığını karşılamak için 5 Ağustos 1914 tarihli kanunla ve takip eden 1915–17 yılları muvazene-i umumiye kanunlarıyla % 25 oranında, 1918 yılı muvazene-i umumiye kanunuyla % 100, 25 Mart 1919 tarihli kararnameyle de % 300 oranında zam yapılmıştır²⁵¹. Bu zamlara rağmen 1329 (1913–14) yılından sonra gerçekleşen tahsilât miktarlarında azalmasına mani olunamamıştır. Zira bu yıllardan sonra hayvan sayılarında da bir gerileme olmuştur. 1325–1333 (1909–18) malî yılları zarfında ağnam vergisine konu olan hayvan (keçi ve koyun) sayısı 45,7 milyondan 22,2 milyon adede gerilemiştir²⁵². 1329 (1913–14) yılı bütçesi için; varidatın artırılması masrafların gelirlere göre ayarlanmasıyla ilgili, meclisin talep ettiği düzenlemeler içinde ağnam vergisinin tarh ve tahsilinde olan düzensizliğin giderilmesi zikredilen önemli hususlar arasında yer alıyor²⁵³. Bu durum vergi gelirleri ve hayvan sayısında azalmanın bir neticesi olarak karşımıza çıkıyor.

2. Deve Camus (Manda) Vergisi

Devlet başlangıçtan 1295 (1878) tarihine kadar ziraat de ve nakliyyede kullanılabilen hayvanlardan, ziraat ve nakliyatın teşviki ve korunması için, bir vergi almamıştır. Ancak, 1296 (1879) yılı bütçesi gelirlerini arttırma zaruretinden, bu

²⁴⁹ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.490–91; Süleyman Sudi, a.g.e., s. 175; Arabyan, a.g.e., s.42 vd.

²⁵⁰ Mesela, Yemen’de 1 kuruş, Bağdat’ta 3,5 kuruş, Ankara, Erzurum, Adana, Trabzon, Kudüs ve Van’da 4 kuruş iken Çatalca, Selanik, Edirne, İstanbul merkez kazaları ve Rumeli taraflarında 5,5 kuruştur. Diğer vilayetler için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.492–493

²⁵¹ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.89

²⁵² Eldem, a.g.e., s.90; Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları, s.176

²⁵³ M.V. 169/46, 20 L 1330 (19 Eylül 1328)

hayvanların ziraat ve ulaşımda kullanılmayıp etinden, tüyünden, derisinden faydalanılan kısmı için, vergi tarh edilmiştir. Buna göre her deve ve camus için 10 kuruş vergi koyulmuştur²⁵⁴. Sırf nakliye için kullanılan develer temettü vergisine tabi edilmiştir²⁵⁵.

3. Canavar (Domuz) Vergisi

Anadolu ve Arabistan'da canavar beslemek alışılmış bir durum olmadığından bu vergi daha çok Rumeli Vilayetleriyle Sırbistan'da tarh ve tahsil olunmuştur. 1909 yılı itibariyle canavar vergisi hayvan başı Cezayir-i Bahri Sefid'de 3,5 kuruş, Kudüs Sancağında 7,5 kuruş ve diğer yerlerde 5 kuruş olmuştur. Ayrıca 1316 (1898-99) yılından itibaren diğer vergilerde olduğu gibi ehil hayvanlar vergisine techizat-ı askeriye için % 6 zam ilave olunmuştur²⁵⁶.

1325 (1909-10) yılı itibariyle üzerinden vergi alınan ehil hayvanlardan; 27.450.989 baş koyun ve 18.344.212 baş keçiden, ağnam vergisi, 257.253 baş deve ve 36.589 baş camustan deve ve camus vergisi, 155.057 baş domuzdan da canavar vergisi alınmıştır²⁵⁷. Bir başka kaynağa göre, 1909 yılı itibariyle Anadolu ve Rumeli'de bulunan 49.577.000 baş hayvanın % 41,3'ü koyun, 35,4'ü keçi, 15,4'ü sığır, 1,8'i manda, 2,5'i at, 0,4'ü deve, 3,2'si eşekti²⁵⁸.

Ağnam, deve, camus ve canavar vergisinin, incelediğimiz dönem içerisinde bütçelerde yer alan tahmini gelirlerine karşın gerçekleşen tahsilâtların tablo 20'de verildiği şekliyle ortalama % 100'ün üzerine çıktığını görüyoruz. Böylece tahsilât oranları bütçe tahminlerine oranla % 106,4 ile % 122,6 oranında gerçekleşmiştir.

Tabloya göre, bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin toplam bütçe varidatına oranı % 5,6 ile % 6,9 arasında seyretmiştir. Dönem içerisinde bütçelerde verginin sahip olduğu ağırlığın düzenli bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz.

Verginin tahsilâtının vasıtasız vergiler içindeki oranı tablo 20'ye göre yıllar itibariyle % 12,7 ile % 20 arasında seyretmiştir. Vasıtasız vergiler tahsilâtı içinde

²⁵⁴ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.497-498; İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.65.

²⁵⁵ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.498

²⁵⁶ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 66

²⁵⁷ A.g.e., s. 68

²⁵⁸ Tevfik Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s.101

önemli bir vergi kalemi olan bu verginin, hazinenin toplam varidatını oluşturan tahsilâtların içinde de önemli bir ağırlığa sahip olduğu tabloda yer alan oranlardan anlaşılmaktadır. Öyle ki, dönem içerisinde vergi için gerçekleşen tahsilâtların toplam tahsilâtlara oranı % 5,4 ile % 10,8 arasında olduğu görülür. Vergi tahsilâtının toplam tahsilâtlara ağırlığının 1330 (1914–15), 1331 (1915–16) ve 1332 (1916–17) malî yıllarında savaşa rağmen arttığı görülmektedir.

Tablo 20

Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahmininin Bütçe Gelirlerine, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler İçerisindeki ve Toplam

Yıllar	Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahmininin Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	172.823.111	-	-	12,7	6,7
1325/1909–10	166.934.900	204.583.599	122,6	6,6	14,3	7,4
1326/1910–11	180.414.100	219.095.044	121,4	6,9	14,6	7,4
1327/1911–12	195.712.200	211.440.695	108,0	6,9	13,0	6,9
1328/1912–13	204.384.000	217.522.140	106,4	6,7	13,8	7,5
1329/1913–14	-	161.953.027	-	-	12,8	5,4
1330/1914–15	210.000.000	214.234.272	102,0	6,4	17,5	8,6
1331/1915–16	162.150.000	190.592.190	117,5	6,0	15,1	8,6
1332/1916–17	171.050.000	130.787.831*	76,5	6,8	20,0	10,8
1333/1917–18	132.550.000	-	-	5,6	-	-
1334/1918–19	250.450.000	-	-	7,4	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Dönem öncesinde 1303–1323 (1887–1908) yılları itibariyle ağnam, deve, camus ve canavar vergisi olarak hazinenin tahsilâtı 168.357.514 kuruş ile 214.542.606 kuruş arasındaki miktarlarda ve yıllık ortalama 180.642.594 kuruş olarak gerçekleşmiştir²⁵⁹. 1319–1323 (1903–8) yıllarının 5 yıllık ortalaması ağnam rüsumu için 164.523.300 kuruş, deve ve camus için 1.482.500 kuruş, canavar için 929.100 kuruş ve

²⁵⁹ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.69

toplamda 166.934.900 kuruş olmuştur²⁶⁰.

Dünya Savaşı'nın hayvan sayısı üzerinde büyük oranda olumsuz etkileri görülmüştür. 1913–14 yıllarında koyunların sayısı 17,1 milyon adet iken savaş sonundaki mevcut 11,2 milyona düşmüştür. Keçilerin adedi 14,2 milyondan 2 milyon adede, büyük başların adedi 6,7 milyon baştan 4,1 milyon başa düşmüştür. Çift ve çeki hayvanları da birlikte olmak üzere savaşın başında ki 40,9 milyon baş hayvan savaşın sonunda 19 milyon başa düşmüştür²⁶¹. Tabi bu durumun doğrudan doğruya hazinenin vergi gelirlerine yansması kaçınılmazdı.

F. Aşar

Osmanlı ekonomisinin dinamikleri ve maliyesinin gelir kaynakları büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanıyordu²⁶². Bu durum devletin son yıllarında da değişmedi ve incelediğimiz dönemin başlarında Anadolu nüfusunun % 75-80'i tarımla uğraşıyordu²⁶³. Osmanlı coğrafyasının zirai zenginliğe sahip olmasını kolaylaştıracak; iklim, coğrafi durum, tarım alanlarının bolluğu, içtimai teşkilat, halkın kabiliyetleri, gelenekleri ve sair özellikleri bu duruma hizmet etmekteydi. Ancak, toprağın nispeten bol, nüfus yoğunluğunun az, ulaşım imkânlarının zor, taşıma maliyetlerinin yüksek²⁶⁴, tarımı geliştirecek sermayenin ve emeğin kıt olduğu bir ortamda tarım emek yoğun bir özellik göstermekteydi²⁶⁵. Dolayısıyla, bu zenginliğin 19. yüzyıl itibariyle

²⁶⁰ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 20-21

²⁶¹ Hayri R.Sevimay, Cumhuriyete Girerken Ekonomi, Kazancı kitap, İstanbul 1995, s.98

²⁶² Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.210

²⁶³ Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, s.19

²⁶⁴ Osmanlı imparatorluğunda demiryolu işletmeciliği 1865'te başlayıp devletin çöküşüne kadar artarak devam etmiştir. 1910 yılına gelindiğinde Rumeli'de 2.553 km ve Anadolu'da 2.371 km olmak üzere toplam 4.923 km demir yolu mevcuttu. Demiryolları şüphesiz tarımsal üretimin ihtiyaca yönelik olmaktan çıkıp pazar içinde üretilmesini beraberinde getirmiş ve tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Güran, a.g.e., s.73-74; Quataet, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003, s.185. Ancak, 20. yüzyılın başındaki mevcut demiryolları tarımsal üretimin “ciddi oranlarda” artmasını sağlayamamıştır. Sağlayacak miktarda da değildi. Güran, a.g.e., s.73-74

²⁶⁵ Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.65–69. Dönem içinde meydana gelen savaşlar özellikle I.Dünya Savaşı iç gücü sıkıntısını zirveye çıkarmıştır. Çünkü barış zamanının işgücü artık, Kafkasyada, Çanakkalede, Yemende, Filistinde ve Mezopotamda savaşmaktadır. Bu durum doğrudan ekonomiyi felakete sürükleyen bir sonuç doğurmuştur. Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s.185–186

değerlendirilemediği söylenebilir²⁶⁶.

Bu durum önceki döneme oranla nispeten I.Dünya Savaşının arifesinde farklılık göstermiş ve kırsal alan sadece geçimlik ekonomiden ibaret olmamıştır²⁶⁷. Bu dönemde nüfusun ¼'ü şehirlerde yaşıyor ve Zirai üretim ülke ihtiyacını karşıladıktan sonra %10 oranında bir ihracata imkân vermekteydi²⁶⁸.

Anadolu ve Rumeli'de 1907 yılı itibariyle ekili arazilerin bu bölgelerin yüz ölçümüne oranı % 7,1 olmuştur. Ekili toprakların ülke topraklarının ancak bir bölümünü oluşturması düşük nüfus yoğunluğunun bir sonucu olmuştur²⁶⁹. Buna yukarıda geçen ülke tarımının genel özelliklerini de eklediğimizde devletin tarımsal üretimden elde ettiği vergi gelirlerinin mevcut potansiyelin çok altında olduğu tahmin edilebilir. Tarımın 20.yüzyıl başlarında arz ettiği bu manzaradan sonra arazide yetişen mahsullerden elde edilen aşar vergisine geçebiliriz.

Aşar, arazide yetişen mahsullerden 1322 (1904-5) yılı itibariyle % 12,5 veya 1/8 oranında alınan ziraat vergisinin genel adıdır²⁷⁰. Bu vergi, değişik mahsuller için tütün öşrü, buğday öşrü, harir öşrü gibi isimler almıştır. Devlet Hazinesini meydana getiren varidatın ortalama ¼'ünü teşkil eden ve bütçenin en temel vergilerinden olan “aşar vergi”si tahsilâtı itibariyle çok çeşitli aşamalardan geçip, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar varlığını sürdürmüş önemli bir vergidir²⁷¹.

²⁶⁶ M.A. Ubicini, Osmanlıda Modernleşme Sancısı (çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.254, 256. Türkiye gelirleri az ancak doğal kaynakları zengin ve kaynaklarını değerlendiremeyen bir ülke olarak görülmektedir. William Wilson Cumberland, “The Public Treasury”, Modern Turkey, New York 1924, s.384

²⁶⁷ Bunda en önemli katkıyı demiryolları sağlamıştır. Demiryollarının yeni ve geniş bakir topraklarını tarıma açılması, ulaşımın kitleselleşmesi ve maliyetlerinin düşmesi, göçmenlerin bu hatlar boyunca yerleştirilmesi, Anadolu'da üretilen tarım ürünlerinin özellikle İstanbul olmak üzere merkezlere ulaştırılabilmesi ve pazar için üretilir hale gelmesi, ihracatın artması gibi birçok faydası olmuştur. Donald Quataert, “19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları”, TCTA, c.6, s.1631

²⁶⁸ Çağlar Keyder (çev.Şennur Özdemir), Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.30; Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.28

²⁶⁹ Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.65-66. 1920-21 yılları zarfındaki kullanılan tarım arazilerinin genel arazilere oranı Osmanlı Devleti'nde % 9,2 iken, Yunanistan'da % 22, Çekoslovakya'da % 42'dir. Hayri R.Sevimay, Cumhuriyete Girerken Ekonomi, Kazancı Kitap, İstanbul 1995, s.35

²⁷⁰ Arabyan, a.g.e., s.35

²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekalif Kavaidi, s. 505-569; Tanzimat'ın ilanından II.Meşrutiyet'e kadar ki dönemde “A'shar Vergisi”nin uğradığı değişiklikler için ayrıca bkz., Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.77-78

Tarım Osmanlı Devleti'nde halkın genelinin temel geçim kaynağıydı. Bütçe gelirlerinin en önemli kaynağını²⁷² da –diğer bir ifadeyle devletin geçim kaynağını da- çeşitli tarım ürünlerinden alınan “aşar vergisi” oluşturmaktaydı. Zira Osmanlı ekonominin lokomotifi ve nüfusun çoğunluğunun istihdam edildiği alan tarımdı. Gelecek bölümlerde açık olarak görülecektir ki bütçede gelir kalemleri içerisinde her zaman “aşar vergisi” en önemli yeri teşkil etmiştir. Böyle olunca da devlet tarımı vergilendirmede titiz davranıp, bir taraftan farklı nizamnameler ile tahakkukat ve tahsilât dengesini korurken, diğer taraftan vergi tarhının tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilememesi için özen göstermiştir²⁷³. Özellikle Tanzimat'tan sonra Aşar vergisinin tahsili birçok aşamadan geçmiştir²⁷⁴. Ancak, aşar idaresi devamlı bir sorun olmuş, ne devletin ne de halkın memnun olduğu bir yöntem de karar kılınamamıştır²⁷⁵. Bu durumun ortaya çıkışında asıl neden aşar vergisinden devletin elde ettiği varidatın hazine için, üzerinde yapılacak köklü bir değişiklikle tehlikeye atılamayacak nispette, önemli olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle aşar ile ilgili yapılan yenilikler vergi usulünün uygulanmasında meydana gelen “bazı münasebetsizlikleri ıslahtan” öteye gidememiştir²⁷⁶. 1326 mali yılının Şubat ayında 1327 mali yılı bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı aşar usulüyle ilgili “aşar usulü ziraatın terakkisine mani oluyor, bu usul köylünün ahalinin arkasında gayet ağır bir yükür” demekten çekinmemektedir. Ancak,

²⁷² Aşar vergisi gelirlerinin önemi vurgulanırken; “aşar varidatı bütçemiz için o kadar mühimdir ki bununla oynamak, bu babda nakıs düşünölmüş bir tedbiri mevki-yi icraya vaz etmek büyük bir cesarettir. O kadar büyük ki hiçbir maliye nazırı bu mesuliyeti üzerine alamaz, mazur görölür” denilmiştir. Faik Nüzhet, “aşar”, U.İ.İ.M., c.3, no:12, s. 434

²⁷³ Öşür vergisi, mahsulün yetişmesi için üreticinin yaptığı masraflara bakılmaksızın gayrisafi hâsılât üzerinden tahsil ediliyordu. Böylece vergi, az masrafla işlenen arazide çalışanlarla masrafı çok olan toprakları işleyenlerin elde ettikleri safi gelire nazaran farklı nispetlerde tahakkuk ediyordu. Bu durum vergilendirmenin temel prensiplerinden olan eşitlik kuralına uygun düşmüyordu. Dönem içerisinde uzun yıllar maliye nazırlığı yapan Cavit Bey, bu problem üzerinde çok fazla çalışmış, aşarın tarh ve tahsilinin ıslahı için beş yıl süreyle denemeler ile tecrübeler oluşması için 8 Temmuz 1914'te bir kanun çıkarılmıştır. Ancak, I.Dünya Savaşının araya girmesi bu çaları sonuçsuz bırakmıştır. Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, s.88; ayrıca Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar aşar vergisinin geçirdiği aşamalar için bkz. Abdurrahman Vefik, Tekâlîf Kavaidi, s.522-523

²⁷⁴ Aşar tahsil usulünün geçirdiği aşamalar ile ilgili bkz. Şener, a.g.e., s.131-139

²⁷⁵ Aşar usulü köylerin ve tarımın geri kalmasında, çiftçinin tembelleşmesinde asıl sebep olarak gösterilmiş ve ziraatın terakkisi için en hızlı bir şekilde lağvı teklif edilmiştir. Verginin görülen en büyük eksikliği gayri safi gelir üzerinden alınması görölmüştür. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Faik Nüzhet, “aşar”, U.İ.İ.M., c.3, no:12, s. 432-447. Dönem öncesi aşar vergisine bağlı sorunlar için bkz. Engin Deniz Akarlı, “1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesi'nin Sıkıntıları”, İÜİFD, Özel Sayı I, İstanbul 1982, s.231-240. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993

²⁷⁶ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1334 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1333, s. 12

aşar usulünün terkinin bütçe gelirleri içinde en önemli kalemi oluşturan bu vergi için mümkün olmadığını belirtiyor²⁷⁷. Bu yolda çıkarılan bir kanun ile verginin 8 Temmuz 1330 (21 Temmuz 1914) yılı itibariyle mevcut oranlarını yükseltmeden her türlü tarh ve tahsil yöntemlerinin tadil ve ıslahı için beş sene zarfında tecrübeler elde etmek üzere maliye nezareti görevlendirilmiştir²⁷⁸.

Buğday, arpa, mısır, pamuk, haşhaş, zeytin, bal, üzüm, diğer meyve ve sebzeler, ot, tütün, harir ve kereste gibi ürünler öşre tabiydi. Her bir ürünün tarh ve tahsilât şekli farklılık göstermekteydi²⁷⁹.

II. Meşrutiyet'in başlarında geçerli olan nizamname 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905) yılı nizamnamesiyle birlikte 1325 (1909–10) yılı aşar nizamnamesidir. Yeni nizamnamenin kanun layihasında öşrün tarh ve tahsiline dair mevcut kuralların esasları değiştirilmeyip, yalnız her tür suiistimal ve adaletsizlikleri yok edecek hükümler ile birlikte aşarın kesin ve iktisadi bir arazi vergisine dönüşmesini adaletle temin edecek uygulamalara dair özel maddeler eklenmiştir²⁸⁰. Yine bu nizamnameye göre aşarın tahsilinde ihale usulü kabul edilmekle beraber talibi olmayan ve ihale miktarı dolayısıyla yeterli olmayan bölgelerin aşarı emaneten idare edilmiştir²⁸¹.

Seferberlik dolayısıyla emaneten idaresi veya ihalesi mümkün olmayan bölgelerin (karyelerin) aşarı, bölge halkının üzerine zimmet olarak kaydedilmiştir. İlgili bölge aşarının tahsilinde karye halkından 1327–1329 (1911–14) yılları aşar tahsilâtı ortalamasına % 10 eklenerek bedel talep edilmiştir. Eylül ve T.evvelde tahsilâtı iki taksitte gerçekleştirilen aşarın vergisi için, zahireyi nakde çeviremeyen çiftçilerden aynı olarak tahsilât yapılmıştır²⁸². 1333 (1917–18) mali yılında ise aşarın tahsili, Suriye

²⁷⁷ Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumice Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s.37

²⁷⁸ İ.DUİT, 96/41, 8 Temmuz 1330 (28 Şaban 1332)

²⁷⁹ Buğday ve arpa gibi mahsullerden vergi almak için; öşür tarafların rızasıyla demet olarak alınır. Ancak ürün sahibi harman ettikten sonra vergiyi vermek isterse harman beklenirdi. Mısır mahsulü için; tarlaların dönümü üzerine tahmin ile veya koçanlar tarlada kırılarak harman edilmek suretiyle ürünün 1/10'u alınırdı. Pamuk için, usulüne göre kozalar toplanıp ambara konulduktan sonra tartılarak veya mahsul tarlada iken tahmin edilerek öşür alınırdı. Diğer mahsuller için bkz. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.78–79

²⁸⁰ A.g.e., s.79.

²⁸¹ A.g.e., s.77

²⁸² İ.DUİT, 87/7, 20 Ramazan 1332 (20 Temmuz 1330); İ.DUİT, 21 Ra 1335 (2 K.sani 1332)

vilayeti hariç, istihdam edilen yeni 39 bin memur marifetiyle emaneten ifa edilmiştir. Tahsilde bu uygulamaya 1334 (1918–19) yılında da devam edileceği Maliye Nazırı tarafından şahsen dile getirilmiştir. Gerekçe olarak harp dolayısıyla ordunun ihtiyacı olan zahirenin doğrudan alınması ve mültezim bulunmaması gösterilmiştir²⁸³.

İncelediğimiz dönem için bütçelerde aşar vergisi için yer alan gelir tahminleri dönem sonuna doğru ciddi bir azalma göstermiştir²⁸⁴. Bu azalmanın bütçelerde yer alan tahmini gelirlere paralel tahsilât miktarlarında da olduğunu görüyoruz. Zira incelediğimiz dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9) malî yılında tablo 21’e göre yapılan tahsilât 676.037.257 kuruş olmuşken, savaşın ilk yıllarına rastlayan 1330 (1914–15) ve 1331 (1915–16) malî yıllarında tahsilât miktarları sırasıyla 334.020.258 kuruş ve 404.136.325 kuruş olarak gerçekleşerek gerilemiştir. Dönem içerisindeki bu tahsilât rakamları tahsilâtın ortalama % 46 azaldığını göstermektedir.

Tablo 21’e göre, 1325–1327 (1909–12) yıllarında tahsilât miktarlarının bütçelerde yer alan öngörülen vergi gelirlerinin üzerine çıkarak % 118,1 ile % 144,5 arasında seyretmesi bu yıllarda mahsulün tahminlerin ötesinde verimli olduğunu göstermektedir²⁸⁵. Mahsuldeki verimin tahsilât rakamlarına ve dolayısıyla varidata olumlu yansması gibi mahsuldeki verimsizliğin ya da savaşlar gibi nedenlerle tarımsal faaliyetlerin sekteye uğramasının da tahsilâtı olumsuz etkilemesi kaçınılmazdır. Zira 1330–1331 (1914–16) yıllarında tahsilâtın, bütçelerde yer alan tahmini öşür gelirlerine oranları sırasıyla % 50,4 ile % 84, 2 olmuştur. Savaşın meydana getirdiği olağan üstü şartlarda tarım kesiminin önemli bir kısmının silâh altında cephelerde oluşu, dönem

²⁸³ M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.876; Meclis müzakerelerinde Maliye Nazırının dile getirdiği hususlar, daha ayrıntılı bir şekilde 1334 yılı bütçesi esbab-ı mucibe layihasında vurgulanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1334 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1333, s.12

²⁸⁴ Aşar vergi gelirlerindeki azalmanın başlıca nedeni olan Dünya savaşının, ulaşımda ve tarımda kullanılan hayvanlar üzerindeki etkisini anlamak için verilen rakamlar önem arz eder. 1912’deki at sayısı 1.050.850 iken savaş sonunda 630.000’e, eşek sayısı 1.373.700 iken savaş sonunda 825.000’e, katır sayısı 144.600’den 85.000’e ve deve sayısı 314.000’den 95.000’e gerilemiştir. 1914 başlarında 6,7 milyon baş olan büyükbaş hayvanların sayısı savaşın sonunda 4,1 milyon adede düşmüştür. Sevimay, a.g.e., s.94

²⁸⁵ 1325 ve 1329 yıllarında buğday ziraatından alınan mahsul başlıca iller itibarıyla hayli artış göstermiştir; Ankarada buğday ziraatından alınan mahsul 1325 yılında 13.672.382 kile (ölçek) iken 1329 yılında 23.842.000 kileye, Suriye’de 5.923.330 kileden, 13.506.005 kileye, Sivas’ta 8.322.231 kileden, 14.435.227 kileye ve Konya’da 13.894.181 kileden, 21.038.562 kileye çıkmıştır. Mahsulü bu yıllar itibarıyla azalan illerde olmuştur. Ancak, temayül daha çok artış yönünde olmuştur. Tekin Alp, “1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiki”, İktisadiyat Mecmuası, 1/31, 13 Teşrin-i evvel 1332, s.2

başında toplam tahsilâtlar içinde % 26,2 orana sahip öşür tahsilâtının 1330 yılındaki oranının % 13,5'e gerilemesinde en önemli etkidir.

Dönem içerisinde bütçelerde yer alan aşar vergisi tahmini gelirinin tablo 21'e göre toplam gelirlere oranı, % 17,4 ile % 25,9 arasında, tahsilâtın vasıtasız vergiler tahsilâtı içerisindeki oranı % 22,7 ile % 62 arasında, tahsilâtın toplam tahsilâtlar arasındaki oranı % 12,3 ile % 28,1 arasında seyrettiği görülür. Burada verilen oranların her birinin öşür için ortak özelliği, verginin dönemin başından sonuna doğru azalan oranlarda gerçekleşmesidir. Ancak, dönemin son yılı gelir tahmini önceki yılların iki katı olarak düzenlenmiştir. Bunun nedenini Maliye Nazırı Cavit Bey, bu dönemde oluşan enflasyon nedeniyle mahsulün fiyatlarının aşırı yükselmesi dolayısıyla devletin gelirlerinin de artacağı şeklinde açıklamaktadır. Hatta kendisinin gelir tahmini 12–13 milyon liraya ulaşmaktadır²⁸⁶.

Tablo 21
Aşar Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Gelir Tahmininin Varidata Oranı, Tahsilâtların Vasıtasız Vergiler İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)

Yıllar	Aşar Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (Kuruş)	Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilât (Kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirin Toplam Gelirlere Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	676.037.257	-	-	49,8	26,2
1325/1909–10	538.310.200	777.856.045	144,5	21,2	54,4	28,1
1326/1910–11	674.695.000	779.911.255	115,6	25,9	51,9	26,2
1327/1911–12	688.590.000	813.467.880	118,1	24,2	50,2	26,5
1328/1912–13	769.824.300	644.100.122	83,7	25,2	41,0	22,1
1329/1913–14	-	785.071.811	-	-	62,0	26,2
1330/1914–15	663.000.000	334.020.258	50,4	20,3	27,3	13,5
1331/1915–16	480.000.000	404.136.325	84,2	17,9	32,1	18,2
1332/1916–17	469.000.000	148.576.992*	31,7	18,8	22,7	12,3
1333/1917–18	410.500.000	-	-	17,4	-	-
1334/1918–19	883.000.000	-	-	25,9	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

²⁸⁶ M.M.Z.C., 3.devre, 4 içtima, 21 Şubat 1333, s.873

Aşar vergisinin gerek vasıtasız vergiler içindeki yerinin normal zamanlarda % 50 civarında ve gerekse toplam tahsilâtlar içindeki yerinin dönem için ortalama % 20 civarında oluşu, bu verginin devlet varidatı ve hazinesi için önemini ifade eder.

İncelediğimiz dönem öncesinde 1303–1323 (1887–1908) yılları itibariyle aşar vergisi olarak hazinenin tahsilâtı 438.230.234 kuruş ile 682.542.945 kuruş arasındaki miktarlarda ve yıllık ortalama 491.769.347 kuruş olarak gerçekleşmiştir²⁸⁷. 1319–23 (1903–8) yılları için 5 yıllık tahsilât miktarı 498.899.200 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu ortalamaya tahsilât miktarına göre incelediğimiz II. Meşrutiyet Dönemi'nde aşardan hazinenin elde ettiği gelirlerde ciddi miktarlarda artış olduğu görülür²⁸⁸.

G. Hususi Ormanlar Hâsılatı Vergisi

Hususi ormanlar, özel şahsa ya da devlete ait olup tapu ile özel kişiler tarafından tasarruf edilmekte olan orman ve korulardır.

Arazi nizamnamesinin neşrinden sonra (1274/1858) tapuyla özel kişilerin tasarrufunda olan miri arazilerde orman ve koru yetiştirenlerden arazinin çeşidine göre öşre eşit icare-i zemin (yer kirası) alınmaya başlandı²⁸⁹.

Daha sonra neşrolunan 1292 (1875–76) tarihli nizamnameye göre özel ormanlardan sahibinin imal edip satacağı odunun her bir 100 kıyyesinden yirmi para ve kömürden 1 kuruş pul resmi, kerestelerin pazaryerlerindeki kıymetlerinden aşar da olduğu gibi önceleri % 10 ve 1909'lu yıllarda % 12,5 oranıyla öşür alınmaktaydı²⁹⁰.

Tezkiresiz tutulan veya cins ve miktarı izin tezkiresine uymayan kereste, odun ve kömürlere kaçak nazarıyla bakılıp tamamından veya daha fazlasından iki kat vergi alınırdı²⁹¹.

²⁸⁷ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3. sene, İstanbul 1330, s.64, 70

²⁸⁸ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 26

²⁸⁹ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 89

²⁹⁰ Abdurrahman Vefik, A.g.e., s.572–573

²⁹¹ Gös. yer.

Tablo 22’ye göre, tahsilât miktarının bütçede yer alan tahmini vergi gelirine en yakın olduğu yıl % 90,8’lik bir oranla 1331 (1915–16) malî yılı olmuştur. Diğer yılların tahmini gelire oranla tahsilât oranlarının % 24,8 ile % 125,5 arasında olduğu görülür. Hususi ormanlar hâsılatı vergisi bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin yıllar içinde en fazla azaldığı vergilerdendir. Öyle ki, 1325 (1909–10) yılında 12,8 milyon kuruş olan gelir tahmininin 1333 (1917–18) yılında 1 milyon kuruşa gerilediği görülür. Verginin dönem içinde yıllar itibariyle tahsilât miktarlarındaki azalmanın bütçe gelir tahminlerindeki kadar olmadığı görülür. Dönemin ilk yılında 3.137 milyon kuruş olan tahsilât 1331 (1915–16) malî yılında 1.089 milyon kuruş olmuştur.

Tablo 22
Hususi Ormanlar Hâsılatı Vergisi’nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vasıtasız Vergiler İçerisindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Hususi Ormanlar Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (Kuruş)	Gerçekleş en Tahsilâtlar (Kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleş me Oranı (%)	Vergi gelir tahminler inin toplam bütçe gelirlerin e oranı (%)	Tahsilât ın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçerisinde ki Oranı (%)	Tahsilât ının Bütçe Tahsilâtl arı İçerisind eki Oranı (%)
1324/1908–9	-	3.137.131	-	-	0,23	0,12
1325/1909–10	12.686.100	3.151.749	24,8	0,50	0,22	0,11
1326/1910–11	13.009.500	3.571.676	27,5	0,50	0,24	0,12
1327/1911–12	5.798.300	4.618.350	79,7	0,20	0,28	0,15
1328/1912–13	4.825.000	3.723.883	77,2	0,16	0,24	0,13
1329/1913–14	-	1.784.280	-	-	0,14	0,06
1330/1914–15	1.350.000	1.694.289	125,5	0,04	0,14	0,07
1331/1915–16	1.200.000	1.089.312	90,8	0,04	0,09	0,05
1332/1916–17	1.000.000	468.880*	46,9	0,04	0,07	0,04
1333/1917–18	1.000.000	-	-	0,04	-	-
1334/1918–19	3.900.000	-	-	0,11	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 1

*İlk altı aylık tahsilât

Hususi ormanlar hâsılatı vergisinin bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirlerine oranları tablo 22’ye göre, % 0,04 ile % 0,50 arasında olduğu görülür. Verginin dönem itibariyle tahsilâtların vasıtasız vergiler içindeki oranları %

0,09 ile % 0,28 arasında gerçekleşmiştir. Toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,05 ile % 0,15 arasında gerçekleşmiştir. Özellikle 1329 (1913–14) malî yılında ve takip eden yıllarda verginin gerek vasıtasız vergiler içindeki ve gerekse toplam tahsilâtlar içindeki oranlarında % 50'ye varan azalmalar görülmektedir.

Verginin 1325 (1909–10) malî yılı itibarıyla tahsil edildiği yerler içerisinde sırasıyla İzmit sancağı, Selanik, Aydın ve Edirne vilayetleri başta gelmektedir²⁹².

Hususi ormanlar hâsılatı vergisinin Meşrutiyet dönemi öncesi 1319–1323 (1903–8) malî yılları arasında gerçekleşen tahsilât miktarları 803.108 kuruş ile 1.052.191 kuruş arasındaki miktarlarda ve yıllık ortalama 926.496 kuruş olduğu düşünülürse, incelediğimiz dönemin başlarında vergi gelirlerinde ciddi bir artış görülmektedir²⁹³.

H. Maadin Rüsümü (Madenler Vergisi)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1858 arazi kanununa kadar madenlerden beşte bir (1/5) oranında vergi alınmıştır.

Madenler, devletin kendi hesabına maadin nazırı ve müdürleri aracılığıyla emaneten işletildiği gibi, sonraları maden mukataacıları eliyle birkaç seneliğine mültezimlere ihale edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde mevcut madenler işletme bakımından ikiye ayrılmışlardır. Biri hükümet tarafından emaneten işletilen madenler, diğeri ise ferman-ı âli ile veya şahıslara anlaşma karşılığı ihale edilen madenlerdir. Bu madenler rüsuma (vergiye) tabidir.

20.yy başlarında Memalik-i Osmaniye dâhilinde fermanlı madenlerin sayısı 200 adede yakındı fakat bunlardan sadece 66'sı²⁹⁴ işletilmekteydi²⁹⁵. Madenleri işletmek üzere şirketlere imtiyaz verilmesi ilk olarak 1283 (1866–7) tarihinde Katerin

²⁹² Diğer vilayetler ve sancaklar için bkz. Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.90

²⁹³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.sene, İstanbul 1329, s.66

²⁹⁴ Bir başka makalede işletilen maden sayısı 94 adet olarak verilmiştir. Tekin Alp "Madenlerimiz", İktisadiyat Mecmuası, 1/41, 26 Kanun-ı sani, 1332, s.1

²⁹⁵ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.576; İhsaiyat-ı Maliye, s.96.

kazasında “Şirket-i Aziziyye-i Mısriyye” şirketine, ikinci olarak da 1288 (1871–72) tarihinde Siroz sancağında “Şirket-i Madeniye-i Osmaniyye”ye verilen linyit madenleriyle başlar²⁹⁶. Bu madenlerden sonra şirketlerin sayısı artarak Balya, Karaydın, Brasit, Kesendire, Karasu Maden şirketleri kurulmuştur²⁹⁷.

14 Safer 1324 (9 Nisan 1906) yılı ma’adin nizamnamesine göre madenlerden alınan harç ve vergiler aşağıdaki gibidir.

Madenlerin İhalelerinden Bir Defaya Mahsus Alınan Harç ve Vergiler

Vergi Türleri	Kuruş
Taharri (araştırma) ilmühaberi harcı	390–500
Araştırma Ruhsatı harcı	500–1500
Ferağ ve devir harcı	250–750
Tahlil harcı (Donanım ile birlikte tahlil harcı)	530
Ferman harcı (Donanım ile birlikte ferman harcı)	5300–21 200

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.97; Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, 576–578.

Madenlerden Yıllık Alınan Vergiler

Rüsum-ı Mukarrere (sabit olarak alınan vergi)	Her bir 10 dönüm için 10 kuruş 6 santim (Teçhizat dâhil)
Rüsum-ı Nisbiyye (Oransal olarak alınan vergi)	— Yığın halinde olan madenin satış fiyatı üzerinden % 10 kuruş 6 santim–20 kuruş 6 santim — Damar halinde bulunan madenin satış fiyatı üzerinden % 1 kuruş 6 santim / 5 kuruş 6 santim

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.97; Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, 576–578.

²⁹⁶ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.576.

²⁹⁷ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.96.

Osmanlı ülkesinde bulunan madenlerden bir defaya ait olmak üzere alınan harç ve vergilerin haricinde bütçe kalemleri içinde bulunan ve varidat için önemli olan yıllık vergiler vardır. Aşağıdaki tabloda madenlerden alınan yıllık vergilerin miktarları verilmiştir.

Taş ocağı imtiyazlarından 9 Teşrin-i Sâni 1318 (22 Kasım 1902) tarihli nizamname gereğince; imtiyaz süresi 25 seneden az olan ocaklar için 5–25 liraya kadar, 25 seneden fazla süreli imtiyazlar için ise 5–100 liraya kadar harç alınır. Terkedilmiş arazilerde açılan ocaklardan, içerisinde bulunduğu arazinin her dönümü için vergi yıllık 10 paraydı²⁹⁸. Vergiler maden memurları tarafından tahsil edilir, kaçak olarak elde tutulan madenlerden iki kat resim alınır.

1327 (1911–12) yılı itibariyle Osmanlı coğrafyasında 147 işletilen, 89 işletilmeyen olmak üzere 236 adet çeşitli madenlerin çıkarıldığı ocak, 904 adet işletilen 219 adet işletilmeyen olmak üzere toplam 1123 adet taş ocağı bulunmaktaydı. İşletilen madenlerin bulunduğu bölgeler; Adana, Erzurum, Adana, Aydın, Beyrut, Hüdavendigâr, Suriye, Sivas, Kastamonu, , Konya, vilayetleriyle, İzmit, Çatalca, Karesi ve Kal’a-i Sultaniye Kazalarında bulunan madenlerdir²⁹⁹. Taş ocaklarının başlıcaları ise; Selanik, Edirne, Trabzon, Kosova vilayetleriyle, Karasi Sancaklarındaki ocaklardır³⁰⁰.

İncelediğimiz dönem içinde hazırlanan bütçelerde yer alan maden vergisi için gelir tahminleri 3.800 milyon kuruş ile 7.423 milyon kuruş arasında olmuştur. Bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin yıldan yıla farklılıklar gösterdiğini görüyoruz.

Tablo 23’e göre, dönem için gerçekleşen tahsilâtlar 1.344 milyon kuruş ile 7.434 milyon kuruş arasında gerçekleşmiştir. 1331 (1915–16) yılı tahsilâtı 1.344 milyon kuruş ile dönemin en düşük tahsilâtı olarak gerçekleşmiştir. 1329 (1913–14) malî yılı maden vergisinin miktar olarak tahsilâtının en yüksek olduğu yıl olmuştur.

Tahsilâtların tahmini gelirlere nispetle gerçekleşme oranlarının yine 1331 mali yılı istisna tutulacak olursa dönem için % 78,6 ile % 133 arasında gerçekleştiği görülür.

²⁹⁸ Maliye Bakanlığı, A.g.e., s.97; Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.578.

²⁹⁹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, 1327, İstanbul 1330, s.80

³⁰⁰ Diğer vilayetler ve sancaklar için ayrıca madenlerin arazi miktarı, üretim miktarları ve vergi miktarları gibi ayrıntılar için bkz. Maliye Nezareti, a.g.e., gös. yer.

Verilen tablo 23'e göre, maden vergisinin bütçelerde yer alan tahmini gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranları dönem içinde % 0,11 ile % 0,26 arasında seyretmiştir. Vergi tahsilâtını vasıtasız vergiler içindeki oranı yine dönem için % 0,11 ile % 0,66 arasında olduğu görülür. İncelediğimiz dönem içinde maden vergisinin yıllar itibariyle yapılan tahsilâtlarının aynı yıllar için gerçekleşen toplam tahsilâtlara oranları % 0,06 ile % 0,28 arasında olmuştur.

Tablo 23
Madenler Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Mali Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oran (%)

Yıllar	Madenler Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi için gelir tahminlerinin bütçe gelirlerine oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	5.870.956	-	-	0,43	0,23
1325/1909–10	5.555.800	4.707.296	84,7	0,22	0,33	0,17
1326/1910–11	4.514.300	4.381.271	97,1	0,17	0,29	0,15
1327/1911–12	7.423.200	5.837.339	78,6	0,26	0,36	0,19
1328/1912–13	5.907.000	7.884.460	133	0,19	0,50	0,27
1329/1913–14	-	8.389.349	-	-	0,66	0,28
1330/1914–15	7.000.000	7.434.180	106	0,21	0,61	0,30
1331/1915–16	5.000.000	1.344.302	26,9	0,19	0,11	0,06
1332/1916–17	5.000.000	2.125.115*	42,5	0,20	0,33	0,18
1333/1917–18	4.000.000	-	-	0,17	-	-
1334/1918–19	3.800.000	-	-	0,11	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Meşrutiyet Dönemi öncesi 5 yıl zarfında, 1319–1323 (1903–08) yıllarında maden vergisi için yapılan tahsilâtlar 3.480.158 kuruş ile 6.449.870 kuruş arasındaki miktarlarda ve yıllık ortalama 6.552.795 kuruş olarak gerçekleşmiştir³⁰¹.

İ. Vergi Tezakiri Esması

Devletin mükelleflerden, verginin miktarı, ödeme zamanı ve ödeme şekliyle ilgili olarak, gönderdiği evrakın bedeli için tarh ve tahsil ettiği bir vergidir.

³⁰¹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.sene, İstanbul 1329, s.72

4 Şubat 1295 (16 Şubat 1880) tarihli kararnameye göre; yalnız emlak vergisi için (1302 yılında yayımlanan yeni bir nizamnameyle temettü vergisi içinde tezkire hazırlanıyor) mükelleflere numaralı, koçanlı matbu, her taksit kuponlu ve her sene için başka başka vergi tezkiresi gönderilmesi kararlaştırılıp mükelleflerden her bir tezkire için 20 para alınmıştır. “Vergi tezkireleri esmanı” vergisi ilk olarak 1296 (1878–79) senesinden itibaren uygulamaya koyulmuştur³⁰².

Meclis tarafından kabul edilmiş 5 Ağustos 1325 (18 Ağustos 1909) tarihli Tahsil-i Emval Kanunun 3.maddesi gereği olarak her sene Mart’tan önce mükelleflere ödeyecekleri vergilerin her biriyle ilgili olarak vergilerin miktarlarıyla ödeme için tespit edilen taksitlerini içeren tezkire gönderilip, genel olarak bu işlemlerin karşılığı olarak 20 para alınmıştır. 1325 yılında tezkireler arazi ve müsakkafat vergileriyle temettü ve tarik mükellefiyet-i şahsiyesi vergileri için ayrı ayrı bildirilmeye başlanmıştır. 1327 (1911–12) yılından sonra daha önceleri mükelleflere gönderilen her tezkireye yapıştırılan ve her bir tezkire için alınan 20 para pul bedeli birleştirilerek her tezkire için 1 kuruş alınması kararlaştırılmıştır. Meşrutiyet dönemi öncesi son 5 senelik tahsilâtının ortalaması 26 601 lira olmuştur³⁰³.

Gördüğümüz diğer vergilerin tahmin ve tahsilinde dönem içerisinde meydana gelen azalmalar elbette “vergi tezakar-i esmanı” adıyla bütçelerde yer alan verginin tahmin ve tahsilinde de meydana gelmiştir. Zira bu vergi türü asıl vergilerin tarh ve tahsili sürecinde onlar üzerinden elde edilen bir vergiydi. Verilen tablo 24’e göre, dönem başında bütçelerde yer alan 5,6 ve 5,8 milyon kuruşluk vergi gelir tahmini dönem sonunda 700 bin kuruşa kadar gerilemiştir. Yine tahsilât olarak dönem başında 1325–26 (1909–11) yıllarında 5,3 ve 5,1 milyon kuruş olan tahsilât miktarları 1330–31 (1914–16) yıllarında 3 ve 1,5 milyon kuruşa gerilemiştir.

Dönem içerisinde bütçelerde yer alan tahmini gelirlere nispetle tahsilâtın oranı % 42,1 ile % 125,2 arasında olmuştur. Vergi için bütçelerde yer alan tahmini gelirler ile yıllar içinde gerçekleşen tahsil miktarlarındaki aşırı farklar gelir tahminlerinin tutarsızlığına işarettir.

³⁰² Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.103, Abdurrahman Vefik, Tekalif Kavaidi, s.582.

³⁰³ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.584–85; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 104

Tezkire vergisinin bütçe varidatı içerisindeki payı incelediğimiz dönem içinde % 0.07 ile % 0.18 arasında olmuştur.

Verginin vasıtasız (bilavasita) vergiler içindeki payı oransal olarak % 0.12 ile % 0,4 arasında seyretmiştir. Toplam tahsisatlar içindeki oranı ise % 0,07 ile % 0.21 arasında olmuştur.

Tablo 24
Vergi Tezakir-i Esmanî'nın 1324–1334/1908–1918 Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)

Yıllar	Vergi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin tahmini gelirlerinin bütçe gelirlerine oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtasız Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	5.381.217	-	-	0,40	0,21
1325/1909–10	5.660.100	5.158.651	91,1	0,22	0,36	0,19
1326/1910–11	5.843.400	2.460.132	42,1	0,22	0,16	0,08
1327/1911–12	3.500.000	4.381.620	125,2	0,12	0,27	0,14
1328/1912–13	5.500.000	3.786.840	68,9	0,18	0,24	0,13
1329/1913–14	-	3.497.380	-	-	0,28	0,12
1330/1914–15	4.000.000	3.035.187	75,9	0,12	0,25	0,12
1331/1915–16	2.000.000	1.566.351	78,3	0,07	0,12	0,07
1332/1916–17	1.200.000	576.288*	48,0	0,05	0,09	0,05
1333/1917–18	700.000	-	-	0,03	-	-
1334/1918–19	1.300.000	-	-	0,04	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Vergi Tezkireleri için dönem öncesinde 1319–1323 (1903–1908) malî yıllarında gerçekleşen tahsilâtlar 4.955.069 ile 6.046.475 arasında ve ortalama 5.374 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu miktara göre incelediğimiz dönemde mezkûr vergi için bütçelerde yer alan tahmin ve gerçekleşen tahsilâtlarının hayli gerilediği söylenebilir. 1331 (1915–16) yılında gerçekleşen tahsilât ile vergi ile ilgili olarak, tahsilât bakımından 17 yıl öncesine, 1314 (1898–99) senesine geri dönüldüğü

söylenebilir. Zira bu yılda gerçekleşen tahsilât 1.614 milyon kuruş olarak gerçekleşmişti³⁰⁴.

II. DAMGA, HARÇLAR VE KAYDİYELER

Aslında mahiyet itibariyle vasıtasız vergilerden olması gereken damga, harç ve kaydiyeler, incelediğimiz dönem bütçelerinde gelirler (varidat)'in ikinci kısımda yer almıştır³⁰⁵. Aşağıdaki tabloda bu vergilerin bir toplu değerlendirmesi için muhammenat ve tahsilâtlarla ilgili veriler ve bunlara dair oranlar yer almıştır.

Verilen tablo 25'e göre, damga, harç ve kaydiye vergilerinin dönem içerisinde bütçelerde yer alan gelir tahminleri 78, 600 milyon kuruş ile 170, 558 milyon kuruş arasında olmuştur. Gelir tahminlerinde 1330 (1914–15) malî yılına kadar artış, 1332–1334 (1916–19) devresinde düşüş görülmektedir. Tahsilât rakamlarında ise artış 1324–1327 (1909–12) devresinde artış ve sonrasında düşüş gözlenmektedir.

Dönem içerisinde tahsilât miktarlarındaki artış ve düşüşe paralel olarak, gelir tahminlerine nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranları da, aynı yıllar itibariyle düşüş göstermiştir. 1331 (1915–16) malî yılı için tahsilâtın gerçekleşme oranı ancak % 37 olabilmıştır.

Damga, harç ve kaydiyelerin dönem bütçelerindeki gelir tahminleri içerisinde yerinin tablo 25'e göre %3,3 ile % 5,3 arasında olduğu görülür. Dönem için bütçelerdeki varidat içerisinde teşkil ettiği yerin en fazla olduğu yıl 1324 (1908–9) olmuştur.

Bu vergilerin toplam tahsilâtlar içindeki payının ise % 2,3 ile % 4,7 arasında ve dönem sonuna doğru azalan bir şekilde seyrettiği görülür.

³⁰⁴ Maliye Bakanlığı, a.g.e., s.106

³⁰⁵ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.595

Tablo 25
Damga, Harçlar ve Kaydiyelerin; 1324–1334/1908–1909 Yılları Bütçe Tahminleri, Tahsilâtları, Toplam Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranları, Toplam Tahsilât İçerisindeki Oranları (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan Damga Harç ve Kaydiye Gelirleri (kuruş)	Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelir tahminleri nin toplam bütçe tahminleri ne oranı (%)	Verginin Toplam Tahsilât lara Oranı (%)
1324/1908–9	125.770.348	103.546.518	82,3	5,3	4,0
1325/1909–10	106.414.600	124.622.968	117,1	4,2	4,5
1326/1910–11	111.344.400	133.922.912	120,3	4,3	4,5
1327/1911–12	127.735.500	145.100.495	113,6	4,5	4,7
1328/1912–13	136.188.600	119.991.848	88,1	4,5	4,1
1329/1913–14	-	119.862.655	-	--	4,0
1330/1914–15	170.558.000	93.597.578	54,9	5,2	3,8
1331/1915–16	140.000.000	51.757.238	37,0	5,2	2,3
1332/1916–17	107.500.000	27.760.105*	25,8	4,3	2,3
1333/1917–18	78.600.000	-	-	3,3	-
1334/1918–19 ³⁰⁶	81.600.000	-	-	2,4	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

A. Damga Vergisi

Damga vergisi devletin, ticari ve sosyal hayatta³⁰⁷ kullanımını zorunlu tuttuğu, damgalı ve matbu senetler-pullar yoluyla aldığı verginin adıdır.

Senet kullanımı ve dolayısıyla damga resmi hakkında ilk nizamname 27 Rebiü'l evvel 1278 (1 Ekim 1861) senesinde düzenlenmiştir³⁰⁸. Sonraki yıllarda ihtiyaç

³⁰⁶ 1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde diğer yıl bütçelerinden farklı olarak, bütçenin 2.kısımında; damga, kaydiye ve harçların haricinde, ihtira beratları, Hicaz demiryolu ianesi ve ceza-i nakdiler yer almıştır. Ancak, sistematığı bozmamak için önceki yıl bütçelerindeki sistemi takip edip, bu kalemleri önceki yıl bütçelerinde olduğu gibi 8.kısımda inceleyeceğiz.

³⁰⁷ Mesela, 1290 yılı damga vergisi nizamnamesi gazete, ilan nameler, kayıt suretleri damga vergisine tabi olmuştur. Ancak, gazetelerden alınan pul vergisi 1316 yılında yayımlanan bir irade-i seniyye ile kaldırılmıştır.

³⁰⁸ Tanzimat öncesinde bu vergi, çarşı pazarda her tür malın üzerine bir damga vurularak, tahsil edilmekteydi. Ancak, bu uygulamanın alışverişi kısıtladığı ve hatta yerli tüccarın rekabet gücünü kısıtladığı gerekçesiyle 1255 yılında kaldırılmıştır. Devlet Tanzimat'tan sonra resmi kurumlar, şirketler ve kişiler arası işlerde kullanılmak üzere, farklı işlere farklı "varaka-i sahiha"lar (damgalı senetler) bastırması ve bu yolla vergiyi tahsil etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.109

hâsıl oldukça hangi işlerden ne oranda damga vergisi alınacağına ve kaç paralık pul ve senet kullanılacağına dair birçok nizamname düzenlenmiştir³⁰⁹. Bu nizamnamelere göre damgalı senetler (evrak-ı sahiha) ve pulların kullanıldığı alanların bir kısmı 1278 yılı damga vergisi nizamnamesine göre, şu şekildedir.

- a. Her türlü borç ve faiz alma verme vb. işlemlerde
- b. Hazineye, veznelere, mal sandıklarına ve genel hükümet memurlarına verilecek taahhüd ve makbuz senetlerinde.
- c. Mahkemelerdeki resmi işlemlerde
- d. Şirketlerin hisse senetleri, poliçe, bono gibi resmi evrak niteliğindeki bütün ticari ve resmi işlerinde
- e. Farklı memleketlerde düzenlenen evraklar ve senetlerin yurda girişinde (1291 yılı nizamnamesine göre)

Şubat 1321 de yayınlanan -1910'lı yılları itibariyle de geçerli olan- nizamname ile damga vergisinin toplanmasının duyun-ı umumiye idaresine verildiği açıklanmıştır. Bu yıldan sonra pul ve damga vergisinin alanı genişletilmiş, önceleri 20 civarında evrak türü için olan vergi, 113 tür evraka teşmil edilmiştir³¹⁰.

Ticari faaliyetlerin yoğun olduğu yerlerde bütçe gelirlerinin onda birini oluşturacak derecede önemli olan “damga vergisi”nin hazineye sağladığı gelirin yanında devletin; ticari faaliyetleri ve iktisadi hayatı kontrol altında tutmasında da faydası gözetildiğinden vergi her zaman önemini korumuştur³¹¹. Ancak, teftişin tam ve mükemmel yerine getirilememesi, yabancıların bu vergiyi ödememesi, vergi kanunun uygulama zorlukları ve özellikle devlet dairelerinde ciddi ve kesin surette verginin alınamaması verginin artışını engelleyen başlıca nedenlerdir³¹².

Verilen tablo 26'ya göre, damga vergisi incelediğimiz dönem bütçelerinde gelir olarak 30 milyon kuruş ile 53.100 milyon kuruş arasında tahmin edilmiştir.1331-34

³⁰⁹ Bu nizamnameler ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 595-607

³¹⁰ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 605.

³¹¹ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.595.

³¹² Mehmed Cavid, “1327 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası-Esbab-ı Mucibe Layihısından Mâbâd”, U.İ.İ.M., ikinci sene, c.3, no: 12/24, s.1143

(1915–19) yılı arası bütçelerde öncesine nispetle gelir tahminlerinin düştüğünü görüyoruz.

Aynı tabloya göre vergi için gerçekleşen tahsilâtlar 22.800 milyon kuruş ile 52.747 milyon kuruş arasında olmuştur. Bütçelerde yer alan gelir tahminlerinde olduğu gibi gerçekleşen tahsilâtlarda da 1330 (1914–15) malî yılı ve sonrasında ciddi azalmalar olmuştur. Nitekim 1329 (1913–14) yılında 46.876 milyon kuruş olan tahsilât miktarı 1331 (1915–16) yılında 22.800 milyon kuruşa gerilemiştir. 1332 (1916–17) malî yılında her ne kadar ilk altı aylık tahsilât rakamı elimizde olsa da, 11.625 milyon kuruşluk tahsilât miktarının dönem sonunda ikiye katlandığını düşünsek dahi sonuç değişmeyecek ve 22 milyon kuruş küsurluk bir tahsilât rakamı ortaya çıkacaktır. Damga vergisi tahsilâtında meydana gelen bu azalma savaş yıllarında verginin özellikle kullanıldığı başlıca alan olan ticari faaliyetlerin-işlemlerin ne derece azaldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Tablo 26
Damga Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Damga, Harçlar ve Kaydiyeler İçindeki ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Damga Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (kuruş)	Tahsilât	Tahsilât ın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Vergi Gelirlerinin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Damga, Harç ve Kaydiyeler İçindeki Oranı (%)	Tahsilât ın Toplam Tahsilât lar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	42.520.729	-		41,1	1,6
1325/1909–10	42.516.000	47.067.758	110,7	1,7	37,8	1,7
1326/1910–11	46.007.900	52.747.870	114,6	1,8	39,4	1,8
1327/1911–12	48.218.100	56.500.855	117,2	1,7	38,9	1,8
1328/1912–13	53.100.000	47.756.313	89,9	1,7	39,8	1,6
1329/1913–14	-	46.876.494			39,1	1,6
1330/1914–15	48.890.000	34.195.965	69,9	1,5	36,5	1,4
1331/1915–16	40.000.000	22.800.396	57,0	1,5	44,1	1,0
1332/1916–17	35.000.000	11.625.273*	33,2	1,4	41,9	1,0
1333/1917–18	30.000.000	-	-	1,3	-	-
1334/1918–19	35.000.000	-	-	1,0	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Verginin toplam bütçe gelirlerine oranının tablo 26’da görüldüğü şekliyle dönem içinde % 1 ile % 1,8 arasında olduğu görülür. Dönem içinde gerçekleşen tahsilât miktarlarının toplam tahsilât miktarlarına oranları da aynı oransal aralıklarda gerçekleşmiştir. Verginin gerek bütçe gelirleri içindeki yeri ve gerekse tahsilât miktarlarındaki yeri dönem başından sonuna doğru azalan bir seyir izlemiştir.

Verginin dönem öncesinde 25 yıl zarfında tahsilât miktarları 1303–1319 (1887–1904) yılları arasında 21.040.476 kuruş ile 26.700.841 kuruş arasında, 1320–1323 (1904–1908) yılları itibariyle ise 40.247.444 kuruş ile 49.171.098 kuruş aralığında gerçekleştiğini görüyoruz³¹³. Bu anlamda 1331 (1915–16) yılına gelindiğinde vergi tahsilât miktarı bakımından 20–25 kadar yıl öncesine geri dönüldüğü söylenebilir. Bir başka ifadeyle savaş şartlarının damga vergisinin tahsilât miktarları bakımından maliyeyi çeyrek asır önceye götürdüğü görülür.

B. Harçlar

Bütçelerde “harç” adı altında bulunan vergiler; mehakim³¹⁴ (mahkeme), nüfus, mürur, pasaport ve şehbender (elçilik) harçlarıdır.

Mahkeme harçları mahkemelerin baktığı işlemlerle ilgili olarak alınan harçlardır. Mahkemelerde alınan harçlardan bazıları ve harç miktarları dönem itibariyle şu şekilde olmuştur³¹⁵.

Kuruş

- 5 Mahkemeye verilecek her evraktan
- 1 Şirket anlaşmalarında sermayeden 100 bin kuruşa kadar %
- 60 Vekâletnamelerden
- 2 İ’lam³¹⁶ harcı Osmanlı Devleti halkından %

³¹³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.Sene, İstanbul 1329, s. 83

³¹⁴ Mahkeme harçları mahkeme türüne göre; mehakim-i şeriyye, nizamiye, ticaret ve idare olmak üzere kısımlara ayrılmaktaydı.

³¹⁵ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.620–625; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.125–129 diğer harç oranları için bkz. aynı yer.

1 İ'lam harcı ecnebilerden %

5 İflas i'lamlarından

20 İstintaknamelerden³¹⁷

Nüfusla ilgili harçların bir kısmının miktarları şu şekildedir³¹⁸.

Kuruş

1 Doğum için verilecek ilmühaberden

1 Yer değiştirme için verilecek ilmühaberden

5 Nüfus tezkiresi³¹⁹

1 Mekân değiştirme ilmühaberi

1 Doğumlar için verilecek ilmühaberlerden

Pasaport ve elçilik harçlarının birkaç çeşidi aşağıdaki gibidir³²⁰.

Kuruş

50 Pasaport için (her bir nüsha için)

20 Vize için (her bir nüsha için)

40 Gemilerin sıhhiye patentesi için (50 tonilatolaya kadar)

“Harç” adıyla bütçelerde yer alan verginin tahmini gelir miktarları tablo 27’ye göre, yıllar itibariyle 19.500 milyon kuruş ile 63.733 milyon kuruş arasında olmuştur. Dönem bütçelerinde tahmin olunan gelirin en fazla olduğu dönem 1330–31 (1914–15)

³¹⁶ Bir davanın mahkemece nasıl bir karara bağlandığını gösteren resmi belge.

³¹⁷ Sorguya çekilen kişinin ifadesinin yazılı olduğu kâğıdın adıdır.

³¹⁸ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.628–631; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.125–129

³¹⁹ II. Meşrutiyet’e kadar yurtiçinde yolculuk için “mürur tezkire”si almak zorunluydu. Bu uygulama 1326 yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu gereğince kaldırıldı. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.124.

³²⁰ Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.631–638; İhsaiyat-ı Maliye, a.g.e., s.125–129

yıllarına rastlar. En düşük olduğu yıllar ise incelediğimiz dönemin son iki yılına tesadüf eder.

Dönem içinde gerçekleşen tahsilâtlar 18.348 milyon kuruş ile 49.948 milyon kuruş arasında olmuştur. Yıllar içinde tahsilât miktarlarının en yüksek olduğu yıllar 1325–27 (1909–12) ve en düşük olduğu yıllar ise 1331–32 (1915–17) dönemini kapsar.

Muhammenata nispetle tahsilât miktarlarının dönemin ortalarına kadar % 100’ün üzerine çıkarken takip eden yıllarda % 50’nin altına düştüğü görülür.

Tablo 27’ye göre, vergi için bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin bütçe gelirleri içindeki oranı % 0,6 ile % 2 arasında seyretmiştir. Tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki nispeti ise % 0,7 ile % 1,7 arasında olmuştur. Tahsilâtın toplam tahsilâtlar içindeki payının azaldığı yılların, diğer vergilerde olduğu gibi, dönemin son yıllarına denk düştüğü görülür.

Tablo 27
Harçlar Vergisinin 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Toplam Bütçe Gelirlerine Oranları, Tahsilâtın “Damga, Harç ve Kaydiyeler” Tahsilâtı İçindeki, Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Harç Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilât ın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri ne Oranı (%)	Tahsilâtın Damga-Kaydiye-Harç Vergileri İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilât lar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	21.233.094	-	-	20,5	0,8
1325/1909–10	37.012.800	46.485.229	125,6	1,5	37,3	1,7
1326/1910–11	35.810.500	47.896.770	133,8	1,4	35,8	1,6
1327/1911–12	42.739.000	49.948.358	116,9	1,5	34,4	1,6
1328/1912–13	46.260.500	42.336.314	91,5	1,5	35,3	1,5
1329/1913–14	-	42.354.333	-	-	35,3	1,4
1330/1914–15	63.733.000	37.434.159	58,7	2,0	40,0	1,5
1331/1915–16	51.000.000	18.348.491	36,0	1,9	35,5	0,8
1332/1916–17	37.500.000	8.743.774*	23,3	1,5	31,5	0,7
1333/1917–18	21.500.000	-	-	0,9	-	-
1334/1918–19	19.500.000	-	-	0,6	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Dönem öncesinde 1316–23 (1900–08) yılları zarfından harçlardan hazine 21.154.087 kuruş ile 29.510.620 kuruş arasındaki miktarlarda tahsilât ve yıllık ortalama 24.814.813 kuruşluk vergi tahsili gerçekleştirmiştir³²¹.

C. Kaydiyeler

Kaydiye; arazi, emlak, gedikler, zahire-tahıl türü geliri olan vakıf mallar (müstağillat-ı vakfiye), gibi gayrimenkul malların ferağ, intikal, ipotek (istiğlal), fesih (fekki), rehin (terhin), ifraz, taksim ve tashih işlerinde alınan vergidir.

Defter-i Hakanî tarafından alınacak olan harç, rüsum ve kaydiyeler hakkında 19 Cemaziyelahir 1325 (17 Temmuz 1323/30 Temmuz 1907) yılında düzenlenen ve Meşrutiyet döneminde de ahkâmı geçerli olan tarifenin bazı kuralları şu şekildedir³²²;

a. Gayri menkullerin intikal, satış ve ferağ işlemleri defter-i hâkânî idaresince icra olunacaktır. Adi senetlerle alım satım yasaktır. Bu senetlerle yapılan işlemlerin resmi daire ve mahkemelerde geçerliliği yoktur.

b. Satış ve ferağ işlemlerinde işleme konu olan taşınmaz ile ilgili birikmiş vergi borcu var ise ödenmesi şarttır.

c. Sened-i hakaniyeye kayıtlı olmayan gayri menkul malların hakkında işlem yapılmayacak, bu durumlar defter-i hakani idarelerine bildirilecek.

Devlet; tarımın ilerlemesine ve servetlerin artışına mani olmamak cihetiyle kaydiyelerin oranlarında mutedil olma yoluna gitmiştir³²³. Arazi-i emiriyye ve vakıf araziler, emlak, zahire-tahıl türü geliri olan vakıf malların bazı vergileri şu miktarlarda

³²¹ 1325 (1908–9) yılından sonra bu vergi türünde hem bütçe kalemlerinde hem de tahsilât miktarlarında yükselme olmuştur. Bunun temel sebebi; şer-i ilamlardan ve emval-i eytam işlemlerinden alınan harçların 1/5'i şer-i mahkeme müstahdeminine dağıtılmaktaydı. Ancak, 1325 yılından sonra bu uygulama kaldırılmış ve mezkûr gelir toplam varidata eklenmiştir. Böylece 1325 yılındaki harçlar tahsilâtı 21.233 milyon kuruş iken bir sene sonra 1326 yılında miktar 46.485 milyon kuruşa yükselmiştir. Maliye nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.92

³²² Bu tarifeye göre alınan vergi oranları için bkz. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.637-638.

³²³ Abdurrahman Vefik, a.g.e.,s.634.

tespit edilmiştir³²⁴.

	<u>Binde / Kuruş</u>
Bedel karşılığı satış ve ferağ	30
Ücretsiz ferağ	30
Takas ile satış ve ferağ	30
Miras veya kanun yoluyla intikal	15
Gayrimenkul ipoteginde	5

Kaydiye vergisi için dönem bütçelerinde 26.885 milyon kuruş ile 57.935 milyon kuruş arasında gelir tahmin edilmiştir. Bütçe gelir tahminlerinin dönemin ortasına tekabül eden yıllarda diğer yıllara göre arttığı görülmektedir. Dönem içinde gerçekleşen tahsilât rakamlarında da bu duruma paralel bir durum ortaya çıkmıştır.

Verginin tahsilât miktarları tablo 28'e göre, 10.608 milyon kuruş ile 38.888 milyon kuruş arasında ve dönem sonuna doğru azalan bir şekilde gerçekleşmiştir. Tahsilâtların gerçekleşme oranlarında 1328 (1912–13) yılından sonra % 21,6 ile % 83,6 arasında düşüşler görülmektedir.

Aynı tabloya göre, verginin bütçe gelirleri içindeki oranı % 0,80 ile % 1,83 arasında olmuştur. Tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki payının ise % 0,48 ile % 1,26 arasında gerçekleştiği görülür. 1329 (1913–14) malî yılından sonra tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki payı % 1'in altına gerilemiştir.

Dönemin dünya savaşına tekabül eden yıllarında vergi için bütçe gelir tahminlerinin, tahsilât miktarlarının ve tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki yerinin rakamsal ve oransal olarak gerilemesi gayrimenkulle ilgi tüm resmi işlemlerin dönemin ilk yıllarına nispetle azaldığına işaret etmektedir.

³²⁴ Bu vergilerin ayrıntılı bir dökümü için bkz. Abdurrahman Vefik, gös.yer, Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.138

Tablo 28
Kaydiyeler'in 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirlerine Oranları, Tahsilâtın Damga, Harç ve Kaydiyeler İçindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Kaydiyeler İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Verginin Damga, Harç ve Kaydiye Vergileri İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	29.792.695	-	-	28,8	1,15
1325/1909–10	26.885.800	31.069.981	115,6	1,06	24,9	1,12
1326/1910–11	29.526.000	33.888.272	114,8	1,13	25,3	1,14
1327/1911–12	36.778.400	38.651.382	105,1	1,29	26,6	1,26
1328/1912–13	36.828.100	30.779.040	83,6	1,21	25,7	1,06
1329/1913–14	-	29.751.959	-	-	24,8	0,99
1330/1914–15	57.935.000	21.967.454	37,9	1,78	23,5	0,89
1331/1915–16	49.000.000	10.608.351	21,6	1,83	20,5	0,48
1332/1916–17	35.000.000	7.391.058*	21,1	1,40	26,6	0,61
1333/1917–18	27.100.000	-	-	1,15	-	-
1334/1918–19	27.100.000	-	-	0,80	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Meşrutiyet dönemi öncesinde kaydiye vergisi için gerçekleşen tahsilâtlar 1303–1323 (1887–1908) yılları arasında 12.780 milyon kuruş ile 29.907 milyon kuruş arasında ve yıllık ortalama 21.177.132 kuruş olarak gerçekleşmiştir³²⁵.

III. VASITALI VERGİLER

Dolaylı (vasıtalı) vergiler üretilen ürünün-malın tüketim aşamasında alınan, tüketicilerin satın aldığı mal yoluyla ödediği, vergileri ihtiva eder.

Vasıtasız (dolaysız) vergilerin aksine vasıtalı vergiler, dolaylı yoldan ve tüketicinin hissetmeyeceği bir şekilde tahsil edilebilen, nüfus ve milli gelir arttıkça vergi

³²⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, İstanbul 1330, s.112

gelirlerinin arttığı ve bütçelere önemli gelirler temin ettiği için mali ve siyasi idarelerce üzerinde önemle durulan vergi türüdür³²⁶.

Vasıtalı vergiler bütçelerde yer alan düzen dâhilinde; müskirat, tömbeki bey'yesi, gümrük, bahriye, sıhhiye-i hayvaniye ve saydiye vergilerinden oluşmaktadır.

Tablo 29'a göre, günümüz bütçelerinde de gelirler içinde çok büyük öneme sahip vasıtalı vergilerin Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde de önemli bir yeri vardır. İncelediğimiz dönem bütçelerinde vasıtalı vergiler için 242.400 milyon kuruş ile 569.272 milyon kuruş arasında gelir tahmin olunmuş ve bu vergiler bütün bütçe gelirleri içinde % 7,1 ile % 18,8 nispetinde bir yere sahip olmuştur.

Aşağıda verilen tablo 29'a göre bütçelerde yer alan gelir tahminlerine nazaran tahsilâtların % 20,7 ile % 108,4 arasında seyrettiği görülür. Tahsilât miktarlarının bütçe gelir tahminlerine oranla ciddi bir şekilde düştüğü yıllar 1328–1332 (1912–17) mali yılları olmuştur. Zira tahsilât oranı 1331 (1915–16) malî yılında % 20,7'ye kadar gerilemiştir. Tahsilât verilerini elde edemediğimiz dönemin son iki yılı olan 1333–34 (1917–19) malî yıllarında da oransal düşüşün devam ettiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Tablo 29'a verildiğine göre, döneme ait tahsilât miktarları 101.516 milyon kuruş ile 539.437 milyon kuruş arasında ve tahsilâtın toplam tahsilâtlara oranları % 4,6 ile % 18,1 arasında olmuştur. Vasıtasız vergilerin toplam tahsilâtlar içinde sahip olduğu yer 1330 (1914–15) yılı ve sonrasında büyük oranda gerileyerek % 5'li oranlara düşmüştür.

Vasıtalı vergiler gelirlerinin piyasadaki ekonomik faaliyetlerin canlılığı nispetince artıp azaldığı, ticaret ve tüketim yoluyla elde edildiği düşünülür ise bütçelerde yıllar itibariyle yer alan gelir tahminlerindeki, tahsilât miktarlarındaki düşüşler ve verginin toplam tahsilâtlar içindeki paylarının gerilemesi yine dönem içinde meydana gelen savaşların devlet hazinesi için yıkıcı mali sonuçlarını göstermektedir.

³²⁶ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.640

Tablo 29
Vasıtalı (Bilvasıta) Vergilerin Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilât Miktarları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Vergilerin Bütçe Gelirlerine Oranları ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranları (%)

Yıllar	Bütçelerde Yer Alan Vasıtalı Vergi Gelirleri (kuruş)	Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vasıtalı Vergiler Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Vasıtalı Vergiler Tahsilâtının Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)
1324/1908–9	432.180.480	440.573.671	101,9	18,3	17,1
1325/1909–10	454.771.000	492.999.449	108,4	17,9	17,8
1326/1910–11	482.577.100	539.437.344	111,8	18,5	18,1
1327/1911–12	535.997.300	502.581.139	93,8	18,8	16,4
1328/1912–13	569.272.800	423.620.315	74,4	18,7	14,6
1329/1913–14	-	491.131.860	-	-	16,4
1330/1914–15	549.732.000	270.850.167	49,3	16,9	10,9
1331/1915–16	489.710.000	101.516.859	20,7	18,2	4,6
1332/1916–17	346.820.000	52.340.786*	15,1	13,9	4,3
1333/1917–18	273.850.000	-	-	11,6	-
1334/1918–19	242.400.000	-	-	7,1	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

A. Müskirat Vergisi

Müskirat Vergisi; Osmanlı Devleti’nde imalat, ithalat ve satışı gerçekleşen alkollü içeceklerden ve ispirotodan alınan vergidir. İki çeşidi vardır. Bunlardan “resm-i mirî” mahsulât üzerinden alınan, “resm-i bey’iyye” alkollü içki ve ispiroto bayilerinin yıllık gelirlerinden alınan vergiydi³²⁷.

16 Ağustos 1283 (28 Ağustos 1867) tarihli nizamnameye göre; alkollü içki satışı için izin tezkiresi almak zorunluydu. Satış mahallerinin ibadethane, okul, karakol, zabıta merkezleri ve umumi ahlakın uygun görmediği yerlere yakın olması yasaktı. Toptan imalatla vergi muafiyeti var iken perakende satışta yıllık gelir üzerinden vergi alınmaktaydı. Şarap ve arak’ın³²⁸ “resm-i mirî”leri 7 Ağustos 1294 yılı düzenlemesiyle % 15 olarak tespit edilmiştir³²⁹.

³²⁷ Şener, a.g.e., s.163

³²⁸ Arak, eskiden pirinç ve şeker kamışından elde edilen bir tür rakıdır.

³²⁹ “Resmi mirî” daha önce %10 idi. Ayrıca “bey’iyye resmi”, yani perakende satış esnasında içki türlerinden ne oranda vergi alındığı, bu tarihten sonra çıkan nizamnamelerle yapılan zeyiller ve vergi

Alkollü içkiler vergisi (müskirat resmi); önce “rûsum-ı sitte”den olarak devletlere, daha sonra ise Muharrem Kararnamesi’yle Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne bırakılmış olup Meşrutiyet Dönemi itibariyle hükümet adına bu idare tarafından toplanmıştır³³⁰.

Devlet ithal edilen içki ve ispirotodan aldığı vergiyle birçok devletin aksine üreticileri zarara uğratan³³¹ bir gümrük politikası izlemiştir. Öyle ki, bu politika, alınan çok düşük ithalat vergisi yoluyla memlekette geçimini bağıcılıkla ya da içki hammaddesi –mahsul- yetiştirme yoluyla sağlayan çiftçileri gün geçtikçe zayıflatan, çökerten bir etki yapmıştır. Bu anlamda farklı devletlerin ispirotodan aldıkları ithalat vergisini karşılaştırdığımızda Osmanlı Devleti’ndeki verginin düşüklüğü daha iyi anlaşılacaktır.

İncelediğimiz dönem itibariyle devletlerin 100 kilo ispiroto ithalatından aldığı vergi oranları şu şekildedir³³²,

Ülkeler	Kuruş
İngiltere	2.186
Amerika	1.830
Rusya	1.790
Almanya	1.320
İspanya	1.144
Yunanistan	686
Romanya	660
Sırbistan	540
Osmanlı Devleti	28

Devletin ithalatta takip ettiği politikaya karşın, ihracatta teşvik ve himaye politikası güttüğü görülmektedir. 14 Temmuz 1304 (14 Temmuz 1888) yılı

miktarlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Abdurrahman Vefik, a.g.e.,s.645-646; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.143-145

³³⁰ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.645

³³¹ Üreticilerin zarara uğramasında bağıcılığın gelişmemesinde etkili olan nedenlerden bir diğeri olarak devletin müskirattan aldığı vergi oranları gösterilir. Geniş bilgi için bkz., Faik Nüzhet, “aşar”, U.İ.İ.M., c.3, no: 12, s.446-447

³³² Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.647-648

nizamnamesine³³³ göre 200 kıyyeden³³⁴ fazla şarap ihraç eden tüccara evvelce ödediği “resmi mirî”nin yarısı iade ediliyor. Bununla birlikte, bu tarihe kadar ihracattan alınan %1 vergi kaldırılıyordu. Ancak, teşviklere rağmen ihracatın artmasının önündeki en büyük engel, yukarıda verildiği gibi, devletlerin ülkelerine müskirat ithalatını engellemek için yükselttikleri gümrük duvarlarıydı.

1327 (1911–12) yılı zarfında Osmanlı ülkesi dâhilinde müskirat imalatına ait miktarlar şu şekildedir; 6.437.495 kilo rakı, 46.987.737 kilo şarap, 14.481.729 kilo bira, 111.580 kilo konyak, 204.427 rom imalatı ve 20.401.464 kilo ispiroto ithalatı gerçekleşmiştir³³⁵. Bunlardan elde edilen vergi ise tabloda da verildiği gibi, 36.643.221 milyon kuruş olmuştur.

Tablo 30’a göre, alkollü içkiler ve ispiroto (müskirat) vergisi için dönem bütçelerinde yıllar itibariyle 11.000 milyon kuruş ile 31.830 milyon kuruşluk gelir tahmin edilmiştir. Verginin toplam bütçe gelir tahminleri içindeki yeri ise % 0,47 ile % 1,12 arasında olmuştur.

Aynı tabloya göre, bütçelerde yer alan gelir kalemlerine nazaran gerçekleşen tahsilâtların 1328 (1912–13) malî yılından başlamak üzere gerilediğini görüyoruz. Öyle ki, 1331 (1915–16) malî yılında gerçekleşen tahsilât oranı % 32,9 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 30’a göre, dönem içinde tahsilâtların miktarlarının 7.339 milyon kuruş ile 36.643 milyon kuruş arasında olduğu görülür. Dönem başında 30 milyon kuruş civarında olan tahsilâtlar 1328 (1912–13) yılıyla beraber düşmeye başlamış ve nihayet 1331 (1915–16) malî yılında 7.339 milyon kuruşa gerilemiştir.

Tahsilâtların vasıtalı vergiler toplam tahsilâtı içindeki oranı % 4,55 ile % 7,29 arasında olmuştur. Müskirat vergisi için gerçekleşen tahsilâtın toplam tahsilâtlar içindeki oranı dönem başında % 1 ve üzerindeyken, dönem sonu itibariyle % 0,33 olarak gerçekleşmiştir. Bu gerileme % 60 dolaylarında olmuştur.

³³³ A.g.e., s.646

³³⁴ Kıyye bir ağırlık ölçüsü olup 1283 grama tekabül etmektedir.

³³⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, 1327, İstanbul 1330, s.116

1327 (1911–12) malî yılı itibariyle verginin tahsil edildiği başlıca vilayetler ve miktarlar; İstanbul 6.965.334 kuruş, Aydın (İzmir) 4.987.775 kuruş, Edirne 3.405.286 kuruş, Beyrut 2.448.321 kuruş, Cezayir-i Bahri Sefid (Midilli) 1.542.681, Hüdavendigar (Bursa) 1.459.241 ve Trabzon vilayeti için 1.011.739 kuruş olarak gerçekleşmiştir³³⁶.

Tablo 30
Müskirat Vergisi’nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranları, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Müskirat Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	27.811.802	-	-	6,31	1,08
1325/1909–10	28.319.000	29.576.580	104,4	1,12	6,00	1,07
1326/1910–11	28.308.000	32.461.823	114,7	1,09	6,02	1,09
1327/1911–12	29.113.700	36.643.222	125,9	1,02	7,29	1,19
1328/1912–13	31.830.000	26.501.656	83,3	1,04	6,26	0,91
1329/1913–14	-	-	-	-	-	-
1330/1914–15	22.290.000	12.310.774	55,2	0,68	4,55	0,50
1331/1915–16	22.290.000	7.339.399	32,9	0,83	7,23	0,33
1332/1916–17	18.000.000	3.877.805*	21,5	0,72	7,41	0,32
1333/1917–18	11.000.000	--	-	0,47	-	-
1334/1918–19	22.000.000	-	-	0,65	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Müskirat vergisi için Meşrutiyet Dönemi öncesinde 1303–23 (1887–1908) yılları itibariyle gerçekleşen tahsilâtlar 16.567.801 kuruş ile 29.066.430 kuruş arasındaki miktarlarda ve yıllık ortalama 25.407.505 kuruş olarak gerçekleşmiştir³³⁷.

B. Tömbeki Bey’iyesi

Tömbeki; özellikle İran’da yetişen ve diğer tütünlerden farklı olarak, nargile ile içilen bir tütün çeşididir. Tömbeki bey’iyesi bayilere tömbeki satışı için verilen ruhsat karşılığı alınan vergidir.

³³⁶ A.g.e., s.116

³³⁷ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.147

31 Temmuz 1298 (12 Ağustos 1882) yılından sonra tömbeki satış vergisi, tütün vergisi hükümlerine tabi kılınmıştır³³⁸.

6 Kânunusani 1298 (18 Ocak 1883) tarihli genel tebligat gereğince, 1 Mart 1299(13 Mart 1883)'dan itibaren dükkânında sadece tömbeki satan tacirler 1.sınıf şehirlerde 150 kuruş, 2.sınıf şehirlerde 100 kuruş ve 3.sınıf şehirlerde 50 kuruş satış vergisine tabiydi. Tacir tütün ile birlikte tömbeki satıyor ise sadece tömbeki için şehir-sınıf sıralamasına göre sırasıyla; 37,5 kuruş, 25 kuruş, 12,5 kuruş, seyyar olarak tömbeki satanlar ise 150 kuruş vergi vermekteydi³³⁹.

Tömbeki bey'iyesi gelirleri ve tahsilâtı işi, 1903 tarihli sayd-ı mahî borçlanmasının anapara ve faiz ödemesine karşılık olarak 17 zilkade 1305 yılı tarihli irade-i seniyye³⁴⁰ ile Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne verilmiştir³⁴¹.

Tömbeki bey'iyesi bütçe varidatı içerisinde pek önemli bir meblağa ve orana sahip olmamakla beraber tablo 31'e göre, vergi için dönem içinde bütçelerde tahmin olunan gelir 50 milyon kuruş ile 205 milyon kuruş arasındadır. Verginin toplam bütçe gelirleri içindeki nispeti ise % 0,001 ile % 0,008 arasında seyrettiği görülür.

Tablo 31'e göre, verginin tahsilât miktarlarının bütçe gelir tahminlerine oranla gerçekleşme nispetleri % 61,9 ile % 95,9 arasındaki oranlarda olmuştur. Tahsilâtların gerçekleşme oranları tabloya göre 1328 (1912–13) yılından sonra azalarak % 61,9'a kadar gerilemiştir.

Tömbeki beyiyesi vergisinin gerek vasıtasız vergiler ve gerekse toplam tahsilâtlar içindeki yeri ve önemi diğer vergilere göre hayli azdır. Öyle ki vasıtasız vergilerde ortalama % 0,04 ve toplam tahsilâtlarda ise % 0,005 nispetinde bir yere sahiptir.

³³⁸ A.g.e., s.151

³³⁹ Şehirlerle ilgili bilgi tütün bey'iyesi bahsinde verilmiştir. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.649-650

³⁴⁰ Padişah emri

³⁴¹ Tömbeki bey'iyesi 1309 yılından sonra iki yıl müddetle “reji şirketi” ne verilmiş dolayısıyla verginin tahsilâtı ve tasarrufu bu şirket tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu iki yıldan sonra verginin tahsilâtı ve kullanımı yine Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 152; Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.649.

Vergi için 1326 (1910–11) malî yılında önde gelen vilayetlerin tahsilât miktarları; İstanbul 52.573 kuruş, Beyrut 49.892 kuruş, Bağdat 22.261 kuruş, Halep 13.859 kuruş, Yemen 10.883 kuruş ve Aydın Vilayetinde 10.291 kuruş olarak gerçekleşmiştir³⁴².

Tablo 31
Tömbeki Bey’iyesi Vergisi’nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçelerde Yer Alan Gelirlere Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Tömbeki Bey’iyesi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelirlere Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	193.157	-	-	0,044	0,007
1325/1909–10	205.000	196.644	95,9	0,008	0,040	0,007
1326/1910–11	203.700	193.050	94,8	0,008	0,036	0,006
1327/1911–12	198.400	184.189	92,8	0,007	0,037	0,006
1328/1912–13	198.400	179.649	90,5	0,007	0,042	0,006
1329/1913–14	-	157.804	-	-	0,032	0,005
1330/1914–15	184.000	150.526	81,8	0,006	0,056	0,006
1331/1915–16	120.000	74.254	61,9	0,004	0,073	0,003
1332/1916–17	120.000	26.633*	22,2	0,005	0,051	0,002
1333/1917–18	50.000	-	-	0,002	-	-
1334/1918–19	50.000	-	-	0,001	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı yıllık tahsilât

Dönem öncesinde tömbeki bey’iyesi için 1314–1323 (1898–99) arası on yıllık dönemin ortalama tahsilât miktarı 215.917 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemin en yüksek tahsilât miktarı 237.261 kuruş iken en düşük miktar 200.986 kuruş olarak gerçekleşmiştir³⁴³. Bu tahsilât verilerine göre, Tömbeki beyiyesi gelirlerinin Meşrutiyet dönemi itibarıyla gerilediği anlaşılr.

³⁴² Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, İstanbul 1330, s.120

³⁴³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.Sene, İstanbul 1329, s.105

C. Gümrük Vergisi

Vasıtasız vergiler içerisinde aşar vergisinin önemi ne oranda ise, vasıtalı vergiler içerisinde de “gümrük vergisi”nin önemi o derece fazladır. İthalat, ihracat ve transit ticaretten alınan vergilerden oluşan gümrük vergisi gelirleri dönem itibariyle vasıtalı vergilerin ortalama %90’ını teşkil etmiştir.

Tanzimat döneminde ithalat vergisi malın değeri üzerinden, iskelede % 3, satışında %2 olmak üzere toplam % 5 alınırdı. İhracat vergisi eşyanın iskelelere naklinde %9, ihracında %3 olmak üzere toplam % 12 olarak tespit edilmiştir. Transit resmi ise %5 olarak alınmıştır³⁴⁴.

Yukarıdaki tarife 1277 (1860–61) senesine kadar devam etti, ancak bu sene ve 1278 (1861–62) yıllarında İngiltere, Fransa, Belçika, Danimarka, İtalya, Felemenk, Avusturya, Rusya, İsveç, İspanya, Amerika daha sonra da Prusya ve Portekiz devletleriyle ticaret antlaşmaları yapıldı. Bu antlaşmalar gereğince ithalat vergisi %5’ten % 8’e yükseltilirken, ihracat vergisi yüzde on iki den % 8’e indirildi. Bu oranda, her yıl %1 tenzil edilerek sekiz yıl sonra % 1 seviyesinde olacak şekilde tespit edildi. Transit vergisi de %2 olarak tespit edilmiş ancak, antlaşmalardan sekiz yıl sonra %1’e düşürüleceği kararlaştırılmıştır³⁴⁵.

Bu esaslar üzerine akdedilen antlaşmaların süresi yirmi sekiz sene olup, taraflardan birinin lüzum görmesi halinde düzenleme için yedinci, on dördüncü ve yirmi birinci senelerde teklifte bulunabileceklerdir.

Bu arada 1290 (1873–74) yılında dâhili ticareti geliştirecek, yerli tüccarı teşvik edecek önemli bir gelişme olarak; Osmanlı memleketlerinde karadan bir yerden diğer bir yere nakledilen mahsul ve sanayi mamullerinden “sarfiyat resmi” adıyla %8 nispetinde alına gelen, yerli sanayinin gelişmesini engelleyen³⁴⁶ “kara gümrüğü” lağv

³⁴⁴ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.158; Tefik Güran, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi”, İÜİFM, c.49, 60. yıl özel sayı, İstanbul 1998, s.82

³⁴⁵ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.656; Güran, a.g.m., s.82. Gümrüklerde ithalat ve ihracat vergi oranlarındaki bu değişim, devletin klasik provizyonist (iaşe) politikayı terk ettiğini ve ihracatın arzu edilen bir faaliyet olarak algılanmaya başlandığını gösteren önemli bir değişim noktasıdır. Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken yayınları, İstanbul 2000, s.94

³⁴⁶ Şener, a.g.e., s.148

edilmiştir³⁴⁷. Bu kararın tatbiki 11 Muharrem 1291 (28 Şubat 1874) tarihli nizamname ile gerçekleşmiştir³⁴⁸. Böylece kara gümrükleri kaldırılmış ancak, iskelelerde alınan dâhili gümrük resimleri devam etmiştir. % 2 oranına düşürülerek “teçhizat-ı askeriye ianesi” olarak iskelelerde alınan, alınmaya devam eden dâhili gümrük resmi, ancak 1325 (1909–10) malî yılına ait bütçe kanunuyla kaldırılmıştır³⁴⁹.

1323 yılı Haziran (Temmuz 1907) ayından itibaren düvel-i muazzamanın kabulüyle³⁵⁰ ithalat vergisine %3 zam edilerek % 8’den, %11’e çıkarılmıştır³⁵¹. Bu zamdan gelecek olan gelirin %25’i düyun-ı umumiye tahvillerinin resûlmal akçesine³⁵², %75’i ise Rumeli vilayat-ı selasesi (Selanik, Manastır ve Kosova) bütçe açıklarını kapatmaya tahsis edilmiştir³⁵³. Bu tarihten sonra I.Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte gümrük resmine hükümetler zam yapmak istemişler³⁵⁴ ancak bu konuda ilgili yabancı devletleri ikna edememişlerdir³⁵⁵. Bu durum süreç içerisinde Osmanlı piyasalarını açık pazar haline getirmiştir³⁵⁶.

³⁴⁷ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.658

³⁴⁸ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.159

³⁴⁹ Devlet-i Osmaniye’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325

³⁵⁰ İngiltere gümrük vergisine yapılan bu zamma elçiliği vasıtasıyla muhtıra vererek karşı çıkmıştır. Y.PRK.ML, Dosya 28, Gömlek 7

³⁵¹ İngiltere devleti daha önce gümrük resmine yapılacak % 3’lük zamma karşı çıkarak, sefaret vasıtasıyla bir muhtıra vermişti. İngiltere’nin bu hareketi Osmanlı ülkesinde hoş karşılanmayıp devletin dahili işlerine karışmak olarak telakki edilmiştir. Y.PRK. ML, 28/7, 15 Z 1324

³⁵² Zira bu oran Düyun İdaresi’ne giderek “kendi vatandaşlarının” Osmanlı Devleti’nden alacaklarına ödenecekti. Stanford Shaw, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s.945.

³⁵³ Muharrem kararnamesinin sekizinci maddesinin üçüncü fıkrasında “Ticaret muahedelerinin yeniden tedkiki halinde miktar-ı rüsumun tadilinden gümrük varidatından hâsıl olacak fazlanın düyun-ı umumiye idaresine terk edileceği” yer aldığından ithalat vergisine yapılan zammın %25’i bu idareye terkedilmiştir. Ayrıca “tevhid-i düyun kararnamesi” gereğince de, zammın hazineye kalacak %75’i, Rumeli vilayat-ı selasesi bütçe açıklarını kapatmaya tahsis edilmiştir. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.661

³⁵⁴ Meclis-i Vükela; 4 Kanun-ı sani 1325 tarihinde bütçe açıklarının istikrazla kapatılması yerine varidat-ı devletin artırılması gereğini zikrederek gümrük vergisinin % 15’e çıkarılması için çalışmalar yapılmasını istemiştir. B.O.A., M.V. 134/12, 3 Za 1327 (4 Kanun-ı sani 1325); M.V., 133/19, 7 Ramazan 1327 (9 Kanun-ı Evvel 1325)

³⁵⁵ Sultan II.Abdülhamit anılarında, gümrük vergisini arttırmak istediklerinde Avrupa’nın karşı çıkması dolayısıyla “..böyle bir haksızlığa uğradığımız için yüzümüz kızarmalı” diyordu. Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, Dergâh yayınları, İstanbul 1999, s.77. Dönemin Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey’e göre Gümrük zammını sürüncemede bırakan en önemli sebep; Bağdat şimendiferi ek mukavelesi gereğince gümrük resmine yapılacak zamların mezkur demiryolunun inşası karşılığı olarak tahsis edileceğinden, bu demiryoluyla ilgisi olmayan devletlerin, Osmanlı Devletinin mali ihtiyacını karşılamak maksadıyla kabul edecekleri zammın, Bağdat demiryoluna tahsisini kabul etmeyeceklerini bildirmeleridir. Mehmed Cavid, “1327 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası-Esbab-ı Mucibe Layihısından Mâbâd”, U.İ.İ.M., ikinci sene, c.3, no: 12/24, s.1142

³⁵⁶ Necdet Ekinci, “İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış”, Belleten, c.57, sayı 214, TTK, 1991, s.761

Takip eden yıllarda 20.9.1914 yılında kabul edilen kanun ile ithalat vergisinin oranı % 15'e³⁵⁷, 31.5.1915 yılında çıkan kanuna göre de I.Dünya Savaşı'nın devamı süresince olmak üzere verginin oranı % 30'a çıkarılmıştır. Ancak, aradan bir yıl geçmeden 1 Mart 1332 (23 Mart 1916) tarihli kanuna göre, gümrük vergisinde eşyanın kıymeti üzerinden alınan ve "ad valorem"³⁵⁸ olarak bilinen uygulama kaldırılmış, aynı yılın Eylül başından itibaren uygulanmak üzere verginin "eşyanın sıkleti"³⁵⁹ üzerinden ve değişik ithal malları için spesifik tarifelerle, alınması kararlaştırılmıştır³⁶⁰. Bu yeni tarifeye birlikte devletin hazinenin gelirlerini yükseltmeyi amaç edinen genel "klasik mali siyaseti" özellikle gümrüklerde değişmekte ve bu bakış açısı yerini iktisadi siyasete terk etmekteydi³⁶¹. Böylece gümrüklerin iktisadi hayata olan daimi olumsuz etkileri engellenmiş oluyordu. Gümrüklerde kabul edilen yeni tarife bu dönemde İttihat ve Terakki'nin iktisadi hayata hâkim kılmak istediği "milli iktisat" politikalarından biri olarak da tezahür etmiştir³⁶².

Bu tarifeye ithalat yapanların verginin sabit olduğunu bilecek olması tüccara güven vermekteydi. Zira eşyanın piyasada değerinin değişmesiyle birlikte gümrükte ödenecek vergi miktarı da artık değişmeyecektir. Tarife usulü ayrıca devlet gelirlerinin tahmin ve takdiri hususunda da faydaları olan bir yöntem olarak görülmüştür. Bu usul ile devlet; hammaddesi memlekette olan ve kolaylıkla mamul hale getirilebilecek ürünlerin ve ziraatın himayesini ve teşvikini sağlamayı hedeflemiştir³⁶³.

³⁵⁷ Ancak, savaş şartlarından faydalanılarak tek taraflı olarak kabul edilen bu oran, Avrupa devletlerinin barış zamanındaki ithal gümrük vergisi oranlarının da altında kalmaktaydı. Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.4, s.945

³⁵⁸ Bu usul suiistimale meydan verecek bir yapıya sahipti. Eşyanın değeri üzerinden istifa edilen verginin tahsilinde meydana gelen başlıca problem, değerin tespitinde ortaya çıkmaktaydı. Öyle ki, her tür eşyanın değer tayininin imkânsızlığı ile birlikte eşyanın değerinin ya beyannameyle ya da fatura üzerinden tespit edilebilmesinin mahsurları vardı. Bu problemler ad valorem uygulamasının terkine sebep teşkil etmiştir. Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", İktisadiyat Mecmuası, 1/1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916, s.4

³⁵⁹ Bu usuldeki "muğlâklık" eşyanın kıymetini tayin için eşya türlerinin sayısının artırılması gereğinden kaynaklanmaktadır. Bu usulü uygulayan Almanya gümrük tarifesinde 946 kalem, Fransa tarifesinde 654 kalem vardır ve bu kalemler de kendi içinde birtakım kısımlara ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nce düzenlenen tarifede 746 madde vardır. Aynizade Hasan Tahsin, a.g.m., gös.yer.

³⁶⁰ Kanuna bağlı ve süresi 3 yıl kabul edilen tarifede gösterilen vergiler, aynı tarih itibariyle geçerli cari fiyatlara göre, eşya kıymetinin yaklaşık olarak % 15-25'ine tekabül etmekteydi. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.63,90

³⁶¹ Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", 1/28, 15 Eylül 1332, s.1, Eric Jan Zürcher, a.g.e., s.183

³⁶² Zafer Toprak, Milli İktisat 1908-14, Yurt yayınları, Ankara 1982, s.117, Zürcher, gös.yer

³⁶³ Aynizade Hasan Tahsin, a.g.m., s.4-5

Memlekette açılacak olan fabrikaların yapımında kullanılmak üzere ithalatı gerçekleşecek eşya “dâhili sanayinin temin ve terakkisi için” gümrük vergisinden muaf tutulmuştur³⁶⁴.

Tablo 32’ye göre, gümrük vergisi için Meşrutiyet dönemi bütçelerinde 108.400 milyon kuruş ile 500.000 milyon kuruş arasında gelir tahmininde bulunulmuştur. Dönemin ilk yıllarında tahsilât muhammenata oranla % 100’ün üzerinde gerçekleşmiş, ancak 1327 (1911–12) malî yılı sonrasında gerçekleşen tahsilâtların gelir tahminlerine oranları % 17,6 ile % 91,8 arasında seyretmiştir. Özellikle savaş yılların tekabül eden yıllarda tahsilât miktarlarının çok fazla gerilediğini görüyoruz. Zira Dünya savaşının ilk iki yılındaki tahsilât miktarları sırasıyla % 48,3 ile % 17,6 olmuştur.

Gümrük vergisi gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranlarının, Dünya savaşının öncesinde ortalama % 16 civarında iken, savaş döneminde % 3,2’ye kadar gerilediği görülür.

Vasıtalı vergiler içinde önemli bir yer teşkil eden gümrük vergisi tahsilâtlarının oranları tablo 32’ye göre, % 81,4 ile % 90,5 arasında gerçekleşmiştir. Ayrıca, verginin devletin bütün vergi gelirleri içindeki yeri de önemlidir. Dönem içinde gerçekleşen tahsilâtların, yine aynı yıllar için gerçekleşen toplam tahsilâtlar içindeki yeri, savaşızsız dönemlerde ortalama % 15 iken, savaşlara rastlayan malî yıllarda ise gerileyerek % 3,5 ile % 14 arasında gerçekleştiği görülür.

Tablo 32’de yer alan muhammenat ve tahsilât rakamlarından da açıkça görüldüğü gibi gümrük vergisi gelirleri dönemin savaşlara rastlayan yıllarında ithalat ve ihracat miktarlarının gerilemesine paralel olarak hızla düşmüştür. Özellikle savaşan tüm devletler açısından ticareti sekteye uğratan I.Dünya Savaşı’nın ithalat ve ihracata olumsuz etkileri bu düşüşte etkili olmuştur³⁶⁵. Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri savaş sürecince ticareti devam ettirdiğimiz yegâne devletler olmuştur³⁶⁶.

³⁶⁴ B.O.A., M.V. 138/12, 1328 Ra 5

³⁶⁵ Almanya savaş sürecinde, İsviçre, Hollanda ve İskandinavya gibi tarafsız devletlerle ticareti sürdürdüğünden ithalat-ihracat kalemleri Osmanlı ticareti kadar etkilenmemiştir. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.67

³⁶⁶ Savaş yıllarında yapılan ithalatın % 90’ı Almanya ve Avusturya ile yapılmıştır. Avusturya’nın siparişleri Berlinde Deutsche Bank’taki hesabımıza işlenerek yürütülmüştür. Hesabın tasfiyesi savaş

Tablo 32
Gümrük Vergisi'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Gümrük Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelirlerinin Toplam Bütçe Tahmini Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	379.362.313	-	-	86,1	14,9
1325/1909–10	394.624.400	427.109.847	108,2	15,6	86,6	15,4
1326/1910–11	421.775.200	472.657.079	112,1	16,2	87,6	15,8
1327/1911–12	470.042.500	431.642.602	91,8	16,5	85,9	14,0
1328/1912–13	499.000.000	377.494.156	75,7	16,4	89,1	12,9
1329/1913–14	-	444.346.102	-	-	90,5	14,8
1330/1914–15	500.000.000	241.568.166	48,3	15,3	89,1	9,76
1331/1915–16	444.000.000	78.010.866	17,6	16,5	76,8	3,50
1332/1916–17	311.500.000	42.624.353*	13,6	12,4	81,4	3,53
1333/1917–18	254.100.000	-	-	10,8	-	-
1334/1918–19	108.400.000	-	-	3,2	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

İncelediğimiz dönem öncesi 1301–1323 (1885–1908) yılları arasında 23 yıllık süreçte gümrük rüsumundan elde edilen tahsilât miktarları 187.480.210 kuruş ile 340.552.433 kuruş arasında ve yıllık ortalama 222.940.682 kuruş olarak gerçekleşmiştir³⁶⁷. 1319–23 (1903–8) yılları zarfında 5 yılın ortalama tahsilât miktarı 394.624.400 kuruş olarak gerçekleşmiştir³⁶⁸.

Gümrük vergisi Meşrutiyetin ilanından 1327 yılına kadar istikrarlı bir şekilde artarak devam eden bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. Artışın başlıca nedenleri olarak “memleketin ticaretinde meydana gelen gelişmeler, gümrüklerdeki düzen, özen

sonuna bırakılmıştır. İhracatımız ise bu devletlerin İstanbul’da kurdukları satım alma teşkilatları vasıtasıyla yapılan mübayaalardan sağlanmış ve tedavüle çıkarılan paradan Almanya’ya tahsis edilen miktarlarla ödenmiştir. Bu işlemler Deutsche Bank’ın İstanbul’daki şubesinde tutulmuştur. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.65

³⁶⁷ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.165

³⁶⁸ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 39

ve doğru idare” gösterilmiştir³⁶⁹.

1. İthalat, İhracat ve Transit Vergi Gelirleri

Yukarıda gümrük vergisiyle ilgili olarak dönem içerisinde bütçe tahmini gelirlerini ve tahsilât miktarlarını inceledik. Gümrüklerden elde edilen verginin toplam gelirlerinden ziyade önemli olan diğer bir husus; ithalat, ihracat ve transit vergi gelirlerinin miktarlarının birbirlerine nispetidir. Bu miktarların bilinmesi ülkenin mali gücünün oluşmasında etkili olan iktisadi faaliyetlerin değerlendirilmesi bakımından da ayrıca önemlidir³⁷⁰. Dolayısıyla, gümrük vergisini oluşturan ithalat, ihracat ve transit resmi gelirlerinin ayrı ayrı verildiği aşağıdaki tablo önemlidir.

Tablo 33
1324–1334/1908–1918 Yılları İthalat, İhracat ve Transit Gümrük Vergisi Gelirleri

Yıllar	İthalat (kuruş) /İndeks	İhracat (kuruş) /İndeks	Transit vs. (kuruş) /İndeks
1324/1908–9	357.792.933 100	16.345.055 100	5.224.325 100
1325/1909–10	400.019.798 111	18.366.902 112	8.723.150 166
1326/1910–11	445.849.126 124	18.576.199 113	8.231.754 157
1327/1911–12	404.425.242 112	15.624.712 95	11.592.648 221
1328/1912–13	353.237.834 98	16.361.014 100	7.895.308 151
1329/1913–14	419.538.924 116	16.938.358 103	7.868.820 150
1330/1914–15	225.137.544 62	9.690.160 59	6.740.462 129
1331/1915–16	73.566.877 20	2.736.046 16	1.707.943 32
1332/1916–17	38.138.571*	3.124.788*	155.923*
1333/1917–18	-	-	-
1334/1918–19	-	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Tablo 33’e göre, dönem içerisinde ithalat resmi olarak 73.566 milyon kuruş ile 445.849 milyon kuruş arasında vergi tahsil edilmiştir. Vergi gelirlerinin özellikle Dünya

³⁶⁹ Gös.yer

³⁷⁰ Gümrük vergisi gelir miktarlarını, ülkenin ithalata ve ihracata konu olan malların türü ve miktarları belirler. Osmanlı toplumunun bir tarım toplumu olduğu dikkate alınırsa, ihracata konu olacak malların önemli miktarının tarım ürünleri olduğu görülür. Bu anlamda ihracata konu olan bazı eşyanın türünü ayrıntılı bir şekilde görmek için bkz. “İhracat Heyetince 5 Teşrin-i sani 1333 Tarihinden Gaye-i Şubat 1333 Tarihine Kadar Bazı Eşya İçin Tayin Olunan İhraç Fiyatıyla Bunlardan Alınacak İhraç Rüsumunu Mutazammın Cetveldir.” Ticaret-i Umumiye Mecmuası”, 1/17, 8 Teşrin-i Sani/Kasım 1333/1917, s.271-272

savaşının ilk yılı olan 1330 (1914–15) malî yılından itibaren, azaldığı görülmektedir. Öyle ki 1324 (1908–9) yılını endeks 100 olarak kabul ettiğimizde 1331 (1915–16) malî yılındaki endeksin 20’ye gerilemesi vergi gelirlerindeki azalmayı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durumun nedenlerine yukarıda değinildiğinden tekrar üzerinde durmuyoruz.

İthalat vergisi oranlarının 1914 yılında % 15 ve 1915 yılından sonra da % 30 oranından tahsil edildiği düşünülür ise, tabloda yıllar itibariyle azaldığı görülen vergi gelirlerinin, gerçekte daha da fazla gerilediği söylenebilir³⁷¹.

Tablo 33’e göre, dönem içinde gerçekleşen ihracattan elde edilen vergi gelirlerinin 2.736.046 kuruş ile 18.576.199 kuruş arasında olduğu görülür. Vergi gelir miktarlarındaki azalma süreci ithalat vergisindeki düşüşün gerçekleştiği yıllarla paraleldir. İhracat vergisi için 1324 (1908–9) malî yılı endeksi 100 olduğunda 1331 (1915–16) malî yılı endeksi 16’yı göstermektedir.

Dönemi içinde ithalat ve ihracat vergileri açısından en iyi yılın 1326 (1911–12) malî yılı olduğu söylenebilir. Ancak, ithalat vergisinden elde edilen 445.829.126 kuruşluk verginin 425.758.484 kuruşu bu yıla kadar alınan borçların karşılığı olarak gösterilmiştir³⁷².

1314–1323 (1898–1908) malî yılları zarfında ithalat vergisi gelirlerinin 192.984 milyon kuruştan (1314/1898–99), 318.933 milyon kuruşa (1323/1907–8) kadar, % 165 oranında arttığı³⁷³ görülür³⁷⁴. Aynı yıllar içinde 12.381 milyon kuruş olan ithalat vergisi gelirlerinin 16.326 milyon kuruşa çıktığı ve % 131 arttığı görülür.

Dönem içinde transit resmindeki düşüş adeta Doğu-Batı ticaretinin gerileyişini gösterir bir tablo arz etmektedir. Öyle ki dönem başında ortalama 5–8 milyon kuruşluk

³⁷¹ 1323 (1907–8) öncesinde verginin % 8 nispetinde alındığı da düşünülebilir. Bu durumda dönem sonunda ithalat vergisi miktarlarının ne nispette gerilediği daha iyi anlaşılacaktır.

³⁷² Parvus Efendi, “Türkiye İçin Mali Esaretten Kurtuluş Yolları”, Bilgi Mecmuası, sayı 5, Şubat 1329, s.453. Burada verilen miktara Cezayir-i Bahri Sefid, ve Adalar varidatı dahil değildir.

³⁷³ 1323 yılı ve takip eden yıllarda verginin tahsilât miktarının artışında sebeplerden biri; aynı yılın Haziranından itibaren geçerli olmak üzere ithalat vergisinin % 8’den % 11’e çıkarılmasıdır.

³⁷⁴ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.165

vergi geliri söz konusu iken 1331 (1915–16) yılında bu meblağ 1.707 milyon kuruşa gerilemiştir.

2. Meşrutiyet Dönemi ve Öncesinde Gerçekleşen İthal, İhraç Edilen ve Transit Geçen Malların Değer Olarak Miktarları

Ülkelerin ithalat ve ihracat miktarları şüphesiz ilgili ülkenin mali ve iktisadi gücü, üretim imkânları ve kalkınmışlığıyla ilgili açık ve önemli ipuçları verir. Bu anlamda Osmanlı devletinin dönem öncesine ve döneme ait gerçekleşen ithalat ve ihracat rakamlarını birlikte incelemek bize dönemin ve savaş yıllarının ithalat ve ihracat açısından bulunduğu vaziyeti daha net bir şekilde göstereceği gibi gerçekleşen gümrük vergisi gelirlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Aşağıda verilen tabloda altı asırlık ömre sahip Osmanlı Devletinin son 35 yılına ait ithalat ve ihracat rakamları verilmiştir. 1319 (1903–4) yılına kadar olan bölüm 5'er yıllık ortalamalardan oluşmaktadır.

Buna göre tablo 34'da yer alan ilk 19 yılın ithalat miktarı yıllar itibarıyla 2.018 milyar kuruş ile 2.655 milyar kuruş, 1323–25 (1907–10) yılları arasında 3.143 milyar kuruş ile 3.593 milyar kuruş arasında seyretmiştir. Tabloda yer alan 35 yılın en yüksek ithalat miktarları 1326–1329 (1910–14) zarfından 4.012 milyar kuruş ile 4.184 milyar kuruş arasında olmuştur. 1330 (1914–15) malî yılı ve sonrasında savaş şartlarının ülkeleri kendi kendilerine yetebilmeye zorunlu kılması ve savaş öncesinin ticari ilişkileri sıkı olan ülkelerinin artık karşı saflarda bulunması, ithalat miktarlarında düşüşü kaçınılmaz kılmış ve bu durumun bir neticesi olarak 1331 (1915–16) yılına ait Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen ithalat miktarı 430 milyon kuruşla 35 yılın en düşük ithalat hacmini oluşturmuştur.

Tablo 34'e göre, dönem içerisinde ihracatın ithalatı karşılama oranı genel olarak % 55–60 civarında olmuştur³⁷⁵. Sadece savaşın 1331–1333 (1915–18) yıllarına

³⁷⁵ Bir başka kaynakta, rakamsal olarak ortaya çıkan ithalat ihracat arasındaki açığın gerçekte bu miktarda olmadığını; "...gümrük idareleri ihraç maddelerini kah eski tarifelerde yazılı rayiçlere göre her sene birbirine eş değerde, kah bir sene için takdir olunan ortalama bir rayiçle aksettirmişlerdir. Bu durumu inceleyen Osmanlı Bankası Fransız Ticaret Odası uzmanları, ticari münasebette bulunduğumuz yabancı memleketlerin istatistiklerinden faydalanmayı düşünmüşler ve bunlara göre yaptıkları hesaplara göre,

tekabül eden döneminde oransal olarak, ihracatın ithalatı dengelediği görülse de bu durum aldaticıdır. Zira savaşın en yoğun yaşandığı bu yıllarda öncesine nispetle ithalat miktarları 3/4 oranında gerilemiş ve yıllar itibariyle hayli düşük seyreden ihracat oranlarına yaklaşmıştır. Burada yer alan rakamların değerlendirilmesinde dönem içerisinde Bosna Hersek ve Trablusgarp ve Rumeli bölgelerinin kaybedildiği dikkate alınmalıdır.

Tablo 34
1300–1319 Yılları Arası 5’er Yıllık Ortalamalar ve 1323–1334 Yılları Arası
İthalat ve İhracat Rakamları

Malî Yıllar	İthalat (kuruş)	İhracat (kuruş)	İhracat-İthalat Dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1300-4/1884-89	2.018.142.634	1.248.347.786	-769.794.848	61,9
1305-9/1889-94	2.341.709.059	1.444.278.076	-897.430.983	61,7
1310-14/1894-99	2.321.323.071	1.457.756.511	-863.566.560	62,8
1315-19/1899-04	2.655.264.896	1.672.291.838	-982.973.058	63,0
1323/1907-8	3.476.361.937	1.921.303.173	-1.555.058.764	55,3
1324/1908-9	3.143.223.170	1.843.907.101	-1.299.316.069	58,7
1325/1909-10	3.593.603.816	1.829.928.640	-1.763.675.176	50,9
1326/1910-11	4.012.570.000	2.193.790.000	-1.818.780.000	54,7
1327/1911-12	4.499.070.000	2.471.210.000	-2.027.860.00.0	54,9
1329/1913-14	4.184.000.000	2.160.000.000	-2.024.000.000	51,6
1330/1914-15	2.360.000.000	1.465.000.000	-895.000.000	62,1
1331/1915-16	430.000.000	490.000.000	60.000.000	114,0
1332/1916-17	1.020.000.000	1.230.000.000	210.000.000	120,6
1333/1917-18	1.508.000.000	1.398.000.000	-110.000.000	92,7
1334/1918-19	2.128.000.000	1.489.000.000	-639.000.000	70,0

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 2000, s.164; Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, İstanbul 1330, s.133; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.66

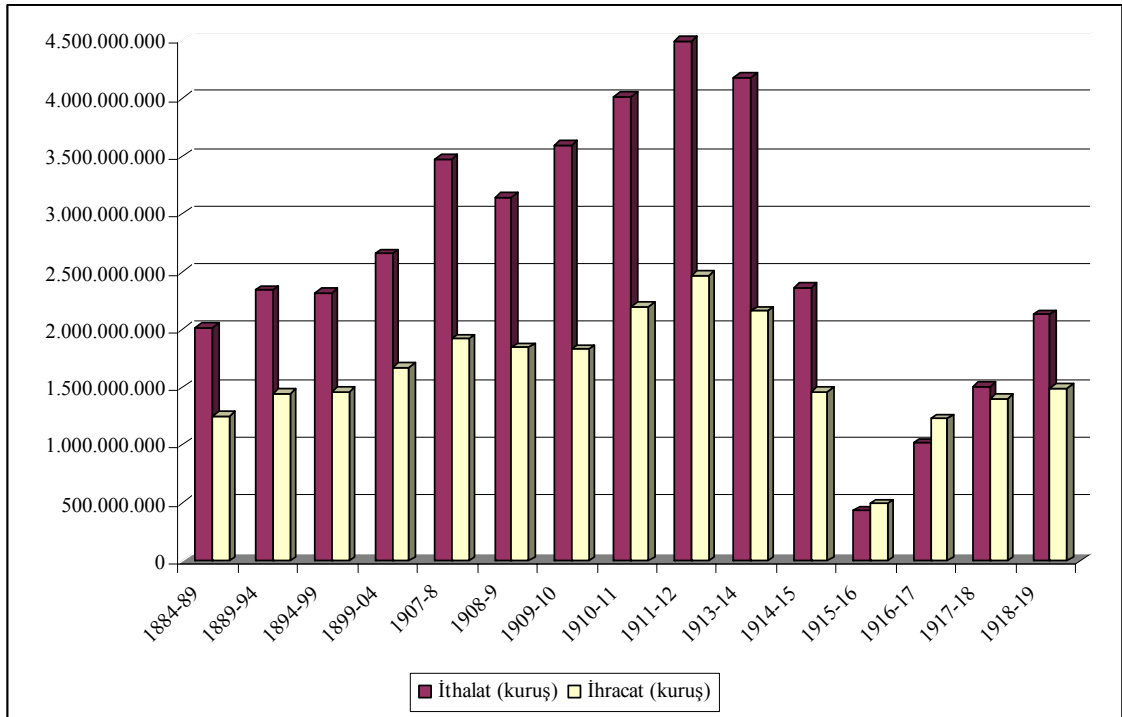
Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamak üzere büyüyen Dünya ticareti içinde Osmanlı Devleti’nin de dış ticaretinin arttığı aşağıda verilen tablodan görülebilmektedir. Dış ticaretin artışına paralel olarak devletin dış ticaret açıkları da

Osmanlı İmparatorluğu dış ticaret açığının hakikatte pek cüzi olması gerektiği neticesine varmışlardır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretinin muazzam açıklar verdiği hakkında yerleşmiş bulunan kanaatin hakikate uymadığı muhakkaktır.”diyerek açıklamaktadır. Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.16

gittikçe artmıştır. Bu açıkların finansmanında dış borçlanmanın önemli bir yer tutmasıyla birlikte, görünmez kalemlerden elde edilen gelirler³⁷⁶ ve özellikle Filistin'e Yahudi göçü sonucu bu bölgeye akan para havaleleri, turizm gelirleri ve göçmen fonları önemli bir yere sahip olmuştur³⁷⁷.

Yukarıdaki tablo 34'te verilen Osmanlı Devleti'nin ithalat ve ihracat rakamlarıyla ilgili seyir aşağıda verilen grafikte daha net bir şekilde görülebilmektedir.

Grafik 5
1884-1919 Yılları Arası İthalat ve İhracat Dengesi

Tablo 34'de yer alan 35 yıllık dönemin 1305-9/1889-94 yıllarına ait 5 yıllık ihracat ortalamasının 1.444.278.076 kuruş iken dönemin son yılı olan 1334 (1918-19)³⁷⁸ mali yılına ait ihracat rakamının 1.489.000.000 kuruş olması, 35 yılın ilk

³⁷⁶ Görünmez kalemleri oluşturan gelirler; deniz ticaretinde navlon gelirleri, diğer ülkelerdeki topraklardan elde edilen kira gelirleri, turizm gelirleri, göçmenlerin getirdikleri fonlar, vergiler, savaş tazminatlarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), s.220-227

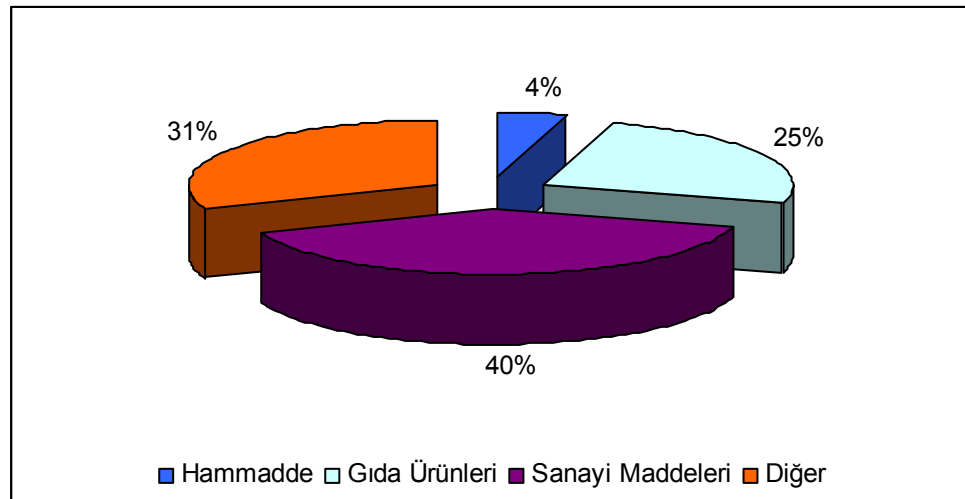
³⁷⁷ Pamuk, a.g.e., s.158

³⁷⁸ 35 yıllık dönem için yapılan ihracat miktarlarıyla ilgili mukayesenin 1334 yılı ile yapılmasının sebeplerini şu şekilde açıklanabilir. 1334 (1918-19) yılının ikinci yarısı barış dönemine denk gelmiştir. Bununla birlikte savaşın son yıllarında Romanya ve Ukrayna'nın ticarete yeniden açılması Osmanlı ekonomisinde ihracatın artış temayülü göstermesine sebep olmuştur.

yıllarıyla son yılı ihracat rakamlarının aşağı yukarı aynı miktarda olduğunu gösterir. Karşılaştırmanın yapıldığı yılın savaş sonu olduğu söylenebilir. Bu durumda 1323–29 (1907–14) yıllarına ait ihracat miktarlarına bakacak olursak, bunlarında nispeten yüksek seyrettiği görülür. Ancak, ithalat-ihracat arasındaki ithalatın lehine makasın açıldığı görülür. Dönem içinde ihracatın ithalata nispetle daha az artması dönem öncesi ve içinde devletin, ithalata bağımlı bir piyasaya sahip olduğunu³⁷⁹ ve ihracatı arttıracak bir üretim yapısına sahip olamadığının göstergesidir. İhraç edilen tarım ürünleri ve hammaddelerin ekonomik değerinin ithal edilen sanayi ürünleriyle boy ölçüşemeyecek durumda olması bu sonucu doğuran temel sebeplerdendir.

1325 (1909–10) Senesi zarfında yapılan ithalata konu olan ürünlerden; hammaddeler için 212.227.881 kuruş, gıda ürünleri için 1.277.513.523 kuruş, sanayi maddeleri için 1.952.028.557 kuruş ithalata konu olan diğer mallar için 1.517.838.551 kuruşa tekabül eden döviz dışarıya gitmiştir.

Grafik 6
1325 (1909–10) Mali Yılında İthal Edilen Malların Değer Olarak Toplam İthalat İçindeki Oranları

Kaynak: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.162

³⁷⁹ Bu bağımlılık memleketin yabancı ülkelere karşı borçlanmasını beraber getirir. Çünkü ithalat –ihracat arasındaki ithalat aleyhine oluşan farkı hazine borçlanarak kapatmak zorunda kalır. Borçlanmayla birlikte sermayesiz kalan ülkede, ecnebi sermayesi boy gösterir ve “teşebbüsat-ı milliyeyde gayrimilli olan eller” boy gösterir. M.C., “İktisadi Siyaset-2”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası”, 2/25, 3 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.4

Grafikte de görüldüğü gibi örnek olarak aldığımız 1325 (1909–10) malî yılında yapılan ithalatın % 39'luk önemli kısmı sanayi ürünleri için, bütün içinde önemsiz bir yeri teşkil eden % 4'lük kısmı ise hammadde ithalatı için gerçekleşmiştir. Oysa sanayileşen Batılı ülkelerde bu oranlar ham madde ithalatının yüksek, sanayi ürünleri ithalatının düşük olduğu bir şekilde meydana gelmekteydi.

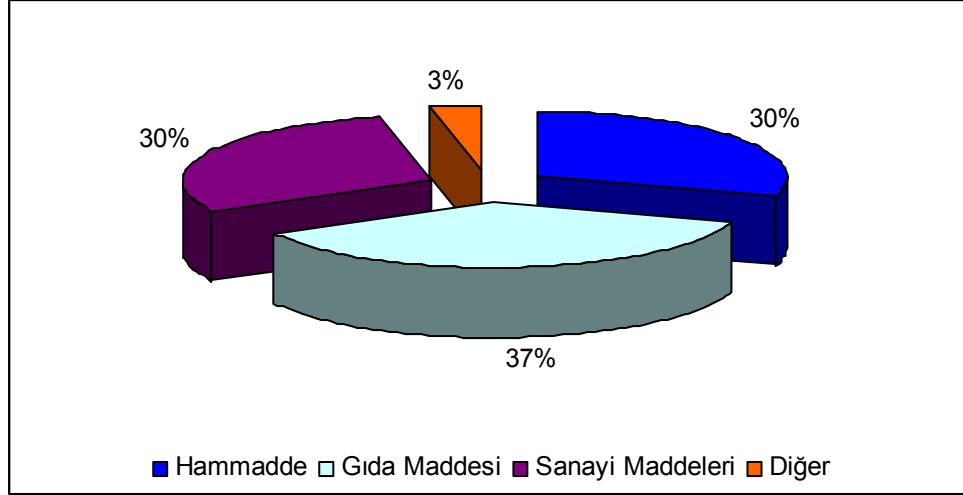
İthalata konu olan malların 1911–1913 itibariyle oranlarına bakacak olursak; gıda maddeleri % 31-38'lik bir arana sahip, çeşitli hammaddeler ve ara mallar % 6–10, her türlü ipek % 4, dokuma mamulleri % 36–38, yatırım malları (demiryolu inşaat malzemesi, araç ve gereçleri) % 8'in altında ve diğer mamul malların % 8–10 olarak gerçekleştiği görülür³⁸⁰. Bu oranlara göre ilgili yıllarda mamul malların toplam ithalat içindeki oranları hayli yüksektir.

1325 (1909–10) yıllarının ithalat rakamlarından sonra ihracata konu olan ürünler ve miktarları; hammadde ihracatı 542.012.495 kuruş, gıda maddesi 685.910.464 kuruş, sanayi maddeleri³⁸¹ 540.850.337 kuruş ve diğer maddeler için 61.155.344 kuruşluk ihracat yapılmıştır. Bu miktarların ihracat toplamı içindeki yeri aşağıda verilen grafikteki gibidir.

³⁸⁰ Şevket Pamuk, “19.yy'da Osmanlı Dış Ticareti”, TCTA, c.3, s.659

³⁸¹ Sanayi ürünleri kaynakta “mevad-ı sınaîye” olarak geçmekte ve ayrıntısı hakkında bilgi verilmemektedir. Bu maddelerin işlenmiş mamul hale gelmiş sanayi ürünleri olmadığı açıktır.

Grafik 7
1325 (1909-10) Mali Yılı İtibariyle İhraç Edilen Malların Değer olarak Toplam İhracat İçindeki Oranları

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.162

Grafikte de görüldüğü gibi 1325 (1909/10) malî yılında ihraç edilen malların % 37'yle en önemli kısmını gıda ürünleri oluşturmaktadır. Sanayi ürünlerinin ihracattan aldığı pay % 30, ham madde ihracatının payı ise % 30 olarak gerçekleşmiştir.

İhracata konu olan malların ağırlık oranları 1911–13 yılları itibariyle bir başka kaynağa göre şu şekildedir. Gıda maddeleri % 33–35, hammaddeler % 56–58, yarı mamul mallar (işlenmiş deri vb.) % 2–3 ve mamul mallar (çoğunluğu yünlü halı kilim vb.) % 6–7 olmuştur³⁸².

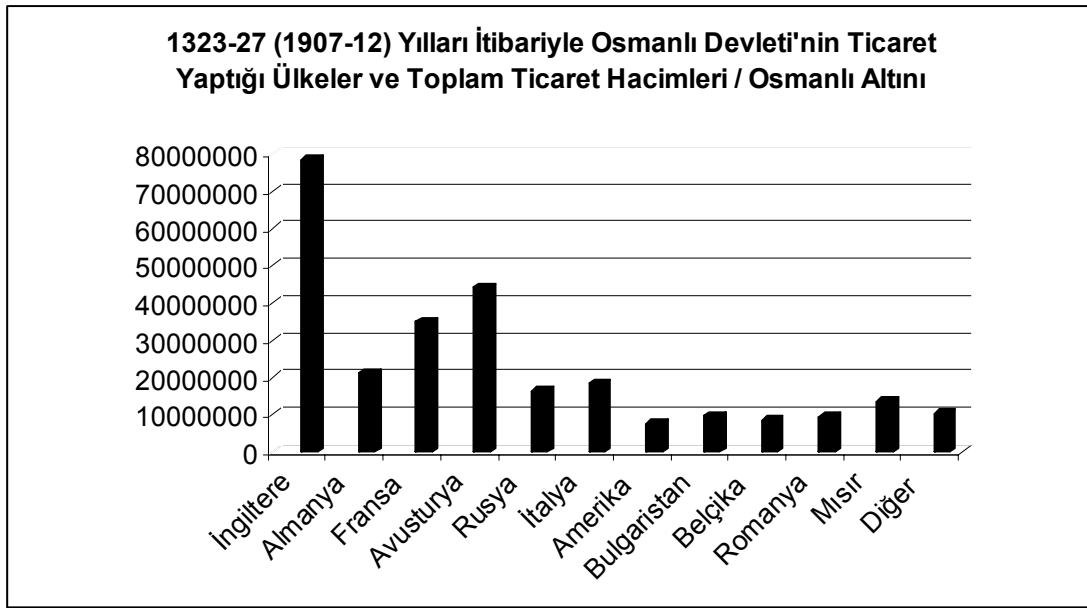
Bu durumda, İncelediğimiz dönemde Osmanlı ekonomisi büyük oranda hammadde ve gıda ürünleri ihraç eden ve sanayi ürünleri ithal eden bir ticaret ve yapıya sahiptir.

1323–27 (1907–12) malî yılları itibariyle Osmanlı Devleti'nin ithalat ve ihracatında ticaret hacmine göre önde gelen başlıca ülkelerin 5 yıllık ticaret toplamaları şu şekildedir; İngiltere 78.472.200 Osmanlı Altını, Avusturya 44.114.000 Osmanlı

³⁸² Şevket Pamuk, “19.yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, TCTA, c.3, s.658. Pamuk verdiği istatistiklerin kaynağını Osmanlı Devleti’yle ticari ilişkileri olan devletlerin ticaret istatistikleri olarak göstermekte. Nedenini ise Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin eksiklikler içermesine bağlamaktadır.

Altını, Fransa 38.482.800 Osmanlı Altını, Almanya 21.066.300 Osmanlı Altını, , İtalya 18.401.400 Osmanlı Altını, Rusya 16.401.900 Osmanlı Altını, Mısır 13.431.000 Osmanlı Altını, Bulgaristan 9.572.000 Osmanlı Altını, Romanya 9.298.800 Osmanlı Altını, Belçika 8.532.800 Osmanlı Altını ve Amerika 7.644.000 Osmanlı Altınıdır³⁸³. Bu ülkeler ve gerçekleşen ticaret hacimleri ayrıca bir grafik olarak aşağıda verilmiştir.

Grafik 8
1323–27 (1907–12) Yılları İtibariyle Osmanlı Devleti’nin Ticaret Yaptığı Ülkeler ve Toplam Ticaret Hacimleri /Osmanlı Altını

Kaynak: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, 1327, İstanbul 1330, s.130–131

D. Rüsum-ı Bahriye

Rüsum-ı Bahriye; gemilerin boğazlardan geçişlerinde, limanlara girişlerinde, limanlar arası seyahatlerinde tahsil olunan bir vergidir. Bu vergi; ruhsatiye, izn-i sefîne, seyrü sefain, liman rüsumu ve fenerler gibi çeşitli isimler altında tarh ve tahsil olunmaktaydı.

³⁸³ 1878–1913 yılları zarfında Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleriyle yaptığı ticaretin miktar ve oranları için ayrıca bkz. Rifat Önsöy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871–1914), Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s.111 vd.

Ruhsatiye ve İzin-i sefine: Boğazlardan geçen gemilerden alınan ferman harçlarıdır. Miktarları devletlerle yapılan antlaşmalara göre tespit edilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi başları itibariyle gemilerden taşıdıkları ülke sancaklarına göre alınan harçlar şu şekilde olmuştur.

Ülkeler	Vapur/ Kuruş	Yelkenli /Kuruş
İngiltere	22	13
Fransa	14	14
Almanya	17	17
Rusya	13	13
Avusturya	15	15
İsveç	18	18
Danimarka	18	18
Belçika	16	16
Felemenk	18	18
İspanya	18	18
Amerika	16	16
Romanya	16	16
Karadağ	16	16

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.169

Bu vergiden gelen hâsılâtın yıllık ortalaması 250 bin kuruş civarlarındadır. Bu hâsılât asırlardır divan-ı hümayun kaleminde istihdam edilen memurlara dağıtıldı. Meşrutiyet ile beraber gelen sistem değişikliği ve 1325 yılı bütçesiyle birlikte zikredilen memurlar maaşa bağlanmış ve izn-i sefine varidatı hazineye eklenmiştir. Seyr-u sefain ve liman vergileri olarak gemilerinden; müruriye³⁸⁴, şehriye³⁸⁵, manifesto resmleri³⁸⁶,

³⁸⁴ Müruriye resmi, Osmanlı gemilerinin bir limandan diğer bir limana hareketinde verilen tezkiredir. Körfez dâhilinde sefer için tonilato başına 1 kuruş, farklı bölgelere sefer için 20 para, her limanda yenilenmek üzere tezkire resmi ve müruriye tezkiresinin değiştirilmesi için 5 kuruş vize harcı alınır.

³⁸⁵ Liman dâhilinde işleyen kayıklardan tezkire karşılığında bir tona kadar beş, iki buçuk tona kadar on ve daha büyüklerinden on beş kuruş olarak alınan vergidir.

³⁸⁶ Osmanlı gemileri yükünü çıkarmak üzere her hangi bir iskeleye yaklaştığında, gümrükçe yapılacak işlemlerin icrasında esas olmak üzere kaptanların liman idarelerinde düzenlenmesi gereken ve kaptanın ifadesine nazaran gemisinde ne tür bir yük ve ne miktarda olduğuna dair liman idaresi tarafından alınan tasdikli bir beyanname olup adı “manifesto”dur. Gemilerin istiap hacimlerine göre alınan manifesto vergisi aşağıdaki gibidir.

Beş ila on beş tonluk gemilerden	10 kuruş
Onatlı ila yirmi beş tonluk gemilerden	15 kuruş
Yirmi altı ila elli tonluk gemilerden	20 kuruş
Elli bir ve fazlası tonluk gemilerden	30 kuruş

Dersaadet'teki gemiler için tezkire³⁸⁷, fener dubası³⁸⁸ isimleriyle çeşitli vergiler alınmaktaydı³⁸⁹.

Mürur tezkireleri ve manifesto harçları 1327 (1911–12) malî yılı bütçesinde yer alan muvazene-i maliye kanunun 16.maddesine göre “Memalik-i Osmaniye limanlarının birinden diğerine seyrüsefer eden sefain-i ticariye-i Osmananiye’ye liman daireleri canibinden ita kılınan mürur tezkireleriyle manifestolar meccanen ita ve vize muamelatı meccanen icra olunacaktır” denilerek ücretsiz düzenlenmeye başlanmıştır³⁹⁰.

Fenerler vergisinin “Bahriye Rüşumu” içindeki miktarı yıllar itibariyle liman ve seyrü sefain rüşumundan daha fazla olmuştur. Meşrutiyet dönemi ve öncesinde fenerler vergisi olarak ortalama 8–11 milyon kuruşluk tahsilât yapılır iken liman ve seyr-ü sefain vergisi için 3–4 milyon kuruşluk tahsilâtlar yapılmaktaydı.

Rüşum-ı bahriyeden hazinenin elde ettiği gelir miktarı şüphesiz Osmanlı ülkesinin sahip olduğu ticaret filosunun geldiği seviyeyle doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda 1890 tarihinde 18.060 tonluk 29 buharlı gemiden oluşan ticaret filosu, 1900 yılında 47.424 tonluk 79 buharlı gemiye, 1911’de toplam 66.868 tonluk 120 adet buharlı gemiye ulaşmıştır. Aynı yıllar itibariyle sırasıyla, sahip olunan yelkenli gemilerin adetleri 277, 1380 ve 923 adetten oluşmaktaydı³⁹¹.

Liman ve Fenerler vergisinden oluşan “rüşum-ı bahriye”nin incelediğimiz dönem içerisinde bütçelerde yer alan gelir tahminleri tablo 35’e göre, yıllar itibariyle 1.200 milyon kuruş ile 16.155 milyon kuruş arasında olmuştur. Vergi için bütçelere

³⁸⁷ Tezkire, Dersaadet limanına girecek gemilerin ödediği bir vergidir. İstanbul limanı haricindeki limanlar içinde farklı tarifeler ile liman rüşumu adı altında gemilerin tonlatosuna göre vergi alınmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Adurrahman Vefik, a.g.e., s.672–673

³⁸⁸ Fenerler vergisi Osmanlı limanlarına girecek Osmanlı ve yabancı gemilerinden sahillerdeki fenerlerin gece aydınlatılması hizmetine karşılık alınan bir vergidir. Fenerlerin inşa ve işletilmesi 1277 yılında 20 sene süreyle imtiyaz ile bir şirkete verilmişti. Önceleri şirket gayrisafi gelirin %78’ini idarenin masrafları karşılığı olarak kendine, %22’sini devlete ödeyecekti. Dönem içerisinde devletin hissesi değişikliklere uğramış nihayet 1909 yılı itibariyle 7/16 olarak tespit edilmiştir.

³⁸⁹ Bahriye Rüşumu adı altında alanın bütün vergilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Adurrahman Vefik, a.g.e., s.671 vd. ; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.169 vd.

³⁹⁰ “1327 Senesi Muvazene-i Maliye Kanunu”, Devlet-i Osmaniye’nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1327

³⁹¹ 1911 yılı itibariyle İngiltere’ye ait gemilerin sayısı, 4744, Yunanistan’ın 2762 ve Rusya’nın 962 adet gemiden oluşmaktadır. Ahmed Hamdi (Başar), "Ticaret-i Bahriyemiz", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/15, (16 Teşrin-i evvel/Ekim 1333/1917), s. 238

yansıyan gelir azalması özellikle 1329 (1913–14) yılından sonra başlamış dönemin son yılları olan 1333–34 (1917–19) yıllarında en dip noktaya 1.200 milyon kuruşa gerilemiştir. Buna paralel verginin toplam bütçe gelirlerine oranları dönem içinde % 0,04 ile % 0,64 arasında ve dönem başından sonuna doğru azalan bir şekilde seyretnmiştir.

Tablo 35'e göre, vergi tahsilâtlarının bütçe tahmini gelirlerine oranlarının azaldığı yıl 1328 (1912–13) yılı ve bu yılı takip eden yıllar olmuştur. 1326 (1911–12) malî yılında tahmin olunan gelire nispetle % 100'ün üzerine çıkan tahsilât miktarlarının 1330 (1914–15) malî yılına gelindiğinde % 28,5'e gerilediği görülür.

Dönem içerisinde bahriye vergisi için gerçekleşen tahsilâtlar tabloya göre, 2.321 milyon kuruş ile 15.831 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilât miktarlarındaki azalmalar vergi için bütçelerde yer alan gelir tahminlerindeki azalmaların başladığı yıllarla paralellik arz eder.

Tablo 35
Rüsum-ı Bahriye Vergisi'nin* 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilatları ve Gerçekleşme Oranları, Toplam Gelirlere Oranı, Tahsilatın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilatlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Rüsum-ı Bahriye Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin Bütçelerdeki Toplam Gelirlere Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtının Toplam Tahsilâtlar İçerisindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	15.831.165	-	-	3,59	0,61
1325/1909–10	16.155.400	15.818.895	97,92	0,64	3,21	0,57
1326/1910–11	14.842.400	15.171.952	102,22	0,57	2,81	0,51
1327/1911–12	14.812.000	13.849.541	93,50	0,52	2,76	0,45
1328/1912–13	14.812.000	9.250.600	62,45	0,48	2,18	0,31
1329/1913–14	-	2.321.560	-	-	0,47	0,08
1330/1914–15	11.000.000	3.134.554	28,50	0,34	1,16	0,13
1331/1915–16	10.500.000	7.179.097	68,37	0,39	7,07	0,32
1332/1916–17	8.800.000	526.415*	5,98	0,35	3,59	0,61
1333/1917–18	1.300.000	-	-	0,06	-	-
1334/1918–19	1.200.000	-	-	0,04	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*Rüsum-ı Bahriye Vergisi tahsilâtı liman (seyr-u sefain) ve fenerler vergisinden oluşmaktadır.

**İlk altı aylık tahsilât

Verginin vasıtalı vergiler içindeki yerinin dönem içinde % 0,47 ile % 3,59 arasında seyrettiği görülür. Bununla birlikte verginin toplam tahsilâtlar içindeki yeri % 0,08 ile % 0,61 arasında olmuştur.

Bahriye vergisindeki azalmayı gümrük vergisiyle ilişkili değerlendirmekte fayda vardır. Zira vergi gelirlerinin çoğu yabancı bandıralı ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarına mal taşınması ya da bu limanlardan mal götürmesi şeklinde cereyan etmiştir. Kısaca bu vergi ithalat, ihracat ve transit ticaretle doğrudan ilişkili bir vergidir. Bahriye vergisindeki düşüşleri değerlendirmek anlamak için yukarıda gümrük vergisiyle ilgili bilgileri tabloları ve grafikleri dikkate almak ayrıca gereklidir.

İncelediğimiz dönem öncesinde bahriye vergisi için 1310 (1894–5) malî yılı ile 1323 (1907–8) malî yılı arasında tahsilâtlar 9.081.721 kuruş ile 16.055.574 kuruş arasında, yıllar içinde artan seyirde ve yıllık ortalama 13.119.480 kuruş olmuştur³⁹².

E. Rüsum-ı Sıhhiye-i Hayvaniye

Rüsum-ı sıhhiye-i hayvaniye; hayvanların ve hayvansal mamullerin, sınırlarda tespit edilen giriş ve çıkış yerlerinde ya da tahsis olunan iskelelerden ithal ve ihraç oldukları esnada sıhhiye memurları tarafından muayeneleri için alınan vergidir³⁹³.

Bu vergi hakkında ilk defa Hüdavendigâr vilayetinde uygulanmak üzere 14 Kânunuevvel 1308 (26 Aralık 1892) tarihinde zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye için geçici bir talimatname kaleme alınmıştır. Bu talimatnameye göre hayvanlardan alınan vergiler şu şekilde olmuştur.

³⁹² Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.Sene, İstanbul 1329, s.120

³⁹³ Daha geniş bilgi için bkz. Morawitz, Türkiye Maliyesi, s.180–181

Kuruş	Para	Sürüler hariç hayvan başına
2		Beygir, ester ve merkep
1	20	Koşu öküzü ve manda
1		Dana ve boğa
0	5	Koyun, kuzu, keçi, oğlak
3		Canavar, kelebek
40		Elli baştan fazla sığır ve manda sürüsü
60		Yüz baştan fazla sığır ve manda sürüsü
100		İki yüz baştan fazla sığır ve manda sürüsü

Kaynak: Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s.680; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.179

Ayrıca hayvan ürünlerinden, boynuz, tırnak, yün, tiftik, kıl çuvallarının her birinden 1 kuruş, derilerin kıyyesinden 5 para, derinin miktarı 100 kıyyeyi geçerse her kilodan 2 para vergi alınmıştır. Hayvan ve hayvan ürünleri ithalatı ve ihracatı esnasında bu vergiler alınarak baytar müfettişleri tarafından muayene edilirdi. Bu muayeneye karşılık alınan vergiyle birlikte ruhsatiye şahadet nameleri ücretsiz olarak verilirdi.

İskelelerde alınan tedbirlere rağmen salgın hastalıkların yine de zaman zaman baş gösterdiği olurdu. 1310 (1892–93) yılında Çatalca sancağında salgın hayvan hastalıkları görülünce, 23 Mart 1314 (4 Nisan 1898) yılında çıkarılan bir irade-i seniyye ile baytar mektebinden mezun olacak memurların derhal; özellikle İstanbul çevresi, Hüdavendigâr, Edirne, Beyrut ve Suriye vilayetleri, ayrıca İzmit Sancağında görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.

Tablo 36'ya göre, rüsum-ı sıhhiye-i hayvaniye vergisi gelirleri dönem bütçelerinde 400 bin kuruş ile 2.479 milyon kuruş arasında tahmin olunmuştur. Bütçede yer alan vergi kalemlerinin 1329 (1913–14) malî yılı ve sonrası miktarlarında, dönemin vergi açısından en iyi yıllarına göre, ortalama % 80 oranında düşüşler görülmüştür. Bu vergi ithalat ve ihracat esnasında gümrüklerde tarh ve tahsil edilmekteydi. Ticari boyutu öne çıkan bu vergi gelirlerinin savaş dönemlerinde düşüşü elbette kaçınılmazdı.

Verilen tabloya göre, vergi tahsilâtlarının gelir tahminlerine oranla gerçekleşme nispeti % 32 ile % 146 oranlarında olmuştur. Dönemin en düşük tahsilât oranı % 32 ile 1328 (1912–13) yılında gerçekleşmiştir.

Verginin dönem içinde bütçelerde yer alan toplam tahmini gelirler içindeki yeri tablo 36'ya göre, % 0,02 ile % 0,08 arasında olduğu görülür. Vasıtasız vergiler içindeki yeri % 0,17 ile % 1,12 arasında olmuştur. Verginin toplam bütçe tahsilâtlarına oranları ise % 0,01 ile % 0,05 arasında gerçekleşmiştir.

1325 (1909–10) yılında 3.043.557 baş hayvan ve 32.889.131 kilo hayvan ürünü için vergi tahsil olunmuştur³⁹⁴. Verginin tahakkuk ettiği başlıca bölgeler tahakkuk miktarının yüksekliğine göre; İstanbul, Edirne, Beyrut, Aydın, Basra, Kal'i Sultaniye (Çanakkale) Halep ve Trabzon vilayetleridir.

Tablo 36
Rüsum-ı Sıhhiye-i Hayvaniye'nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Verginin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Rüsum-ı Sıhhiye-i Hayvaniye İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçerisinde ki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilât ları İçerisinde ki Oranı (%)
1324/1908–9	-	1.411.089	-	-	0,32	0,05
1325/1909–10	1.932.800	1.844.386	95,4	0,08	0,37	0,07
1326/1910–11	2.052.900	1.695.576	82,5	0,08	0,31	0,06
1327/1911–12	1.877.700	1.149.341	61,2	0,07	0,23	0,04
1328/1912–13	2.479.400	793.429	32,0	0,08	0,19	0,03
1329/1913–14	-	856.421		-	0,17	0,03
1330/1914–15	900.000	1.141.330	126	0,03	0,42	0,05
1331/1915–16	800.000	520.170	65,0	0,03	0,51	0,02
1332/1916–17	400.000	584.366*	146	0,02	1,12	0,05
1333/1917–18	400.000	-	-	0,02	-	-
1334/1918–19	750.000	-	-	0,02	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*ilk altı aylık tahsilât

Dönem öncesinde verginin tahsil edilmeye başlandığı 1314 (1898–99) malî yılından 1323 (1907–8) malî yılına kadar tahsilâtların 381.379 kuruş ile 2.148.022 kuruş

³⁹⁴ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 181

arasında seyreden miktarlarda ve yıllık ortalama 1.392.135 kuruş olarak gerçekleştiği görülür³⁹⁵.

F. Saydiye Rüsümü

Saydiye Vergisi; gerek arazi orman ve koruluk dâhilinde gerekse deniz ve nehirlerde avlanmak için verilen ruhsat tezkireleri yoluyla ve gerekse ticaret için avlanan deniz hayvanlarından bir oran dâhilinde ve avlanan vahşi hayvanların pazaryerlerinde satılan deri ve postlarının rayiç kıymetleri üzerinden alınan bir vergi çeşididir. Sayd-i bahri ve sayd-ı berri olarak iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi deniz ürünleriyle ilgili vergi iken, diğeri kara hayvanlarıyla ilgilidir.

Dönem itibarıyla ahkâmı geçerli olan nizamname; 18 Safer 1299 (9 Ocak 1882) tarihli zabıta-i saydiye nizamnamesidir³⁹⁶. Bu nizamnamenin bazı maddeleri şu şekildedir;

- Tezkire için on kuruş alınır. Geçerliliği bir yıldır.
- Denizlerden, büyük göllerden, denize dökülen büyük nehirlerden tutulan balıklarla diğeri deniz mahsulâtı kıymetinden yüzde yirmi, nehirler ve küçük göllerde tutulan tatlı su balıklarından yüzde on vergi alınır.
- Av mahsulü her yerin balıkhanesinde, müzayede ile satılır. Vergi tahakkuku satış fiyatı üzerinden hesap edilir.
- Süngercilerin dalgıç kayıklarından onar, zıpkın kayıklarından dörder, tarak kayıklarından üçer, mercan kayıklarından on iki tonluğa kadar onar, ondan büyüklerinden yirmişer Osmanlı lirası tezkire vergisi alınır.
- Fenni usulle göl ve nehirlerde yetiştirilen balıklardan on sene için % 10 vergi alınır.
- Kara avları için tezkire alabilme yaşı 18'dir.

³⁹⁵ İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, İstanbul 1330, s.148

³⁹⁶ Abdurrahman Vefik, a.g.e., s.685

- Kara av tezkiresi Dersaâdet'te ve büyük şehirlerde kırk, vilayet merkezlerinde yirmi, liva ve kaza dâhilindeki yerlerde on kuruştur³⁹⁷. Vergi gelirlerini yarısı belediyelere aittir. 1330 (1914–15) yılında 7744, 1331 yılında ise 1973 kişiye av tezkiresi verilmiştir. Bu tezkirelerden elde edilen harç verilen yıl sarasına göre 118.700 kuruş ve 29.600 kuruş olmuştur³⁹⁸.

- Av mevsimi haricinde avlanmak yasaktır. Cezası bir altından beş altına kadardır.

- Kara avını meslek edinenler temettü vergisine tabidir.

Galata bankerleri mukuvelenamesiyle Dersaadet ve civarı saydiye gelirleri, rüsum-ı sitte idaresine devrolunmuş ancak bu gelirler daha sonra Muharrem kararnamesiyle Duyun-i Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır. Yine takip eden dönemde 1304 (1888) tarihinde Doyçebank ile akdedilen altmış milyon franklık “sayd-ı mahi borçlanması”nın karşılığı olmak üzere daha önce vergisi düyun idaresine verilmeyen bölgelerin av gelirleri de bu idareye bırakılmıştır³⁹⁹.

Saydiye vergisi için dönem bütçelerinde tabloda verilen yıllar zarfında yer alan gelir tahminlerinin 7 milyon kuruş ile 19.953 milyon kuruş arasında olduğu görülür. Bütçelere göre gelir tahminlerinin düştüğü dönem 1330–1334 (1914–1919) yıllarıdır. Bütçelerde yer alan gelir tahminlerine nispetle gerçekleşen tahsilâtlar ise 8.463 milyon kuruş ile 19.112 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilât miktarlarının ve dolayısıyla tahsilâtların bütçelerde yer alan tahmini gelirlere oranlarının gerilediği yıllar 1328 (1912–13) malî yılı ve takip eden yıllara rastlar.

Verginin bütçelerde tahmin olunan toplam gelirlere oranları % 0,29 ile % 0,70 arasında seyrettiği görülür.

Verilen tablo 37'e göre, saydiye vergisinin vasıtalı vergiler içinde sahip olduğu oran % 3,20 ile % 8,34 oranlarında ve incelediğimiz dönemin son yıllarına doğru artan bir şekilde seyrettiği görülür.

³⁹⁷ Bu madde vergi oranlarında yapılan değişikliklerle 1307 yılında eklenmiştir

³⁹⁸ “Memleketimizde Harp Esnasında İstihsalat-ı Maiye”, İktisadiyat Mecmuası, 2/50, 21 Mart 1333, s.5

³⁹⁹ Abdurrahman Vevfik, Tekâlif Kavaidi, s.688

Tabloya göre verginin ilgili yıllar içinde gerçekleşen tahsilâtlar içindeki oranları % 0,38 ile % 67 arasında olmuştur.

Saydiye resmi içinde deniz avlanma vergisinin oranı kara avlanma vergisinden hayli fazladır. Mesela, 1321 (1905–6) malî yılına ait sayd-ı bahri (deniz av vergisi) tahsilâtı 11.538 milyon kuruş iken aynı yılın sayd-ı berri (kara av vergisi) tahsilâtı 462 bin kuruş olmuştur⁴⁰⁰. 1330 ve 1331 yıllarına ait balık avı vergisi tahsilâtı sırasıyla 11.464.500 kuruş ve 7.960.100 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu miktarlar saydiye vergisi tahsilât miktarının neredeyse tamamını oluşturur. 1330 yılı sayd-ı bahri vergisinin kaynağı olan balık vs. miktarı 13.905.945 kilo, 1331 yılında ise 10.816.878 kilo olmuştur⁴⁰¹.

Tablo 37
Rüsum-ı Saydiye’nin 1324–1334/1908–1918 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Rüsum-ı Saydiye-i Berriye ve Bahriye İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Vergi Gelirleri nin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Vasıtalı Vergiler Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	15.964.145	-	-	3,62	0,62
1325/1909–10	13.534.100	18.453.094	136,3	0,53	3,74	0,67
1326/1910–11	15.394.900	17.257.858	112,1	0,59	3,20	0,58
1327/1911–12	19.953.000	19.112.244	95,8	0,70	3,80	0,62
1328/1912–13	19.953.000	16.607.210	83,2	0,65	3,92	0,57
1329/1913–14	-	17.090.143	-	-	3,48	0,57
1330/1914–15	15.358.000	12.544.817	81,7	0,47	4,63	0,51
1331/1915–16	12.000.000	8.463.073	70,5	0,45	8,34	0,38
1332/1916–17	8.000.000	4.701.214*	58,8	0,32	8,98	0,39
1333/1917–18	7.000.000	-	-	0,30	-	-
1334/1918–19	10.000.000	-	-	0,29	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Saydiye rüsumunun, savaşlarla yoğrulan Meşrutiyet Dönemi’nin son yıllarına doğru vasıtasız vergiler içindeki yerinin artması, toplam tahsilâtlar içindeki yerini diğer vergilere göre

⁴⁰⁰ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2. Sene, 1326, İstanbul 1329, s.132

⁴⁰¹ “Memleketimizde Harp Esnasında İstihsalat-ı Maiye”, İktisadiyat Mecmuası, 2/50, 21 Mart 1333, s.4

daha fazla koruması ve tahsilât miktarlarında yine diğer vergi gelirlerine nispetle daha az gerileme olması, bu verginin, gelirleri bakımından savaş şartlarından diğer vergi kalemlerine nispeten daha az etkilendiğini göstermektedir.

Dönem öncesinde kara ve deniz av vergilerinden elde edilen tahsilât miktarları 1303–1323 (1887–1908) yılları itibariyle 4.109.444 kuruş ile 14.962.168 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Yıldan yıla artarak devam eden saydiye rüsumundan hazinenin elde ettiği yıllık ortalama tahsilât miktarı 9.607.827 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁴⁰².

IV. İNHİSARLAR (TEKELLER)

Bu günkü deyimıyla tekeller, devletin kontrolü altında olan gelirlerdir. İnhisarlar, Osmanlı Devleti’nin diğer gelirlerinin aksine tekeli elinde tuttuğu yegâne bütçe gelir kalemleridir. Tuz, tütün, tömbeki, barut, meskûkât, posta ve telgraf idareleri ve gelirleri devletin inhisarı altındadır. Ancak, yeni tesis edilmek istenen petrol inhisarından hazinenin yılda 800.000 liradan fazla gelir elde etmesi mümkün iken, “düvel-i muazzama”nın buna razı olmaması devletin elini kolunu bağlayan bir durumdur⁴⁰³. Aşağıda verilen tabloda bu gelir kalemlerinin toplu bir değerlendirmesi verilmiştir. Daha sonra bu vergi türleri tek tek incelenecektir.

Bütçe kalemleri içinde önemli bir yere sahip olan “inhisarlar” için meşrutiyet dönemi bütçelerinde yer alan gelir tahminlerinin, Verilen tablo 38’e göre, 1324 (1908–9) malî yılında 278.211 milyon kuruş iken dönemin son yılı 1334 (1918–19) malî yılında artarak 602.029 milyon kuruşa çıktığı görülür. Diğer yılların gelir tahminleri verilen bu iki miktar arasında olduğu görülür

Aynı tabloya göre, dönem içinde gerçekleşen tahsilâtlar 268.799.520 kuruş ile 362.952.874 kuruş arasında olmuştur. Şu ana kadar incelediğimiz vergilerin aksine dönem itibariyle inhisarlardan elde edilen tahsilâtların yıllar içinde çok az gerildiği görülmektedir. Öyle ki, dönemin inhisarlar açısından en fazla tahsilât getiren yılı 1327 (1911–12) malî yılı ve tahsilât miktarı 362 milyon kuruş iken en kötü yılı 1331 (1915–

⁴⁰² İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, İstanbul 1330, s.106

⁴⁰³ Mehmed Cavid, “1327 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası-Esbab-ı Mucibe Layihısından Mâbâd”, U.İ.İ.M., ikinci sene, 3.cilt, no: 12/24, s.1144

16) malî yılı tahsilât miktarı 268 milyon kuruş olmuştur. Dönem içinde tahsilât miktarları için en verimli yıl ile en düşük yıl arasındaki fark % 25,9 olmuştur.

Öngörülen gelire nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranlarının % 88 ile % 104 arasında olduğu görülür.

Tablo 38'e göre, bütçelerde yer alan toplam gelir tahminleri içindeki inhisarların yeri % 11 ile % 21 arasında ve dönem sonuna doğru artan bir şekilde olmuştur. Bütçelerde yer alan diğer gelirlerin aksine inhisarların yıllar içinde bütçe gelirleri içindeki yerinin artmış olduğu görülüyor. Diğer bir ifadeyle diğer gelirlerdeki azalmalardan kaynaklanan boşluğun inhisarlardan meydana gelen gelirler tarafından doldurulduğu söylenebilir.

Tablo 38
İnhisarların Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranları (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan İnhisar Gelirleri (kuruş)	Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	İnhisarların Bütçe Gelir Tahminleri nin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)
1324/1908-9	278.211.032	289.795.226	104	11,8	11,2
1325/1909-10	303.202.700	309.141.934	102	12,0	11,2
1326/1910-11	334.126.400	333.407.925	99,8	12,8	11,2
1327/1911-12	343.808.000	362.952.874	105	12,1	11,8
1328/1912-13	344.737.300	320.703.734	93,0	11,3	11,0
1329/1913-14	-	288.149.495	-	-	9,6
1330/1914-15	315.173.000	277.481.475	88,0	9,67	11,2
1331/1915-16	298.190.595	268.799.520	90,1	11,1	12,1
1332/1916-17	364.679.995	159.438.476*	43,7	14,6	13,2
1333/1917-18	494.449.595	-	-	21,0	-
1334/1918-19**	602.029.500	-	-	17,7	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

**1334 Yılı Bütçesinde yer alan miktar “meskûkât” inhisarı gelirleri ile birlikte 5.000.000 kuruşluk “tedavülde nukud pulları” inhisarını da içermektedir.

İnhisarlar için bütçelerde yer alan tahmini gelirlerin toplam bütçe gelirleri içindeki oranının dönem sonuna doğru artış gösterdiği oranlarda olmasa da tahsilâtların

toplam tahsilâtlar içindeki yerinin de dönem sonuna doğru artışı görülmektedir. Aynı tabloya göre, dönem başında 1324 (1908–9) mali yılında inhisarların yıllar itibariyle tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlara oranı % 11,2 iken dönemin son yıllarından 1332 (1916–17) malî yılında, Dünya savaşının ortasına rastlamasına rağmen, bu oran % 13,2 olmuştur.

A.Tuz İnhisarı

Osmanlı coğrafyasında doğal kaynakların en fazla ihmal edilenlerinden birisi de tuzlalar ve tuz madenleri olmuştur. Kaynaklar hakkıyla işletilecek olsa mevcut varidatın beş mislini elde etmek mümkündür. 20.y.y. başlarında birçoğu işletilmemesine rağmen, işletilebilen tuz madenlerinde üretim ortalaması 250–260 milyon kg civarında olmuştur⁴⁰⁴.

Devlet asırlarca tuz kaynaklarına maden muamelesi icra etmiş ve tuz hâsılatından maden hâsılatında olduğu gibi beşte bir oranında vergi almıştır.

9 Ramazan 1278 (28 Şubat 1863) yılında neşrolunan tuz talimatı gereğince tuz hâsılatı, hükümetçe inhisar altına alınıp ithalatı yasaklanmış⁴⁰⁵ ve gelirleri bu dönemde tedavülde bulunan kaimenin kaldırılması için karşılık olarak kabul edilmiştir.

Tuzun satılacağı fiyatlar bu talimatla açıklanmış olup madenlerden ve kuyulardan elde edilen tuzlar ambarlarda depolanıp satılmıştır. Tuzun kilogram fiyatı genellikle 20 para olmakla beraber Bingazi tuzu 14 paraya, Bağdat tuzu 30.645 santime, Yemen tuzu daha farklı fiyatlara satılmıştır. Şehir ve kasabalarda satılan tuzun her kıyye fiyatına en yakın madenden o şehre kadar olan nakliye masrafları da eklenmiştir.

Bu uygulamaların ilk yılı olan 1279(1862–63)’da tuz gelirleri 72.250.000 kuruş oluş ve bu miktar 1293 (1876–77) yılında 84.325.000 kuruşa ulaşmıştır.

⁴⁰⁴ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.194

⁴⁰⁵ Zikredilen talimatın mukaddimesinde “Düvel-i mütehabbe ile tecdid olunan muahede-i ticaret ahkâmınca diyar-ı ecnebiyeden tuzun vürudu memnuiyet-i katiyye altına alınarak bundan böyle zerre kadarının memalik-i mahrusa-i şahaneye ithal olunmaması mukarrer olduğundan Memalik-i Devlet-i Aliyye’de tuz husule gelen umumi memlaha ve her nevi tuz maden ve kuyularının 1278 senesi martın’dan itibaren tahtı inzibat ve inhisarda olarak rüsumat emanet-i celilesinin zîr-i nezaretinde bulunmak üzere emaneten idare ettirilecek olmasıyla...” denilmiştir. İran ürünü tuz ve tütünün ithali de 21 Zilkade 1290 yılında yasaklanmıştır. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, .192–193

Hükümet Osmanlı Memleketleri'nde üretilen ve tüketilen tuz tekeli Teşrinisani 1879 yılında Galata bankerlerine bırakmıştır. 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) yılında çıkarılan bir kararname ile de tuz inhisarı Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan gelirlere eklenmiştir. Tuz gelirleri bu idareye bırakıldıktan sonra bir miktar artarak bir milyon iki yüz yirmi küsur bin lira derecesine çıkartılmıştır.

1321 (1905) yılına kadar devam eden tuz fiyat tarifesi bu yılın bütçe açığını kapamak amacıyla tuzlalarda kilogram başına 1 para zamlanmıştır⁴⁰⁶. Verginin miktarı takip eden yıllarda 1912–17 yılları arası 30 para, 24 Aralık 1917 yılından sonra 1 kuruş ve 23 Eylül 1920'de 3 kuruş olmuştur⁴⁰⁷.

1913 yılına kadar üretim miktarı 330 bin ton olan tuzun yarısı yani 115 bin tonu ihraç edilmekteydi. I.Dünya Savaşı yıllarında üretim % 50 azalmış ve son yıllarda 100 bin tona kadar gerilemiştir⁴⁰⁸.

Tablo 39'a göre, tuz tekeli için incelediğimiz yıllar itibariyle tahmin olunan gelirler 75 milyon ile 150 milyon kuruş aralığında olmuştur. Bütçelere göre tahmin olunan gelirlerin gerilediği dönem 1331–1333 (1915–18) yılları olmuştur.

Yine dönem içerisinde tuz inhisarı için gerçekleşen tahsilâtlar 85,3 milyon kuruş ile 130,4 milyon kuruş arasında olmuştur. Dönem içinde tahsilât miktarlarının ve oranlarının düştüğü yıllar yine Dünya savaşına tesadüf eden 1330 (1914–15) ve sonrası dönem olmuştur. Öyle ki, savaş öncesinde ortalama yıllık tahsilâtlar 110 milyon kuruş iken, düşüşün gerçekleştiği yıllarda ortalama 83 milyon kuruş olmuştur.

Verilen tablo 39'a göre, devlet varidatının tuz tekeliinden elde ettiği gelirler yıllar itibariyle bütçe tahminlerine göre % 3 ile % 4,6 arasında seyretmiştir. Tuz inhisarının gerçekleşen tahsilâtlar içindeki oranı ise % 3,25 ile % 4,25 arasında olmuştur. Dönem içinde tuz tekeli tahsilâtları genel tahsilâtlar içindeki önemini korumakla beraber bir miktar azalmıştır. Öyle ki dönem başında % 4,20 olan oran 1331 (1915–16) malî yılında % 3,83 olarak gerçekleşmiştir.

⁴⁰⁶ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.194.

⁴⁰⁷ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.91.

⁴⁰⁸ Göş.yer

Tuz inhisarının incelediğimiz dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9) malî yılında toplam inhisarlar içindeki yeri % 37,7 iken 1331 yılında % 31,8’e gerilediği görülür.

Tuzdan elde edilen gelirin en yüksek olduğu iller sırasıyla 29,8 milyon kg ve 14.170.526 kuruş ile Aydın (İzmir), 26,2 kg ve 13.778.615 kuruş ile Trabzon, 30,6 kg ve 13.601.942 kuruş ile Konya başı çekmektedir⁴⁰⁹.

Tablo 39
Tuz İnhisarı’nın 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Tuz İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelir (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelirinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	109.121.873			37,7	4,22
1325/1909–10	116.481.800	117.706.590	101,1	4,60	38,1	4,25
1326/1910–11	122.775.000	118.703.492	96,7	4,72	35,6	3,99
1327/1911–12	116.964.000	130.476.788	111,6	4,11	35,9	4,25
1328/1912–13	104.000.000	100.386.347	96,5	3,41	31,3	3,45
1329/1913–14	-	114.174.062	-	-	39,6	3,82
1330/1914–15	110.000.000	89.237.113	81,1	3,37	32,2	3,61
1331/1915–16	95.000.000	85.366.629	89,9	3,54	31,8	3,83
1332/1916–17 ⁴¹⁰	75.000.000	47.089.358*	62,8	3,00	29,5	3,90
1333/1917–18	97.000.000			4,11		
1334/1918–19	150.000.000			4,41		

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık ödeme.

Dönem öncesinde 1303–1323 (1887–1908) yılları zarfında tuz üretim miktarı 255.854.543 kg dan 397.017.492 kg’a, tuz inhisarından elde edilen gelirler ise 65.606.794 kuruş’tan 115.310.752 kuruşa ulaşmıştır⁴¹¹. Böylece, tuz inhisarı gelirlerinde meydana gelen bu artış, ortalama olarak çeyrek asırlık bir zaman diliminde % 100’e yakın bir orana ulaşmıştır. Ayrıca, yakın bir zaman dilimine bakacak olursak

⁴⁰⁹ Diğer vilayet ve kazalara ait veriler için bkz. Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, İstanbul 1330, s.158

⁴¹⁰ Bu yıla ait tahsilât miktarını Vedat Eldem 75 milyon kuruş olarak vermiştir. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.91

⁴¹¹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, 1327, İstanbul 1330, s.160

1319–23 (1903–8) yılları zarfında 5 yılın ortalama tahsilâtının 116.481.800 kuruş olduğu görülür⁴¹².

Aşağıda verilen tabloda belli yıllar için tuz ihracatının miktar, değer ve ihraç ülkeleriyle ilgili ayrıca bilgi verilmiştir.

Tablo 40
1324–27 (1908–12) Yılları Zarfında İhraç Edilen Tuzun miktar ve değeri

		1324/1908–9	1325/1909–10	1326/1910–11	1327/1911–12
Bulgaristan	Kilosu	-	10.003.960	1.739.199	4.090.326
	Değeri	-	877.577	312.363	480.374
Rankun	Kilosu	9.484.831	9.397.943	5.717.822	5.408.684
	Değeri	2.880.075	2.597.911	1.671.178	1.840.940
Singapur	Kilosu	23.368.000	30.878.240	-	11.176.000
	Değeri	618.908	882.247	-	343.663
Romanya	Kilosu	-	-	298.000	304.300
	Değeri	-	-	25.176	25.728
Sırbistan	Kilosu	748.770	750.470	476.403	-
	Değeri	103.710	103.947	103.382	-
Kalküta (Hindistan)	Kilosu	78.578.126	63.332.330	56.753.614	59.632.560
	Değeri	6.324.616	4.628.628	5.051.350	6.405.934
Karadağ	Kilosu	2.499.955	1.711.544	1.120.164	-
	Değeri	287.129	197.813	130.128	-

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.196; Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, 1327, İstanbul 1330, s.158

1324–26 yılları itibariyle üretilen tuzun en fazla ihraç edildiği ülkeler olarak, tablo 40’da Hindistan ve Singapur görülmektedir. Aynı yıllar için Osmanlı Devleti’nin tuz ihracatına konu olan diğer ülke ve bölgeler ise, Bulgaristan, Rankun, Romanya, Sırbistan ve Karadağ’dır.

1326 (1910–11) yılında tuz üretim miktarı 312.508.478 kg, değeri ise 118.703.492 kuruştur⁴¹³. Bu yıla ait üretim toplamından ihraç edilen miktar 66.105.202 kg olmuştur. Diğer bir ifadeyle tuzun üretim miktarının % 21’i ihraç edilmiştir. Aynı yıl

⁴¹² Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 54

⁴¹³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.Sene, s.158

itibariyle ihraç edilen tuzun değeri 7.293.577 kuruştur. İhraç edilen tuzun üretilen yekûn tuzun toplam değerine oranı ise % 6,1 olmuştur.

B.Tütün İnhisarı

21 Zilkade 1278 (20 Mayıs 1862) senesinde neşrolunan nizamnamede, “diyar-ı ecnebiyeden Memalik-i Osmaniye’ye yaprak tütün ithali men olunmuştur”. Buna mukabil ihraç edilecek tütünden resim alınmamıştır. Yalnız gelecek mamul sigaralar, enfiye ve ağız tütününe faturaları üzerinden % 75 ithalat vergisi konulmuştur⁴¹⁴.

Tütün inhisarı gelirlerinin idaresi, tütün öşrü hariç olmak üzere, tuz inhisarıyla beraber 10/22 Teşrinievvel 1879 yılında yapılan anlaşma gereğince on sene müddetle Galata bankerlerine verilmişti. Tütün inhisarı daha sonra 20/8 Kânunuevvel 1891 (28 Muharrem 1299) tarihli nizamnamenin sekizinci maddesi gereğince Düyun-ı Umumiye idaresine intikal etmiştir⁴¹⁵.

Bu nizamnamenin dokuzuncu maddesi gereğince devlet, tütün inhisarını Reji yoluyla işletmek üzere ve devletin temettü taksimatına dâhil olması şartıyla, 20 Recep 1300 (27 Mayıs 1883) tarihli şartname ile Bank-ı Osmanî ve ortaklarının, 4 milyon İngiliz liralık sermaye ile⁴¹⁶ kurdukları “Memalik-i Osmaniye Duhanlarının Müşterek’ül Menfa Reji Şirketi” ismindeki bir anonim şirkete otuz sene süreyle vermişti⁴¹⁷. Böylece Osmanlı ülkesinde yerli tütün üretim ve tüketimi her yönüyle Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Bleichröder banka gruplarının denetimine girdi. Böylece, binlerce kişiyi çalıştıran bu tekel, tarımın yılda 100.000 liradan fazla öşür getiren en zengin kesimini kontrol altında tutmuş oldu⁴¹⁸.

Şirket bu imtiyaz ile; çiftçinin elinde kalan tütünü almayı, ithal edilen yaprak sigara, ağız tütünü, enfiyeden alınmakta olan vergiyi ve tütün bayilerinden alınacak vergileri tahsil etmeyi, tütün mahsulünün artmasını sağlamayı, çiftçinin sermaye ihtiyacını faizsiz karşılamayı, ithal edilmekte olan yaprak sigara, ağız tütünü ve

⁴¹⁴ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.204; Şener, a.g.e., s.160

⁴¹⁵ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 206

⁴¹⁶ Bu miktar bir başka kaynakta 4.4 milyon İngiliz Lirası olarak verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. A.De Velay, Türkiye Maliye Tarihi, s.327

⁴¹⁷ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.206

⁴¹⁸ Quataert, Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908), s.23

enfiyeden alınmakta olan vergiyi, tütün bayilerinden alınacak satış vergisini tahsil etmeyi... vs. yükümlülükleri yerine getirmeyi taahhüt etmiştir⁴¹⁹.

Reji şirketi tütün inhisarı imtiyazına karşılık yıllık 750 000 Osmanlı lirasını hazineye ödemeyi kabul etmiştir.

Şirket bedel-i maktu, sermayenin % 8 hesabıyla faizi, kurumun idare ve imalat masraflarından komisyon hakkı⁴²⁰ olan miktarının haricinde şirketin yıllık safi gelirinin taksimatı şu şekilde olmuştur.

Yıllık Safi Gelirin / Osmanlı Lirası	Şirket	Hükümet	Düyun-ı Umumiye
500.000'e kadar	%35	%30	%35
500 bin-1milyon	%27	%39	%34
1 milyon–1,5 milyon	%18	%52	%30
1,5milyon–2 milyon	%10	%70	%20
2 milyon ve fazlası	%10	%75	%15

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.207; A.du Velay, Türkiye Maliyesi, s.327–328

Tütün rejisi şirketi başlangıcından yirmi beşinci senesi sonuna kadar birinci grupta olan %30 hesabıyla hükümete, gelirlerinden yirmi beş senede toplam 908.206 lira ödemiştir. Bu meblağın yıllık ortalaması 36.328 lira etmektedir. Şirket ilk üç sene zarar göstermekle sermayeden 440.000 lira azaltarak 1304'ten itibaren yıllık “bedel-i maktu” olarak hazineye 700.000 lira ödemiştir⁴²¹.

Tütün inhisarı için dönem bütçelerinde tablo 41'e göre yer alan tahmini gelirler 81.869 milyon kuruş ile 111.509 milyon kuruş arasında olmuştur. Gelir tahminleri için bütçelerde yer alan tahminlerin dönem içinde pek fazla gerilemediği görülür.

Aynı tabloya göre, tütün inhisarı için bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin genel bütçe gelirleri içindeki yeri % 2,76 ile % 4,23 arasında olmuştur. Bu oranlar tütün

⁴¹⁹ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.206

⁴²⁰ Komisyon hakkı gelirlerin 2 milyon liraya kadarı için % 5, 2-3 milyon arası için % 3 ve yukarısı için % 2'dir.

⁴²¹ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.207, Charles Morwitz, a.g.e., s.235

inhisarı gelirlerinin bütçeden aldığı payın dönem içinde pek değişmediğinin bir göstergesidir.

Tabloya göre, bütçelerde yer alan muhammenata nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranlarının % 87,9 ile % 111 arasında olduğu görülür.

Tütün inhisarı gelirlerinin bütün inhisarlar içindeki oranı ortalama % 30, toplam tahsilâtlar içindeki oranları ise % 2,57 ile % 3,91 arasında seyretmiştir.

Tekel hakkı Reji Şirketi'ne verilen tütünden elde edilen tahsilât toplamaları; “Reji Şirketi’nden maktu olarak alınan, reji gelirlerinden Duyun-ı Umumiye hissesi, hazine hissesi, yerli tömbeki vergisinden hazine hissesi” kısımlarından oluşur. Aşağıda verilen tabloda dönem itibariyle bu kısımlara ait hâsılat miktarları ayrıca verilmiştir.

Tablo 41
Tütün İnhisarı’nın 1324–1334/1908–1918 Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tütün İnhisarının Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Tütün İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tekel İnhisarının Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tütün Tekeli Tahsilâtının Tekel Tahsilâtları İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	100.999.051	-	-	34,9	3,91
1325/1909–10	95.097.300	103.235.475	108,6	3,75	33,4	3,73
1326/1910–11	98.625.400	109.910.380	111,4	3,79	33,0	3,69
1327/1911–12	103.813.300	103.025.392	99,2	3,65	28,4	3,36
1328/1912–13	110.233.300	97.060.149	88,0	3,61	30,3	3,34
1329/1913–14	-	76.950.000	-	-	26,7	2,57
1330/1914–15	90.007.000	95.307.971	105,9	2,76	34,3	3,85
1331/1915–16	91.609.595	80.486.692	87,9	3,41	29,9	3,62
1332/1916–17	81.869.595	36.522.628*	44,6	3,27	22,9	3,03
1333/1917–18	99.809.595	-	-	4,23	-	-
1334/1918–19	111.509.500	-	-	3,28	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

İncelediğimiz dönem öncesinde 1319–23 (1903–8) yılları itibariyle Tütün inhisarının 5 yıllık bir dönemde tahsilât ortalamasının 77.463.300 kuruş olarak gerçekleştiği görülür⁴²².

Aşağıda verilen tabloda açıklandığı üzere reji şirketi elde ettiği yıllık temettünün belli oranlarda taksimatını tabloda yer alan kısımlara ayırmak durumunda olmuştur. Hazine için tütün inhisarı varidatı içinde, Reji şirketinden maktu olarak alınan vergi sabit, diğerleri ise temettü miktarına ve muayyen bir miktara göre değişmekteydi.

Tablo 42
1324–1334/1908–1918 Yılları İtibariyle Tütün Tekeli’ni Oluşturan Kalemler ve Gerçekleşen Tahsilât Miktarları

Yıllar	Reji Şirketinden Maktu Olarak Alınan	Reji Temettüatından Duyun-ı Umumiye Hissesi	Reji Temettüatından Hazine Hissesi	Yerli Tömbeki Vergisinden Hazine Hissesi	Toplam
1324/1908–9	76.950.000	9.869.825	13.937.261	241.965	100.999.051
1325/1909–10	76.950.000	14.568.545	11.483.447	233.483	103.235.475
1326/1910–11	76.950.000	19.596.007	13.047.527	316.846	109.910.380
1327/1911–12	76.950.000	12.799.702	12.811.594	464.096	103.025.392
1328/1912–13	76.950.000	11.694.352	7.927.186	488.611	97.060.149
1329/1913–14	76.950.000	-	-	-	76.950.000
1330/1914–15	91.029.684	-	4.232.093	46.194	95.307.971
1331/1915–16	70.061.131	-	10.260.000	165.561	80.486.692
1332/1916–17	-	-	-	-	36.522.628*
1333/1917–18	-	-	-	-	-
1334/1918–19	-	-	-	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 1

*İlk altı aylı tahsilât

Tablo 42’ye göre, dönem içinde Reji temettüünden hazine hissesi 4.232 milyon kuruş ile 13.937 milyon kuruş arasında olmuştur. 1330 (1914–15) malî yılı hazine hissesi 4.232.093 kuruşla dönemin en düşük miktarı olmuştur.

Dönem öncesinde 1317–1323 (1901–08) yılları arasında hazine hissesi 4.634.443 kuruş ile 10.913.664 kuruş arasında olmuştur⁴²³.

⁴²² Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, Mabaa-yı Amire, İstanbul 1324, varidat kısmı s. 54

Dönem içinde 1324–28 (1908–13) yılları zarfında 9.869.825 ile 19.596.007 kuruş arasında olan Düyun-ı Umumiye hissesi dönem öncesinde 1317–1323 (1901–08) yılları arasında 5.406.917 kuruş ile 12.732.557 kuruş arasında olmuştur⁴²⁴.

C. Tömbeki İnhisarı

Tömbeki, Osmanlı coğrafyasında az yetiştirilen bir üründür. Tütünün tabi olduğu kurallar tömbeki inhisarı içinde geçerli olmuştur. İthal edilen tömbekiler genellikle İran mahsulü olmakla beraber 8 Kânunuevvel 1291 (20 Aralık 1875) yılında İran'ın İstanbul sefaretiyle kararlaştırılan kararnamenin birinci maddesine göre İran'dan gerek denizyolu ve gerekse karayolu ile yapılan tuz ve tütün ithali yasaklanmış ancak, tömbeki ithalatı, ürünün safi kıymeti üzerinden %75 gümrük vergisi ile serbest bırakılmıştır⁴²⁵.

28 Teşrinisani 1307 (2 Aralık 1891) yılında düzenlenen anlaşma ile tömbeki ithali ve satışı tekelleştirilerek yirmi beş sene süre ve 250 bin lira sermaye ile kurulan “Tömbeki Şirketi”ne imtiyaz olarak verilmiştir⁴²⁶.

Mukavelename gereğince ilk dokuz sene süresince ithal olunacak tömbekinin her bir kilosu için üç kuruş, ikinci dokuz senede 4 kuruş ve son yedi sene zarfında da 4,5 kuruş gümrük vergisi alınmıştır. Dört milyon kiloya kadar ithal olunacak tömbekinin her bir kilosu için 1'er kuruş bundan fazla olacak ithalatın gümrük resmi ile beraber alınmak üzere her bir kilosuna 50'şer para inhisar (tekel) resmi konulmuştur. Şirket inhisar hakkına karşılık hazine-i celileye maktuan yıllık 40 bin lira vermeyi ve ithal olunacak tömbekileri tüketiciye aşağıda verilen fiyatlardan satmayı kabul etmiştir⁴²⁷.

Mezkûr antlaşmaya göre kilo hesabıyla; İsfahan birinci tür tömbekisi 27 kuruş, ikinci tür 25 kuruş, Keşan tömbekisi, birinci tür 25 kuruş, ikinci tür 23 kuruş, Şiraz

⁴²³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.163

⁴²⁴ Göş.yer.

⁴²⁵ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.208

⁴²⁶ Göş.yer.

⁴²⁷ Göş.yer.

tömbekisi birinci tür 37 kuruş, ikinci tür 27 kuruş, Hicaz adı verilen Şiraz tömbekisi birinci tür, 23 kuruş, ikinci tür 21 ve üçüncü tür 20 kuruş'tan tüketiciye satılmıştır.

Verilen tablo 43'e göre tömbeki inhisarı ilgili yıllar itibariyle bütçelerde 2 milyon kuruş ile 4,1 milyon kuruş arasında olmuştur. Bütçede yer alan gelirlerde diğer yıllardan farklı olarak sadece 1332 (1916–17) malî yılında gelir tahmini % 50 gerileyerek 2 milyon kuruş olmuştur. 1333–34 (1917–19) malî yıllarına ait bütçe kalemlerinde tömbeki inhisarı yer almamıştır.

Tömbeki için dönem için gerçekleşen tahsilâtlar maktu bir vergi olması dolayısıyla genellikle bütçede yer alan gelir tahminiyle aynıdır. Ancak, 1331 (1915–16) malî yılı gelir tahmininin % 50'si oranında gerçekleşebilmiştir. Gelirdeki bu azalma savaş şartlarından kaynaklanmaktadır.

Tablo 43
Tömbeki İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Genel Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar İçerisindeki ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Tömbeki İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tömbeki Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	4.104.000	-	-	1,42	0,16
1325/1909–10	4.000.000	4.104.000	102	0,16	1,33	0,15
1326/1910–11	4.104.000	4.104.000	100	0,14	1,23	0,14
1327/1911–12	4.104.000	4.104.000	100	0,13	1,13	0,13
1328/1912–13	4.104.000	4.104.000	100	-	1,28	0,14
1329/1913–14	-	4.104.000	-	0,12	1,42	0,14
1330/1914–15	4.066.000	4.010.634	98,6	0,15	1,45	0,16
1331/1915–16	4.066.000	2.052.000	50,5	0,08	0,76	0,09
1332/1916–17	2.000.000	-	-	0,16	-	-
1333/1917–18	-	-	-	-	-	-
1334/1918–19	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

Tablo 43'e göre, tömbeki tekeli gelirlerinin bütçe gelirleri içindeki yeri 1331 (1915–16) malî yılında % 0,08, diğer yıllarda ise % 0,12 ile % 0,16 arasında olmuştur. İlgili yıllarda gerçekleşen tahsilâtların inhisarlar içindeki yeri % 0,76 ile % 1,45 arasında gerçekleşmiştir. Toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,09 ile % 0,16 arasında olmuştur.

Yerli tömbeki inhisarının dönem öncesinde hazine hissesi 1321 (1905–6) malî yılında 80.912 kuruş iken takip eden yıllarda genellikle artarak 1327 (1911–12) malî yılında 488.610 kuruşa ulaşmıştır⁴²⁸.

D. Barut İnhisarı

Osmanlı ülkesinde barut ve kimyevi yanıcı maddelerin imalatı ve satışı hükümetin tekelinde olmuştur⁴²⁹. Ülkenin askeri güvenliği ve aynı zamanda maliyesi açısından çok önemli olan bu maddelerin her ne surette olursa olsun ithali yasak edilmiştir. Bu durum öteden beri devletlerle yapılan antlaşmalarda açıklanmıştır.

1860 yılında Fransa hükümetiyle yenilenen antlaşmada “bundan böyle Fransa tebaasının top, barut, silah ve mühimmat-ı harbiye ithal edemeyeceği” yer alırken diğer devletlerle de yenilenen antlaşmalar ile belirtilen maddelerin ithalat yasağı üzerinde durulmuştur⁴³⁰. Bu anlaşmaların akabinde, 29 Recep 1279 (20 Ocak 1863) tarihinde barut, fişenk, her tür dinamit, lağım fitilleri gibi ürünlerin Osmanlı ülkesi'ne ithalinin yasaklığı gümrük (rüsumat) idarelerine bildirilmiştir.

23 Kânunusani 1291 (4 Şubat 1876) yılında yayımlanan nizamnamede; barutun satışının, emekli askerlerce veya Osmanlı tebaasından emin olduğu bilinen kişilerce gerçekleştirilebileceği ve her sene Mart ayında ne kadar barut sarfiyatı olduğu Tophane-i Amire'ye rapor edileceği, belirtilmiştir.

Yine bu nizamnameye göre barut ve türevlerinin fiyatları ve vergileri verilen tablodaki gibi olmuştur.

⁴²⁸ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.163

⁴²⁹ Barutun yanında iktisadi sebeplerle pamuk, pamuk ipliği, gön, sahtiyan (boyanmış ve cilalanmış deri) ve balmumu gibi maddelerinde ithalatı yasaktı.

⁴³⁰ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.215

Barut ve Türevlerinin fiyatları ve vergi miktarları

	Kıyyesi ⁴³¹	Vergi	Toplam
Birinci tür av barutu	25 kuruş	4 kuruş	29 kuruş
İkinci tür taş barutu	12 kuruş	1.5 kuruş	13.5 kuruş
Güherçile ⁴³²	14 kuruş	1 kuruş	15 kuruş
Lağım fitili (pamuk ipliğinin üzeri ziftli)	6 kuruş / 10 metre	1,5	7,5
Lağım fitili (üzeri lastikli)	12 kuruş / 10 metresi	1,5	13,5
Lağım zarfı	12 kuruş / 10 adet	1,5	13,5

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 2000, s.215–216

İncelediğimiz barut inhisarı ilgili yıllar bütçelerinde farklı isimlerle yer almıştır. Buz isimler, barut ve fişenk, imalatı harbiye ve barut inhisarı şeklinde olmuştur.

Verilen tablo 44'e göre, barut diğer bir ifadeyle imalatı harbiye inhisarı için incelediğimiz dönem bütçelerinde yer alan gelir tahminleri 7.263 milyon kuruş ile 200 milyon kuruş arasında seyretmiştir. Barut inhisarı gelir tahminlerindeki artışın özellikle Dünya Savaşı yıllarına rastlaması savaş nedeniyle üretim artışının yükselmesiyle ilgilidir.

Aynı tabloya göre, satışı devletin tekelinde olan barut ve türevleri için dönem içinde gerçekleşen tahsilâtların 4.602 milyon kuruş ile 16.554 milyon kuruş arasında olduğu görülür. Barut inhisarından hazinenin elde ettiği gelir miktarlarının genellikle savaş yıllarına rastlayan yıllar olan 1327–28 (1911–13) ve 1330 (1914–15) dönemlerinde artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bütçe tahminine nazaran tahsilât miktarının % 170 oranında hayli yüksek bir miktarda gerçekleştiği, Balkan Savaşlarına tesadüf eden yıl olan 1327 (1911–12) malî yılına rastlar. 1331 (1915–16) malî yılındaki 16.554.695 kuruşluk tahsilât yalnız başına Meşrutiyet Dönemi öncesindeki 1314–1322 (1898–1907) malî yıllarındaki 9 yıllık toplam tahsilât miktarına hemen hemen denktir. Bu yıllarda gerçekleşen tahsilât yaklaşık olarak 16.100 milyon kuruş olarak

⁴³¹ 1282 gr olan bir ağırlık ölçüsü

⁴³² Tarımda gübre, hekimlikte ilaç olarak kullanılan, barut gibi patlayıcı maddeler yapımına yarayan, beyaz renkte ve ince billurlar durumunda birleşik bir madde, potasyum nitrat

gerçekleşmiştir⁴³³.

Tablo 44'e göre, bütçelerde yer alan Barut inhisarının toplam bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,26 ile % 8,48 arasında olmuştur. Dönem içinde yıllar itibariyle tahsilâtın inhisarlar tahsilâtı içindeki yerinin % 1,58 ile % 6,16 arasında olduğu görülür. Tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,18 ile % 0,74 arasında ve yıllar itibariyle artan bir oranda olmuştur.

Tablo 44
Barut İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, İnhisarlar İçindeki Oran, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Barut İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Barut Tekelinin Toplam Bütçe Gelir Tahminleri ne Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	4.602.229	-	-	1,59	0,18
1325/1909–10	7.263.400	4.875.834	67,1	0,29	1,58	0,18
1326/1910–11	10.362.500	7.010.000	67,6	0,40	2,10	0,24
1327/1911–12	7.451.500	12.670.957	170	0,26	3,49	0,41
1328/1912–13	9.000.000	10.079.283	112	0,29	3,14	0,35
1329/1913–14	-	8.828.222	-	-	3,06	0,29
1330/1914–15	15.000.000	12.828.414	85,5	0,46	4,62	0,52
1331/1915–16	15.000.000	16.554.695	110	0,56	6,16	0,74
1332/1916–17	110.000.000	12.852.136*	11,7	4,40	8,06	1,07
1333/1917–18	200.000.000	-	-	8,48	-	-
1334/1918–19	200.000.000	-	-	5,88	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Meşrutiyet Dönemi öncesinde barut inhisarından hazinenin elde ettiği gelirler 1303–1323 (1887–1908) yılları itibariyle 1.070.657 kuruş ile 6.304.912 kuruş arasında seyretmiştir. 21 yıllık bu sürede her yıl itibariyle ortalama 3.500.000 kuruşluk bir tahsilât elde edildiği görülmektedir⁴³⁴.

⁴³³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2.Sene, İstanbul 1329, s.145

⁴³⁴ Gös.yer.

E. Meskûkât İnhisarı

Darphanenin meskûkât darbı devletin tekeline olan faaliyetlerdendi. Darphaneye getirilen altın ve gümüş madenlerinden meskûkât darbında darphane komisyon almaktaydı⁴³⁵. Bununla birlikte zaman zaman malî nedenlerle tedavüldeki meskûkâtın değiştirilmesi ve yeni meskûkât darbı ile gerçekleştirilen işlemlerden hazine ayrıca gelir elde etmekteydi.

İlgili dönem başlarında tedavülde olan meskûkâtın çeşidi aşağıda verilen tabloda da görüldüğü üzere 25’i bulmaktaydı. Ancak, “beşibiryerde altınlar” “çeyrek” ve “iki buçukluk” liralara madalya hükmünde ve halk tarafından ziynet eşyası olarak kullanıldığından daha sonraları bu meskûkâtın yerine ziynet beş yüzlük darbı gerçekleştirilmiştir. Az miktarda darp olan “gümüş yirmilikler” ele geçtikçe “kuruşluk” ve “ikiliğe” çevrilmiştir. 1328 (1912–13) yılında “gümüş kuruşluk” ve bu arada “altılıklar” da toplatılıp ikiliğe tahvil olmuştur. “Beşlikler” ve “metalikler” de iki üç sene içerisinde, nikel meskûkât kâfi miktarda darp edilip piyasada ufaklıkların tedavül miktarının fazlalaştığı görülünce toplatılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak dönem içerisinde piyasada tedavülde olan Osmanlı meskûkâtı iki tür altın, dört çeşit gümüş ve dört çeşit nikel olmak üzere 10 çeşitten ibaret bırakılacak şekilde düzenlenmiştir⁴³⁶.

Dönem içerisinde tedavül eden altın ve gümüş meskûkâtın bir birlerine karşılık değerleri piyasa koşullarında darphane standartlarından farklılık göstermekteydi. Darphanenin resmi fiyatları gereği Osmanlı lirası 100 kuruştan, meciדיye 19 kuruştan tedavül etmesi gerekirken ticari işlemlerde altın liralara gümüşe göre daha fazla itibar görmekteydi. Öyle ki, memleket sandıklarına ödemeler meciדיye ile yapıldığından hazine bu durumdan büyük zararlar görmüştür. Zira hazine tüm ödemelerini altın lira ile yapmak durumundaydı. Devlet bu durumu düzeltmek için 1326 yılı başlangıcından itibaren liranın 102 kuruş 24 paraya denkliği kararlaştırılmıştır⁴³⁷. Altın ve gümüş meskûkâtın

⁴³⁵ Mesela 1313 yılında; elli bin liralıktan yüz bin liralığa kadar imalata kâfi miktarda altın getirenlerden 100 kuruşta 30 para, yüz bin liralıktan fazla altın getirenlerden 100 kuruşta 15 para darp ücreti alınmaktaydı.

⁴³⁶ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.229

⁴³⁷ Altın ile gümüş meskûkât arasındaki değer farklılıklarında dengenin gümüş aleyhine bozulması gümüş ya da altın arzının yeni madenler keşfi gibi durumlarda farklılık göstermesi gibi durumlar da etkili oluyordu. Memleketin geniş olması ve ulaşım imkânlarının zor olması dolayısıyla piyasalarda tedavül

piyasalardaki tedavülünde gümüşün değeri kaybını ortadan kaldırmak için devlet, darp haneye altın getiren herkes için lira darbına müsaade ederken gümüş meskûkât darbına izin vermiyor ve gümüş meskûkât arzını sınırlı tutuyordu.

eden gümüş meskûkâtın miktarı bölgeler arasında dengesizdi. Bu dengesizliği ortadan kaldırmak için teşebbüslerin önünde ulaşım ve maliyet engelleri vardı. Mesela, İstanbul'dan Londra'ya 1 lira 10 para masrafla 4-5 günde götürülebiliyor iken Bağdat'a 2 kuruş masrafla 1 ayda gidemiyordu..

Tablo 45
Meşrutiyet dönemi başlarında tedavülde olan Meskûkât-ı Osmaniye'nin çeşitleri
değerleri ve ağırlıkları

Sıra No	Çeşidi	Ayarı Binde	Mevcut İsmi	Tedavülde Olan Kıymeti Kuruş	Resmi Kıymeti		Sikletleri			Kuturları Mili-metre	Sahanları Mili-metre
					Kuruş	Para	Gram	Dirhem	Kırat		
1	Altın	916 2/3	Beşibirlik lira	500	513		36.0828	11	4	35	2.18
2	"	"	İki buçukluk lira	250	256	20	18.0414	5	10	27.20	1.74
3	"	"	Lirayı Osmanî	100	102	24	7.2156	2	4	22.5	1.08
4	"	11	Yarım lira	50	51	12	3.6082	1	2	18	0.86
5	"	-	Çeyrek lira	25	25	26	1.8041	0	9	10.75	0.61
1	Gümüş	830	Mecidiye	20	19		24.0550	7	8	37	2.27
2	-	-	Yarım mecidiye	10	9	20	12.0275	3	12	21.25	2.14
3	-	11	Çeyrek lira	5	4	30	6.0138	1	14	24	1.06
4	-	"	İkilik	2	2		2.4055	0	12	18.75	1
5	"	-	Kuruşluk	1	1		1.2027	0	6	15	0.75
6	"		Yirmilik	0,5		20	0.6013	0	3	13.75	0.50
1	Gümüş Metelik	435	Altılık (Metelik beş kuruş)		5		12,128	4		37	0.50
2	-	"	" Nisfiyesi (beyaz yüzlük)		2	20	6.414	2		32	
3	"	"	" Rub'iyesi (beyaz ellilik)		1	10	3.207	1		27	
1	"	175 ve 22	Beşlik (kara yüzlük)		2	20	15.230	4	12	39	
2	-	"	Yarım beşlik (kara ellilik)		1	10	7.615	2	6	34	
3	"	"	Yirmilik			20	3.807		15	27	
4	"	"	Onluk (Metelik)			10	1.403		7.	21	
5	"	"	Beş para			5	0.702		3.	17	
1	Yeni Metelik	100	Onluk			10	2	0	10	18.75	
2	11	"	Beş para			5	1	0	5	15	
1	Nikel	985	Kırk paralık		1		6	1	15	23.5	1.51
2	"	"	Yirmi "			20	4	1	4	21	1.26
3	-	"	On "			10	2,65		13	18.5	1.06
4	-	"	Beş "			5	1.75		8.	16	0.90

Kaynak: Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.228

Yabancı meskûkât “meskûkât-ı ecnebiye” Osmanlı lirasıyla mübadele olunmak üzere darphaneye götürüldüğünde tedavül kıymeti üzerinden satın alınmazdı. Zira darphane “meskûkât-ı ecnebiye”yi ancak muhteviyatında bulunan halis altın miktarınca fiyatlandırırdı. Osmanlı lirasıyla değişim için darphaneye getirilen bu meskûkâtın miktarına göre farklı oranlarda darb ücreti alınırdı⁴³⁸.

Tablo 46’ya göre meskûkât inhisarı ile ilgili bütçelerde yer alan gelir tahminleri ilgili yıllar için 1.101.300 kuruş ile 35.500.000 kuruş arasında olmuştur. Dönem içinde gerçekleşen tahsilâtlar ise 1.080 milyon kuruş ile 11.583 milyon kuruş arasında gerçekleşmiştir. Ancak, 1332 (1916–17) malî yılının ilk altı aylık tahsilâtı 31.001 milyon kuruşu bularak, incelediğimiz dönem için, 6 aylık gelir olmasına rağmen, en yüksek miktarı oluşturmuştur. Bu miktar gelir bu yılda darphanenin yoğun bir faaliyet içinde olduğunun göstergesidir.

Aynı tabloya göre, tahsilâtın bütçelerde yer alan gelir tahminlerine nispetle gerçekleşme oranları % 15,8 ile % 288,4 arasında seyretmiştir.

Meskûkât inhisarı gelirlerinin toplam bütçe gelir tahminleri içindeki yeri % 0,04 ile % 1,04 arasında seyretmiştir.

Tablo 46’ya göre tahsilâtın inhisarlar içindeki nispeti % 0,37 ile % 19,4 arasında olduğu görülür. Yine tablodan tahsilâtın hazine gelirlerini oluşturan toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,04 ile % 2,57 arasında seyrettiği görülür.

1326–1327 (1910–12) yıllarında önceki yıllara nispetle katbekat artış meydana gelmiştir. Bunun başlıca sebebi, 1326 senesi muvazene-i umumiye kanunun 10. maddesindeki izin üzerine nikelden imal edilen 5,10,20 ve 40 paralık ufaklık darp edilmiştir. 1327 (1911–12) yılında 215.567 adet ziynet altını, 5.015.864 adet altın (5 liralık, 2,5 liralık, 1, yarım ve çeyrek liralık) , 8.326.858 adet gümüş, 54.152.000 adet nikel olmak üzere toplam 67.710.289 adet para darp edilmiştir. Bu paraların toplam

⁴³⁸Darphaneye getirilen yabancı meskûkât için elli bin ile yüz bin lira arasında binde 0.75 yüz bin liralıktan fazla ise binde 3.75 oranında darb ücreti alınırdı. Eğer yabancı paranın avarı Osmanlı parasından farklı ise yabancı para ayrıca ayardan binde yarım azaltılarak satın alınırdı. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.229

değeri 5.512.354 Osmanlı Altınıdır⁴³⁹.

1328 (1912–13) malî yılında 141.057 adet ziynet altını, 4.130.949 adet altın lira, 5.883.000 adet (yarım ve çeyrek mecdiye, 2 kuruşluk) gümüş para, 59.532.000 adet (5,10,20 ve 40 paralık) nikel olmak üzere toplam 69.687.006 adet para darp edilmiştir. Bu paraların toplam değeri 4.512.920 Osmanlı Altınıdır⁴⁴⁰.

Tablo 46
Meskûkât İnhisarı’nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı, Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Meskûkât İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	1.080.842	-	-	0,37	0,04
1325/1909–10	1.101.300	1.308.210	118,8	0,04	0,42	0,05
1326/1910–11	7.046.600	9.610.305	136,4	0,27	2,88	0,32
1327/1911–12	29.300.000	22.715.103 ⁴⁴¹	77,5	1,03	6,26	0,74
1328/1912–13	29.300.000	28.109.503	95,9	0,96	8,76	0,97
1329/1913–14	-	3.604.616	-	-	1,25	0,12
1330/1914–15	12.100.000	1.906.699	15,8	0,37	0,69	0,08
1331/1915–16	7.500.000	11.583.894	154,5	0,28	4,31	0,52
1332/1916–17	10.748.400	31.001.775*	288,4	0,43	19,44	2,57
1333/1917–18	22.540.000	-	-	0,96	-	-
1334/1918–19	35.500.000 ⁴⁴²	-	-	1,04	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık hâsılat

1331 (1915–16) malî yılında 295 adet ziynet altını, 3.021.718 adet altın lira, 1.433.590 adet mecdiye, 24.250.840 adet nikel olmak üzere toplam 28.706.443 adet para darp edilmiştir. Bunların toplam değeri 324.474.180 kuruştur (3.244.741 lira)⁴⁴³.

⁴³⁹ Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiye-i Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1.Sene, Şubat 1327, s.116

⁴⁴⁰ Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiye-i Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.Sene, 12, Şubat 1328, s.28

⁴⁴¹ Bir başka kaynakta 1327 yılına ait tahsilât miktarı 24.468.490 kuruş olarak gösterilmiştir. Bu miktarı oluşturan ayrıntılar; Darp olunan sikkeden kaynaklanan hâsılat, sikke ve madalya darp ücreti, , gümüş kaplardan darb ve damga, üret-i tahliliye, hâsılatı saire’den oluşmaktadır. İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.170

⁴⁴² 1334 yılı bütçesinde yer alan bu tahmini gelir “meskûkât” için (30.500.000 kuruş) ve “tedavülde nukud pulları” için 5.000.000 kuruş’tan oluşmaktadır.

10 yıl gibi sürede yıllar itibariyle gelir miktarları ve oranları arasında oluşan büyük farklar şüphesiz meskûkât inhisarının kendi yapısından kaynaklanmaktadır. Piyasada tedavül eden paranın arzını dengeleme gereği ve savaşın maliyeye ve mali politikalara etkisi para darbiyatını arttırıp darphanenin daha yoğun çalışmasını gerekli kılmış ve tabloda da görüldüğü gibi bir yıldan ötekine bir birinden hayli farklı tahsilât miktarları ortaya çıkmıştır. Yukarıda da verildiği gibi 1326, 1327 ve 1331 yıllarına ait meskûkât darbı darphanenin gelirlerini diğer bir ifadeyle tahsilât miktarlarını arttırmıştır.

Dönem öncesinde 1316–1323 (1900–08) malî yılları itibariyle meskûkât inhisarı hâsılatı 390.411 kuruş ile 1.914.575 kuruş arasında olmuştur. 1305 (1889) yılı ile 1323 (1907–08) yılları arasında 19 yılın gerçekleşen toplam tahsilât miktarlarının her bir yıla düşen ortalama miktarı 756.702 kuruş olmuştur⁴⁴⁴.

F. Posta ve Telgraf İnhisarı

Posta ve telgraf işleri birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Ülkesi'nde de bir devlet tekeli olarak işletilmiştir.

Osmanlı Devleti, resmi ve özel postayı korumak, bir düzen içerisinde ulaştırmak, yolların emniyetini düzeni sağlamak, menzil hanelerin sayısını çoğaltmak, ulaştırma araçlarının yeterliliğini ve süratini temin etmek için gerekli harcamaları yatırımları yapmıştır.

Devletin teşekkülünden Tanzimat'ın ilanına kadar devlet, büyük posta yollarını kendi hesabına fazla gelirlerden inşa etmiş, ikinci derecede olan yolları arazi taksimatında kabul ettiği usul gereğince tımar ve zeamet dairesinde bulunan vatandaşlar aracılığıyla inşa ettirmiştir.

Sonraları iltizam usulü posta işine tatbik edilmiş, bunun idaresi çoğunlukla büyük mültezimlere bazen de kısım kısım olarak küçük mültezimlere verilmiştir.

⁴⁴³ Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5. Sene, 12, 1331 Şubat İstanbul, s.38

⁴⁴⁴ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2. Sene, İstanbul 1329, s.150

Tanzimat Fermanı'dan sonra bir posta idaresi kurulmuş ve 1279 (1862–63) yılında pul kullanımına başlanılmıştır. 12 Muharrem 1286 (24 Nisan 1869) yılında posta idaresi için bir nizamname düzenlenip, bu nizamnameye göre, bir meclisi mahsus oluşturulup vilayetler posta müdüriyetlerine ayrılmıştır.

Posta dağıtımında sahilde olan ya da demiryolu güzergâhlarında bulunan yerler ile ülke dâhilinde olan yerler için, postalarla naklolunacak meskûkât, gazete ve çeşitli eşyalar için değişik tarifeler düzenlenmiştir.

1312 (1894–95) yılında denizden nakledilen postalar 20 para, iç bölgelerdeki posta hanelere nakledilecek evrak, gazete vs için 5 para olarak ücretlenmiştir. Postanın zayi ve kayıp olması halinde ise 1–5 lira arası tazminat ödenmekteydi.

28 Mayıs 1316 (10 Temmuz 1900) yılına ait bir nizamname ile posta havalenamesi mümkün olmuştur.

İçerisinde banknot, esham, temettü hissesi koçanları, evrak-ı nakdiye gibi kıymetli eşya veya evrak konan posta paketleri için, 18 Temmuz 1323 (31 Temmuz 1907) yılında bir nizamname düzenlenmiş ve bu nizamnameye göre paket içerisindeki değer 50 bin kuruştan fazla olamayacağı, ücret olarak ta posta bedelinden başka, her 1000 kuruş için 40 para alınacağı belirtilmiştir.

Devlet, uluslar arası postalar için farklı ülkelerle antlaşmalara katılarak uluslar arası posta dolaşımını geliştirmiştir⁴⁴⁵.

1325 (1909–10) yılı içerisinde Osmanlı Ülkesi içerisinde sevk olunan posta adedi 43.913.479 dış postalar ise 5.178.397 adet olmuştur⁴⁴⁶.

Telgrafın Osmanlı ülkesinde tesisi Kırım Savaşı zamanında mümkün olmuştur. İlk hat 16 Ağustos 1270 (28 Ağustos 1854) tarihinde İstanbul ile Edirne arasında kurularak Rusçuk yoluyla Avusturya şebekesine bağlanmıştır. Bu yolla gönderilen ilk

⁴⁴⁵ Mesela; Lizbon'da yapılan antlaşmaya hükümet 1886'da katılmıştır. Vaşington'da (1891)'de, Viyana mukavelenamesi'ne (1891) de dâhil olunmuştur, İran ile(1301) de antlaşma yapılmıştır. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.243

⁴⁴⁶ Gös.yer.

telgraf Paris ve Londra nezaletlerine Sivastopol'un müttefik ordular tarafından fethini haber veren yazı olmuştur⁴⁴⁷.

Telgraf zaman içerisinde Osmanlı ülkesi'nin birçok yerine ulaştırılmış nihayet yirminci yüzyılın başlarında 1325 (1909–10) yılı itibariyle telgraf hatlarının uzunluğu demiryolu güzergâhında 13.124 km, güzergâhın haricinde ise 62.763 km'ye ulaşmıştır. Deniz altından geçen hatların uzunluğu ise 721 km 535 metre olmuştur.

Yine 1325 (1909–10) yılı itibariyle 4.599.662 adet resmî, 2.377.049 adet gayri resmi telgraf ülke içerisinde, 2705 resmi 540.576 adet gayri resmî telgraf ülke dışına çekilmiştir⁴⁴⁸.

1327 (1911–12) yılında vilayetlerde bulunan baş müdüriyetlerin elde ettiği telgraf hâsılat miktarları itibariyle önde gelen vilayetler sırasıyla; İstanbul 14.625 milyon kuruş, Aydın 5.484 milyon kuruş, Beyrut 3.830 kuruş, Bağdat 3.350 milyon kuruş, Trabzon 1.851 kuruş, Halep 1.358 kuruş, Edirne 1.086 milyon kuruş ve Adana 1.020 milyon kuruş'tur⁴⁴⁹. Bu vilayetlerde telgraf hâsılatının yüksek oluşu bu merkezlerde iktisadi faaliyetlerin diğer vilayetlere nispetle daha yoğun olduğunun da bir göstergesidir.

1313 (1897–98) yılı itibariyle telgraf çekmek bir vilayet dâhilinde kelime başına 20 para, vilayetler arası ise 40 para olarak fiyatlandırılmıştı.

Telefonun Osmanlı Ülkesi'nde tesisi Meşrutiyet'e kadar mümkün olmamış iken 1325 (1909–10) yılı itibariyle sadece Dersaadet'te hükümet daireleri arasında iletişimi temin için kısa bir şebeke tesis edilmiştir. İstanbul'da genel bir şebeke kurulması için; 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911) tarihli bir kanun ile Fransız, İngiliz ve Amerikan sermayedarlarından müteşekkil bir şirketle; 30 sene imtiyazlı ve yıllık gayri safi gelirin %10 unu hükümete verecek şekilde antlaşma yapılmıştır⁴⁵⁰. Bu anlaşmaya göre hükümetin satın alma hakkı 10 yıl sonra başlayacaktır.

⁴⁴⁷ A.g.e., s.244

⁴⁴⁸ Gös.yer.

⁴⁴⁹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.184

⁴⁵⁰ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.244

Posta-Telgraf ve Telefon İdarelerinin incelediğimiz dönem içinde bütçelerde yer alan gelir tahminleri 79.258.900 kuruş ile 105.020.000 kuruş arasında olmuştur. Dönem içinde gelir tahminlerinde yaklaşık olarak bir birine yakın miktarlar yer aldığı söylenebilir. Sadece 1334 (1918–19) yılı için hazırlanan bütçede önceki yıllardan farklı olarak 105.020 milyon kuruşla daha fazla gelir tahmin olunmuştur. Savaşın bu yılda bitmesinin gelir tahmininin yükselmesine neden olduğu söylenebilir.

Tablo 47’de verildiğine göre, dönem içerisinde yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilâtlar 69.887 milyon kuruş ile 89.960 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilât miktarlarında 1326–28 (1910–13) yıllarında yükselme 1329 (1913–14) ve sonrasında ise gerileme söz konusudur. Ancak, diğer inhisarlarda olduğu gibi posta-telgraf ve telefon inhisarında da savaşırlara rağmen tahsilât miktarlarında, bütçelerde yer alan diğer gelir kalemlerinin tahsilât miktarlarında olduğu nispette, bir gerileme söz konusu değildir. İlgili yıllar tahsilâtların gerçekleşme oranları % 85’in üzerinde olmuştur.

Posta-telgraf ve telefon inhisarının bütçede yer alan diğer gelirlere nispeti yıllar itibariyle aynı tabloya göre, % 2,58 ile % 3,40 arasında seyretmiştir. Tahsilâtların toplam tekel tahsilâtları içindeki yeri % 24,8 ile % 27,9 arasında olmuştur. Bu inhisarın toplam bütçe tahsilâtları içindeki yerinin ise % 2,71 ile % 3,27 arasında olduğu görülür.

İdarenin hâsılatları incelendiğinde telgraf gelirlerinin posta gelirlerine nispetle daha fazla olduğu görülür. İdarenin telefon kısmının gelirleri ise, Osmanlı ülkesinde telefon kullanımının 1325 (1909–10) yılından itibaren başlaması nedeniyle, 1326 (1910–11) yılından itibaren söz konusudur. 1327 (1911–12) malî yılında posta işlemlerinden hazineye aktarılan tahsilât miktarı 37.661.979 kuruş, Telgraf tahsilâtı, 55.204.118 kuruş ve telefon tahsilâtı 30.472 kuruş’tan ibarettir⁴⁵¹.

⁴⁵¹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.186

Tablo 47
Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı'nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe
Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe
Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın İnhisarlar ve Toplam Tahsilâtlar
İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Posta-Telgraf ve Telefon İnhisarı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Bütün İnhisarlar Tahsilâtı İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	69.887.231	-	-	24,1	2,71
1325/1909–10	79.258.900	77.911.825	98,3	3,13	25,2	2,81
1326/1910–11	91.212.900	84.069.748	92,2	3,51	25,2	2,82
1327/1911–12	82.175.200	89.960.634	109,5	2,89	24,8	2,93
1328/1912–13	88.100.000	85.068.452	96,6	2,89	26,5	2,92
1329/1913–14	-	80.488.598	-	-	27,9	2,69
1330/1914–15	84.000.000	74.190.644	88,3	2,58	26,7	3,00
1331/1915–16	85.015.000	72.724.020	85,5	3,17	27,1	3,27
1332/1916–17	85.062.000	72.755.610*	85,5	3,40	45,6	6,03
1333/1917–18	75.100.000	-	-	3,18	-	-
1334/1918–19	105.020.000	-	-	3,09	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

İncelediğimiz dönem öncesinde 1301–1323 (1885–1908) yılları zarfında posta hâsılatı yıllık ortalaması 16.500.000 iken, telgraf hâsılatı ortalaması 27.200.000 kuruş olmuştur. Aynı yıllar içinde posta-telgraf hâsılatının 31.594 milyon kuruş ile 72.203 milyon kuruş arasında gerçekleştiği görülür⁴⁵².

V. Hükümete Ait Müesseseler

Hükümete ait müesseseler incelediğimiz dönem olan II. Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde gelirler (varidat) kısmının beşincisidir. Bu kısım dâhilinde bulunan hükümete ait müesseseler yıldan yıla farklılıklar arz etmektedir. Bu bölümde hükümete ait müesseseleri 1325 (1909–10) malî yılı bütçesindeki sıralamaya göre inceleyeceğiz.

⁴⁵² Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.251

A. Hicaz Demiryolu İşletme Hâsılatı

Hicaz Demiryolu Projesi için 1316 (1900–1) mali yılında irade-i seniyye ile Sultan II. Abdülhamit'in başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Demir yolu hattının evvela Şam'a bir saat mesafede Kadem-i Şerif mevkiinden başlayıp Hicaz bölgesine ulaşacak şekilde yapılması kararlaştırılmıştır.

Hattın inşaatında masrafların karşılanması için, her taraftan yardım toplanması planlanmış bununla birlikte acil masraflar için Ziraat Bankası'ndan 100 bin liralık bir kredi alınmıştır. Demiryolu hattının inşaatında Osmanlı Askeri yevmiye karşılığı bilfiil istihdam edilmiştir.

Hattın inşaatında istihdam olunacak askerlerle ilgilenmek ve inşaat işlerine bakmak üzere 31 Teşrinievvel 1317 (13 Kasım 1901) tarihinde Şam'da bir inşaat nezareti kurulmuştur. Ayrıca hattın yardımlardan hâsıl olacak gelirlerini ve gerekli masraflarını takip amacıyla Nafi'a Nazırı'nın emrinde 18 Haziran 1319 (1 Temmuz 1903) yılında merkezde bir "demiryolu idare-i maliyesi nezareti" kurulmuştur. Hattın Kadem-i Şeriften başlamak üzere 460 km'si tamamlanınca, 1322 (1906–7) yılının başında bir de işletme idaresi kurulmuştur⁴⁵³.

1464 kilometreye ulaşan Hicaz Demiryolu hattında büyük küçük 2666 adet kargir köprü ve menfez, Hayfa vadisi üzerinde demirden yapılmış 7 köprü, 9 tünel, Hayfa, Der'a ve Maan'da bir fabrika, Kudüs'te bir imalathane inşa edilmiştir.

Meşrutiyet'in ilk yılları itibariyle Hayfa ile Kadem-i Şerif arasında her gün ve Kadem-i Şerif ile Medine-i Münevvere arasında haftada üç gün yolcu ve ticaret eşyası katarları işlemekteydi. İşletme masrafı 130 bin lira olmak üzere, toplam yıllık işletme geliri 200 bin liraya ulaşmaktaydı.

Bilet fiyatları hatların çeşitli bölümlerinde değişmekteydi. Mesela Hayfa şube hattında ortalama 1 km yolculuk için 1.sınıf bilet fiyatı 0,50 kuruş, ikinci sınıf 0,375 kuruş, üçüncü sınıf 0,25 kuruştur. Yük taşıma ücretleri ise, kilometre başına 100 kg için

⁴⁵³ A.g.e., s.255

birinci mevkide 0,55 kuruş, ikinci mevkide 0,50 kuruş, üçüncü mevkide 0,45 kuruş'tu⁴⁵⁴.

Hattın masraflarını karşılamak için yardımlar üzerinde çok durulmuştur. Bu amaçla 1 milyon liralık bilet hazırlatılarak bu yolla yardımlar toplanmış ayrıca değişik gelir kaynakları oluşturmak amacıyla 1319 (1903–4) bütçelerin 8. kısımlarında “Hicaz Demiryolu İanesi” si adı altında vergiler toplanmıştır⁴⁵⁵.

Diğer demiryolları gelirlerinin çoğunu genellikle yük taşımacılığından elde etmekteyken, Hicaz Demiryolu gelirlerinin önemli bir kısmını yolcu taşımacılığından elde ediyordu. 1912 yılında yolcu taşımacılığından 167.571 lira, yük taşımacılığından 84.896 lira elde edilmiştir. Böylece gelirlerin % 55'i yolcu taşımacılığından, % 28'i yük taşımacılığında sağlanmıştır.

Hicaz Demiryolu'nun Hayfa-Dera-Şam hattı 280 km'dir. Demiryolunun bu kısmı kısa mesafesine rağmen yolcu ve yük trafiğinin $\frac{3}{4}$ ünü yüklenmekteydi. Demiryolunun diğer 1184 km'lik kısmı ise ancak hacc mevsimlerinde hacı taşımada yoğun olarak kullanılabilmekteydi⁴⁵⁶.

Yolcu taşımacılığı ile elde edilen hâsılâtın % 39,9'u hacılardan, % 15,5'i hacıların dışındaki yolculardan kazanılmaktaydı. Taşınan toplam yolcuların sadece 1/6'sı hacılardan oluşmaktaydı ancak işletme gelirlerinin % 70'ini hacılardan elde etmekteydi. Bu durumun temel sebebi hattı kısa mesafelerde kullanan yolculara karşın hacıların uzun mesafeli yolculuk yapmaları sonucu daha fazla gelir bırakmalarındır⁴⁵⁷.

Hicaz Demiryolu hattı 1319 (1903–4) malî yılında işletmeye açılmıştır. 1326 (1910–11) malî yılından sonraki bütçelerde gelir kalemi olarak yer almamıştır. Bu nedenle işletmenin hâsılât seyrini görmek bakımından Meşrutiyet öncesi 5 yılı tabloya eklemeyi uygun gördük.

⁴⁵⁴ Murat Özyüksel, Hicaz Demiryolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.224

⁴⁵⁵ Yeni kaynaklar oluşturmak amacıyla devlet genel evrak işlemlerinden, muhtelif orman hâsılâtından, rütbe ve fermanlardan, çeşitli tezkirelerden, ruhsatnamelerden alınmak üzere 1 kuruş ila 1000 kuruş arasında (mesela mareşallik rütbesi için 1000 kuruş) çeşitli vergiler ihdas etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.317–320

⁴⁵⁶ Özyüksel, a.g.e., s.260

⁴⁵⁷ A.g.e., s.223-224

Verilen tablo 48'e göre, Hicaz Demiryolu işletme hâsılatının 1325 (1909–10) malî yılı bütçesinde 7.600 kuruş ile 1326 (1910–11) malî yılı bütçesinde ise 15.200 kuruş arasında olduğu görülür.

Aynı tabloya göre, demiryolundan hazineye giren hâsılat ise 1319–1326 (1903–1911) yılları zarfında 409.621 kuruş ile 26.606.776 kuruş arasında olmuştur. Hicaz Demiryolu hatları yapılıp işletmeye açıldıkça hâsılat miktarlarının arttığı görülmektedir.

Hâsılatların ilgili yıllarda gerçekleşen tahsilât toplamları içindeki yeri ise % 0,27 ile % 0,89 arasında seyretmiştir.

Tablo 48
Hicaz Demiryolu İşletme Hâsılatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Hicaz Demiryolu İşletme Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1319/1903–4	-	472.957	-	-
1320/1904–5	-	409.621	-	-
1321/1905–6	-	4.084.358	-	-
1322/1906–7	-	2.524.466	-	-
1323/1907–8	-	6.440.388	-	0,27
1324/1908–9	-	17.451.221	-	0,68
1325/1909–10	7.600.000	19.037.525	250	0,69
1326/1910–11	15.200.000	26.606.776	175	0,89

Kaynak: Bkz. tablo 15; 1319–1323 (1903–07) yıllarına ait veriler için, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 2000, s.261

B. Dolmabahçe Gazhanesi Hâsılatı

Önceleri Hazine-i Hassa tarafından kurulan Dolmabahçe gazhanesi daha sonra Şehremaneti'nden (İstanbul Belediyesi) 1306 (1888–1889) yılında Tophane İdaresi'ne devredilmiştir.

Tophane İdaresinde genel ve özel mekânlara verilen gaz bedelleri, bir tarife tabi olarak üretilir, bu üretimden elde edilen gelirler, kok kömürü ve sair üretimlerin satışlarından elde edilen hâsılat ile birlikte, devletin iradına gelir olarak kaydedilirdi.

Bu dönemlerde Dolmabahçe Gazhanesi'nin yıllık gelirleri ortalaması elli-altmış bin lira civarında olmuştur.

Gazhanenin elinde olan fenerlerin sayısı 1923 olup, idare kuruluşundan 1325 (1908–9) yılına kadar abone sayısını beş yüzün üzerine çıkarmıştır⁴⁵⁸.

Dolmabahçe Gazhanesi hâsılatı kuruluşundan 1329 (1913–14) malî yılına kadar hazırlanan bütçelerde varidat kalemleri içinde yer almıştır. Ancak bundan sonraki yıl bütçelerinde yer almamıştır.

Verilen tablo 49'a göre, Hükümete (Devlete) ait müesseseler içinde Dolmabahçe Gazhanesi için incelediğimiz dönem için bütçelerde yer alan gelir tahminleri 5.544 milyon kuruş ile 5.913 milyon kuruş arasında olduğu görülür. Gazhanenin gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,18 ile % 0,23 arasında seyretmiştir.

Dolmabahçe Gazhanesi için ilgili dönemde gerçekleşen tahsilâtlar tablo 49'a göre 3.439 milyon kuruş ile 7.147 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilâtların bütçelerde yer alan gelir tahminlerine oranlarının ise % 62 ile % 76 arasında gerçekleşerek, düşük bir oranda kaldığı görülür.

Bir kamu kuruluşu olan bu müessese tahsilâtlarının yıllar itibariyle gerçekleşen toplam tahsilâtlar içindeki yeri % 0,11 ile % 0,28 arasında olmuştur.

⁴⁵⁸ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.2587

Tablo 49

Dolmabahçe Gazhanesi Hâsılatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Hâsılatın Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Dolmabahçe Gazhanesi Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelirlere Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	7.147.947	-	-	0,28
1325/1909–10	5.720.600	4.353.350	76,1	0,23	0,16
1326/1910–11	5.913.000	3.819.024	64,6	0,23	0,13
1327/1911–12	5.544.700	3.439.990	62,0	0,19	0,11
1328/1912–13	5.544.700	4.169.617	75,2	0,18	0,14
1329/1913–14	-	6.013.688	-	-	0,20

Kaynak: Bkz. tablo 15

Çalışmamızı oluşturan dönemin öncesinde Dolmabahçe Gazhanesinin yıllar itibariyle tahsilât miktarları 1303–1323 (1887–1907) yılları arasında 122.364 kuruş ile 6.329.921 kuruş arasında olmuştur. Gazhanenin 1314–1323 (1898–1907) yılları arasında 10 yıllık hâsılatlarının yıllar itibariyle ortalaması 5.226.087 kuruş olmuştur⁴⁵⁹.

C. Mektep-i Sanayi Gelirleri

Mektep-i Sanayi, Osmanlı ülkesinde zayıflayan sanayinin güçlendirilmesi, teori ve pratiğin aynı anda olduğu bir ortamda, öğrencilerin yetiştirilmesi amacıyla 24 Şaban 1285 (10 Aralık 1868) yılında yayımlanan bir nizamname sonucunda İstanbul’da kurulmuştur. Aynı amaçla taşrada da ıslahhaneler açılmıştır. Bu okulda demircilik, dövmecilik, makinecilik, mimarlık, marangozluk gibi imalat alanlarının yanında, terzilik, kunduracılık, mücellitlik gibi sanatlarla ilgili eğitim verilmiştir⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.190

⁴⁶⁰ Mektebin dâhili (yatılı) ve harici (yatılı olmayan) şubeleri vardır. Özel şartlar dâhilinde kabul edilen talebeler başlangıçta mülazım sıfatıyla anılırdı. Öğrenciler 5 yıl süreyle eğitim alır, birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 2.5, üçüncü sınıfta 3, dördüncü sınıfta 3.5 ve beşinci sınıfta 4 kuruş yevmiye almaya hak kazanırdı.

Mektep-i sanayi hâsılatı; okulda imal olunan mamullerin satışından elde edilen gelirler, öğrencilerden alınan ücretler, yardımlar, vakfedilen nakitler, mektebin gayrimenkullerinin kira gelirleri, yeniçeri kıyafet hanesi gelirlerinden oluşmaktadır⁴⁶¹.

Mektep-i sanayi gelirlerinin ve masraflarının bütçeye dâhil edilişi 1325 (1909–10) yılı ile başlamıştır. Bu yıl itibariyle mektebin gelirleri ortalama 9100 lira olarak bütçeye geçmiş iken, mektep için bütçe tahsisatı sanayiye teşvik etmek ve tesisler kurmak amacıyla 11.700 lira olmuştur⁴⁶².

Mektep-i Sanayi için ilgili yıl bütçelerinde tablo 50'ye göre alan gelir tahminleri 25.000 kuruş ile 10.900.000 kuruş arasında olmuştur. Miktarlardaki farklılıklar dönem içinde mektep ile ilgili yapılan değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Mektebin gelir tahminleri genel bütçe gelirleri içinde hayli düşük kalmaktadır.

Aynı tablo verilerine göre, yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilâtlar 17.869 kuruş ile 966.733 kuruş olmuştur. Mektebin özellikle 1325 (1908–9) malî yılından sonra bütçe gelir tahminlerinde ve tahsilât miktarlarında görülen azalmanın sebebi; mektebe ait emlak ve kira gelirlerinin önceleri mektep hâsılatına dâhil iken 1326 (1909–10) malî yılından sonra bu mülkler mektepten alınarak, emlak-i emiriye idaresine verilmiş, mülklerin gelirleri de emlak ve eşya-yı emiriye hâsılatına ilave edilmiştir.

Dönem öncesinde 1314–1323 (1898–1907) yılları zarfında Sanayi Mektebi hâsılatlarının her bir yıla karşılık gelen hâsılat ortalaması 810.178 kuruş olmuştur⁴⁶³.

Mektep-i Sanayi'nin yıllık hâsılatlarının genel hâsılatlar içindeki nispetleri pek ehemmiyetli miktarlarda olmamıştır. Zaten mektebin kuruluş amaçları arasında hazineye daha fazla katkıda bulunmak amacıyla hâsılatı arttırmak gibi bir neden yoktur. Bununla birlikte, mektebin kuruluş amacı hazineye irat getirmek değil, sanayileşen

Bu ücretlerin yarısı öğrencilere verilir, diğer yarısı da mezuniyet sonrası öğrencinin iş kurması için sermaye olarak mektebin emniyet sandığına konularak işletilirdi. Öğrenci mezuniyet sonrası bu parayı faiziyle birlikte alırdı. Yatılı öğrencilerin yemek, elbise ve levazım giderleri mukabili yevmiyelerinden ayrıca 1,5 kuruş alınırdı. Yatılı olmayan öğrencilerden sadece elbise parası mahsup edilirdi. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.265

⁴⁶¹ Göş.yer.

⁴⁶² Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325

⁴⁶³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.190

“düvel-i muazzama”nın karşısında sanayisi geri kalan Osmanlı Ülkesi’nin sanayisinin gelişmesine bir nebze katkıda bulunabilecek, eğitilmiş bireyler yetiştirmektir.

Tablo 50

Mekteb-i Sanayi Hâsılatı’nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Mekteb-i Sanayi Hâsılatı İçin Bütçelerde Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	853.684	-	-	0,033
1325/1909–10	910.000	966.733	106,2	0,036	0,035
1326/1910–11	853.600	179.450	-	0,033	-
1327/1911–12	122.500	79.831	65,2	0,004	0,003
1328/1912–13	122.500	17.869	14,6	0,004	0,001
1329/1913–14	-	44.230	-	-	0,001
1330/1914–15	25.000	37.539	150,2	0,001	0,002
1331/1915–16	25.000	28.979	115,9	0,001	0,001
1332/1916–17	554.000	177.373*	32,0	0,022	0,015
1333/1917–18**	1.000.000	-	-	0,042	-
1334/1918–19**	10.900.000	-	-	0,320	-

Kaynak: Bkz. Tablo 15

*İlk altı aylık hâsılat

**Bu yıllara ait bütçe tahminleri “Mektepler, Sanayi ve Ziraat Müesseseleri Hâsılatı” olarak yer almıştır.

D. Haliç Köprüleri Gelirleri

Haliç üzerinde iki köprü inşa edilmiş olup biri Unkapanı köprüsü diğeri ise Galata Köprüsü dür⁴⁶⁴. Önceleri bu köprülerin yapılış maksadının hayır ve hizmet olduğunu dolayısıyla geçiş ücreti alınmayacağını belirten devlet, mali sıkıntılar nedeniyle daha sonraları bu köprülerden her bir geçiş için “mürûriye” vergisi koymuştur. Böylece, yayalardan 10 para, yüklü yayalardan 20 para, süvarilerden ve

⁴⁶⁴ Cisir-i atik ya da Cisir-i Mahmudî denilen Unkapanı köprüsü Sultan II.Mahmut tarafından 1252 yılında 14 haftada yaptırılmıştır. Cisir-i Cedid ya da Karaköy Köprüsü de denilen Galata Köprüsü sultan Abdulaziz tarafından 1286 yılında Kurj Eşantiyye Kumpanyası’na, demir olarak inşa ettirilmiştir. Köprüde gemilerin geçmesi için 30 metre çapında iki parçadan oluşan açılır kapanır bir kapı ile küçük gemi ve kayıklar için 5 metre yüksekliğinde kemerler vardır.

yüklü hayvanlardan 1 kuruş, atlı arabalar ve otomobillerden 2 kuruş 20 para, otobüslerden 7 kuruş 20 para “müruriye” alınmıştır⁴⁶⁵.

1326 (1910–11) yılı martından itibaren köprüler hâsılâtının belediyeye bırakılacağı ve gelirlerinin, Karaköy köprüsünün yeniden inşası için alınan 1 milyon liralık borca karşılık gösterileceği hazırlanan kanun ile belirtilmiştir. Böylece, şehremanetinin gelir ve giderleri devletin genel bütçesine dâhil olmadığından Haliç köprüleri hâsılatı 1326 (1910–11) malî yılından sonra hazırlanan bütçelerde yer almamış ve bu yıldan sonra ortalama 60 bin lira olan köprüler hâsılatı belediye bütçesine aktarılmıştır⁴⁶⁶.

Tablo 51’e göre, Haliç köprüleri hâsılatı olarak bütçelerde yer alan tahmini gelirler 5.936 milyon kuruş ile 6.251 milyon kuruş olmuştur. Gerçekleşen tahsilâtlar ise 6.105 milyon kuruş ile 6.593 milyon kuruş olmuştur.

Haliç köprüleri hâsılâtının bütçe gelirleri ve toplam tahsilâtlar içindeki yeri ortalama % 0,24 ile % 0,25 oranlarında olmuştur.

Tablo 51
Haliç Köprüleri Hâsılâtının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin Tahmini Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Haliç Köprüleri Hâsılâtının Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirleri (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirin Tahmini Bütçe Varidatı İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	6.105.047	-	-	0,24
1325/1909–10	5.936.500	6.593.186	111	0,25	0,24
1326/1910–11	6.251.300	-	-	0,25	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

⁴⁶⁵ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.267

⁴⁶⁶ Göş.yer.

Dönem öncesi 1301–1323 (1885–1908) yılları arasında Haliç Köprüleri’nin hazineye katkısının gerçekleşen tahsilâtlar itibarıyla 4.284.577 kuruş ile 6.352.186 kuruş arasındaki miktarlarda olduğu görülür⁴⁶⁷.

E. Maden Gelirleri

Osmanlı Devleti’nde mevcut madenler işletme bakımından ikiye ayrılır. Biri hükümet tarafından emaneten işletilen madenler diğeri ise ferman-ı âli ile şirketlere veya şahıslara ihale edilen madenlerdir. Şirketlere ya da kişilere ihale edilen madenlere dair devletin aldığı vergi oranları ve maden gelirleriyle ilgili, vasıtasız vergiler bölümünde maden vergisi başlığı altında, bilgi verilmişti.

Bu bölümde, devlet tarafından emaneten idare olunan madenler ve gelirleri ele alınacaktır.

Bu madenlerin rezerv ve gelirleri itibarıyla en önemlisi Ereğli kömür madenleridir. Zira bu maden önemine binaen bütçede “Ereğli Madeni” ismiyle yer alırken diğer madenler bir başlıkta “diğer madenler” olarak yer almıştır.

1.Ereğli Kömür Madenleri

Bu maden Sultan II. Mahmut döneminde keşfedilip, Sultan Abdülmecit zamanında işletilmeye başlanmıştır. İdaresi Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte Orman Maden ve ziraat Nezareti’ne verilen Ereğli Madenleri önceleri bahriye memurları tarafından idare edilmiş daha sonra imalata çıkarılacak madenlerin % 60’ı tersane-i amire ihtiyacına ayrılmak ve kalanı dışarıya satılmak şartıyla madenlerin bir kısmı çalışanlarına ve kâşiflerine verilmiştir⁴⁶⁸. Dönem içerisinde devlet tarafından 390 maden ocağı ruhsatı vermişse de bunların çoğu işletilememiş geniş bir coğrafyaya yayılan Ereğli madenlerinin ancak 50 kadarı imalata devam edebilmiştir. Bu şirketler içerisinde en fazla imalat ve ihracatta bulunan şirket “Şirket-i Osmaniye” olmuştur. İmtiyaz 1896

⁴⁶⁷ A.g.e., s.271

⁴⁶⁸ A.g.e., s.275

yılında Ereğli Şirketi'ne verildi⁴⁶⁹. Bu imtiyaza göre; şirket elli yıllık bir dönem için Zonguldak'ta Ereğli madenleri kıyısında bir liman ve rıhtımları inşa etme, yönetme ve işletme hakkı şirketin tasarrufunda bulunacaktı. Ayrıca, şirket bütün kömür madenlerinin işletilmesi ve madenlere hizmet götürmek amacıyla demiryolu kavşakları inşa etme hakkını da elde ediyordu⁴⁷⁰.

Dönem itibariyle ihraç edilen ya da Alınan ruhsatlar yoluyla çıkarılan kömürün her bir tonundan hazine için 5 kuruş ve ihracat yapılması durumunda da ton üzerinden 5 kuruş vergi alınmıştır⁴⁷¹. Trenlerle sahile nakledilmesinde de ton üzerinden ücreti nakliye adıyla 100 para alınmaktaydı⁴⁷².

Ereğli madeninden 1312–1325 (1896–1910) yılları zarfında çıkarılan kömür madeni aşağıda verildiği gibidir.

Yıllar	Ton
1312	174.822
1313	122.989
1314	212.243
1315	257.585
1316	387.597
1317	340.841
1318	388.161
1319	453.787
1320	518.477
1321	590.079
1322	610.956
1323	735.760
1324	697.689
1325	793.583

Kaynak: İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.276

⁴⁶⁹ Quataert, bu durumu "...19.yy Osmanlı ekonomisi üzerinde giderek artan Avrupa denetiminin yeni bir örneği" olarak değerlendirmektedir. Quataert, "19.yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.3, s.916

⁴⁷⁰ Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Yurt Yayınları, Ankara 1987, s. 50

⁴⁷¹ Göş.yer

⁴⁷² Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.192

2.Ergani Madeni

Ergani bakır madeni 20 asırdır işletilen önemli bir madendir. Önceleri bölge halkı ve işçiler tarafından işletilen maden daha sonra mültezimler tarafından devlet adına işletilmiştir.

Bölge halkı madenleri bulur, çıkarır ve falaka denilen fırınlarda dökerler ve miri eritme fırınlarına naklederlerdi. Bu madenlerden fırınlarda eritilip elde edilen ham bakır % 85 oranındadır. Devlet bu ham bakırını kilosu için maktu olarak 72 para verirdi.

Ergani madeninden çıkarılan bakırlar Tokat kalhanesine nakledilir, işlenen halis bakır için gerekli olan yakıt için odun tedariki devlet tarafından sağlanır ve madencilere üretilen kilo başına nakliye ücreti ödenirdi. Son 48 yıldır çıkarılan bakır madeninin yıllık ortalaması 6172 tondur⁴⁷³.

3.Bulgar Dağı Madeni

Bulgar Dağı Madeni, Toros Dağlarının Konya vilayetiyle Adana vilayeti arasında bulunan yüksek bölümünde bulunur. Aslında dağın adı “Boğa Dağı”dır, Bulgar Dağı galat olarak kullanılmaktadır. Bu maden 1241 (1825–26) yılından itibaren iltizam suretiyle işletilmiştir.

1319 (1901–2) yılı itibariyle hükümet, genel masrafları madencilere ait olmak üzere, halis gümüşün dirhemi (1 dirhem=3,207 gr) için 38.32 para, altının dirhemi için 12.17 kuruş’luk bir fiyat belirlemiştir. Devlet, bu gümüş ve altınların darphanede ayrılarak miktarları belli olduktan sonra bedellerini öderdi. 1325 yılı ve öncesine ait 25 yılda çıkarılan, altının yıllık ortalama miktarı 6,5 kıyye (1 kıyye=1282 gr), gümüşün ortalaması ise 922 kıyyedir⁴⁷⁴.

⁴⁷³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.277

⁴⁷⁴ Gös.yer.

Devlet tarafından emaneten idare edilen diğer madenler; Gümüşhacıköy Simli Kurşun Madeni⁴⁷⁵, Eskişehir Lüle Taşı Madeni⁴⁷⁶, Ankara Kil Madeni⁴⁷⁷, Bağdat Dağ Ardı Krom Madeni⁴⁷⁸, Bağdat Neft ve Zift Petrol Madenleridir.

Madenler hâsılatı olarak incelediğimiz dönem bütçelerinde yıllar itibariyle yer alan gelirler 8.717 milyon kuruş ile 12.519 milyon kuruş arasında tahmin olunmuştur.

Tablo 52
Madenler Hâsılatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Yıl İçinde Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Toplam Bütçe Gelirlerine Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Madenler Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	11.720.779	-	-	0,45
1325/1909–10	12.413.400	8.416.440	67,8	0,49	0,30
1326/1910–11	12.071.700	8.152.310	67,5	0,46	0,27
1327/1911–12	11.207.500	14.978.711	133,6	0,39	0,49
1328/1912–13	12.519.500	10.035.822	80,2	0,41	0,35
1329/1913–14	-	8.547.245	-	-	0,29
1330/1914–15	9.065.000	4.950.410	54,6	0,28	0,20
1331/1915–16	9.065.000	3.178.438	35,1	0,34	0,14
1332/1916–17	8.717.000	1.419.667*	16,3	0,35	0,12
1333/1917–18	9.500.000	-	-	0,40	-
1334/1918–19	12.500.000	-	-	0,37	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Verilen tablo 52’ye göre madenler için bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin 1330–1333 (1914–18) malî yılları itibariyle gerilediğini görüyoruz. Aynı yıllar itibariyle

⁴⁷⁵ Devlet 150 yıllık bu madenden elde edilen gümüşün dirhemi için 1316 yılı itibariyle 18 para 32 santim ödemektedir.

⁴⁷⁶ Mezûr seneler itibariyle ortalama 2000 kişinin çalıştığı lületaşı madeninden Son 5 yıl itibariyle çıkarılan madenin yıllık ortalaması 5648 sandıktır (1 sandık= 35–36 kg). Hükümet sandık başına maktu’ en 75 kuruş almaktadır.

⁴⁷⁷ Meşrutiyet dönemi itibariyle 5 yılda yıllık ortalama 7.408.720 ton kil çıkarılmıştır. Madenin yıllık ortalama gayri safi geliri 1.443.693.8 kuruştur. Kil madeninden maden çıkarma yetkisi bölge halkına bahşedilmiş olup, yalnız çıkarılan kilin kilosundan 8 para vergi alınmaktaydı.

⁴⁷⁸ Tersanede çelik imalatında kullanılan krom madeni çelik imalatının terk edilmesi dolayısıyla 30 sene süreyle yıllık 1000 lira bedel ile bir mültezime verilmiştir.

tahsilâtların bütçe gelir tahminlerinden daha fazla gerilediği görülür. Zira tahmini gelirlere nispetle gerçekleşen tahsilâtlar bu yıllarda % 16,3 ile % 54,6 arasında olmuştur. Tabloya göre dönemin en düşük tahsilât miktarı 3.178.438 kuruş ile 1331 (1915–16) malî yılına tesadüf eder.

Aynı tabloya göre Osmanlı memleketlerinde bulunan madenlerden devlet tarafından emaneten işletilen madenlerin gelir tahminlerinin bütçe toplamaları içinde % 0,28 ile % 0,49 arasında olduğu görülür. Yine aynı yıllar için gerçekleşen tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,14 ile % 0,49 arasında seyretmiştir.

Dönem öncesinde 1319–1323 (1903–08) yılları itibariyle hazinenin işletilen mezkûr madenlerden elde ettiği hâsılatlar 11.511.031 kuruş ile 14.120.964 kuruş arasında gerçekleşmiş ve her bir yıla düşen ortalama hâsılat 12.842.342 kuruş olmuştur⁴⁷⁹. Sadece Ereğli Madeni'nin 1304–1323 (1888–1908) yılları zarfında hâsılat miktarları 1.829.522 kuruş ile 12.037.451 kuruş arasında olmuştur⁴⁸⁰. 1327 (1911–12) yılı itibariyle işletilen toplam maden adedi 174 ve işletilmeyen 337'dir⁴⁸¹.

F. Fırat ve Dicle Vapurları Hâsılatı

Bağdat ile Basra arasında Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde vapur işletme işine ilk defa Mithat Paşa'nın Bağdat vilayeti valiliği sırasında başlanmıştır. Bunun için nehirlerde “İdare-i Nehriye”, Basra körfezi ve civar sahillerde “Amman-ı Osmanî” adıyla iki idare kurulmuş, birkaç vapur ve dubalar temin edilerek seferlere başlanmıştır⁴⁸².

İşletme hakkı önceleri Bahriye Nezaretinde olmuş ancak, daha sonra Fırat ve Dicle nehirlerinde “seyru sefain imtiyazı” hazine-i hassaya verilmiştir. 1316 senesinde Amman-i Osmanî idaresine ait vapurlarla duba ve binalar da Bahriye Nezareti ve Hazine-i Hassa tarafından tayin olunan memurların kıymet takdiriyle 800 bin kuruş bedelle hazine-i hassaya devredilmiştir⁴⁸³.

⁴⁷⁹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.194

⁴⁸⁰ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.280

⁴⁸¹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.192

⁴⁸² Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.267

⁴⁸³ A.g.e., s.267-268

1326–7 (1910–12) yılları itibariyle mezkûr idareler bünyesinde çalışan vapurların adedi 8, dubaların adedi ise 18'dir. Bu araçların aynı yıllar itibariyle değerleri 9–9,5 milyon kuruştur. İdare bünyesinde çalışanların sayısı 8 üst düzey ve 45 diğer görevler olmak üzere toplam 53 kişidir⁴⁸⁴.

Vapurlar 1326 (1910–11) yılında 52.973 yolcu ve 31.986 ton yük taşımıştır. 1327 (1911–12) yılında taşınan yolcu sayısı ise 55.928, yük miktarı 30.086 tondur⁴⁸⁵. İdare gelirlerinin ortalama 2/3'ünü yük taşımacılığından elde etmekteydi.

Tablo 53'e göre, 1324–26 (1908–11) malî yılları için hazırlan bütçelerde Fırat ve Dicle vapurları hâsılatı adı altında bir kalem mevcut değildir. Dönem içinde diğer yıllar itibariyle bu idare için tahmin olunan gelirler 1–12 milyon kuruş arasında olmuştur. Gerçekleşen tahsilâtlar 638.788 kuruş ile 7.012 milyon kuruş arasında olmuştur.

I.Dünya Savaşının işletmenin gelirlerini büyük ölçüde olumsuz bir şekilde etkilediği görülür. Zira gerek bütçelerde yer alan tahmini gelirlerde gerekse gerçekleşen tahsilâtlarda bu durum net bir şekilde görülmektedir. Savaştan bir yıl önce 1329 (1913–14) malî yılında 6.429 milyon kuruş olan tahsilât miktarı savaşın ilk yılı 3.677 kuruşa ve sonraki yılı 638 bin kuruşa gerilemiştir.

Gerilemeyi bütçelerde yer alan gelir tahminleriyle gerçekleşen tahsilât oranlarında da görüyoruz. 1331 (1915–16) malî yılı tahsilât oranı % 9,13 olarak gerçekleşebilmiştir.

Fırat ve Dicle vapurlarının gelir tahminlerinin genel bütçe varidatı içerisinde % 0,03 ile % 0,39 arasında yer aldığı, tahsilâtların genel tahsilâtlar içindeki yerinin ise % 0,03 ile % 0,25 arasında seyrettiği görülür.

⁴⁸⁴ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.187

⁴⁸⁵ A.g.e., s. 188

Tablo 53
Fırat-Dicle Vapurları Hâsılatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Fırat-Dicle Vapurları Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	6.411.910	-	-	0,25
1325/1909–10	-	4.924.758	-	-	0,18
1326/1910–11	-	6.673.720	-	-	0,22
1327/1911–12	7.084.000	6.319.510	89,2	0,25	0,21
1328/1912–13	12.000.000	7.012.620	58,4	0,39	0,24
1329/1913–14	-	6.429.840	-	-	0,21
1330/1914–15	7.000.000	3.677.913	52,5	0,21	0,15
1331/1915–16	7.000.000	638.788	9,13	0,26	0,03
1332/1916–17	1.000.000	-	-	0,04	-
1333/1917–18	6.000.000	-	-	0,25	-
1334/1918–19	1.000.000	-	-	0,03	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

Fırat ve Dicle vapurları hâsılatlarının incelediğimiz dönem öncesindeki 1320–1323 (1904–08) yılları itibarıyla 4 yıllık tahsilât miktarlarının yıllık ortalaması 5.733.817 kuruş olmuştur⁴⁸⁶.

VI. EMLAK VE EŞYAYI EMİRİYE

A. Emlak ve Eşya-yı Emiriye Hâsılatı ve Furuht (satılan) Olunan Eşya Bedelleri

Emlak ve eşyayı emiriye hâsılatı adıyla bütçede bulunan gelirler hükümetin (devletin) tasarrufunda bulunan menkul ve gayrimenkul mallar ve eşyalardan elde edilen gelirlerdir. Bu gelirler; kiraya verilen malların kira gelirleriyle birlikte memurlar aracılığıyla idare edilen ve satılan menkul ve gayrimenkullerin gelirlerinden oluşmaktadır.

⁴⁸⁶ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.190

Emlâk-ı emiriye; bizzat devletin hazinesinden harcayarak inşa ettirdiği ya da satın aldığı mülklerden, iltizam ve mukataaların ödenemeyen kısımları için mültezimler ve kefillerinden alınan gayrimenkul mallardan ve de varisi olmayan malların beytülmale kalmasından oluşan gayrimenkul malların yanında esasen fetihler esnasında devlet adına fethedilen yerlerde temlik edilen binalar ile müsadere zamanlarında devlet tarafından sahibinden alınan gayrimenkul mallardan oluşmaktadır⁴⁸⁷. Bu mallar; han, hamam, dükkân, konak, çiftlik, ziraat arazisi ya da farklı işlerde kullanılan araziler, kullanılamayan eski top, hurda eşya, silah ve gemi gibi eşya ve gayrimenkullerdir.

Bunların yanında 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) yılında, 1293 (1876–77) yılından itibaren hakan-ı sabık adına emlak-ı seniyyeye ihdas olunan emlak, arazi ve imtiyazlar, maliye hazinesine devredilerek “emlak-ı emiriye”ye dâhil edilmiştir.

Devletin elinde bulunan gayrimenkullerin devlet hazinesine kira geliri getiren müsakkafatın 1327 (1911–12) yılı itibariyle sayısı 2.752’dir. Bu yapıların kıymeti ise 53.325.000 kuruştur. Arazi-i emiriyyenin alanı 12.546.137 dönüm, değeri ise 175.196.000 kuruştur⁴⁸⁸.

1326 (1910–11) malî yılında satılan (furuht) müsakkafatın adedi 361, değeri ise 2.857.431 kuruş’tur. Aynı yıl satılan arazinin alanı 26.199 dönüm, değeri ise 4.288.552 kuruş olmuştur⁴⁸⁹.

1327 (1911–12) yılı itibariyle hazinenin emlak ve eşyayı emiriyeden elde ettiği hâsılata konu olan gayrimenkullerin bulunduğu başlıca vilayetler ve mülk sayısı; İstanbul’da 540, Mamuretülaziz’de 322, Hüdavendigâr’da 225, Beyrut’ta 156, Aydın’da 138 ve Bağdat’ta 123 adettir. Aynı yıl itibariyle kiraya konu olan, devlete ait arazinin değer itibariyle bulunduğu vilayetler; 611.720 lirayla Aydın, 279.090 lirayla Basra, 213.000 lirayla Halep, 124.660 lirayla Adana ve 113.460 lirayla Bağdat önde gelen vilayetlerdir⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.283

⁴⁸⁸ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.204

⁴⁸⁹ Maliye Nezareti, a.g.e., s.199

⁴⁹⁰ A.g.e., s.204

Emlak-ı emiriye hâsılatı dâhil edilen yeni gayrimenkuller nedeniyle bu yıldan sonra aşağıdaki tablo 54’de görüldüğü gibi önceki yıllara nispetle hayli yükselmiştir. Mesela 1324 (1908–9) malî yılında gerçekleşen hâsılat 9.083 milyon kuruş iken, 1325 (1909–10) malî yılında 34.033 milyon kuruşa yükselmiştir.

Devlete ait gayrimenkullerin “emlak-ı emiriye” dönem içerisinde hazırlanan bütçelerde tablo 54’e göre, yer alan gelir tahminleri 8.626.000 kuruş ile 50.428.600 kuruş arasında olduğu görülür. 1331 (1915–16) ve sonrası yıl bütçelerinde yer alan gelirlerde azalma olduğunu görüyoruz. Dönem içerisinde hazırlanan bütçelerde, satılan mülklerden “furuht olunan eşya bedeli” elde edileceği tahmin olunan gelirler 2.437.100 kuruş ile 16.000.000 kuruş arasında yer almıştır.

Tablo 54’e göre, emlak-ı emiriyeden ve satılan mülklerden elde edilen tahsilât miktarları yıllar itibarıyla 9.083 milyon kuruş ile 108.011 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilâtların gerçekleşme oranları 1325–26 ve 1332 yıllarında bütçelerde yer alan miktarın çok üzerinde sırasıyla % 307, %135 ve 1332 yılı tahsilâtı yılın ilk yarısında gerçekleşen tahsilât olmasına rağmen % 183 olarak gerçekleşmiştir. Devlet zaman zaman kaynak ihtiyacını karşılamak için satılabilecek eşyaların satılmasıyla kaynak elde etme yoluna gitmiştir. Buradaki bazı yıllara ait tahsilat miktarlarının normalin çok üstüne çıkmasının nedeni budur.

Bütçelerde altıncı kısımda yer alan bu bölümün gelir tahminlerinin genel bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,44 ile % 2,35 arasında seyretmiştir. Dönem içinde gerçekleşen tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise 0,35 ile % 3,70 arasında olduğu görülür⁴⁹¹.

⁴⁹¹ Dönem içindeki yıllar arasında karşılaştırma yaparken, 1332 yılına ait tahsilât miktarının genel tahsilâtlar içindeki yerini dikkate almamızın nedeni, bu yıla ait tahsilât miktarının ilk altı aya ait olmasıdır.

Tablo 54
Emlak-ı Emiriye Hâsılatı 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Emlak ve Eşya-yı Emiriye Gelirlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Emlak Emiriye İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Satılan Eşya İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)**	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Emlak-ı Emiriye ve Satılan Eşyanın Tahmini Bütçe Gelirlerine Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	-	9.083.007	-	-	0,35
1325/1909–10	8.626.000	2.437.100	34.033.417	307	0,44	1,23
1326/1910–11	30.766.400	3.047.300	45.718.240	135	1,30	-
1327/1911–12	47.047.600	3.306.100	40.713.087	80,9	1,77	1,33
1328/1912–13	50.428.600	3.447.800	40.582.572	75,3	1,77	1,40
1329/1913–14	-	-	110.843.420	-	-	3,70
1330/1914–15	61.113.000	2.800.000	30.254.936	47,3	1,96	1,22
1331/1915–16	29.200.000	2.500.000	35.599.339	112	1,18	1,60
1332/1916–17	48.868.000	10.000.000	108.011.735*	183	2,35	8,95
1333/1917–18	31.330.000	8.000.000	-	-	1,67	-
1334/1918–19	37.800.000	16.000.000	-	-	1,58	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

**Bütçelerde “Emlak-ı ve Eşyayı Emiriye Hâsılatı” kısmında “Furuht Olunan Eşya Bedeli” ayrıca gelir kalemi olarak yer almaktadır. Ancak, tahsilât miktarlarını derlediğimiz kaynaklarda “Emlak-ı Emiriye” ve “Furuht Olunan Eşya” hâsılatları toplu verildiğinden, bütçelerde ayrı olarak yer alan bu gelir kalemlerini bir tabloda vermeyi uygun gördük.

Dönem öncesinde emlak ve eşyayı emiriye hâsılatının 1303–1323 (1887–1908) yılları zarfında gerçekleşen tahsilât miktarları 3.789.980 kuruş ile 4.849.592 kuruş arasında olmuştur. Dönem öncesi 1314–1323 (1898–1908) yıllarında gerçekleşen son on yılın yıllık tahsilât ortalaması ise 4.223.906 kuruş’tur⁴⁹².

B. Miri Ormanlar Hâsılatı

Meşrutiyet dönemi itibariyle Memalik-i Osmaniye’de genel ormanların kapladığı alan 8,5–9 milyon hektar civarındadır. Osmanlı Devleti’nde kimsenin malı olmayan (cibal-i mubaha) dağlar-ormanlar ilk kez 1286 (1869–70) yılında neşrolunan nizamnameyle devlet idaresine alınmış bir yıl sonrada idareleri Maliye Nezareti’ne

⁴⁹² Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.207

devredilmiştir⁴⁹³. Ayrıca ağaçların mevsiminde orman memurları tarafından damgalanarak korucu gözetiminde kesiminin gerçekleştirilmesi, ticari maksatlarla kesilecek ağaçlar ile imal olunacak kömürün müzayede ile satılması ya da rayice göre takdir edilecek bedelin alınması da 1287 (1870–71) tarihli talimatla düzenlenmiştir.

Miri ormanların kesim ve ihracatından alınan orman hakkı iki çeşittir. Biri müteahhitlere müzayede ile satılan ağaçlardan alınacak bedel diğeri ise orman çevresinde meskûn halktan, ticaret için kesimine ruhsat verilen ağaçlardan, imal edilen kereste odun ve kömürün nakledilecekleri yerdeki rayiç kıymetleri üzerinden alınan vergidir. Ayrıca hayvanlarını miri ormanlarda gezdirenlerden otlakiye adıyla da bir vergi alınmıştır. 1290 (1873–74) tarihli talimata ve 1291 (1874–75) yıllarında neşrolunan nizamnamelere göre; Dersaadet ve diğ. şehirlere nakledilmek üzere iskelelere indirilen odunun iki yüz kıyyesine bir kuruş, kömürün iki yüz kıyyesine iki kuruş pul resmi konmuştur. Bunun için ondalıkla pul memurları istihdam olunmuştur. Pazar ve iskelelere nakledilen kereste ise öşre tabi tutulmuştur⁴⁹⁴.

Meşrutiyetin ilk yılları itibariyle köylerin civarında bulunan ormanlardan yapılacak her tür keresteden, özel ormanlardan alındığı gibi, nakit kıymet üzerinden öşür adıyla % 12,5 kuruş ve odunun 100 kıyyesinden 20 para, kömürden 40 para pul resmi alınırdı⁴⁹⁵.

1325 (1909–10) yılı itibariyle miri ormanlar hâsılatının diğ. bölgelere göre yüksek olduğu iller ve hâsılat miktarları; Konya 3.833.051 kuruş, Kastamonu 3.799.459 kuruş, Aydın 3.219.678 kuruş, Selanik 2.402.671 kuruş, Adana 2.228.695 kuruş, Hüdavendigâr 2.195.697 kuruş ve Bolu için 2.017.029 kuruş olmuştur⁴⁹⁶.

Tablo 55'e göre, döneme ait bütçelerde yıllar itibariyle miri ormanlar hâsılatı olarak tahmin olunan gelirler 15 milyon kuruş ile 33 milyon kuruş arasında olmuştur. Tahsilât miktarları ise 8.411.409 kuruş ile 34.699.254 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Dönem içinde tahsilât miktarlarında gerilemenin meydana geldiği yıl

⁴⁹³ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.291

⁴⁹⁴ Gös.yer.

⁴⁹⁵ A.g.e., s.292

⁴⁹⁶ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.293

1330 (1914–15) malî yılına rastlar. Tabloda verilen miktarlara göre tahsilâtın Meşrutiyet Dönemi içinde en düşük seviyede gerçekleştiği yıl 1331 (1915–16) malî yılı olmuştur. Tahsilâtın gerçekleşme oranlarında meydana gelen gerileme tahsilât miktarlarındaki düşüşün gerçekleştiği yıllarla bir paralellik arz eder. 1325 (1909–10) ve 1326 (1910–11) malî yıllarında miri ormanlar hâsılatı için tahmin olunan gelirlere nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranı % 189 ve % 195 iken 1330–31 (1914–16) malî yıllarında bu oranlar % 56,5 ile % 42,1 olarak düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.

Aynı tabloya göre, miri ormanlar hâsılatının, devlet hazinesini oluşturan ve ilgili yıllara ait bütçelerde yer alan gelir tahminleri içindeki yeri % 0,60 ile % 1,08 arasında olmuştur. Miri ormanlar hâsılatının toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise aynı yıllar itibariyle % 0,38 ile % 1,15 arasında seyretmiştir. 1328 (1912–13) malî yılı ve sonrasında tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki yeri azalarak devam etmiş ve 1331 (1915–16) malî yılında bu miktar % 38’e kadar gerilemiştir.

Tablo 55
Miri Ormanlar Hâsılatı 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Miri Ormanlar Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahmininin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	28.760.462	-	-	1,11
1325/1909–10	15.485.000	29.320.711	189	0,61	1,06
1326/1910–11	17.470.100	34.104.560	195	0,67	1,15
1327/1911–12	29.009.900	34.699.254	119	1,02	1,13
1328/1912–13	33.000.000	26.768.065	81,1	1,08	0,92
1329/1913–14	-	27.292.366	-	-	0,91
1330/1914–15	30.000.000	16.936.428	56,5	0,92	0,68
1331/1915–16	20.000.000	8.411.409	42,1	0,75	0,38
1332/1916–17	15.000.000	7.009.434*	46,7	0,60	0,58
1333/1917–18	15.000.000	-	-	0,64	-
1334/1918–19	20.000.000	-	-	0,59	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylı tahsilât

Dönem öncesinde “miri ormanlar hâsılatı”nın hâsılat miktarları 1319–1323 (1903–08) yılları zarfında 23.335.296 kuruş ile 29.821.318 kuruş arasında

gerçekleşmiştir. Her bir yıla düşen ortama hâsılat ise 26.584.932 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁴⁹⁷.

VII. MAKTU VERGİLER

Maktu vergiler devletin fethettiği ya da savaşmaksızın barış yaptığı ülkelerden ve bölgelerden genellikle yıllık alınan bir vergidir⁴⁹⁸. Yıllık alınanlarının haricinde bir defalık veya belli senelik alınanları da olmuştur.

Osmanlı Hükümeti'nin almakta olduğu maktu vergiler 1324 (1908–9) yılı sonuna kadar Mısır ve Zeyla, Rumeli-i Şarkî⁴⁹⁹, Kıbrıs, Sisam ve Aynaroz maktu vergileridir.

Aşağıda verilen tablo 56'ya göre, maktu vergiler için ilgili yıllara ait bütçelerde yer alan gelirler 86.759.600 kuruş ile 113.631.600 kuruş arasında olmuştur. Bu vergilerin hazineye ödenmesi, ilgili bölge idareleriyle anlaşmalarla sabit olduğundan, yıllar itibariyle savaş gibi olağan üstü bir durum olmadığı zamanlarda, kesinlik arz eder. Bu nedenle bütçe rakamlarına nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranları dönem içinde % 97,9 ile % 102 arasında olmuştur.

Maktu vergilerin genel bütçe gelirleri içindeki yeri % 2,55 ile % 4,80 arasında değişen oranlarda seyretmiştir. Dönemin son yılı olan 1334 (1918–19) malî yılında bu oran % 2,55 ile en düşük seviyede olmuştur.

Yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilât miktarlarının hazineye biriken toplam tahsilât miktarları içindeki yeri % 2,85 ile % 3,93 arasında olmuştur.

⁴⁹⁷ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.214

⁴⁹⁸ Tarihte alınan ilk maktu vergi Bursa tekfurundan alınan otuz bin altındır. Önceki asırlarda bu tür vergiler hums-ı ganaim, cizye-i şeriye, havas-ı hümayun aşarı, gümrükler, memlahalar ile birlikte devlet hazinesinin en önemli gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı. Kanuni devrinde maktu vergilerin yıllık toplamı 800 000 duka altınını bulmaktaydı ve Almanya İmparatorluğu, Venedik, Eflak ve Boğdan, Transilvanya Beylikleri bu vergiyi ödemekle mükellefti. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları, s.180

⁴⁹⁹ 1325 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesiyle Bulgaristan ve Rusya ile ayrı ayrı yapılan protokoller sonucu Rumel-i Şarkî vergisi kaldırılmıştır. Eldem, a.g.e., s.180

Maktu vergilerin Osmanlı Devleti hazinesinde önceki asırlarda işgal ettiği önemli yere nispetle, devletin son 10 yılındaki vergi tahsilât miktarlarının yine de toplam gelirler içinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 56
Maktu Vergilerin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları ve Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Bütçelerde Yer Alan Maktu Vergi Gelirleri (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelirlere Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Maktu Vergilerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	113.631.600	100.789.074	88,7	4,80	3,90
1325/1909–10	87.131.600	89.387.100	102	3,44	3,23
1326/1910–11	89.387.100	87.482.448	97,9	3,44	2,94
1327/1911–12	89.387.100	87.476.349	97,9	3,14	2,85
1328/1912–13	89.387.700	-	-	2,93	-
1329/1913–14		87.476.349	-	-	2,92
1330/1914–15	89.015.349	87.476.350	98,3	2,73	3,54
1331/1915–16	89.015.349	87.476.350	98,3	3,32	3,93
1332/1916–17	89.015.349	-	-	3,56	-
1333/1917–18	86.759.600	-	-	3,68	-
1334/1918–19	86.759.600	-	-	2,55	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

Dönem öncesinde maktu vergilerden devlet hazinesinin elde ettiği gelirler 1303–1319 (1887–1904) yılları itibariyle 86.401.974 kuruş ile 109.205.922 kuruş arasında olduğu düşünülür ise devletin son 30–35 yılı içinde bu vergilerden elde ettiği gelirlerin artmadığı bilakis azaldığı söylenebilir⁵⁰⁰. Dönem başı ve ortaları itibariyle maktu vergilerden olan Aynaroz, Sisam ve Rumeli Şarki vergi gelirleri bu bölgeleri kaybetmemiz sonucu hazine için gelir kaynağı olmaktan çıkmıştır.

A. Mısır ve Zeylâ Vergisi

Osmanlı Devleti hazinesi için miktarı itibariyle çok önemli olan bu vergi, Maktu vergilerin de en önemlisidir. Mısır vergisi Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Hidivliği

⁵⁰⁰ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, 1330, s.218

döneminden itibaren alına gelmiştir⁵⁰¹.

Vergi Mehmet Ali Paşa tarafından 60 bin kese yani 300 000 lira olarak ödenirken takip eden yıllarda farklı sebeplerle verginin artış seyri 400 bin lira, 437 bin beş yüz lira ve nihayet 750 bin mecdiye altınıyla birlikte 15 bin lira olarak gerçekleşmiştir⁵⁰².

Mısır vergisi Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'de gerçekleştirdiği 1855, 1871 ve 1877 borçlanmalarına karşılık gösterilmiştir⁵⁰³.

Tablo 57'ye göre, Mısır vergisinin II. Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde yer alan gelirleri yıllar itibariyle 76.500.000 kuruş ile 78.489.000 kuruş arasında olmuştur. Tahsilât miktarları ise 76.950.000 kuruş ile 78.489.000 kuruş olmuş ve tahsilâtların gerçekleşme oranı % 98 ile % 100 nispetindedir. Verginin bütçelerde yer alan toplam gelirler içindeki yeri % 2,25 ile % 3,32 arasında seyretmiştir.

Mısır vergisinin yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilâtlarının maktu vergiler içindeki yeri % 78–88 civarında olduğu, toplam tahsilâtlar içindeki yerinin ise % 2,51 ile % 3,46 arasındaki oranlarda seyrettiği görülür. Bu oranlar Mısır vergisinin hazine için önemini ortaya koyar.

⁵⁰¹ Mısır Yavuz Sultan Selim tarafından 1516 yılında fethedilerek, Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletleri gibi yönetilmiştir. 1213 yılında Fransızlar tarafından 3 yıl süreyle işgal edilmiş ve III. Selim tarafından tekrar geri alınmıştır. Bu dönemde Mısır valisi olan M.Ali Paşa bir dizi başarılı ıslahatlar yaparak, Osmanlı Devleti'nden ayrıcalıklar elde etmiştir. Bu ayrıcalıklara göre, M.Ali Paşa'nın kaydı hayat ve evlatlarına intikal şartıyla Mısır'ın, vilayet ünvanı hidivliğe çevrilmiş ve bu dönemden itibaren maktu vergi ödemesi başlamıştır.

⁵⁰² 400 000 lira olan vergi 1281 yılında “Mesuğ” ve Sivakin” iskelelerinin Mısır'a verilmesiyle; 437.500 liraya (87.500 kese altın), 1283 yılındaki hidivliğin miras usulü tadil edilerek yönetimin en büyük erkek evlada kalmasının kabul edilmesine karşın 750.000 (150.000 kese altın) mecdiye altınına (1 mecdiye= 20 kuruş), Yemen'in Zeyla iskelesinin Mısır'a verilmesine karşılık 750.000 mecdiye altınıyla birlikte 15 000 liraya (3000 kese) çıkarılmıştır. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.298; Şener, 187

⁵⁰³ Sudi, a.g.e., s.79

Tablo 57

Mısır Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı ve Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Mısır Maktu Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Mısır Vergisi Tahsilâtının Maktu Vergiler İçindeki Oranı (%)	Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	78.489.000	78.489.000	100	78	3,32	3,04
1325/1909–10	78.489.000	78.489.000	100	88	3,10	2,83
1326/1910–11	78.489.000	76.956.090	98	88	3,02	2,59
1327/1911–12	78.489.000	76.950.000	98	88	2,76	2,51
1328/1912–13	78.489.000	-	-	-	2,57	-
1329/1913–14	-	76.950.000	-	88	-	2,57
1330/1914–15	78.489.000	76.950.000	98	88	2,41	3,11
1331/1915–16	78.489.000	76.950.000	98	88	2,92	3,46
1332/1916–17	78.489.000	-	-	-	3,14	-
1333/1917–18	76.500.000	-	-	-	3,24	-
1334/1918–19	76.500.000	-	-	-	2,25	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

B. Kıbrıs Vergisi

Osmanlı Devleti, Berlin antlaşması'ndan sonra 6 Recep 1295 (6 Temmuz 1878) tarihinde İngiltere ile bir antlaşma imzalayarak, Rusya Devletinin Osmanlı Devleti'ne tekrar saldırma ihtimalinden kaynaklanan nedenlerle ve devletin Asya kıtasındaki toprak bütünlüğünün sağlanması karşılığında, Kıbrıs Adası'nın yönetimini geçici bir süreyle İngiltere'ye verdi⁵⁰⁴.

Antlaşma gereği olarak Kıbrıs Adasının yıllık gelirinin, yönetim masrafları çıkıldıktan sonra, kalan 102.560 lirası Osmanlı hükümetine bırakılmıştır⁵⁰⁵. Osmanlı hükümeti tarafından Kıbrıs vergisi 1855 borcunun Mısır vergisiyle ödenemeyen kısmına karşılık olarak verilmiştir.

⁵⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Du Velay, a.g.e., s.302-303

⁵⁰⁵ Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında yapılan antlaşma gereği Kıbrıs Adası'nın varidatından idare masrafları çıkıldıktan sonra kalan 130.505 liranın Osmanlı Devleti'ne verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, daha sonra İngilizlerin miktar ile ilgili itirazlarıyla bu vergi 102.509 liraya ve nihayetinde 1325 (1909–10) yılı itibarıyla de 102.560 lira'ya düşürülmüş ve bu miktar üzerinden tahsil edilmiştir. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.298

Tablo 58'e göre, maktu vergiler içerisinde miktar olarak Mısır vergisinden sonra gelen Kıbrıs vergisi ilgili yıl bütçelerinde 10.259.600 kuruş ile 10.525.700 kuruş arasında olmuştur. Verginin tahsilât miktarları tabloda verilen her yıl için % 100 olarak gerçekleşmiştir.

Kıbrıs vergisinin bütçe gelirleri içinde sahip olduğu yerin % 0,30 ile % 0,44 arasında olduğu görülür. Verginin maktu vergiler içindeki yeri ortalama % 12 ve toplam tahsilâtlar içindeki oranı ise % 0,34 ile % 0,47 arasında gerçekleşmiştir.

Tablo 58
Kıbrıs Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Kıbrıs Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Vergi Gelirleri nin Toplam Bütçe Gelirleri İçindeki yeri (%)	Tahsilâtın Maktu Vergiler İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	10.525.700	-	-	10,4	0,41
1325/1909–10	10.525.700	10.525.700	100	0,42	11,8	0,38
1326/1910–11	10.525.700	10.526.349	100	0,40	12,0	0,35
1327/1911–12	10.525.700	10.526.349	100	0,37	12,0	0,34
1328/1912–13	10.526.300	-	-	0,34	-	-
1329/1913–14	-	10.526.349	-	-	12,0	0,35
1330/1914–15	10.526.349	10.526.350	100	0,32	12,0	0,43
1331/1915–16	10.526.349	10.526.350	100	0,39	12,0	0,47
1332/1916–17	10.526.349	-	-	0,42	-	-
1333/1917–18	10.259.600	-	-	0,44	-	-
1334/1918–19	10.259.600	-	-	0,30	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

C. Sisam Vergisi

Sisam adası, 1247 (1831–32) yılında verilen bir ferman gereğince gümrük ve aşar hâsılatı emaret tarafından alınmak üzere, yıllık iki taksit ile hazineye 400.000 kuruş (800 kese) maktu vergi verirdi⁵⁰⁶.

⁵⁰⁶ Şener, a.g.e., s.188

1296 (1878–79) yılında yapılan tahrirat sonucu 100.000 kuruşun tenzili uygun görülmüş ve adanın hazineye ödediği maktu vergi bu tarihten itibaren 300.000 kuruş olmuştur⁵⁰⁷.

Bütçe verilerine göre hazinenin incelediğimiz dönem olan Meşrutiyet Dönemi itibariyle adadan 1328 (1912–13) tarihine kadar vergi almayı sürdürdüğü görülmektedir. Ancak, 1325 (1909–10) yılı Sisam vergisinin tahsil edilebildiği son yıl olmuştur. Çünkü takip eden yıllarda çıkan Balkan Savaşları ile ada Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmıştır.

Tablo 59’a göre, ilgili yıllarda hazırlanan bütçelerde 300.000 kuruş gelir beklenen adadan, incelediğimiz dönemin ilk iki yılı olan 1324–25 (1908–10) yıllarının her birinde 300.000 kuruş tahsilât yapılmıştır.

Mali açıdan hazineye Mısır ve Kıbrıs Maktu vergileri kadar önemli katkıları olmayan Sisam vergisinin dönem itibariyle maktu vergiler içindeki yeri verilen tabloya göre % 0,3 ve bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,013’tür. Toplam tahsilâtlar içindeki oranı ise % 0,01 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 59
Sisam Maktu Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki Oranı, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Sisam Vergisi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Sisam Maktu Vergisi’nin Maktu Vergiler İçindeki Oranı (%)	Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	300.000	300.000	100	0,30	0,013	0,012
1325/1909–10	300.000	300.000	100	0,34	0,012	0,011
1326/1910–11	300.000	-	-	-	0,012	-
1327/1911–12	300.000	-	-	-	0,011	-
1328/1912–13	300.000	-	-	-	0,010	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

⁵⁰⁷ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.298; Sudi, a.g.e., s.77

D. Aynaroz Vergisi

Aynaroz yarımadası Tazimattan önce darphane-i amireden ayrı bir Voyvoda aracılığıyla idare olunurdu. Halkını teşkil eden ruhban ve keşişler buradaki çiftlik, bağ, bahçe hâsılatlarından geçimlerini sağlarlar ve buna mukabil devlet Aynaroz'dan maktuan 41.263 kuruş vergi alırdı. Daha sonra Aynaroz yarımadası'nda Meşrutiyet dönemi itibariyle vergi miktarı 72.400 kuruş (144 kese) olarak tespit edilmiştir⁵⁰⁸.

Tablo 60'da görüldüğü gibi, Aynaroz vergisi de Sisam vergisinde olduğu gibi incelediğimiz dönem bütçelerinde 1328 (1912–13) malî yılına kadar yer almıştır. Ancak, vergi tahsilâtları 1325 (1909–10) malî yılında son bulmuştur. Bütçelerde yer alan verginin 1324–25 (1909–10) yıllarında % 100 oranında tahsil edildiği görülür.

Tablo 60
Aynaroz Vergisinin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Gelir Tahminleri,
Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Maktu Vergiler İçerisindeki
Oranı, Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar
İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Aynaroz Vergisi İçin Bütçelerde Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (kuruş)	Tahsilâtın Maktu Vergiler İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	72.400	72.400	100	0,003	0,07	0,002
1325/1909–10	72.400	72.400	100	0,003	0,08	0,002
1326/1910–11	72.400	-	-	0,003	0,08	0,002
1327/1911–12	72.400	-	-	0,003	0,08	0,002
1328/1912–13	72.400	-	-	0,002	0,07	0,002

Kaynak: Bkz. tablo 15

Tablo 60'a göre, Aynaroz yarımadası vergisinin bütçe gelirleri içindeki yeri, diğer maktu vergilere nispetle hayli düşük olarak % 0,003, maktu vergiler içindeki yeri, % 0,07 ile % 0,08 oranlarında olmuştur. Vergi tahsilâtlarının toplam tahsilâtlar içindeki yerinin de hazine için pek ehemmiyet arz etmeyecek şekilde % 0,002 nispetinde olduğu görülür.

⁵⁰⁸ Sudi, a.g.e., s. 77; Şener, a.g.e., s.188; Gökdemir, "Eski Osmanlı Devleti'nin Mali Ahvalı, Bütçeleri, Hesapları", c.5, sayı 57, 1937, s.1106

VIII. HÂSILAT-I MÜTEFERRİKA

Hâsılat-ı müteferrika bütçelerin sekizinci kısmını oluşturmaktadır. Genellikle dönem bütçelerinin bu kısmında yer alan gelir kalemleri; hazine muamelatından hâsıl olan varidat, Ziraat Bankası temettüatı, mekteb-i tıbbiye hâsılatı, ihtira beratı, cezay-ı nakdiyyeler, imtiyazlı şirketler hâsılat ve temettüatından hazine hissesi, demiryollarından hazine hissesi, imtiyazlı kumpanyalardan teftiş masarifine mukabil alınan, Hicaz demiryolu ianesi ve hâsılat-ı müteferrikadan oluşmaktadır.

Yukarıda verilen gelir kalemlerinin haricinde bütçelerde; 1325 (1909–10) malî yılında teçhizat-ı askeriye gelirleri, 1333 (1917–18) malî yılında sıhhiye müdüriyeti hâsılatı, 1334 (1918–19) malî yılında tekaüt tevkifatı ve idare-i hususiye varidatları yer almıştır.

Ziraat Bankası temettüatı 1330 (1914–15) malî yılı ve takip eden yıllarda, mekteb-i tıbbiye hâsılatı ve imtiyazlı şirketler hâsılatından hazine hissesi 1333 (1917–18) malî yılı ve sonrasında hazırlanan bütçelerde gelir kalemi olarak yer almamıştır.

1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde sekizinci kısım hâsılatı mütenevvia başlığıyla diğerlerine göre daha az sayıda gelir kaleminden oluşmuştur. Bunlar; hazine muamelatından hâsıl olan varidat, kumpanyalardan teftiş masarifine mukabil alınan, hâsılat-ı müteferrika, tekaüt tevkifatı ve idare-i hususiye gelirlerinden oluşmaktadır⁵⁰⁹.

Tablo 61'e göre, Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde “hâsılat-ı müteferrika” kısmında yer alan gelirler 126.448.800 kuruş ile 290.120.000 kuruş arasındaki miktarlarda tahmin olunmuştur. Bu gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirleri içindeki yeri ise % 4,16 ile % 8,53 arasındaki oranlarda seyretmiştir.

Gerçekleşen tahsilâtlar, aynı tabloya göre, yıllar itibariyle 120.704.309 kuruş ile 191.576.799 arasındaki miktarlarda ve tahmini gelirlere nispetle % 80 ile % 121 oranlarında gerçekleşmiştir. 1330 (1914–15) malî yılıyla beraber tahsilât miktarlarında azalma başlamış ve bu yıla ait tahsilât miktarı dönem için en düşük seviyelere yaklaşarak 134.888 milyon kuruş olarak gerçekleşebilmiştir.

⁵⁰⁹ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Sene-i Maliye Bütçesidir, 1334 İstanbul

Devlet hazinesi için azımsanamayacak miktarlarda önemli olan hasılat-ı müteferrika kısmı altında yer alan gelir kalemlerinin gerçekleşen tahsilatlarının hazinenin toplam tahsilatları içindeki yerinin % 4,15 ile % 6,40 aralığındaki oranlarda gerçekleştiği görülür.

Tablo 61
Hâsılatı Müteferrika Gelirlerinin; Bütçelerde Yer Alan Miktarları, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranları (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan Hâsılatı Müteferrika Gelirleri (Kuruş)	Gerçekleşen Tahsilât Miktarları (Kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Hâsılatı Müteferrika Tahsilâtlarının Toplam Tahsilâtlara Oranları (%)
1324/1908	126.864.948	153.549.445	121	5,36	5,94
1325/1909	160.854.800*	136.185.983	84,7	6,35	4,92
1326/1910	128.873.200	157.531.974	122	4,95	5,29
1327/1911	126.448.800	135.639.746	107	4,44	4,42
1328/1912	149.292.794	120.704.309	80,9	4,89	4,15
1329/1913	-	191.576.799	-	-	6,40
1330/1914	135.693.000	134.888.370	99,4	4,16	5,45
1331/1915	136.661.364	130.681.666	95,6	5,09	5,87
1332/1916	127.660.694	55.193.399**	43,2	5,10	4,57
1333/1917	151.546.691	-	-	6,43	-
1334/1918	290.120.000	-	-	8,53	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*Bu miktara, diğer yıllara ait bütçelerde olmayan “teçhizat-ı askeriye” için 58.634.300 kuruşluk gelir tahmini dâhildir.

**İlk altı aylık tahsilât

A. Hazine Muamelelerinden Hâsıl Olan Varidat

Hazine işlemlerinden oluşan varidatı faiz işlemleri ve akçe farkları sonucu ortaya çıkan gelirler oluşturur.

1324 (1908–9) yılında Hazine ile Bank-ı Osmanî arasında yapılan bir anlaşma ile hazinenin cari hesabı için rehin verilme usulü kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra cari hesapta bulunan para gerek hazinede ve gerekse bankada bulunan tahvillerin faizlerine ayrılmıştır. Bank-ı Osmanî ile hazine arasında yapılan bu tür işlemlerle ilgili olarak hazine lehine gelirler elde edilmektedir. Bu gelirler bütçenin varidat hanesine yazılmıştır.

Altın meskûkât ile gümüş mecdiyenin kıymetleri arasındaki fark nedeniyle meskûkâtın birbirleriyle değişimlerinde meydana gelen fark⁵¹⁰ yabancı paraların Osmanlı altınıyla veya gümüş paralarıyla değişiminden ortaya çıkan fazla hazineye gelir olarak yazılmaktaydı.

Hazine işlemleri sonucu oluşan gelirler için dönem bütçelerinde verilen tablo 62'ye göre, 8.946.700 kuruş ile 76.250.000 kuruş arasında gelir tahmin olunmuştur. 1334 (1914–15) malî yılı bütçesinde yer alan 76.250 milyon kuruşluk gelir miktarı dönemin en yüksek gelir beklentisini oluşturmaktadır. Hazine işlemleriyle oluşan tahmini gelirlerin toplam bütçe gelirlerine oranı % 0,35 ile % 2,24 arasındaki oranlarda seyretmiştir. Savaşın sona erdiği bu yılda artan gelir miktarları, dönem içinde meydana gelen savaşların devlet maliyesini ne oranda etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tablo 62'ye göre, dönem itibariyle gerçekleşen tahsilât miktarları 3.394.233 kuruş ile 36.843.930 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Balkan ve Dünya savaşlarına rastlayan yıllar tahsilât miktarlarının en düşük seviyelerde gerçekleştiği dönemler olmuştur. Tahsilâtların gerçekleşme oranı % 33,9 ile % 154 arasındaki oranlarda oluşmuştur. Gelir tahminlerinin gerçekleşme oranlarının dönem için düşük seviyede olduğu 1327 (1911–12), 1330–31 (1914–16) yılları tahsilât miktarlarının da en düşük miktarlarda gerçekleştiği yıllardır.

Dönem için gerçekleşen tahsilât miktarlarının “hâsılât-ı müteferrika” içindeki yeri % 2,15 ile % 9,01, toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,47 ile % 1,23 aralığındaki oranlarda seyrettiği görülür.

⁵¹⁰ Mükelleflerin devlete ödemeleri genellikle gümüş paralar ile yapılmaktaydı buna mukabil hazinece yapılan alımlar, masraflar ve duyun-i umumiye yapılan ödemeler altın akçe ile yapılmaktaydı. Altın ile gümüş meskûkâtın rayiç değerleri arasındaki fark dolayısıyla hazine bu durumdan zarar görmekteydi. Bu zararın giderilmesi için 9 Eylül 1309 tarihli buyruldu ile açıklanan şurayı devlet kararı ile altın olarak ödemesi şart olmayan genel masrafların gümüş akçe ile ödenmesi, gümüş olmadığı hallerde liranın 102,75 değerinden kullanılması gereği ilan edilmiştir. Daha sonra Osmanlı altınlarının mecdiyeye nispetle tutarı 102 kuruş 60 santim olarak sabitlenmiştir. Bu durumda hazinenin elde ettiği kar, altının gümüşe ve gümüşün altına değişiminden ortaya çıkan farkın kapatılmasına ayrılmıştır. İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.303

Tablo 62
Hazine Muamelatı'ndan Hâsıl Olan Varidat'ın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları
Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelirlerinin
Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar
İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Hazine Muamelatı'ndan Hâsıl Olan Varidat İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	15.909.950	-	-	10,3	0,62
1325/1909–10	8.946.700	9.724.923	108	0,35	7,14	0,35
1326/1910–11	9.163.000	14.197.161	154	0,35	9,01	0,48
1327/1911–12	10.012.700	3.394.233	33,9	0,35	2,50	0,11
1328/1912–13	14.900.000	10.616.842	71,3	0,49	8,80	0,37
1329/1913–14	-	36.843.930	-	-	19,2	1,23
1330/1914–15	21.000.000	11.683.289	55,6	0,64	8,66	0,47
1331/1915–16	21.000.000	7.213.337	34,3	0,78	5,52	0,32
1332/1916–17	30.000.000	1.186.438*	3,95	1,20	2,15	0,10
1333/1917–18	47.500.000	-	-	2,01	-	-
1334/1918–19	76.250.000	-	-	2,24	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

B. Ziraat Bankası Sülûsan Temettuatı

Ziraat Bankası sülûsan temettuatı, Ziraat bankalarının sene sonu safî karının üçte ikilik (sülûsan) kısmıdır.

15 Ağustos 1304 (27 Ağustos 1888) senesinde hazırlanan nizamnameye göre sene sonunda hâsıl olan safî gelirlerinin 1/3'ü (sülûs) banka sermayesinin arttırılmasına, 2/3'ü (sülûsanı) ziraatın terakkisi, hayvanların çoğaltılması ve ıslahı için tahsis edilmek üzere sülûsan temettuatı olarak orman-maden ve ziraat nezareti emrine verilmişti. 1325 senesinde devletin bütün gelir ve masrafları bütçe dâhiline alınıp, sülûsan temettuatı da hazine gelirlerine dâhil edilmiştir. Ziraat işleri için gerekli kaynak ilgili yıllarda ziraat nezareti bütçesine ayrıca aktarılmıştır⁵¹¹.

⁵¹¹ İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.303

Ziraat Bankası sülusan (2/3) temettüatının yıllar itibariyle bütçelerde yer alan gelir tahminleri 7 milyon kuruş civarında olmuştur. Gelirlerin toplam bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,23 ile % 0,30 arasında seyrettiği görülür.

Aşağıda verilen tablo 63'e göre, bankanın hazineye ait sülusan temettüatının dönem içinde gerçekleşen tahsilâtları 3.400 milyon kuruş ile 7.709 milyon kuruş arasında olmuştur. Balkan Savaşları'na tesadüf eden yıllarda tahmini gelirlere nispetle tahsilât miktarlarının yarı yarıya düşerek % 48,6 ve % 51,4 oranlarında gerçekleştiği görülmektedir.

Aynı tabloya göre, Ziraat Bankası gelirlerinden hazine hissesine düşen gelirlerin tahsilât miktarlarının bütçelerin sekizinci kısmında yer alan "hâsılat-ı müteferrika" içindeki yerinin % 2,65 ile % 5,66 aralığında, toplam tahsilâtlar içindeki yerinin ise % 0,12 ile % 0,28 oranları arasında seyrettiği görülür.

Tablo 63
Ziraat Bankası Sülusan Temettüatının 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oran

Yıllar	Ziraat Bankası Sülusan Temettüatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	-	-	-	-	-
1325/1909–10	7.709.800	7.709.800	100	0,30	5,66	0,28
1326/1910–11	7.111.300	7.111.200	100	0,27	4,51	0,24
1327/1911–12	7.000.000	3.600.000	51,4	0,25	2,65	0,12
1328/1912–13	7.000.000	3.400.000	48,6	0,23	2,82	0,12

Kaynak: Bkz. tablo 15

C. Mekteb-i Tıbbiye Hâsılatı

Mekteb-i Tıbbiye hâsılatı çerçevesinde; tabip ve eczacılardan mektepte okuduğu her yıl için 10'ar lira diploma ve 20'ser lira imtihan harcı alınırdı. Eczane ve eczacılar nizamnamesinin 36 ve 39. maddeleri gereğince her eczacı diplomasından 500 kuruş, ruhsatnameden 500 kuruş, eczane ile ilgili her türlü işlemlerin kaydı için 25 kuruş, eczacı dükkânlarından 50 kuruş harç ve vergi alınırdı. Ayrıca, dışarıdan tahlil için getirilen maddelerden alınan vergi, laboratuvarlarda imali ve satışı gerçekleştirilen serum gelirleri, aşı şahadetnamesi ücreti gibi gelirleri de mevcuttu.

Kimyevi tahlillerden 1–10 yirmilik mecdiye, zehirlenerek ölen şahıslara yapılan otopsi için 10–75 yirmilik mecdiye ve suların tahlilinde 50–75 mecdiye vergi alınırdı⁵¹².

Tablo 64
Mekteb-i Tıbbiye Hâsılatı 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Mekteb-i Tıbbiye Hâsılatı İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	41.770	-	-	0,03	0,002
1325/1909–10	307.700	415.167	134,9	0,01	0,30	0,015
1326/1910–11	333.800	328.536	98,4	0,01	0,21	0,011
1327/1911–12	422.200	328.679	77,8	0,01	0,24	0,011
1328/1912–13	937.000	152.216	16,2	0,03	0,13	0,005
1329/1913–14	-	177.317	-	-	0,09	0,006
1330/1914–15	170.000	165.836	97,6	0,01	0,12	0,007
1331/1915–16	170.000	86.188	50,7	0,01	0,07	0,004
1332/1916–17	170.000	41.460*	24,3	0,01	0,07	0,003

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

⁵¹² Mekteb-i Tıbbiye vasıtasıyla tahlillerden alınan vergilerin ayrıntısı için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.304

Tıp Mektebi hâsılatı olarak, dönem bütçelerinde yer alan tahmini gelirler tablo 64'e göre, 170.000 kuruş ile 937.000 kuruş arasında olmuştur. Bütçelerde yer alan tahmini hâsılatın toplam bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,01 ile % 0,03 arasında seyretmiştir.

Okulun yıllar itibariyle elde ettiği tahsilât miktarları 41.770 kuruş ile 415.167 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Tahsilâtların hâsılatı müteferrika içindeki yeri % 0,03 ile % 0,24 arasında, toplam hâsılatlar içindeki yeri ise % 0,002 ile % 0,015 arasındaki oranlarda seyretmiştir.

D. İhtira beratları ve Alamet-i Farika Resmi

Sanat eserleri, icatlar ve markaların taklitten korunmak için resmen kayıt ve tescilinde hükümetçe verilen beratlar ve patentler için alınan harç ve vergilerdir.

İhtira (icat) beratları sahiplerinin isteğine göre devlet tarafından beş, on, on beş yıllık olmak üzere verilir ve bu sürenin sonuna kadar her yıl 4'er lira taksit ödenir tasdiknamelerden de bir defa ya mahsus olmak üzere 2 lira onay harcı alınırdı.

Alamet-i farika vergisi olarak bir adet marka tescili için 10 lira vergi alınırdı. Bir arada birden fazla alamet-i farikanın birincisinden 10, ikincisinden 6 ve diğerlerinden 5'er lira vergi alınırdı⁵¹³.

Aşağıda verilen tablo 65'e göre, II. Meşrutiyet Bütçelerinde yıllar itibariyle yer alan ihtira beratları gelirleri 193.100 kuruş ile 595.000 kuruş aralığında tahmin olunmuştur. Bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirlerine oranının % 0,008 ile % 0,01 oranları arasında olduğu görülür.

Aynı tabloya göre, ihtira beratları için dönem içinde gerçekleşen tahsilât miktarları 298.823 kuruş ile 590.822 kuruş aralığında gerçekleşmiştir. Gerek tahmin olunan gelir miktarları gerekse tahsilât miktarları açısından 1330–31 (1914–16) malî yılları gerilemelerin meydana geldiği yıllar olmuştur. Dönemin en düşük gelirli yılı 1331 (1915–16) malî yılına tesadüf eder. Bu yıllardaki gerileme meydana gelen

⁵¹³ A.g.e., s.304

savaşların toplumların-fertlerin üretim ve icat potansiyellerini olumsuz bir şekilde nasıl etkilediğinin bir göstergesidir. Öyle ki, savaşların olmadığı yıllarda bütçelerde yer alan gelir tahminlerine nispetle % 237, % 276 gibi oranlarda “beklenmeyen” tahsilâtlar meydana gelmişti.

İhtira beratları hasılatının bütçelerin sekizinci kısmını oluşturan “hasılat-ı müteferrika” içindeki yeri, söz konusu dönem ve yıllar itibariyle % 0,21 ile % 0,57 oranları aralığında, toplam tahsilatlar içindeki yeri ise % 0,01 ile % 0,03 aralığında gerçekleşmiştir.

Tablo 65
İhtira Beratları Varidatı’nın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirlerine Oranı, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	İhtira Beratları İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranları (%)	Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılat-ı Müteferrika Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	329.750	-	-	0,21	0,01
1325/1909–10	193.100	459.400	237	0,008	0,34	0,02
1326/1910–11	213.800	590.822	276	0,008	0,38	0,02
1327/1911–12	346.400	561.451	162	0,012	0,41	0,02
1328/1912–13	595.000	476.778	80,1	0,019	0,39	0,02
1329/1913–14	-	494.783	-	-	0,26	0,02
1330/1914–15	500.000	359.201	71,8	0,015	0,27	0,01
1331/1915–16	300.000	298.823	99,6	0,011	0,23	0,01
1332/1916–17	300.000	315.690	105	0,012	0,57	0,03
1333/1917–18	300.000	-	-	0,013	-	-
1334/1918–19	380.000	-	-	0,011	-	-

Kaynak: Bkz. tablo15

E.Cezayı Nakdî Hâsılatı

Devletin koyduğu kuralların aksine hareket edenlerden çeşitli yollar ile alınan nakit cezalardır. Orman ve madenlerden, nüfus ve mürur tezkireleri işlemlerinden, kaçak olarak tutulan yanıcı kimyevi maddelerden, silahlardan, demiryolu nizamnamesi

gereği düzeni bozucu hareketlerden vb. gayri kanunî hareketlerden alınan cezalar “cezayı nakdî hâsılatı” olarak bütçelerde yerini almaktaydı.

Verilen tablo 66’ya göre, ceza-yi nakdi olarak Meşrutiyet Dönemi bütçelerinde yer alan gelir kalemlerinin yıllar itibariyle miktarları 1.038.900 kuruş ile 5.000.000 kuruş aralığında tahmin olunmuştur. Gelir tahminlerinin bütçede yer alan gelirlerinin bütünü içindeki yeri % 0,04 ile % 0,07 arasında seyrettiği görülür.

Verilen tabloya göre, ceza-yi nakdi tahsilâtlarının ilgili yıllar itibariyle 63.353 kuruş ile 3.411.715 kuruş arasında çok farklı oranlarda gerçekleştiği görülür. Bütçe verilerine nispetle tahsilâtların gerçekleşme oranları da % 3,67 ile % 184 gibi çok farklı oranlarda gerçekleşmiştir.

Tablo 66
Ceza-yı Nakdi Varidatı’nın 1324–1334/1908–1919 Mali Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Ceza-yı Nakdi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	349.745	-	-	0,23	0,01
1325/1909–10	1.725.700	63.353	3,67	0,07	0,05	0,002
1326/1910–11	1.723.100	1.461.382	84,8	0,07	0,93	0,05
1327/1911–12	1.038.900	1.170.343	112	0,04	0,86	0,04
1328/1912–13	1.515.500	965.249	63,6	0,05	0,80	0,03
1329/1913–14	-	705.025	-	-	0,37	0,02
1330/1914–15	1.850.000	3.247.125	175	0,06	2,41	0,13
1331/1915–16	1.850.000	3.411.715	184	0,07	2,61	0,15
1332/1916–17	1.200.000	1.188.476*	99	0,05	2,15	0,10
1333/1917–18	1.725.700	-	-	0,07	-	-
1334/1918–19	5.000.000	-	-	0,15	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*Yılın birinci altı ayına ait tahsilât miktarı

Tablo 66’ya göre ceza-yi nakdi hâsılatı olarak ilgili dönem içinde gerçekleşen tahsilâtların “hâsılat-ı müteferrika” içindeki yeri % 0,05 ile % 2,61 arasında, toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,002 ile % 0,15 aralığında gerçekleşmiştir.

Döneme ait verilere göre ceza-yi nakdi gelir tahminleri ve tahsilât miktarlarının hâsılat-ı müteferrika ve diğer bütçe kısımlarındaki gelir kalemlerinin aksine, barış dönemlerinde düşük seyreden tahsilât miktarlarının Balkan ve Dünya Savaşı'na tesadüf eden yıllarda önemli miktarlarda arttığı görülmektedir.

F. İmtiyazlı Şirketler Hâsılatı ve Temettüatından Hükümet-i Seniyye Hissesi

Osmanlı Ülkesi'nde demiryolu, tramvay rıhtım inşası gibi işlerin yapılması ve işletilmesi için imtiyaz verilen şirketlerin gelirlerinden, mukaveleler çerçevesinde, hükümet hissesine verilen meblağlardır. Şirketlerin isimleri ve hükümet hissesine ait olmak üzere ödedikleri meblağlar aşağıda verildiği gibiydi.

İzmir Rıhtım Şirketi

Yıllık gelirden işletme, idare masrafı, sermaye, rıhtımlar ve bazı binaların değerlerinin faizi düşüldükten sonra kalan hâsılatın yarısı hazineye ödenmiştir.

Haydarpaşa Liman ve Rıhtım Şirketi

Şirket yıllık 1500 lira maktu bir vergi ödeyecektir. Ayrıca yolcu biletlerine yapılacak zamların yarısı şirket tarafından hazineye ödenecektir.

Beyrut Şam Buharlı Tramvay Şirketi

Yıllık 1200 lira maktu bir vergi ödeyecektir.

Dersaâdet Rıhtım Şirketi

Yıllık hâsılatından idare masrafları ve sermaye tahsisatı çıkıldıktan sonra bakiyenin yarısı ödenecektir.

Dersaâdet Galata Tünel Şirketi

Yıllık safi hâsılatının % 4'ünü ödeyecektir.

Beyrut Liman ve Rıhtım Şirketi

Şirket, yıllık gayri safi gelirinden imalat ve inşaat için harcanan sermayenin faizi ve anaparası çıkıldıktan sonra, kalan gelirinin % 10'unu, eşyanın mavnalardan rıhtıma ve rıhtımdan mavnalara taşınmasında şirket tarafından alınan verginin % 10'unu, ayrıca Beyrut-Şam demiryolunun Beyrut istasyonundan rıhtıma kadar uzatılması için rıhtım üzerindeki birleşme hattının gayri safi gelirinin %10'unu hazineye ödemektedir.

Sakız Liman ve Rıhtım Şirketi

Şirket gayri safi gelirlerinden, imalat ve inşaat için harcanan sermayenin % 7'sine denk gelen miktarı çıkıldıktan sonra bakiyenin % 10'unu ödeyecektir.

Verilen tablo 67'ye göre, imtiyazlı şirketlerin gelirlerinden hazine hissesi için ilgili yıl bütçelerinde tahmin olunan gelir miktarları 792.000 kuruş ile 2.265.800 kuruş arasındaki miktarlardan oluşmuştur. Bu tahmini gelirlerin bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,03 ile % 0,08 oranları arasında seyretmiştir.

Tablo 67

İmtiyazlı Şirketler Gelirinden Hazine Hissesi'nin 1324–1334/1908–1919 Yılları Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri, Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika ve Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	İmtiyazlı Şirketlerin Gelirinden Hazine Hissesi'nin Bütçelerde Yer Alan Tahmini Gelirleri (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilât ın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (kuruş)	Tahsilât ın Hâsılatı Müteferrika İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	609.435			0,04	0,02
1325/1909–10	1.193.500	3.332.642	279	0,04	0,24	0,12
1326/1910–11	1.195.300	348.913	29,1	0,04	0,02	0,01
1327/1911–12	2.265.800	479.016	21,1	0,08	0,04	0,01
1328/1912–13	1.739.000	321.624	18,4	0,05	0,03	0,01
1329/1913–14	-	2.820.625	-	-	0,15	0,09
1330/1914–15	1.910.000	1.110.985	58,1	0,05	0,08	0,04
1331/1915–16	2.215.720	2.880.573	130	0,08	0,22	0,12
1332/1916–17	792.000	301.152*	38,0	0,03	0,05	0,02

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Aynı tabloya göre, dönem içinde gerçekleşen tahsilâtlar 321.624 kuruş ile 3.332.642 kuruş arasındaki miktarlardadır. Muhammenata nispetle tahsilâtın gerçekleşme oranı %18,4 ile % 279 oranları arasında ve istikrarsız bir şekilde gerçekleşmiştir.

Tahsilât miktarlarının “hâsılat-ı müteferrika” içindeki yeri % 0,02 ile % 0,24 aralığında, toplam hasılatlar içindeki yeri ise % 0,01 ile % 0,12 arasındaki oranlarda gerçekleşmiştir.

1308–1323 (1890–1908) malî yılları arasında imtiyazlı şirketlerin hâsılatından ve temettüatından hazine hissesi olarak 439.077 kuruş ile 1.741.674 kuruş arasındaki miktarlarda tahsilât gerçekleşmiştir. Aynı yıllar itibariyle Meşrutiyet Dönemi öncesi 16 yıl içinde gerçekleşen toplam tahsilâtların her bir yıla düşen ortalaması 922.742 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁵¹⁴.

G. Şimendiferler Hâsılatından Hükümet-i Seniyye Hissesi

1. Şark Demir Yolları

10 Kanun-ı Evvel 1301 (22 Aralık 1885) tarihinde yapılan bir mukaveleye göre şirket gayri safi hâsılatından yıllık 7000 frank düşecek kalanın % 55'i şirkete, %45'i devlet hazinesine kalacaktı. Bununla birlikte hattın gelirinin az olması durumunda dahi şirketin kilometre başına devlete ödeyeceği miktar 1500 franktan az olmayacaktı⁵¹⁵.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesiyle sınırları dâhilinde demiryolu hattının 309 kilometresi kalmıştır. Dolayısıyla öncesine göre şartlar değiştiğinden hükümet ile şirket arasında yapılan 22 Haziran 1909 tarihli mukavelename gereği olarak şirketin gayri safi hâsılatından 10.333 frankı şirket hesabına düşüldükten sonra kalan hâsılatın % 30'u hükümete ve % 70'i şirkete verilecek şekilde anlaşmaya varılmıştır⁵¹⁶.

⁵¹⁴ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.222

⁵¹⁵ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.310

⁵¹⁶ Gös.yer

2. İzmir-Kasaba Demir Yolu

Hükümet 266 kilometreden ibaret olan hattı inşa eden şirketten 36 milyon Franka hattı satın alıp, 10 Şubat 1308 (22 Şubat 1893) tarihinde Mösyö Takelma Kerez'e vermiştir. Yapılan mukaveleye göre mezkûr şahıs mevcut hat için ödenen meblağı ödeyecek ve hattın uzatılması ve işletilmesi imtiyazını alacaktır.

Hükümet şebeke için senede 91.600 lira ödemekte olup, buna karşılık olarak Aydın Sancağının bütün aşar varidatını göstermiştir.

Şirket imtiyaz süresinin ilk elli senesinde hâsılâtın % 50'sini, takip eden 49 yıl için ise % 55'ini hükümete verecektir⁵¹⁷.

Verilen tablo 68'e göre, İncelediğimiz dönemin ilgili yılları itibariyle Şimendiferler (Demiryolları) hâsılâtından hazine hissesi olarak bütçelerde 17.320.400 kuruş ile 65.000.000 kuruş aralığında gelir tahmin olunmuştur. Dönemin son yılı olan 1334 (1918–19) malî yılı gelir tahmini savaşın sona erdiği yıl olması bakımından önceki yıllara nispetle hayli yükselerek 65 milyon kuruş olmuştur. Gelir tahminlerinin bütçe gelirleri içindeki yeri % 0,68 ile % 1,91 arasındaki oranlarda seyretmiştir.

Aynı tabloya göre, demiryolları hâsılâtı yıllar itibariyle 97.298 kuruş ile 28.878.041 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. 1331 (1915–16) malî yılı tahsilât miktarının cüzi bir miktarda kalması hâsılâtın hemen hemen % 90'ının oluşturan şark demiryollarından devletin bu yılda ancak, 61.973 kuruş alabilmesinden kaynaklanmıştır. Hâsılâtın kalan kısmı 25.325 kuruşla Mudanya-Bursa hattından elde edilmiştir. Oysa Şark Demiryolu'ndan bir önceki yıl olan 1330 (1914–15) malî yılında 28.878.041 kuruş elde edilmiştir.

Yıllar itibariyle hazinenin elde ettiği tahsilât miktarlarının “hasılat-ı müteferrika” tahsilatları içindeki yeri % 0,07 ile % 21,4 toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise, 1331 (1915–16) malî yılını saymazsak, % 0,54 ile % 1,16 aralığındaki oranlarda gerçekleşmiştir.

⁵¹⁷ Gös.yer., s.310

Tablo 68
Şimendiferler Hâsılatından Hazine Hissesi'nin 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları
Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları, Gelir
Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar
İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Şimendiferler Hâsılatından Hazine Hissesi İçin Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Tahmini Gelire Göre Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Mütferrika İçindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9		23.118.762	-	-	15,0	0,89
1325/1909–10	17.320.400	21.926.061	126	0,68	16,1	0,79
1326/1910–11	20.171.900	27.881.602	138	0,78	17,7	0,93
1327/1911–12	24.366.100	16.790.677	68,9	0,86	12,3	0,54
1328/1912–13	28.186.500	20.724.243	73,5	0,92	17,1	0,71
1329/1913–14		16.263.558	-	-	8,49	0,54
1330/1914–15	23.156.000	28.878.041	124	0,71	21,4	1,16
1331/1915–16	26.595.000	87.298	0,33	0,99	0,07	0,004
1332/1916–17	22.500.000	-	-	0,90	-	-
1333/1917–18	40.204.691	-	-	1,70	-	-
1334/1918–19*	65.000.000	-	-	1,91	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde yer alan gelir tahmini diğer yıllardan farklı olarak bütçenin yedinci kısmı olan “hükümete ait müessesat” kısmında yer almıştır.

Dönem öncesinde 1303–1323 (1885–1908) yılları itibariyle demiryolları hâsılatından hazine hissesine 6.495.798 kuruş ile 24.116.728 kuruş arasındaki miktarlarda tahsilât eklenmiştir. İncelediğimiz dönem öncesi 21 yılın yıllık tahsilât ortalaması 15.256.622 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁵¹⁸.

Aşağıdaki tablo 69’da ilgili yıllar itibariyle demiryolları hatları ve bu hatların hazine hissesine ait hâsılat miktarları verilmiştir. Verilen tabloya göre hatlar içinde hâsılat bakımından en fazla geliri olanlar Şark Demiryolu ve İzmir-Kasaba Demiryolu hatlarıdır. Tabloya göre hazinenin mevcut hatların tümünden hâsılat elde edebildiği tek yıl 1328 (1912–13) malî yılı olmuştur. Bununla birlikte demiryollarının dönem içinde hazineye miktar bakımından en fazla katkıda bulunduğu yıl 28.878.041 kuruşluk hâsılatla 1331 (1915–16) malî yılı olmuştur.

⁵¹⁸ İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s.234

Tablo 69
1324–1334/1908–1919 Malî Yılları İtibariyle Demiryolları Hâsılatından Hazine
Hissesi İçin Demiryolları İtibariyle Gerçekleşen Tahsilâtlar

Yıllar	Şark Demiryolu Hattı	İzmir- Kasaba Demiryolu Hattı	Selanik- Manastır Hattı	Mudanya -Bursa Hattı	Eskişehir -Konya Hattı	Haydarpa şa- Ankara Hattı
1324/1908–9	12.954.645	10.164.116	-	-	-	-
1325/1909–10*	11.607.784	10.318.277	-	-	-	-
1326/1910–11	17.273.779	10.607.823	-	-	-	-
1327/1911–12	15.899.461	891.216	-	-	-	-
1328/1912–13	6.598.289	10.649.707	265.569	74.657	402.722	2.733.299
1329/1913–14	5.872.502	5.387.309	-	-	-	5.003.747
1330/1914–15	18.221.099	10.428.264	-	228.678	-	-
1331/1915–16	61.973	-	-	25.325	-	-
1332/1916–17	-	-	-	-	-	-
1333/1917–18	-	-	-	-	-	-
1334/1918–19	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Bkz. Tablo 15

*Şark demir yollarının Bulgaristan dâhilinde kalan kısmından dolayı hat kısalmış ve 1325 yılı gelirleri Haziran ayına kadar 1263 km 783 m üzerinden, sonraki ayların gelirleri ise 954 km, 169 metre üzerinden elde edilmiştir.

H. İmtiyazlı Şirketlerden Teftiş Masraflarına Karşılık Alınan

Osmanlı Ülkesi’nde imtiyazla inşa olunan demir yollarının ve yapılan bayındırlık gibi işlerin gerek inşaat ve gerekse işletme esnasında teftişi için hükümet tarafından görevli müfettişlerin maaş ve masrafları karşılığı olarak şirketler tarafından ödenen meblağlar devlet hazinesi için bu gelirleri teşkil eder. Bu ödemeler kilometre hesabıyla ya da maktu olarak tespit edilip gerçekleşmiştir.

Verilen tablo 70’e göre, imtiyazlı şirketlerden teftiş masraflarına karşılık alınan varidat ilgili dönem bütçelerinde 1.682.142 kuruş ile 2.327.260 kuruş arasındaki miktarlarda yer almıştır. Bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin bütçe gelirlerinin bütününe nispeti % 0,05 ile % 0,11 oranları arasında seyretmiştir. Tahsilâtların muhammenata nispetle gerçekleşme oranları % 65,3 ile % 108 oranlarında gerçekleşmiştir.

Hazinenin imtiyazlı şirketlerden teftiş karşılığında aldığı hasılatın bütçelerde bulunan “hâsılat-ı müteferrika” tahsilâtları içindeki yeri % 1,08 ile % 2,10 oranları arasında, toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise % 0,06 ile % 0,10 aralığındaki oranlarda gerçekleşmiştir.

Tablo 70
İmtiyazlı Şirketlerden Teftiş Karşılığı Alınan Varidatın 1324–1334/1908–1919 Malî Yılları Bütçe Gelir Tahminleri, , Tahsilâtların Oranları, Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri, Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan Tahmini Gelirler (kuruş)	Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Hâsılatı Müteferrika İçerisindeki Oranı (%)	Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	1.785.828	-	-	1,16	0,07
1325/1909–10	1.768.000	1.764.136	99,8	0,07	1,30	0,06
1326/1910–11	1.868.200	2.032.142	108	0,07	1,29	0,07
1327/1911–12	2.686.900	2.327.260	86,6	0,09	1,72	0,08
1328/1912–13	2.131.120	2.196.639	103	0,07	1,82	0,08
1329/1913–14	-	2.077.482	-	-	1,08	0,07
1330/1914–15	2.577.000	1.682.142	65,3	0,08	1,25	0,07
1331/1915–16	2.500.644	2.153.840	86,1	0,09	1,65	0,10
1332/1916–17	2.678.694	1.160.490*	43,3	0,11	2,10	0,10
1333/1917–18	2.382.000	-	-	0,10	-	-
1334/1918–19	1.860.000	-	-	0,05	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

İncelediğimiz dönem öncesi için hazine, imtiyazlı şirketlerden teftiş mukabili olarak 1303–1323 (1887–1908) malî yılları itibariyle 185.262 kuruş ile 1.750.486 kuruş arasındaki miktarlarda tahsilât yapmıştır. Aynı yıllar itibariyle toplam 21 yılın her bir yıla düşen tahsilât ortalaması 1.167.719 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁵¹⁹.

⁵¹⁹ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 1330, s.234

İ. Hicaz Demiryolu İanesi, Hâsılatı Müteferrika, Zebhiye Resmi ve Mektepler Hâsılatı⁵²⁰

1. Hicaz Demiryolu İanesi ve Evrak-ı Nakdiyesi

Devlet Hicaz Demiryolu'nun yapımını dışarıdan borç para almadan, Müslüman mühendis ve işçiler eliyle gerçekleştirme yoluna gitmiş ve bu yolda demiryolunun inşasında kullanılmak üzere yardımlar (iane) toplanmıştır. Bununla birlikte devlet resmi işlemlerden, kullanılan evraklardan “Hicaz Demiryolu evrak-ı nakdiyesi” adıyla vergiler tahsil etmiştir⁵²¹.

Demiryolunun inşaatına başlamak için ilk olarak Ziraat bankasından alınan 100 bin liralık krediden sonra devlet eliyle seferberlik halinde yardım kampanyaları başlatıldı. Basın ve reklâm gibi dönemin tüm araçları bu iş için kullanıldı. Evvela Sultan II. Abdülhamit 50 bin liralık⁵²² yardımla devletin en tepeden aşağıya bütün memurlarını yardım kampanyası için teşvik edildi. Teşvik için 5–50 lira arası yardım yapana nikel, 50–100 lira yardım edene gümüş, 100 liranın üzerinde yardım edenlere altın madalya verilmekteydi⁵²³.

Gönüllü bağışların dışında devletin tüm görevlilerinin birer maaşlarının kesilmesine karar verildi. Uygulama memurların maaşlarından aydan aya kesintilerle gerçekleştirildi.

Hicaz Demiryolunun yapımı için harcanan paranın % 41,5'i olan 1.648.692 liralık kısmı vergi ve diğer zorunlu ödemelerle temin edilmiştir. Finansman kaynaklarında ikinci sırayı giderlerin % 28,4'üne tekabül eden 1.127.894 lirayla yapılan bağışlar almaktadır. Bu miktar kurban derilerinden gelen yardımlarla % 34'e

⁵²⁰ Bütçelerde tahmin olunan gelir miktarları sekizinci kısımda ancak ayrı başlıklar altında yer almalarına rağmen, biz burada “Hicaz Demiryolu ianesi”, “Zebhiye Resmi”, “Mektepler Hâsılatı” ve “Hâsılat-ı Müteferrika” gelirlerini bir arada aynı tabloda inceleyeceğiz. Çünkü ilgili gelir kalemlerine ait elde ettiğimiz kaynaklarda tahsilât miktarları birlikte verilmiştir. Hicaz Demiryolu haricinde olan gelirler bütçelerde “hâsılat-ı müteferrika” içinde yer almıştır.

⁵²¹ Hangi tür işlemlerden ne kadar harç ve vergi alındığına dair bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s. 317–320

⁵²² Bu miktar hanedan-ı saltanat tahsisatının bir aylık harcamasına tekabül etmektedir.

⁵²³ Özyüksel, Hicaz Demiryolu, s.84

yükselmektedir.⁵²⁴ Böylece demiryolunun yapımı için kullanılan kaynaklar içinde bütçelerde de yer aldığı şekliyle “Hicaz Demiryolu İanesi”nin giderlerin 1/3’ünü karşıladığı görülür.

Hicaz Demiryolu için Osmanlı Devleti’nden sonra ikinci sırada Mısır olmak üzere, Hindistan, Tunus, Fas, Cezayir, Güney Afrika, İran, Sudan gibi Müslüman ülkelerden ve Balkanlar, Kıbrıs, Viyana, İngiltere, Almanya, Rusya, Çin, Cava, Sumatra, İngiliz Guyanası gibi Müslümanların yaşadığı yerlerden de önemli yardımlar gelmiştir⁵²⁵.

2. Zebhiyye Resmi

Zebhiyye resmi, kesilen hayvanlar için kasaplardan alınan vergi türünün adıdır.

Girit’te bulunan ihtiyaç sahibi halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere ilk defa 1313 (1895–96) yılında alınan zebhiyye vergisi büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan alınmaktaydı.

Girit’teki ihtiyacın azalmasıyla zebhiyye vergisi gelirleri, İstanbul ve Rumeli vergisi hariç olmak üzere, Şam’da bir mekteb-i tıbbiye açılması ve Şam’daki yabancı okulların ihtiyaçları için tahsis edilmiştir. Daha sonra Selanik, Edirne, Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra vilayetlerinde tahsil edilen vergi Rumeli’de inşası kararlaştırılan okulların masraflarına karşılık olarak ayrılmıştır.

Zebhiyye vergisi; manda ve develerden 5, sığırdan 3, koyundan 1 kuruş, keçiden 30, kuzu ve oğlaktan 8 para olarak tahsil edilmiştir.

3. Mektepler Hâsılatı

Mektepler hâsılatı; mekteb-i âliye ve idadiye (yüksek okul ve lise) öğrencilerinin kayıtlarından ve imtihan şahadetname harçlarından oluşmaktadır.

⁵²⁴ A.g.e., s.114

⁵²⁵ A.g.e., s.98–99

Darülfünun, mekteb-i mülkiye ve ticaret mekteb-i âlisi öğrencilerinden kayıta ve imtihanda yarım, her üç ayda bir defa olmak üzere kayıt yenilemede çeyrek, şahadetname (diploma) verilmesinde iki adet Osmanlı altını alınmaktaydı.

Mekteb-i sultanî (Galatasaray Lisesi) öğrencilerinden bir defaya mahsus 15 lira elbise bedeli yanında, yatılı öğrencilerden yatılı olup olmamalarına göre 10–40 lira arası Osmanlı altını tahsil olunurdu.

İstanbul ve diğer vilayet merkezlerindeki idadî mekteplerinde okuyan öğrenciler için 2 lira, liva merkezlerindeki okullarda okuyanlar için ise 1,5 lira alınırdı.

4. Hâsılat-ı Müteferrika

İncelenen yıllara ait hazırlanan bütçelerde yer alan gelirlerden başka “müteferrik ve mütenevvi” başlıkları altında toplanan gelirlerdir. Bu tür gelirler başlıca şunlardan oluşmaktadır⁵²⁶ ;

- Varissiz vefat edenlerin terekelerinden hâsıl olan beytülmal hâsılatı
- Mahkeme kararıyla satılan sahipsiz hayvanların yave⁵²⁷ hâsılatı
- Bilumum anlaşmalardan, aşar ve rüsumat iltizamlarından alınan faizlerden meydana gelen geçmiş yıl hâsılatı
- Zaman aşımına uğrayan borç tahvilleri ve kuponların bedelleri
- Kullanım ömrü dolup devlet tarafından satılan eşyaların gelirleri
- Hazine hesabına satılan nizamname, talimatname, salname, ruhsatname, tezkire gibi belgelerin harç gelirleri
- Esnaftan yüzde yarım oranında alınan tahrir masrafı karşılığı gelirler
- Matbaalardan alınan harçlar vs.

Verilen tablo 71’e göre, hâsılat-ı müteferrika için incelediğimiz döneme ait hazırlanmış bütçelerde tahmin olunan gelir kalemleri 39.001.600 kuruş ile 61.110.674

⁵²⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, Ankara 2000, s.322

⁵²⁷ Sahipsiz hayvanların satışından alınan vergi

kuruş arasında yer almıştır. Hicaz demiryolu ianesi için ise gelir miktarları 15.000.000 kuruş ile 28.278.000 kuruş arasında tahmin olunmuştur. Her iki gelir kalemi toplamının bütçe gelirleri içindeki yeri % 1,92 ile % 3,35 arasında olduğu görülür.

Bu gelirler için gerçekleşen tahsilâtların tahmin olunan gelirlere nispeti % 69,5 ile % 109 oranları arasında gerçekleşmiştir. Dönem itibariyle tahsilât miktarları 77.761 milyon kuruş ile 132.194 milyon kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleşmiştir. Dönemin tahsilât miktarı bakımından en iyi yılı 1329 (1913–14) malî yılı olmuştur. Yıllar itibariyle meydana gelen tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki yeri devlet hazinesi için önemli oranlarda, % 2,81 ile % 5,15 arasında gerçekleşmiştir.

Tablo 71
Hicaz Demiryolu İanesi ve Hâsılatı Müteferrika'nın 1324–1334/1908–1918 Yılları
Bütçe Gelir Tahminleri, Tahsilâtları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranları,
Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtın Toplam Tahsilâtlar
İçindeki Oranı (%)

Yıllar	Hâsılat-ı Müteferrika İçin Bütçelerde Yer Alan Gelirler (kuruş)	Hicaz Demiryolu İanesi İçin Bütçede Yer Alan Gelirler (kuruş)	Hicaz Demiryolu İanesi ve Hâsılatı Müteferrika İçin Gerçekleşen Tahsilâtlar (kuruş)	Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı (%)	Gelir Tahminlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtın Toplam Bütçe Tahsilâtları İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	-	-	101.404.206	-	-	3,93
1325/1909–10	39.001.600	24.054.000	90.790.501	69,5	2,49	3,28
1326/1910–11	59.652.800	27.440.000	103.580.116	84,1	3,35	3,48
1327/1911–12	50.031.800	28.278.000	106.988.087	73,2	2,75	3,49
1328/1912–13	61.110.674	28.278.000	81.850.718	109	2,93	2,81
1329/1913–14	-	-	132.194.079	-	-	4,42
1330/1914–15	57.030.000	27.500.000	77.761.742	108	2,59	3,14
1331/1915–16	57.030.000	25.000.000	114.549.892	71,6	3,06	5,15
1332/1916–17	50.020.000	20.000.000	51.099.693*	137	2,80	4,23
1333/1917–18	43.010.000	15.000.000	-	-	2,46	-
1334/1918–19	45.010.000**	20.000.000	-	-	1,91	-

Kaynak: Bkz. tablo15

*İlk altı aylık ödeme

**Bütçede yer alan bu miktar sadece “hâsılat-ı müteferrika” için tahmin olunan gelirdir.

Hicaz demiryolu ianesinin dönem öncesinde 1320–23 (1904–8) yılları itibariyle gerçekleşen tahsilâtlarının 4 yıllık ortalaması 14.668.316 kuruş olmuştur⁵²⁸.

Hâsılat-ı müteferrikanın 1303–1323 (1887–1908) yılları itibariyle 21 yıllık zaman diliminde gerçekleşen tahsilât miktarları 16.852 milyon kuruş ile 43.879 milyon kuruş arasında gerçekleşmiş ve yıllık ortalaması 31.923.350 kuruş olmuştur⁵²⁹.

IX. İSTİRDADAD⁵³⁰

İstirdadad gelir kalemi ilgili dönem bütçelerinde dokuzuncu kısmı oluşturmaktaydı. Hazine, ödeme yaptığı Bağdat-Hadade-Sana, Soma-Bandırma demiryolları inşaatı esnasında yapılan ödemelerden, ortak koruma masraflarına karşılık Reji şirketinden, belediye zabıtalari masraflari için şehremanetinden ve tuz nakliye ücreti tahsilâtından ilgili yıllar itibariyle muayyen miktarlarda geri ödeme (istirdad) almaktaydı.

Aşağıda verilen tablo 72'ye göre, dönem bütçelerinde “istirdad” adıyla dokuzuncu kısım altında gelirlerin yer alması 1327 (1911–12) ve takip eden malî yıllarından itibaren söz konusudur. Aşağıda verilen tabloya göre dönem bütçelerinde yıllar itibariyle istirdad varidatı 38.965.800 kuruş ile 79.460.000 kuruş arasındaki miktarlarda seyretmiştir.

İstirdadlar içinde demiryollarından yapılan geri ödemeler önemli yer tutar. 1327–34 (1911–19) malî yılları arasında hazırlanan bütçelerde demiryollarından istirdadın gelir tahminleri 10 milyon kuruş ile 46 milyon kuruş arasındaki miktarlarda tahmin olunmuştur. İstirdadlar içinde hazine için diğer önemli gelir kalemi “hazinece vuku bulan tavizat”tır. Bu bölüm için ilgili yıllar itibariyle bütçelerde 1–67 milyon kuruş arasındaki miktarlarda gelir tahmin olunmuştur.

⁵²⁸ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, İstanbul 1330, s. 234

⁵²⁹ Gös.yer

⁵³⁰ İstirdad hazine tarafından ilgili idarelere ödenen meblağların daha sonra yine hazine tarafından geri alınması

Tablo 72
1327–1334/1911–19 Malî Yıllarında Hazırlanan Bütçelerde Yer Alan İstirdadlar

Yıllar	Bağdat, Hadade-Sana, Soma-Bandırma Demiryollarından İstirdad Edilecek Olan (kuruş)	Hazinece Vuku Bulan Tavizat olup İstirdad edilecek olan (kuruş)	Müşterek Muhafaza Masraflarına Karşılık Reji şirketi Tarafından Ödenecek olan (kuruş)	Belediye Zabıtalrı Masraflarına Karşılık Şehremanetinden Alınacak Olan (kuruş)	Tuz Ücret-i Nakliyesi Tahsilâtından (kuruş)	Toplam (kuruş)
1327/1911–12	34.610.800	3.500.000	855.000	-	-	38.965.800
1328/1912–13	19.329.200	3.000.000	855.000	-	17.400.000	40.584.200
1329/1913–14	-	-	-	-	-	-
1330/1914–15	46.515.000	1.100.000	433.333	920.000	-	48.968.333
1331/1915–16	22.802.500	21.000.000	1.300.000	1.160.000	-	46.262.500
1332/1916–17	22.313.690	41.419.500	1.300.000	1.160.000	-	66.193.190
1333/1917–18	10.000.000	67.000.000	1.300.000	1.160.000	-	79.460.000
1334/1918–19	10.370.700	52.000.000	1.300.000	1.160.000	-	64.830.700

Kaynak: Bkz. tablo 15

Tablo 73’ göre, döneme ait istirdadların bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin toplam bütçeler içindeki yeri %1,33 ile % 3,37 oranları arasında olmuştur.

İncelediğimiz Meşrutiyet Dönemi itibariyle bütçelerin dokuzuncu kısmında yer alan “İstirdadad” için 1327–1334 (1911–19) malî yılları itibariyle tablo 73’e göre, gerçekleşen tahsilâtların 10.383 kuruş ile 29.504.572 kuruş arasındaki miktarlarda gerçekleştiği görülür. İstirdadlardan hazinenin en fazla gelir elde ettiği yıl 1330 (1914–15) malî yılı olmuştur. Bu yılın tahsilât miktarı 29.504.572 kuruş olarak gerçekleşmiştir.

Verilen tablo 73’e göre tahsilâtların muhammenata nispetle gerçekleşme oranları tabloda verilen yıllar itibariyle % 0,03 ile % 60,2 arasında olduğu görülür. Bütçe verileriyle tahsilât miktarları arasındaki bu sıra dışı fark hazine açısından bu gelirlerin istikrarsızlığını göstermektedir.

Yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki yeri ise 1328 (1912–13) malî yılı oranını dikkate almazsak % 0,09 ile % 1,19 aralığındaki oranlarda olduğu görülür.

Tablo 73
İstirdadların 1327–1334/1911–19 Malî Yılları İtibariyle Bütçelerde Yer Alan
Gelirleri, Tahsilât Miktarları, Tahsilâtların Gerçekleşme Oranı, Tahmini
Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara
Oranı (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan İstirdad Gelirleri (Kuruş)	Tahsilât Miktarları (Kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahmini Gelirlerin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlara Oranı (%)
1327/1911	38.965.800	5.574.452	14,3	1,37	0,18
1328/1912	40.584.200	10.383	0,03	1,33	0,0003
1329/1913	-	11.249.553	-	-	0,38
1330/1914	48.968.333	29.504.572	60,2	1,50	1,19
1331/1915	46.262.500	22.298.178	48,2	1,72	1,00
1332/1916	66.193.190	1.026.862*	1,55	2,65	0,09
1333/1917	79.460.000	-	-	3,37	-
1334/1918	64.830.700	-	-	1,91	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

X. TEKAÜT VE MAZULİN SANDIKLARI

Tekaüt sandıkları memurların emekliliği için maaşlarından ayrılan miktarların aktarıldığı sandıklardır. Mazulîn sandıkları ise malulen emekli olmuş kimselerin maaşlarının karşılandığı sandıklardır.

Bütçelerin dokuzuncu kısmında varidat kısmında yer alan tekaüt ve mazulîn sandıkları; mülkiye, askeri, ilmiye ve mazulîn sandıklarından müteşekkildir.

Verilen tablo 74'e göre, mülkiye ve mazulîn tekaüt sandıkları için 1327–1333 (1911–18) malî yılları itibariyle yer alan gelir tahminleri 55.809 milyon ile 71.500 milyon kuruş arasındaki miktarlarda olmuştur. Aynı yıllar için askeri tekaüt sandığı gelir tahminleri 57 milyon kuruş ile 90 milyon kuruş arasında, ilmiye tekaüt sandığı için ise 3.627 milyon kuruş ile 5 milyon kuruş arasında gelir tahmin olunmuştur. Tekaüt ve mazulîn sandıkları için bütçelerde yer alan gelir tahminlerinin genel bütçe gelirleri içindeki yeri % 3,86 ile % 7 gibi önemli oranlar arasında seyretmiştir.

Tekaüt ve mazulîn sandıkları için bütçelerde yer alan miktarlar her ne kadar bütçelerin varidat hanelerinde yer alsa da bu kısım mahiyet itibariyle hazinenin dolaylı

olarak gider kalemleri içinde de yer almaktadır. Yukarıda verilen oranları bu açıdan da değerlendirmek lazımdır.

Tablo 74
1327–1334/1911–1919 Malî Yılları Bütçelerine Göre Tekaüt ve Mazulîn Sandıkları⁵³¹ Gelir Tahminleri ve Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)

Yıllar	Mülkiye ve Mazulîn Tekaüt Sandığı (kuruş)	Askeri Tekaüt Sandığı (kuruş)	İlmiye Tekaüt Sandığı (kuruş)	Toplam (kuruş)	Tekaüt ve Mazulîn Sandıklarının Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)
1327/1911–12	55.809.600 ⁵³²	65.426.100	3.627.500	124.863.200	4,38
1328/1912–13	56.398.760 ⁵³³	57.825.000	3.627.500	117.851.260	3,86
1329/1913–14	-	-	-	-	-
1330/1914–15	70.650.000	57.000.000	4.530.000	132.180.000	4,05
1331/1915–16 ⁵³⁴				135.664.000	5,06
1332/1916–17	71.500.000	83.750.000	4.644.000	159.894.000	6,39
1333/1917–18	71.500.000	90.000.000	5.000.000	166.500.000	7,06
1334/1918–19	71.500.000	90.000.000	5.000.000	166.500.000	4,89

Kaynak: Bkz. tablo 15

Aşağıda verilen tablo 75’e göre bütçeler içinde önemli bir yeri teşkil eden tekaüt ve mazulîn sandıkları için 1324–1334 (1908–19) malî yılları itibariyle gerçekleşen tahsilât miktarları 49.483.077 milyon kuruş ile 122.917.693 milyon kuruş arasındaki miktarlarda seyretmiştir.

Tablo 75’e göre, tahsilâtların bütçelerde yer alan gelir tahminlerine nispetle gerçekleşme oranları 1327–31 (1911–16) malî yılları zarfında % 66,7 ile % 93 oranları arasında gerçekleşmiştir. Tekaüt ve mazulîn sandıkları için incelenen yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilâtların yine aynı yıllara ait toplam tahsilâtlar içindeki yeri % 1,92 ile % 5,09 arasında ve tahsilâtlar açısından hayli yüksek oranlarda gerçekleştiği görülür.

⁵³¹ Tekaüt ve Mazulîn Tevkifatı 1327 (1911–12) malî yılından itibaren bütçeye dâhil edilmiştir.

⁵³² 1327 yılı bütçesinde mülkiye tekaüt sandığı için 50.050.300 kuruş, mazulîn tekaüt sandığı için 5.759.300 kuruş gelir tahmin olunmuştur.

⁵³³ 1328 yılı bütçesinde mülkiye tekaüt sandığı için 50.050.300 kuruş, mazulîn tekaüt sandığı için 6.348.460 kuruş gelir tahmin olunmuştur.

⁵³⁴ 1331 malî yılı bütçesinde “tekaüt ve Mazulîn tevkifatı” olarak yer almıştır.

Tablo 75’de yer alan verilere göre dikkati celbeden diğer bir husus tahsilât miktarının toplam tahsilâtlar içindeki yerinin incelediğimiz dönem başından sonuna doğru yükseliyor olmasıdır. Zira verilen tahsilâtların toplam tahsilâtlar içindeki oranları 1324 (1908–9) ve 1334 (1918–9) malî yıllarına aittir.

Tablo 75
Tekaüt ve Mazulin Sandıkları Gelirlerinin; Bütçelerde Yer Alan Gelir Tahminleri, Gerçekleşen Tahsilâtları ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Yeri (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan Tekaüt ve Mazulin Sandıkları Gelirleri (Kuruş)	Tahsilât (Kuruş)	Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Yeri (%)
1324/1908–9	-	49.483.077	-	1,92
1325/1909–10	-	78.650.819	-	2,84
1326/1910–11	-	98.323.451	-	3,30
1327/1911–12	124.863.200	107.009.800	85,7	3,49
1328/1912–13	117.851.260	78.555.104	66,7	2,70
1329/1913–14	-	78.815.759	-	2,63
1330/1914–15	132.180.000	122.917.693	93,0	4,97
1331/1915–16	135.664.000	112.372.925	82,8	5,05
1332/1916–17	159.894.000	61.450.505*	38,4	5,09
1333/1917–18	166.500.000	-	-	-
1334/1918–19	166.500.000	-	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*İlk altı aylık tahsilât

Tekaüt ve mazulîn sandıkları için 1327 (1911–12) malî yılı itibariyle tahsil edilen aidatların miktarları açısından önemli merkezler; İstanbul, Edirne, Aydın, Erzurum, Suriye, Bağdat ve Hüdavendigar (Bursa) vilayetleridir. Bu vilayetlerin tahsilât miktarları 2.016 milyon kuruş ile 7.560 milyon kuruş aralığındadır⁵³⁵. Diğer vilayet ve sancaklar bu miktarların altında ödeme yapmışlardır.

⁵³⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 1330, s.237

XI. DİĞER GELİR KALEMLERİ

A. Harp Vergisi, Harp ve Donanma İaneleri

Harp vergisi ilk defa Balkan Savaşları esnasında “mesarif-i harbiyenin teminine medar olmak üzere” 25 Ağustos 1912 tarihinde yürürlüğe konulan bir vergidir⁵³⁶. Vergi matrahlarına göre;

- Musakkafat ve temettü vergilerine % 25 zam
- Memur aylıklarından % 3 kesinti (250 kuruşun fazlası için)
- Harcırahlardan % 5 veya % 10 kesinti
- Askere alma kanunu gereğince nakdi bedel vereceklerin bedellerine 10 lira zam
- Tuz fiyatına 10 para zam
- Rakı imali için alınan vergiye bir misli zam

Ayrıca 31 Ağustos 1914 tarihli kanunla temettü vergisine tabi olmayan diğer müesseselerin mensuplarının aylıklarından da % 3 kesinti yapılmıştır.

Harp vergisinin müsakkafat vergisiyle birlikte alınan kısmı 13 Aralık 1919 tarihli kararnameyle, temettü vergisiyle birlikte alınan kısmı 21 Eylül 1920 tarihli kanunla, tuz ve müskirattan alınan kısmı ise 1918 muvazene-i umumiye kanunuyla yürürlükten kaldırılmıştır⁵³⁷.

Harp vergisinin tahsilâtı verilen tablo 78’e göre, 1328 (1912–13) malî yılında başlamakla birlikte bütçelerde yer alması 1330 (1914–15) malî yılı bütçesiyle başlar. İlgili yıllara ait bütçelerde harp vergisi için 95.000.000 kuruşla 156.569.700 kuruş arasındaki miktarlarda gelir tahmin olunmuştur. Tabloya göre, harp vergisi için gelir tahminlerinin, verginin bütçelerde yer aldığı dönem olan 1330–34 (1914–15) malî yılları arasında yıldan yıla % 50’ye yakın oranlarda azaldığı görülür. Verginin ilgili

⁵³⁶ M.V., 169/29, 11 B 1330; Harp vergisi hakkında kanun, 5 Ağustos 1328, Düstur, II. Tertip, Cilt 4, s.611–613

⁵³⁷ Eldem, Harp ve Mütarake, s.86

yıllara ait bütçe gelirleri içindeki yerinin % 2,79 ile % 5,59 oranları arasında ve önemli miktarlarda olduğu görülür.

Tablo 78'e göre, harp vergisi için dönem içinde gerçekleşen tahsilât miktarları ha 90 milyon kuruş ile 152 milyon kuruş arasında gerçekleştiği görülür. Tahsilât miktarının en yüksek olduğu yıl 1329 (1913–14) malî yılına rastlar.

Aynı tabloya göre, harp ve donanma ianelerinin dönem içindeki tahsilât miktarları 3.814 milyon kuruş ile 67.919 milyon kuruş arasındaki miktarlarda olmuştur. Harpler dolayısıyla hazinenin topladığı vergi ve ianelerin ilgili yıllardaki tahsilâtlarının, 94.246 milyon kuruş ile 199.308 milyon kuruş arasında, savaşların olağan üstü giderlerini bir nebze olsun karşılayacak miktarlarda gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Tabloya göre harp vergisi, harp ve donanma ianelerinin ilgili yıllarda gerçekleşen tahsilât miktarlarının toplam tahsilâtlar içindeki yeri % 2,79 ile % 6,66 gibi hazine için pek azımsanamayacak oranlarda gerçekleştiği görülür.

Tablo 76
1328–30 (1911–19) Malî Yılları Bütçelerine Göre Harp vergisi Tahmini Gelirleri, Harp Vergisi ile Harp ve Donanma İaneleri Tahsilâtı, Tahsilâtın Gerçekleşme Oranı, Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri ve Tahsilâtların Toplam Tahsilâtlar İçindeki Yeri (%)

Yıllar	Bütçede Yer Alan Harp Vergisi Gelirleri (Kuruş)	Harp Vergisi Tahsilâtı (Kuruş)	Verginin Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)	Harp Ve Donanma İanesi Tahsilâtı (Kuruş)	Harp Vergisi, Harp ve Donanma İaneleri Toplam Tahsilâtı (kuruş)	Tahsilât ın Toplam Tahsilât lara Oranları (%)
1328/1912–13	-	119.747.046	-	67.919.642	187.666.688	6,45
1329/1913–14	-	152.726.223	-	46.582.418	199.308.641	6,66
1330/1914–15	156.569.700	108.767.966	4,80	40.065.597	148.833.563	6,02
1331/1915–16	150.000.000	90.431.169	5,59	3.814.878	94.246.047	4,23
1332/1916–17	106.000.000	102.000.000	4,24	654.991*	102.654.991	4,05
1333/1917–18	102.000.000	98.000.000	4,32	-	-	3,54
1334–1918–19	95.000.000	95.000.000	2,79	-	-	2,79

Kaynak: Bkz. tablo 15; 1332–34 (1916–19) malî yılları için, Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları, s.84

B. Diğer Gelir Kalemleri⁵³⁸

İncelediğimiz dönem bütçelerinde “diğer gelir kalemleri” adı altında topladığımız gelirler; İdaresi teşekkül etmemiş olan yerler özel gelirleri, aşar hisse-i ianesi, Konya ovası ameliyat-ı iskaiye gelirleri, tütün ve müskirat rüsum-u munzamasıyla posta ve telgraf ücurat-ı munzaması, tedavüle çıkarılacak olan on ve beş paralık pullar hâsılatı, hükümet-i kininden satılan, matbaa-i bahriye hâsılatı, sıhhiye müesseseleri hâsılatı, istihlak resmi, sıhhiye müdüriyet-i umumiyesi hâsılatı, 1914 senesi istikrazının birinci taksitinden, evlad-ı şüheda vergisi gelirlerinden oluşmaktadır.

Bunlardan bütçelerde devamlı yer alması ve gelirleri bakımından önemli olanlardan, idaresi teşekkül etmemiş yerlerin gelirleri tablo 77’ye göre 1330–1334 (1914–15) malî yıllarında hazırlanan bütçelerde 5.000 lira ile 100.000 lira arasında tahmin olunmuştur. 1330–31 (1914–15) malî yıllarına ait tahsilât miktarları ise sırasıyla 3.644.452 kuruş ile 3.598.777 kuruş olmuştur⁵³⁹.

Aşağıda verilen aynı tabloya göre, aşar hisse-i ianesi için aynı yıllar itibariyle tahmin olunan gelirler 12.000 lirayla 858.000 lira arasındaki miktarlardadır. 1330–31 (1914–15) malî yılları itibariyle tahsilât miktarları sırasıyla 35.999.810 kuruş (359.998 lira) ile 44.213.703 kuruş (442.137 lira) olarak gerçekleşmiştir⁵⁴⁰.

Aşağıdaki tablo 77’de yer alan diğer gelir kalemleri için tahsilât miktarları; 1331 (1915–16) malî yılında evlad-ı şüheda ianesi için 895.179 kuruş, hidematı muayyene mukabili ianat ve teberruat için 35.377 kuruş, 1328 (1912–13) yılında 53.631.156 kuruş, 1914 senesi istikrazının birinci taksiti için 1330 (1914–15) malî yılında 71 656 696 kuruş olarak gerçekleşmiştir⁵⁴¹.

⁵³⁸ Bu gelir kalemleri içinde birçoğu dönem bütçelerinde en fazla üç yıl süreyle yer almıştır. Bu gelirler genellikle bütçelerde yıldan yıla farklı bölümlerde yer almıştır. Dolayısıyla, bu gelirleri bu bölümde birlikte incelemeyi uygun gördük.

⁵³⁹ Maliye Nezareti, Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 5.sene, 1331 Şubat İstanbul, s.16–17

⁵⁴⁰ Gös.yer.

⁵⁴¹ Gös.yer.

Tablo 77
1330–34 (1914–19) Malî Yılları Bütçelerinde Yer Alan Diğer Gelir Kalemleri⁵⁴²

(lira)*

Yıllar	İdaresi Teşekkül Etmemiş Olan Yerler Özel Gelirleri	Aşar Hisse-i İanesi	Konya Ovası Ameliyat-ı İskaiyye Gelirleri	Tütün ve Müskirat Rüsum-u Munzam asıyla Posta ve Telgraf Ücretleri Munzam ası	Mevki-i Tedavüle Çıkarılacak On ve Beş paralık Pullar Hâsılatı	Hükümet Kininin den Satılan	Matbaa-yı Bahriye Hâsılatı **	Müesses at-ı Sıhhiye Hâsılatı	İstihlak Resmi* **	Sıhhiye Müdürü yeti Hâsılatı	1914 Senesi İstikrazının Birinci Taksidi nden	Evlad-ı Şuheda İanesi
1330/1914–5	100.000	858.000	-	-	-	-	-	-	-	-	716.566	-
1331/1915–6	100.000	600.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1332/1916–7	80.000	520.000	10.000	-	-	-	11.050	-	-	-	-	350.000
1333/1917–8	50.000	450.000	12.000	350.000	50.000	50.000	6.000	15.000	-	-	-	-
1334/1918–9	5.000	12.000	12.000	-	50.000	50.000	7.500	18.000	960.000	1.500	-	-

Kaynak: Bkz. tablo 15

*Çalışmada yer alan tablolardaki tüm veriler kuruş esasına göre yer almıştır. Ancak bu tabloda “lira”nın kullanılması bu bölümde yer alan gelir kalemlerinin bütünü bir tabloda verebilmeye yöneliktir.

** Matbaa-i Bahriye masraf ve varidatı 1332 yılından itibaren muvazene-i umumiyye (bütçe) dâhil edilmiştir. B.O.A., MV. 200/8, 17 Ra 1334

***İstihlak resmi için Meşrutiyet dönemi başından itibaren devletlerle görüşülmüş ancak Dünya Savaşı’nın çıkması bu çabaları neticesiz bırakmıştır. Ancak, hükümet sigara kâğıdı tüketim vergisi için 25 Haziran 1333te, oyun kâğıdı tüketim vergisi için 13 Ağustos 1333’te, kibrit ve kav tüketim vergisi için 20 T.evvel 1333’te kararname çıkarmıştır. 1335 senesinde de şeker, petrol, kahve ve çaya istihlak vergisi konmuştur. Raşit Gökdemir, “ Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvalı, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 57, 1937, s.1110–1111

⁵⁴² Bu tabloda yer alan gelir kalemleri normal bütçe düzeninin dışında, yıldan yıla farklı kısımlarda gösterildiğinden bunları toplu olarak bir arada “diğer gelir kısımları” olarak göstermeyi uygun gördük.

IV. BÖLÜM

DEVLETİN BÜTÇELERE GÖRE GİDER ALANLARI TAHSİSATLARI VE ÖDEMELERİ

I. BORÇLAR ve BORÇ ÖDEMELERİ

A.DIŞ BORÇLAR VE DEVLET MALİYESİ

1. Mali İdare ve Düyun-i Umumiye İdaresi

Osmanlı ülkesinde maliye nezaretinin yanında adeta bağımsız bir kuruluş olarak çalışan Düyun-i Umumiye İdaresi'nin varlığının, meydana getirdiği mali problemler yanında devletin bağımsızlığını⁵⁴³ zedeler mahiyette olması ayrıca önemlidir⁵⁴⁴. Özellikle sanayi inkılâbından sonra sanayileşen devletlerin “Düvel-i Muazzama”nın Osmanlı Devleti üzerine var olan hesaplarının mali uzantısı olarak borçlar, kurumsal uzantısı olarak Düyun-i Umumiye İdaresi karşımıza çıkar⁵⁴⁵. Bu idare alacaklı devletler adına önemli görevler ifa etmiş, ülkede adeta ikinci bir maliye nezareti “ikili mali idare”⁵⁴⁶—ya da devlet içinde devlet⁵⁴⁷—olarak iktisadi ve mali alanlarda I.Cihan Harbi'nin sonuna kadar etkisini sürdürmüştür.

Hükümetlerin mali kaynağa ihtiyaç duyduğu zaman başvuracağı kurum maliye nezaretidir. Hazine çoğu zaman hızlı ve kısa süreli kaynak bulabilmek için, Düyun-i Umumiye İdaresinden avans alma yoluna gitmiştir. Avansların karşılığı olarak ta devlet

⁵⁴³ Ethem Eldem ilk istikraz anlaşmasından 6 yıl sonra –Düyun idaresinden ortalama 20 yıl önce– imparatorluğun hem mali, hem de siyasi özerkliğini kaybetme noktasında olduğunu söylüyor. Geniş bilgi için bkz. Edhem Eldem “Osmanlı Devletinin Avrupa İle Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borçlar, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye”, Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I, (haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s.103-104

⁵⁴⁴ Parvus Efendi Düyun İdaresi'nin maliye nezareti yanında ki durumunu değerlendirirken Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına yönelik menfi duruşunu vurguluyor, ancak Charles Moravitz devletin mali idaresiyle Düyun İdaresini kastederek “...bu ikisi arasında bariz bir tezat vardır. Bir taraftan 20. asrın başına kadar az bir tadilatla idame olunan eski Türkiye rejimi, diğer taraftan asri devletler usul ve teşkilatı...”diyerek bu idarenin farklı bir yönüne dikkat çekiyor. Morawitz, Türkiye Maliyesi, Maliye Tetkik Kurulu yayını, 1978 s.184

⁵⁴⁵ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985, Gerçek Yayınevi, 3.baskı, İstanbul 1990, s.12–13

⁵⁴⁶ Aynizade, 19.Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi, 1928, s.16

⁵⁴⁷ Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, (ed. Marian Kent, çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.27; Edhem Eldem, a.g.m., s.110

güvence göstermek durumundadır⁵⁴⁸.

Genelde devletin son yüzyılında özelde II. Meşrutiyet döneminde Düyun-i Umumiye İdaresinin gücü ve önemini anlamak için idarenin sahip olduğu teşkilata ve memur sayısına bakmak gereklidir. İdarenin yayınlamış olduğu resmi bilgilere göre, 1 Mart 1912 itibariyle, teşkilatı içerisinde 5652'si sürekli, 3253'ü geçici olmak üzere toplam 8905 kişilik bir memur kadrosu mevcuttur. Yine bu yıllarda kuruluşun sürekli memurlarının çalışma alanı şu şekildedir⁵⁴⁹:

Yönetim merkezinde görevli memurlar	495
Vilayetlerde “ “	3968
Müfettişlerin sayısı	30
Kontrolörlerin “	1150
Toplam	5643

İdare bünyesinde çalışacak memurları seçme ve azletme hakkına haizdir. Bu memurlar devlet memurluğu niteliğinde olup devletten emekli maaşı alma hakkına sahiptirler. Hatta kuruluştaki çalışan yabancı memurların dahi emekli maaşı alabilmesi için ayrıca bir sandık kurulmuştur. Devlete karşı resmi herhangi bir sorumluluğu bulunmayan, özel bir kurumda hizmet eden ve bu kurum çıkarlarını gereğinde devlete karşı savunma durumunda olan memurların, emekli olduklarında devletten maaş almaları idarenin devlet kurumları içerisindeki nüfuzunu gösteren bir durumdur⁵⁵⁰.

İdarenin; Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, Erzurum, Manastır, Musul, Selanik, Sivas, İzmir, Trabzon gibi şehirlerde başmüdürlükleri bulunmaktadır. Bu başmüdürlüklerde birçok müdürlükler ve memurluklara ayrılmaktadır. I.Dünya Savaşı'ndan önceki müdürlük sayısı 692'dir.

Düyun İdaresi'nin kurulduğu yıllarda tek el ve damga vergisinden oluşan gelirleri zamanla vasıtasız vergileri de içine alarak, gümrük vergisi hariç olmak üzere,

⁵⁴⁸ Mesela, Hükümet Düyun İdaresinden 1913 yılı içerisinde Haziran ayında 200.000 lira, Temmuz ayında 214.000 lira, Ağustos ayında 500.000 lira, Eylül ayında 219.719 lira, Ekim ayında 100.000 lira, Aralık ayında 140.000 lira avans almıştır. Avanslara ödenen ortalama faiz % 6'dır. Bu avanslar gümrük gelirleri aşar ve halktan toplanan savaş yardımlarından ayrılan paylarla güvenceye alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Parvus, a.g.e., s.63-66

⁵⁴⁹ A.g.e., s.75

⁵⁵⁰ Göş.yer.

devlet gelirlerinin önemli bir kısmının idaresini elde etmiştir⁵⁵¹. Düyun-ı Umumiye İdaresine giden gelirler, devletin zaten sıkıntıda olan bütçelerini daha da ağır yüklerin altına sokmaktaydı, diğer nezaretlerin tahsisatlarını ve hizmet alanlarını olumsuz etkilemekteydi.

Devlet, Düyun İdaresi'nin elinde olan varidatı arttırmaya yönelik her hangi bir müdahale salahiyetine sahip değildir. Bununla birlikte Düyun İdaresi ileride yapılacak ıslahatlar neticesinde meydana gelecek fazla gelirlerle ilgili taahhütlerde almıştır⁵⁵².

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin; gümrük resmine yapılan % 3 zamdan hâsıl olacak varidatın kendisine bırakılacak kısmına binaen bilgi edinme hakkı için verilen izni kabul etmeyip, her tür evrak üzerinde fiili müdahale etmeye kadar haklar talep ettiği ve bu sorundan kaynaklanan yazışmaların mali idareyi sıkıntıya soktuğu görülmektedir. Bu durum, İdare'nin devletin mali idaresiyle, adeta ikinci bir maliye nezareti kimliğiyle, mücadele ettiğini göstermektedir⁵⁵³. Kullanılan ifadelerden Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali problemlerin müsebbibi olarak Düyun İdaresi gösteriliyor gibi anlaşılabilir. Aslında, mali ve iktisadi sorunların nedeni Düyun İdaresi değildi, sadece sonucuydu⁵⁵⁴.

Düyun İdaresinin kasasında toplanan gelirler devlet borçlarının ödenmesi gerekeninden çok daha fazla olmuştur⁵⁵⁵. İdare bu biriken gelirleri işletmiş bazen devlete devletin parasıyla borç vermiştir. Hatta farklı devletler bu paralardan dolayı ya da dolaysız yollardan faydalanmıştır⁵⁵⁶. İdarenin elinde 1883–84 yıl itibariyle bulunan

⁵⁵¹ Aynizade, a.g.e., s.17

⁵⁵² Parvus, "Türkiye'nin Mali Esareti", Bilgi Mecmuası, sayı 3, Kanun-ı sani 1329, s.244

⁵⁵³ B.O.A., Y.PRK.ML., D.28, G. 31, varak 1, Tarih 26 R.1325. Düyun-ı Umumiye İdaresinin sahip olduğu olumsuz imaja karşı İngiliz sefiri idarenin bir ecnebi müessese gibi gösterildiğini ancak idare-i mezkurenin sair devair-i devlet-i aliyyeden hiçbir farkı olmayan bir daire olduğunu belirtiyor. B.O.A., Y.PRK.ML. D.28.G.31, varak 2

⁵⁵⁴ Engin Deniz Akarlı, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", a.g., s.246

⁵⁵⁵ Aynizade, a.g.e., gös.yer

⁵⁵⁶ Trablusgarp savaşı sonrası yapılan Uşi antlaşmasına göre Trablusgarp ve Bingazi'deki Düyun-ı Umumiye Gelirleri'nin ortadan kalkması sonucu alınan savaş tazminatının Düyun İdaresine kalan kısmı yine idare tarafından yabancı bankalara yatırılmıştır. Oysa idareden beklenen Osmanlı Hazine tahvili alması ya da hükümete belli bir güvenceyle avans vermesiydi. Böylece devletin menfaatine hizmet edilmiş olurdu.

İdarenin elinde devamlı surette ihtiyat akçesi adı altında ortalama 2 milyon liralık bir kaynak bulunuyordu. İdare bu parayla genellikle, İtalyan Alman, Fransız, Japon, İngiliz ve Macar tahvilleri satın

vergi gelirlerinin toplamı 1.759.000 lira (175.900.000 kuruş) iken 1919–20 dönemi itibariyle 11.434.000 lira (1.143.400.000 kuruş)’ya ulaştığı görülür⁵⁵⁷.

Kuruluş amacı alacaklı devletlerin ve sermayedarların Türkiye’deki “hukukunu ve çıkarlarını güvence altına almak”⁵⁵⁸ olan Düyun-i Umumiye İdaresi’nin Osmanlı Devleti’nin malî sistemi içerisinde işgal ettiği yer, kurulduğu yıllara nispetle genişlemiş devletin son yıllarında adeta ikinci bir maliye nezareti konumuna yükselmiştir⁵⁵⁹.

Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin Osmanlı Mali Sistemine yaptığı önemli katkılar da söz konusudur. İdare etkin bir modern mali örgütlenme kurmuştur. Osmanlı maliye örgütü modern mali tekniklerle bu idare vesilesiyle tanışmıştır. Düyun İdaresi gelirlerin kaynaklarını tespit etmede ve toplamada etkin bir şekilde çalışmış Osmanlı maliye sistemine bu anlamda örnek teşkil etmiştir⁵⁶⁰. İdare’nin kuruluşundan önceki borçlanmalarda genellikle gerçek borç faizi % 10 dolaylarındayken, daha sonraki dönemlerde idarenin kurduğu denetim sayesinde borçlanma faiz oranlarının % 4–8 aralığındaki düzeylerde olması da -idarenin sermaye sahibi ülkelere verdiği güven kaynaklı- bir katkısı olarak görülebilir⁵⁶¹. Zira İdarenin kuruluşundan, 1881’den sonra I.Dünya Savaşı’na kadar geçen sürede devlet birçok savaş vs. gaileler dolayısıyla sıkıntıya girmiş olmasına rağmen resûlmal ve faiz taksitlerini düzenli bir şekilde ödeyebilmiştir⁵⁶². Vergilerin artması için mükelleflere destek olmuş, mesela ipekçiliği ıslah için eğitim faaliyetlerine girişmiştir⁵⁶³.

Düyun İdaresi’nin çalışan sayısının sadece % 3’ü yabancılardan oluşmaktaydı,

alıyor iken Osmanlı hükümetleri çeşitli ihtiyaçları gidermeye yönelik borç bulabilmek için her yolu deniyordu. Geniş bilgi için bkz. Parvus, Türkiye’nin Mali Tutsaklığı, s.63–64.

⁵⁵⁷ Raşid Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvalı, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 59, 1937, s.1200. Diğer bir hesaba göre, İdarenin 1881 de gelirleri 2.54 milyon lira iken, 1911/12 malî yılındaki gelirleri 8.16 milyona ulaşmıştır. Bu demektir ki Düyun-i Umumiye İdaresi’ne bırakılan gelirlerin devlet gelirlerindeki oranı 30 yıl içerisinde % 17’den % 27’ye yükselmiştir. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, 1994, s.186–187

⁵⁵⁸ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu’nun en uzun yüzyılı, İletişim yayınları, 7.baskı 2001, s.222

⁵⁵⁹ Nected Ekinci, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış”, a.g.d., s.767

⁵⁶⁰ Ortaylı, a.g.e., s.222; Ziya Karamursal, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK yayınları, Ankara 1989, s.88

⁵⁶¹ Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1821–1913), s.64, 69; Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.233; Eric Jan Zürcher, a.g.e., s.181; Edhem Eldem, a.g.m., s.111

⁵⁶² Karamursal, a.g.e., s.88

⁵⁶³ Haydar Kazgan, “Düyun-ı Umumiye”, TCTA, c.3, s.708

kalanı Osmanlı tebaasıydı. İdare gerçekleştirdiği organizasyon ile gerekli disiplinle, düzenli ödenen maaşlar, terfi ve tayinlerde adam kayırcılığın olmaması sayesinde memleket insanının farklı-olumlu sonuçlara imza atabildiğini göstermesi bakımından da bir hizmet ifa etmiştir⁵⁶⁴.

Hazine, dolayısıyla devlet gelirlerinin 1911/12 (1327) yılı itibariyle Düyun-i Umumiye İdaresine ait kısmı aşağıda verilen tablo 78’de görüldüğü üzere 1911–12 mali yılı içinde vasıtasız vergilerin % 22,9’u, damga vergisinin %39,4’ü, vasıtalı vergilerin %31’i ve inhisarların % 79,5’i Düyun-i Umumiye İdaresine terk edilmiştir. Neticede idarenin toplam bütçe varidatı içerisindeki gelirleri % 31,5’i bulmuştur. Bu oran, bütçe gelirlerinin 1/3’ü demektir ki idarenin devlet maliyesi içerisindeki ağırlığını anlamak bakımından önemlidir.

Tablo 78
Devlet Gelirlerinin (1327) 1911/12 Yılı İtibariyle Düyun-ı Umumiye İdaresine Ait Kısmı (Lira)

	Toplam Gelirler (Lira)	Düyun-i Umumiye İdaresi Gelirleri (Lira)	Düyun-i Umumiye İdaresi Gelirleri’nin Toplam Gelirlere Oranı (%)
Vasıtasız Vergiler	16.235.527	3.728.342	22.9
Damga Vergisi vs.	1.451.032	573.816	39.4
Vasıtalı Vergiler	5.512.158	1.713.617	31
İnhisarlar*	2.694.278	2.146.456	79.5
Toplam	25.896.995	8.162.231	31.5

Kaynak: Parvus Efendi, “Türkiye’nin Mali Esareti”, Bilgi Mecmuası, sayı 3, K.sani 1329, s.253

*Posta-telgraf hariç.

⁵⁶⁴ Kazgan, gös.yer

2. I.Dünya Savaşı'na Kadar Dış Borçlar ve Borçlanmaya Toplu Bir Bakış (1908–1914)

Osmanlı Devleti'nin altı asırlık ömrünün son çeyreği içerisinde yaşadığı mali problemlerinin temelinde Kırım Savaşı'ndan itibaren (1854) girdiği borçlanma süreci yatar. Acil ihtiyaçları gidermek ve sorunları çözmek için girilen borçlanma süreci ile çözüm için alınan borçlar kısa bir sürede problemin ta kendisi olmuştur. Borçlanma, nihayetinde iflası ve sermaye sahibi ülkelerin ekonomi üzerindeki egemenliklerini perçinlemelerine neden olmuştur⁵⁶⁵. Her ne gerekçeyle olursa olsun Meşrutiyet dönemi öncesinde alınan krediler kısa vadede bir çözüm olarak görülse de uzun vadede bütçelerin mali dengesini bozmuştur. Devamlı biriken borç yükü bütçelerin varidat kısmını eriten en hassas yeri olmuştur. Buna dönem öncesi ve içi savaşların meydana getirdiği mali yükler eklenince sonuç tam bir iflas olmuştur.

Borçlanma sürecinin tartışmasız ortaya çıkardığı en büyük problem devletin mali-iktisadi bağımsızlığını tehdit eden boyutudur. İşte bu şartlar altında Meşrutiyet ikinci kez ilan edilmiş ve her alanda hürriyete ulaşmak arzusu kısa sürede -yine her alanda- hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır.

Meşrutiyet yönetiminin ele aldığı mali idarenin Sultan II. Abdülhamit devrinden devraldığı borç yekûnu 131.996.265 Osmanlı Lirasıdır. Bu toplamın içindeki dış borç miktarı 59.128.335 lira, İç borçlar ve bazı avanslar 16.292.361 lira, Rusya savaş teminatı 35.310.000 lira ve düzensiz borçlar 21.265.569 liradan oluşmaktadır⁵⁶⁶.

Meşrutiyet hükümetleri devletin cari masraflarını karşılamak için büyük ölçüde yabancı sermayeye bir ölçüde de yerli sermayeye başvurmuşlardır. Bir buçuk asırdır devam eden ve Osmanlı maliyesinin yabancı nüfuz ve hâkimiyeti altına girmesine sebep olan dış borçlar meşrutiyet döneminde kesintisiz ve artarak devam etmiştir. Ancak, dönem içinde Maliye Nazırı olarak görev yapan, Mehmet Cavit Bey'in borçlanmaya bakışı farklılık arz eder. Borçlanmanın gerekçesini açıklarken “*vatanın bir parçasını*

⁵⁶⁵ I.Dünya savaşı arifesinde borç taksiti bütçe gelirlerini % 25'ine tekabül ettiğinden, eğer savaş çıkmasaydı bir süre sonra devletin ödeme güçlüğü içine düşme ihtimali yüksekti. Seyfettin Gürsel, Osmanlı Dış Borçları, TCTA, c.3, s.687

⁵⁶⁶ Karamursal, a.g.e., s.112.

*düşmandan kurtarmak için yapılan bir harpte bir devlet varidat-ı atiyesinin bundan daha çok yüksek bir miktarını (1908–9 yıllarında devletin aldığı dış borçları kastederek) rehin-emanet olarak verme ihtiyacını hisseder. Bizim için bütün vatani kurtarmak demek olan şu muharebe-i inkılâpta muzafferiyeti temin maksadıyla gelecek gelirlerimizin şu miktarını rehin vermede bilmem ki neden bir ifrat görülüyor! ba husus ki istikraz edilen şeyler bir harpte olduğu gibi dumana dönüşmüyor umur ve imal-i medeniyete harcanıyor.”*⁵⁶⁷ der. Cavit Bey’in borca ve borçlanmaya cesur bakışının altında yatan nedenlerden biri diğer devletlerin hemen her birinin borçlarının Osmanlı Devletinin yüklendiği borç yükünden daha fazla olması olabilir⁵⁶⁸.

İncelediğimiz dönem başlarında 1326 yılı Muharrem ayına kadar devletin imha ettiği borç miktarı 188.625.605 Osmanlı Lirası tutarındadır⁵⁶⁹. Bütçelerde yer alan toplam gelirlerin bu yıl itibarıyla ortalama 25.000.000 Osmanlı Lirası olduğu düşünülür ise yıllar içinde dışarıya giden paranın boyutu daha iyi anlaşılabilir.

Devlet borçlarının 1913 yılındaki haliyle 153,7 milyon Osmanlı lirasına ulaşmış olduğunu görüyoruz. Aynı yıl toplam borcun, gayrisafî milli hâsılaya nispeti % 73,1 olmuştur. Bütçede yer alan 30,5 milyon liralık varidata oranla ödenecek olan borçların gelirlere oranı % 28,2 olarak gösterilmiştir. Aynı yıl itibarıyla yıllık ödenecek borç 8,6 milyon olup, bu da yıllık bütçe gelirlerinin % 28,2 sine tekabül etmektedir⁵⁷⁰.

Jön Türk İktidarı 7 yıl gibi kısa bir sürede “1908–1914 arası” 46 milyon liralık borç anlaşması imzalamıştır. Ancak, hazinenin eline 39 milyon lira geçmiştir⁵⁷¹. Düyun-

⁵⁶⁷ Mehmed Cavid, “1327 Muvzene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası”, U.İ.İ.M., c.3, no: 11/23, s.1066

⁵⁶⁸ 1327 (1329) yılı itibarıyla Fransa’nın toplam borcu 30.389.655.240 Frank, Rusya’nın 23.569.073.157 Frank, Almanya’nın 21.510.410.000 Frank, İngiltere ve İrlanda’nın 17.765.268.000 Frank, İtalya’nın 12.500.000.000 Frank, Avustralya’nın 6.001.243.000 Frank, Brezilya’nın 5.927.865.000 Frank, Japonya’nın 5.850.797.750 Frank, Amerika’nın 4.840.189.900 Frank ve Osmanlı Devleti’nin 2.987.362.775 Frank’tan oluşmaktadır. Yine aynı yıl itibarıyla bu devletlerin vatandaşlarının nüfus başına yüklendiği borç yükü; Avustralya’da 1324 Frank, Fransa’da 768 Frank, İngiltere’de 401 Frank, İtalya’da 368 Frank, Almanya’da 345 Frank, Rusya’da 154 Frank ve Osmanlı Devleti’nde 123 Frank’tır. Diğer devletler için ayrıca bkz. 1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmanî, 3.sene, İstanbul 1327 (1329), s.258–259

⁵⁶⁹ Y.PRK.ML, Dosya 29, Gömlek 8, Muharrem 1326

⁵⁷⁰ 21milyon lira tutarındaki dalgali borçlar hariçtir. Eldem, İktisadi Şartlar..., s.182; Tevfik Çavdar, Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm II, İstanbul 2001, s.77-78; M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.698

⁵⁷¹ Refi Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, Tanzimat I, MEB yayınları, İstanbul 1999, s.284

i Umumiye İdaresi'nin Lozan Antlaşmasında verdiği bilgilere göre, 1 Kasım 1914 tarihinde, Türkiye'nin dış borçlarının yekûnu 143.241.757 lira olup, faiz ve ödenmemiş borçları 9.024.158 liradır. Savaşın arifesinde devletin tüm dış borcu 152.265.915 lirayı buluyordu⁵⁷². Devlet borçlanma sürecinin başından I.Dünya Savaşı'na kadar ki dönemde aldığı borçların yaklaşık iki katına tekabül eden miktarda anapara ve faizden oluşan miktarı alacaklı devletlere ödemek zorunda kalmıştır⁵⁷³.

Aşağıda verilen tablo 79'a göre 1900 yılından itibaren 1914'e kadar geçen 14 yılda maliyenin yüklendiği borç yükünün 1900 senesinden 1914'e % 35 oranında arttığı görülüyor. Bu durumda hükümetlerin bu dönemde ihtiyaçlarını yüksek oranda borçlanmayla giderme yolunu tercih ettikleri anlaşıyor. Bu dönemi, idarelerin farklılığı açısından ele alırsak 1900–1909 devresindeki borçların artış miktarının negatif yönlü olup % 7,7 azaldığı, 1909–1914 devresinde ise % 46 arttığı görülür. Ancak, 1909 yılı ve sonrasına ait borç miktarlarına dalgalı borçların dâhil olmadığı dikkate alınmalıdır.

Tablo 79
Osmanlı Devleti'nin 1900, 1903, 1909⁵⁷⁴ 1913 Ve 1914 Yılları İtibariyle Borç Stoku

	1900/1901 1316 Lira,	1903/04 1319 Lira	1909/10 1325 Lira	1913/14 1329 Lira	1914/1915 1330 Lira
Borçlar	133.000.000	97.000.000	119.400.000	124.210.000	133.810.000
Hazine Tahvilleri	-	2.900.000	3.300.000	10.230.000	5.290.000
Avanslar				12.130.000	13.950.000
Dalgalı Borçlar ⁵⁷⁵	-	-	-	21.270.000	21.270.000
Belediyeler	-	-	-	2.330.000	2.210.000
Toplam	133.000.000	99.900.000	122.700.000	170.170.000	179.530.000

Kaynak: Vedat Eldem; Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.187–188

⁵⁷² A.D.Noviçev. (çev. Nabi Dinçer), Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi, Ankara 1979, s.95; Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", TCTA, c.3, s.686

⁵⁷³ Pamuk, 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914), K Kitaplığı, İstanbul 2003, s.284

⁵⁷⁴ 1 Mart 1325 tarihine kadarki devlet borçlarının ayrıntılı bir şekli için bkz. Mehmet Cavid, "Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye", U.İ.İ.M., c.2, no: 8, s.536-553; Latin alfabesine aktarılmış şekli için bkz. Deniz Karaman, Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Liberte yay., s.121-128

⁵⁷⁵ Meşrutiyetin ilk hazırlanan kanunu düyun-ı gayri muntazama (dalgalı borçlar) kanunu olmasına rağmen, müzakeresi aylarca sonra yapılabilmektedir. Bu kanun mali idare tarafından miktarı 1325 yılı

I.Dünya Savaşı yıllarında ise durum tamamen daha zor ve karmaşıktır. Savaşın getirdiği mali yükü karşılamak için daha önce borçlanılan devletler artık Osmanlı Devleti'nin düşmanı olduğundan sermaye kapıları artık kapalıdır. Geriye borç alabileceğimiz devlet olarak sadece müttefikimiz Almanya kalmaktadır. Savaş yıllarında borçlanma konusunu ayrıca daha sonra ele alınacağından bu kadarıyla yetiniyoruz.

Osmanlı Devleti'nin borçlanma sürecinde, devlete kredi açan ülkelerin Osmanlı Devleti üzerinde götüğü iktisadi siyasi politikalar-emeller ile açtıkları krediler ve miktarları arasında bir paralellik vardır⁵⁷⁶. Öyle ki meşrutiyet dönemi içerisinde ve öncesinde Bâb-ı Âli'yle siyasi-iktisadi emelleri dolayısıyla ilişkileri iyi olan devletlerin Osmanlı coğrafyasında özellikle demiryolu ihalelerinde ve inhisarlarda (tekellerde) gördüğümüz bir yatırım politikaları ve ağırlıkları vardır. Bu durumlarına uygun olarak ta hükümetlere kredi açmakta istekli olduklarını görüyoruz. “Düvel-i Muazzama”nın Osmanlı coğrafyası üzerinde siyasi, iktisadi ve hegomonik politikalarına paralel olarak tahvil sahibi (alacaklı) ülkelerin ağırlıkları zaman içerisinde değişmiştir⁵⁷⁷.

Bu durumu en açık bir şekilde İngiltere Almanya örneğinde görüyoruz. 1881, 1898 ve 1913 yılları itibariyle Osmanlı Devleti'ne kredi açan ülkelerin açtıkları kredi miktarları ve yüzdeleri şu şekildedir.

	1881 Milyon Lira	1898 Milyon Lira	1913 Milyon Lira	1881 %	1898 %	1913 %
Fransa	36.72	35	65	40	44.9	49.5
İngiltere	26.62	8.5	9	29	10.9	6.9
Almanya	4.32	9.5	26.3	4.7	12.2	20.1
Belçika	6.61	14	14.4	7.2	17.9	11
Hollanda	6.97	3.5	3.9	7.6	4.5	3

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı Devleti'nin iktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik, s.188

itibariyle bilinmeyen dalgalı borçları tespitiye yöneliktir. Kanuna göre, alacaklılar alacaklı oldukları miktarı devlete bildireceklerdir. Bu sayede devlet dalgalı borçların miktarını “öğrenecek” ve buna göre ödeme planı yapacaktır. Bu durum mali idarenin ne miktarda sağlam temellere oturduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mehmed Cavid, “Neşriyat ve Vakayî İktisadiye-5”, U.İ.İ.M., c.2, no: 6, 26 Mayıs 1325, s.261-262

⁵⁷⁶ Çakır, a.g.e., s.73

⁵⁷⁷ Seyfettin Gürsel, “Osmanlı Dış Borçları”, TCTA, c.3, s.687

Yukarıdaki yer alan verilere göre, Osmanlı Devleti'ne ağırlığı artan bir şekilde 1881 yılından itibaren borç vermeye devam eden ülke Fransa olmuştur. Fransa'yı 1800'lü yılların başlarında İngiltere takip etmiştir. Ancak, İngiliz devletinin Osmanlı Devleti'nden alacaklı devletlerarasındaki ağırlığı 1881'de % 34,3 iken, 1698 yılında % 22,6'ya düşmesi dikkate değer bir durumdur. Şüphesiz bu durum İngilizlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru başta Osmanlı Devleti daha sonra sömürgeleriyle ilgili olarak siyasi ve iktisadi politikalarının değiştiğinin bir göstergesidir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden alacaklı olan devletlerarasındaki yeri 1881'de % 7,5 iken, 1998'e gelindiğinde % 15'e ve 1914 yılında % 21'e ulaşması Osmanlı Devleti ile ilgili olarak iktisadi siyasi emelleriyle İngiltere'nin yerini aldığını gösteriyor⁵⁷⁸. Aynı dönemde demiryolu ihalelerinin büyük oranda Almanya ya verilmesi de bu durumla paralellik göstermiştir. Bu durum, Dünya savaşında Osmanlı hükümetini Almanya ile ittifaka götüren ve aynı zamanda Almanların da Osmanlı'yı kendi saflarında müttefik olarak görmek istemeleri şeklinde gelişen olayların alt yapısının iktisadi boyutu olarak görülebilir.

İktisadi alandaki Alman nüfuzu beraberinde askeri alanda da etkili olmayı getirmiştir. Dönem içinde Alman nüfuzunun özellikle “askeri örgüte” egemen olduğu görülür⁵⁷⁹. Türk ordusunda görev yapan Alman komutanlar sayesinde ordunun silah ve mühimmat ihtiyacı Alman silah şirketleri tarafından karşılanıyordu⁵⁸⁰. Almanya'nın iktisadi⁵⁸¹, siyasi ve askeri alanlardaki etkisi özellikle I.Dünya Savaşı sürecinde müttefikimiz olması dolayısıyla daha fazla belirginleşecektir⁵⁸².

Yine devletin gerçekleştirdiği borçlanmalara dönecek olursak. Borçlanmanın artarak devam etmesinin yanında diğer bir problem ise devletin kasasına giren meblağın

⁵⁷⁸ Pamuk, Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913), s.84

⁵⁷⁹ Lothar Rathman, (çev. Ragıp Zaraklı), Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 150

⁵⁸⁰ Almanya-Osmanlı işbirliği eğitim faaliyetleri alanında da kendisini göstermiştir. 1918 Haziranı itibariyle Almanya'da bulunan öğrencilerin sayısı 1500'dür. Bunların 300'ü öğrenci, 200'ü zanaat, 150'si maden ocağı ve 150'si de ziraat dallarında eğitim görmek üzere gönderilmişlerdi. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Gencer, Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.320-329

⁵⁸¹ Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan iktisadi münasebetlerinin ayrıntısı için bkz. Rifat Önsoy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871–1914), Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s.41-84

⁵⁸² İncelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti üzerinde Almanya'nın nüfuzu için bkz. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983; Lothar Rathman, a.g.e., ayrıca bkz. Rifat Önsoy, a.g.e., s.93-105

borç yüküne nispetle genellikle düşük olması dikkat çeker. Zira 1881–1908 arası imzalanan 120.314.473 liralık borcun ele geçen miktarı 107.858.796 lira olmuştu⁵⁸³. Örneğin 1914 yılı sonunda toplam dış borç 162.000.000 liraya ulaşmış, ele geçen toplam meblağ ise ancak 110.000.000 lira yani borçlanılan miktarın % 68'i kadar olmuştur. Çıkarılan borç tahvillerinin ihraç fiyatından daha düşük fiyatlarda alıcı bulması, devletin yüklendiği borç yüküne nispetle, hazineye giren miktarın düşük olmasına neden olmuştur⁵⁸⁴.

Devletin, aldığı kredilerle birlikte bu kredilerin hükümetler tarafından verimli ve bağımsız kullanılmasını engelleyen birçok şarta da imza attığını görüyoruz. Rusya'nın Türkiye'deki mali işlerden sorumlu temsilcisi 1905'te Rusya maliye bakanlığına verdiği raporda; Türk hükümetinin 5 milyon liralık bir kredi için Osmanlı Bankasıyla görüşmelerde bulunduğunu, bankanın krediye razı olduğunu ancak Fransız hükümetinin emriyle, verilecek krediye karşılık şartlar ileri sürüldüğünü belirtiyor. Almanya hükümeti de bu anlaşmaya dâhil olunca Osmanlı hükümeti iki devletin şartlarını da yerine getirmeye mecbur oluyordu⁵⁸⁵.

Fransa'yla yapılan 2.100.000 liralık kredi antlaşmasına göre;

—Kredi tutarının 1/3'ü savaş malzemesi almak için harcanacaktır

—Türk hükümeti Rıhtım Şirketi'ne 50.000 lira ödeyecek ve yeni ayrıcalıklar tanıyacaktır.

—Hükümet Fransızlara Hama'dan Halep'e kadar yeni demiryolu imtiyazı verecektir.

Yine Almanya'yla aynı tutarda 2.100.000 lira (60 milyon frank) kredi antlaşması yapılmıştır. Devlet kredinin bir şartı olarak Alman Krupp Şirketi'ne 40 milyon frank tutarında silah siparişi vermek yükümlülüğüne girmiştir⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Refii Şükrü Suvla, a.g.m., s.284

⁵⁸⁴ Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.13

⁵⁸⁵ Novıçev, a.g.e., s.93-94

⁵⁸⁶ Novıçev, a.g.e., s.94

Tablo 80
Osmanlı Devleti Borçlarının 1914 Yılı İtibariyle Borç Durumu

	Anlaşma Tarihi	Faiz %	Amor-tisman %	İtibari Sermaye (000lira)	Tedavül Eden (000lira)	Yıllık Ödeme 000lira	İhraç Bankası	
Birleşik Borçlar	1903–1906	-	4.464	42.276	36.800	1.887	-	
İkramiyeli Demiryolu	1870	-	-	15.633	10.667	270	-	
Osmaniye	1890	4	1	4.999	2.952	250	Osmanlı Bankası	
Tömbeki	1893	4	1	1.000	665	50	“	
Şark Demiryolu		4	0.35	1.760	1.567	77	Deutsche Bank vs. Osmanlı Bankası	
1896 Borçlan.	1896	5	0.50	3.273	2.814	180		
Gümrükler	1886-1902	4	0.50	8.600	7.923	388	“	
Saydı Mahi	1888-1903	4	0.50	2.640	2.439	119	Deutch Bank	
BağdatDy.I	1903	4	0.08	2.376	2.342	97	“	
1904	1903	4	0.50	2.750	2.594	124	Osmanlı B.	
1901-1905	1901-1905	4	0.50	5.307	4.976	239	“	
Techizatı Askeriye	1905	4	0.50	2.640	2.441	119	Deutsche Bank	
Bağdat Dy.II	1908	4	0.08	4.752	4.718	201	“	
Bağdat Dy.III	1908	4	0.08	5.236	5.222	221	“	
1908	1908	4	0.50	4.711	4.539	212	Osmanlı Bankası	
1909	1909	4	1	7.000	6.551	351	“	
Soma-Bandırma Dy.	1910	4	0.16	1.712	1.701	72	“	
Hudeyde-Sana Dy.	1911	4	0.09	1.000	1.000	41	Banque Française	
Gümrükler	1910	4	1	7.040	6.700	352	Deutsche Bank	
Konya Sulama	1913	-	-	819	819	50	-	
Doklar ve Tersane	1913	5.5	1.5	1.485	1.485	89	-	
1914	1914	5	0.50	22.000	22.000	1.213	Osmanlı Bankası	
Tütün Rejisinin Avansı	1913	5	-	1.700	890	110		
Hazine Tahvilatı	1911	5	20	1.780	931	186	Türkiye Milli Bnk.	
“	1912	6	33.3	3.000	1.064	1.000	Osmanlı Bankası	
“	1913	5	20	4.400	3.300	1.100	Perier et Co.	
				159.888	139.100	8.998		
Devlet Kefaletini Gerektiren Borçlar	İstanbul Belediyesi	1909	5	0.50	1.100	1.073	61	Osmanlı Bankası
	“	1913	5	0.50	1.100	1.094	61	Türkiye Milli Bank.
	Bağdat Bld.	1912	6	1.285	33	30	6	“
Genel Toplam				162.121	141.297	9.126		

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları..., s.199; Parvus Efendi, Türkiye’nin Mali Tutsaklığı, s.55-57, 121-122

Takip eden bölümde II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde alınan borçları ayrıntılarıyla birlikte vereceğiz, ancak bu bölümde 1914 yılı sonu itibariyle oluşan borçların miktarlarını, hangi yıllarda gerçekleştiklerini, faizlerini, amortismanlarını, itibari sermayelerini, yıllık ödemelerini ve ihraç bankalarını toplu olarak verilmesi uygun görüldü (tablo 80).

Osmanlı Devleti'nin borçlanma süreci ve bu borçların kullanıldıkları kaynaklar itibariyle başarısızlığı genel kabul gören bir olgudur. Öncelikli olarak sağlıklı bir mali yapının kurulmasını engelleyen dış borçlanmalardan elde edilen kaynakların kullanımında başarısızlığın nedenleri şu şekilde sıralanabilir. Alınan kredilerin 5/6'sının verimsiz alanlarda; özellikle bütçe açıklarının kapatılmasında kullanıldığını görüyoruz. Cari harcamalar, eski borçların faiz ve anapara ödemeleri diğer harcama alanlarını oluşturmuştur. Sadece 1/6'lık bir kısım Rumeli, Anadolu-Bağdat, Sonma-Bandırma Demiryolları, Konya ovasının sulama işi, rıhtım ve tersaneler gibi verimli alanlarda kullanılabilmektedir. Borçlara karşı devlet itibarı kâfi gelmemiş, varidat tahsis edilmiştir. Faiz hadleri yüksek, piyasa fiyatları daha azdır. Alacaklı devletlere iktisadi, mali ve adli ayrıcalıkları beraberinde getirmiştir. Düyun İdaresi gibi devletin bağımsızlığını zedeleyen bir teşkilatın varlığı söz konusudur. Borçların dış kaynaklı olmaları nedeniyle ülke kaynaklarının dışarıya akmasına neden olmuştur⁵⁸⁷.

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ALINAN DIŞ BORÇLAR (1908–1914)

1.1908 Borçlanması

23 Temmuz 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümetin gerçekleştirdiği ilk borçlanmadır. Meşruti idarenin gerçekleştirdiği bu borçlanma, hazinenin önceki dönemlerde almış olduğu kısa vadeli avansları ödemek ve ilgili yılın bütçe açığını kapatmak amacına yöneliktir. Ayrıca, meşrutiyet ile birlikte bayındırlık, eğitim, kara ve deniz kuvvetleri sahalarında yeniliklerin yapılması gereği yeni mali kaynakların aranmasında-borçlanmaya gidilmesinde etkili olan diğer önemli sebepleri

⁵⁸⁷ Suvla, Cihanda ve Türkiye'de Beynelmilel Tediye Meseleleri, İstanbul 1937, s.154-155; a.g.m., s.287-288; Çakır, a.g., s.70-76

teşkil eder⁵⁸⁸. Bu borçlanmayla daha yeni ilan edilen idare-i meşrutiyet mali sıkıntıya düşmekten kurtulmuştur⁵⁸⁹.

Aracı kuruluş Bank-ı Osmani-i Şahane ile yapılan sözleşme gereğince anaparası 4.711.124 lira tutarındaki borcun faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0.5, vadesi 56 yıldır⁵⁹⁰. Bu borçlanmadan hükümetin eline geçen meblağ 3.069.455 liradır. Borcun karşılığı Duyun-u Umumiye İdaresine verilmiş olan âşar ve ağnam vergileri hasılatından hükümete ait olan kısmın 40.000 lirası ile gümrük hasılatından 180.000 lira olarak gösterilmiştir. Borcun karşılığı olan vergilerin tahsiline ve ödenmesine Duyun-u Umumiye İdaresi memur edilmiştir. Tahviller 22 Osmanlı Lirası (veya 20 İngiliz lirası, 500 frank, 405 mark) değerinde ve 214.142 adetten oluşmaktaydı İhraç fiyatı % 85 olarak gerçekleşen borcun tahvilleri Osmanlı Bankası tarafından % 89,5'den Londra piyasasında, % 90'dan da Paris piyasasında satılmıştır. Bu borcun imha tarihi 1964 senesidir⁵⁹¹.

2. 1909 Borçlanması

Meşruti idare, bütçe açıklarını kapatmak, hazine-i hassadan devredilen borcun ve genel tensikatın masraflarını karşılamak üzere, önceki yıl olduğu gibi Osmanlı Bankası'yla yaptığı bir sözleşmeyle 7.000.000 liralık, % 4 faizli, amortisman oranı % 1 olan bir istikraz akdi gerçekleştirmiştir⁵⁹². Tahviller her biri 22 Osmanlı lirası (veya 20 İngiliz Lirası– 500 frank– 405 mark) kıymetinde olup, 318.182 adettir. Hükümetin eline ise bu borçlanmadan geçen miktar 6.002.503 lira olmuştur. Bütün borç tahvilleri % 86

⁵⁸⁸ Maliye Nazırı Ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniyyede Neşr ve Tevzine Heyeti Umumice Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s. 1328., Ayrıca bkz. M.M.Z.C., 1.devre, 3.içtima, 9-10 Şubat 1326; İlber Ortaylı, II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,a.g.e., s.70; Mehmet Cavit Bey borçlanmaya gerekçe olarak; Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, halkta oluşan yanlış fikirler nedeniyle, ilgili mali yıl tahsilâtının önceki seneye nispetle düşük kalmasını 1908 borçlanmanın diğer bir gerekçesi olarak açıklamaktadır. Mehmed Cavid, "Ba'del İnkılab İstikrazlarımız", U.İ.İ.M., c.2, no: 5, 20 Mart 1325, s.1

⁵⁸⁹ Y.EE.K.Paşa, 86-32, nr.3134

⁵⁹⁰ İ.MMS, 1330/S-58, 14 Safer 1330

⁵⁹¹ Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye (1885-1909), 2000, s.338; İ.Hakkı Yeniay; Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul Üniversitesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1964; Sayar, Nihad S., Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, No. 281, İstanbul 1977, s. 281; M.Cavid Bey, "Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye", U.İ.İ.M., c.2, no. 8; s.550

⁵⁹² İ.ML, 1327/L-6, 7 Teşrin-i evvel 1325

ihraç fiyatı üzerinden yine Osmanlı bankası tarafından satın alınmıştır. Borç 1950 senesinde imha edilecektir⁵⁹³.

Alınan bu borca karşılık olarak, serbest bırakılmış olan âşar ve ağnam vergilerinin 350.000 liralık miktarı gösterilmiştir⁵⁹⁴. Bu meblağ daha önceleri Yeşilköy (Ayestefanos) Antlaşması gereğince Rusya devletine verilecek tazminat için tahsis edilmiş ancak 1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesi akabinde, Devlet-i Osmaniye ile Rusya ve Bulgaristan arasında gerçekleşen protokoller neticesinde hükümete iade olunan ağnam ve âşar varidatından (350.000 Lira) oluşmaktadır.

Bu borç anlaşması bu tarihe kadar yapılan borçlanmalara göre hazine-i maliye ve devletin itibarını koruyan nitelikte görülmüş ve Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey Padişah Mehmet Reşat tarafından takdir edilmiştir⁵⁹⁵.

3. 1910 Soma-Bandırma Demiryolu Borçlanması

Bu borç, imtiyazlı şirketlerden olan İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi aracılığıyla Soma-Bandırma Demiryolu'nun yapımı için alınmıştır. Borcun yönetimi Duyun-ı Umumiye İdaresi'ndeydi. Güvence olarak, demiryolunun brüt gelirleri ve garantili 1894-95 İzmir-Kasaba Demiryolu ve ek hat istikrazı bakiyesi gösterildi. Devletin altına girdiği borç yükü, 1.712.304 lira iken, ele geçen miktar 1.523.950 liradır. Tahvillerin her biri 22 Lira-500 Frank değerinde ve 77.832 adettir. Vadesi 82 yıl olan bu istikrazın faizi % 4'tür. Amortisman oranı % 0.167 olarak tespit edilmiştir. Vergilerin tahsili borcun ödemesi Duyun-u Umumiye İdaresine verilmiştir⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Yeniay, a.g.e., s.104; Sayar, a.g.e., s.282; Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 219. Faruk Yılmaz, Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar, s. 65

⁵⁹⁴ Bu miktar aşağıda verilen yerlerin vergi gelirlerinden oluşmaktadır;

Konya vilayeti âşarından	110.400 Lira
Kastamonu “	“ 52.400 Lira
Bolu Livası “	“ 32.900 Lira
Sivas Vilayeti “	“ 63.600 Lira
Adana “	“ 56.000 Lira
Kalecik kazası “	“ 2.700 Lira

Halep Vilayeti ağnamı hasılatından 32.000 Lira; Yeniay, a.g.e., s.104.

⁵⁹⁵ İ.M.L 1327/-6, 7 Teşrin-i evvel 1325

⁵⁹⁶ Kıray, a.g.e., s.219; Yeniay, a.g.e., s.105; Sayar, a.g.e., s.282 ; Kırkor Kömürçan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi, Şirketi Mürebbiye Basımevi, İstanbul 1948, s. 107; Yılmaz. a.g.e., s.65

4. 1911 Hudeyde-Sana Demiryolu Borçlanması

Hudeyde-Sana demiryolunun yapımı ve işletme hakkını üzerine alan şirket ile Hükümet arasında 9 Mart 1911 tarihinde mukavele imzalanmıştır. Buna göre, 1.000.000 Osmanlı Lirası tutarında borcun faizi % 4, itfa bedeli (amortisman) % 0,098'dir. Ele geçen 840.008 liradır. Tahvillerin adedi 45.455, kıymeti 22 lira veya 500 franktır. Borcun karşılığı olarak Hudeyde ve Cebena gümrüklerinden yıllık 40.987 lira gösterilmiştir. İstikraz 95 yılda yani 2006 yılında imha edilecektir⁵⁹⁷.

Bu borcun karşılıklarının ödenmesine Deyunu Umumiye dâhil olmayıp, ödemeler hükümet tarafından yapılmıştır.

5. 1911 Gümrük Borçlanması

1911 yılı içerisinde hükümet bütçe açığını kapatmak için ikinci bir istikraza başvurmuştur⁵⁹⁸. Birçok Alman ve Avusturyalı bankalar adına hareket eden Doyçebank ile 9 Kasım 1910 tarihinde akdedilen borç mukavelesi gereğince 7.040.000 Liralık, %4 faizli, itfası %1 olan yeni bir borç imzalanmıştır. Bu borçlanmadan hükümetin eline 5.737.600 lira geçmiştir. Tahvillerin her biri 22 lira (veya 20 İngiliz lirası veya 500 frank veya 476 Avusturya Kronu veya 240 Hollanda Florini) kıymetindedir. Bütün tahviller ihraç bedeli olan %84 üzerinden borcu veren kuruluşlarca satın alınmıştır. Borca karşılık olarak İstanbul gümrük gelirlerinden 550.000 lira tahsis edilmiştir⁵⁹⁹. Hükümet bu borçlanmayı ve borcun geri ödenmesini Deyun İdaresi'nden bağımsız yapmıştır⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ Yeniay, s.105; Sayar, s.282; Aynizade, 19.Asrın Bidayetinden Günümüze..., s.22

⁵⁹⁸ Bu borç önce Fransa'dan yapılmak üzere müzakereler yapılmıştır Ancak, başarısız olunmuştur. İ.ML, 1328/Za-17, 9 Za 1328 (30 Teşrin-i evvel 1326)

⁵⁹⁹ İ.ML, gös.yer; Yeniay, s.106; Kömürca, s.108; Yılmaz, s.65

⁶⁰⁰ Cavid Bey bu borç anlaşması için daha önce Fransız çevrelerine olan yakınlığı ve Fransız mali kurumlarının imkânları dolayısıyla Fransa'ya gitmiş ancak, Fransız hükümeti borcun Deyun-ı Umumiye teminatı olmadan yapılmak istenmesi, Fransızlardan silah satın alınması gibi şartları dolayısıyla borç vermeyi reddetmiştir. Fransız hükümeti, Cavid Bey'in başka Fransız kaynaklardan yaptığı anlaşmaya da, tahvillerin Fransız borsasında tedavülü yasağıyla engel oldu. İttihat ve Terakki hükümetine adeta ders vermeye kalkışan Fransa'nın bu tavrına karşılık, Almanlar devreye girerek, yukarıda bahsi geçen borç anlaşması imzalandı. Bu durum Alman-Türk yakınlaşmasında etkili olmuştur. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yayınları, 3.baskı, Ankara 2001. s.265.Borç anlaşması yapılamamasına rağmen görüşmeler sırasında İzmir-Kasaba Şirketine yeni bir imtiyazın verilmesiyle birlikte Babıâli'nin Fransız topu ve donanma araç gereci sipariş etmeye söz vermesi yukarıda verilen bilgilerle çelişen bir durumdur.

6. 1913 Konya Ovasını Sulama Borçlanması

Hükümet ile Anadolu demiryolu şirketi arasında 23 Kasım 1907’de imzalanan bir mukavele gereğince şirket, Konya ovası sulama işini üslenmişti. Bu işin bitiş tarihi olan 18 Kasım 1913’te toplam masraf 818.970 lira olarak tespit edilmişti. İmzalanan mukavelenin 13 maddesi gereğince hükümet bu masrafı, işin bitiş tarihinden itibaren 35 yılda, %5 faiz ve %1,1 itfa bedeli ile ödeyecekti. Şekil bakımından borçlanma olmayan ancak mahiyet itibariyle bir borçlanma olan bu istikrazın ihraç edilmiş tahvilleri yoktur. Hükümet doğrudan doğruya şirkete borçlanmıştır⁶⁰¹.

Borcun karşılığı için; kilometre teminatı olarak tahsis edilen ve tahsili, Duyunu Umumiye İdaresi’ne bırakılmış olan aşarın fazlasından 25.000 lira, sulanan yerlerin aşar gelirinin, son beş senenin ortalama gelirine nazaran göstereceği fazlalık miktarı ve kurutulup satılan bataklıklardan elde edilen arazi gelirleri karşılık olarak gösterilmiştir⁶⁰².

7. 1913 Doklar Borçlanması

1913 yılının ikinci borçlanmasıdır. Meşrutiyet hükümeti tersanelerde yapmak istediği ıslahat için ihtiyaç görülen paranın tedariki için 2 Aralık 1913’te kendisiyle birlikte, Sir W. G.Armstrong, Whitwords and Company Limited et Vickers şirketleri ile bir anonim şirket kurmuştur. Şirkete yapılacak ıslahatlar için lazım olan sermayeyi tedarik için 1.485.000 liralık tahvil çıkartmıştır. Tahvillerin faizi %5,5, amortisman oranı %1.5’tir. 30 yıl süreli bu borçlanmaya karşılık olarak Sivas Vilayeti aşarından 88.550 lira gösterilmiş ve bu gelirin tahsili Duyunu Umumiye İdaresi’ne bırakılmıştır⁶⁰³.

Ayrıntılı bilgi için bkz. L.Bruce Fulton, “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, (ed. Marian Kent), (çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.181

⁶⁰¹ Yeniay, s.106.

⁶⁰² Yeniay, s.106; Kömürçan, s.108; Sayar, s.283

⁶⁰³ Yeniay, s.107; Sayar, s.283, Kömürçan, s.109

8. 1914 Borçlanması

1914 borçlanması, Osmanlı Devleti'nin 1875'ten sonraki en yüksek miktarlı borçlanmasıdır. Balkan ve Trablusgarp savaşlarının gerektirdiği masrafları karşılamak için hükümet Osmanlı Bankası, Doyçe Bank, Duyun-ı Umumiye ve diğer bazı şirketlerden değişik tarihlerde toplam 16.813.652 liralık (1.681.365.200 kuruş) avans almıştı. Bununla birlikte harp dolayısıyla ilgili daire ve nezaretlere tahsisatı munzamalar yapılmıştı. Bu dönemde 4 aylık memur maaşları birikmişti. Bütün bu masrafları gerektiren kaynağı elde etmek, Şark Demiryolu hattının masraflarını karşılamak ve 1914 yılı bütçesinin açığını kapatmak gereği bu borcun gerekçeleri olarak belirtilmekteydi⁶⁰⁴. Kanun layihasında borcun; 22 milyon liralık kısmı Trablusgarp ve Balkan savaşları sürecinde alınan avansları ödemek üzere kullanılacağı, 2,5 milyon lirası ise tarik-i umuminin inşaatına harcanacağı bakiye ile de Samsun-Sivas Demiryolu ile Yafa ve Sayha limanlarının inşaatına harcanacağı yer almıştır⁶⁰⁵.

Yukarıda miktarı verilen avansların ve dalgalı borçların (düyun-ı gayri muntazama) toplamı 33.000.0000 lirayı buluyordu⁶⁰⁶.

Maliye bakanı Fransa'ya gidip orada Dışişleri bakanıyla yaptığı müzakereler neticesinde, Fransız sermayedarları adına ve kendi adına hareket eden, Osmanlı Bankası'yla 26 Nisan 1914 tarihinde bir borç anlaşması imzalamıştır. Böylece 22.000.000 liralık ve 13.200.000 liralık olmak üzere toplam 35.200.000 liralık borç anlaşması yapılmıştır. Borcun 22.000.000 liralık kısmı %88 ³/₄ ihraç fiyatıyla Osmanlı Bankasına devredilmiştir. İstikrazın faizi %5, amortisman oranı %0.5 olup, 48 senede, yani 1962'de bitirilecektir⁶⁰⁷. Ele geçen miktar 19.525.000 liradır. Borcun tahvilleri aynı senenin nisan ve mayıs aylarında Paris piyasasında yer almıştır. Ancak tahvillerin henüz 13 milyon küsur bin lirası (2/3) tahsil edilmiş bulunduğu sırada I.Dünya Savaşı'nın çıkmış olması sonucu tahvillerin geriye kalan kısmı Osmanlı Bankasıyla bankanın Fransa'daki temsilcileri elinde kalmıştır⁶⁰⁸. Bu borçlanma karşılığında

⁶⁰⁴ İ.ML., 95/92, 27 Za 1331 (14 Teşrin-i evvel 1329)

⁶⁰⁵ İ.MMS, 1332/Ca-45, 15 Cemaziyelevvel 1332 (29 Mart)

⁶⁰⁶ Kömürçan, s.109

⁶⁰⁷ İ.ML., Gös.yer; Kömürçan, s.109

⁶⁰⁸ Kömürçan, s.109–110; Duru-Turan-Öngeoğlu, s.92

Fransızlara Anadolu ile Suriye’de yeni demiryolları imtiyazları ile Suriye’de Yafa, Hayfa ve Trablus limanlarının yapılması imtiyazları da verilmiştir⁶⁰⁹.

Bu borçlanmayla ilgili olarak Fransız gazetelerinden I’Humanite, “Avrupa kapitalistleri, Asya Türkiye’si’ni paylaşmayı görüşüyorlar” I’Action Française, “İktisadi ve demiryolları ile ilgili sorunlar görünüşü altında, Asya Türkiye’si’nin nüfuz bölgeleri halinde gerçek bir paylaşımı söz konusu aslında.” demesi, Avrupa’nın borç antlaşmalarını nasıl algıladığının anlaşılması bakımından, önem taşımaktadır⁶¹⁰.

Borca karşılık olarak gösterilen gelirler şunlardır⁶¹¹:

- a) Düyunu Umumiye İdaresi tarafından idare edilen muhtelif gelirlerin fazlası
- b) İzmir sancağı aşarının başka istikrazlar tahsisatından artacak kısmı
- c) Sivas vilayeti aşarından başka istikrazlara tahsisi olunan miktarından artacak kısım
- d) 1913 yılından itibaren tahsili, Düyunu Umumiye İdaresi’ne bırakılan diğer aşar geliri
- e) Aşar üzerine konulan % 1,5 oranındaki iane hissesi
- f) Trabzon vilayeti gümrük gelirlerinden 150.000 lira
- g) İstanbul vilayeti gümrükleri gelirlerinden, başka istikrazlara tahsis olunan meblağ çıktıktan sonra, 350.000 lira olmuştur.

C. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ALINAN İÇ BORÇLAR

1. Düzensiz Borçlar (Düyun-ı Gayri Muntazama)

Dönem öncesinde olduğu gibi ve 1854 Kırım Savaşı dolayısıyla başlayan borçlanma Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Dış borçlanmaların sürdüğü bir ortamda, kısa vadeli tahviller çıkararak, çeşitli şirket, kurum ve bankerlerden alınan avanslarla birlikte iç borçlanmaya da devam edilmiştir. Bunların yanında devletin çeşitli şirketlere olan düzensiz borçları (düyun-ı gayri muntazama) mevcuttur.

⁶⁰⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, TTK, IX.Cilt, 2.baskı, Ankara 1999, s.378

⁶¹⁰ Paul Dumont-François Georgeon Bir İmparatorluğun Ölümü 1908–1923, (çev. Server Tanilli), Ekim 1997, s.78

⁶¹¹ Yeniay, s.107–108

Bu borçların önemli bir kısmı, emeklilik sandığı ve belediye sandıkları gibi özel amaçlı fonlardan bütçe açıklarını kapatmak üzere aktarılan miktarlardan oluşuyordu. Bunlarla birlikte düzensiz borçların asıl kaynağı, devletten alacağı olanlara “havale usulü”yle ödeme yapılmasıydı. Alacaklı para yerine senet alıyordu. Bu yolla yapılan ödemelerin devlete gerçek maliyeti, faiz oranını aşıyordu ve ciddi sakıncalar taşıyordu. Havale pusulalarına sahip alacaklılar bunları bankerlere kırıdırıyordu. Alacaklılar komisyon farkını da devlete yaptığı hizmete ekleyerek kendi zararını devletin sırtına yüklüyordu. Sonuçta devletin mali itibarının sarsılması yanında yüksek maliyetli hizmet satın alınmıyordu⁶¹². Bunlarla birlikte dikkati çeken bir diğer husus ise devletin düyun- gayri muntazamanın miktarını tam olarak bilememesi idi.

Maliye idaresi II. Meşrutiyet Döneminin başlarında devletin miktarını bilemediği düzensiz borçlarının tespiti ve ödenmesi için bir dizi düzenlemeyle, kanunla; 1324 mali yılından evvelki yıllar ait bütün borçların ödenmesi için hazine-i devletten alacaklı olanlara basın yolu da kullanılarak ulaşmaya çalıştı. İlgili kişilerin alacakları olduğuna dair belgeleriyle birlikte başvurmaları istendi. Verilen 1 aylık süre sonunda beklenen başvurunun gerçekleşmemesi üzerine ikinci ve son olarak 2 aylık bir başvuru süresi daha tanındı. Bu süre zarfında müracaat etmeyenlerin alacaklarının mürur-ı zamana uğrayıp, iptal edileceği duyuruldu⁶¹³.

Düzensiz borçların tespiti için hükümetin gayreti yeni dönemle birlikte mali idarede olumlu bir durum olarak görüleceği gibi devletin düzensiz borçların miktarını bilmemesi mali idarenin ve devletin aleyhine bir durum olarak yine kanunun esbab-ı mucibe layihasında özellikle belirtilmiştir⁶¹⁴.

Düzensiz borçların tespitine yönelik gösterilen gayretin neticesi olarak aşağıdaki tablo 81’de de görüldüğü gibi, düzensiz borçların toplamının 19.531.000 lirayla 20 milyon lira arasında olduğu görülür. Bu miktarın 4 milyon lirası Ziraat Bankası’nın olup, kalan 16 milyonu halkındır. Bu borcun ödenmesi için düşünülen çare

⁶¹² Engin Deniz Akarlı, “1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları”, Cavit Tütengil’e Armağan Özel Sayı I, İ.Ü.İ.F. Dergisi, İstanbul 1982, s.246-247

⁶¹³ İ.ML., 1326/L-4, 1 Teşrin-i sani 1324 (20 Şevval 1326); İ.KAN., 1237/Ca-27, 2 Haziran 1325 (26 Ca 1327)

⁶¹⁴ İ.KAN., 1237/Ca-27, 2 Haziran 1325

ise alacaklılara hazine tahvili verilmesidir. Maliye Nazırına göre memleketin “şeref-i itibarı” gereği ödenmesi gerekli olan borcun tediyesinde takip edilen yol alacaklılara hazine tahvili dağıtılmasıdır. Ancak, borcun bir kısmını oluşturan emanat, reddiyat ve muhtelifat akçeleri dört yıl zarfında bütçelere konacak tahsisatlarla ödenecektir. Bunların toplam borç içindeki miktarı ise 275–280 bin lira dolaylarındadır⁶¹⁵.

Tablo 81
1326 Mali Yılı İtibariyle Tespit Edilen Düzensiz Borçların Miktarı

Askeri Maaşlar	5.055.000
Mülkiye Maaşları	1.490.000
Zatiye Maaşları	1.088.000
Mütekaidin ve Eytam-ı	167.000
Mütekaidin ve Eytam-ı	732.000
Erzak-ı Askeriye	453.000
Diğer Müteahhitler	35.000
Tazminat-ı Askeriye	350.000
Masraflar	1.608.000
Bedel-i İnşaat	150.000
Emanet	44.000
Reddiyat	75.000
Muhtelifat	154.000
Müstakrizatlar	4.938.000
Vesikaları olmayanlar	2.118.000
Defterleri henüz düzenlenmeyenler (tahmini)	1.543.000
Toplam	20 milyon lira

Kaynak: Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavit Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniyyede Neşr ve Tevzine Heyeti Umumice Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s. 106–107

2. Hazine Tahvili ve Avanslar Yoluyla İç Borçlanma

1911, 1912 ve 1913 senelerinde olmak üzere dönem içinde 3 kez hazine tahvili çıkarılmıştır.

1911 yılı hazine tahvilinin anaparası 1.779.586 lira, faizi % 5, imha tarihi 1916 idi.

⁶¹⁵ Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavit Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniyyede Neşr ve Tevzine Heyeti Umumice Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327, s. 106-107, Ayrıca bkz. M.M.Z.C., 1.devre, 3.ıçtima, 9-10 Şubat 1326

Harp vergisi karşılık gösterilerek çıkarılan 1912 yılı hazine tahvillerinin anaparası 3.000.008 lira, faizi % 6, imha tarihi 1915 idi. İtfa tarihi 3 yıl olan bu borç gerçekten süresinde itfa edilmiştir⁶¹⁶.

1913 hazine tahvillerinin anaparası 5.500.000 lira, faizi % 5, imha tarihi 1918 idi. Tahvillerin tümü bankalara satılmıştır. Böylece çıkarılan toplam hazine tahvili yekûnu 10.279.594 lirayı bulmuştur⁶¹⁷.

1327 (1911–12) mali yılına kadar alınan avanslar için devletin karşılık gösterdiği-rehin verdiği gelirlerinin toplamı 846.253.670 kuruş olup, bu toplamın içinde gümrük resminden verilenin yıllık miktarı 309,6 milyon kuruş, arazi vergisinden 290,2 milyon kuruş, asker vergisinden 151,6 milyon kuruş olmuştur. Diğer vergi türleri ise tütün öşrü, Edirne ve Ankara vilayetleri ağnam resmi ve sairidir⁶¹⁸.

Dönem içersinde hükümetlerin ihtiyaçları karşılamamanın bir yöntemi olarak kısa vadeli tahvillerin yanında aldığı avanslar yoluyla borçlanmaya gittiğini görüyoruz. Alınan avansların miktarları alındığı kurumlar ile birlikte aşağıda gösterildiği gibidir (Tablo 82).

Tablo 82
1904–1914 Dönemi içerisinde alınan başlıca avanslar

Avansın Alındığı	Lira
Bağdat Şirketi	300.000
Fenerler İdaresi	55.000
Fenerler İdaresi	300.000
Köstence Kablo	17.335
Tünel Şirketi	3.000
Eytam Sandığı	153.147
Doyçbank	33.000
Fenerler İdaresi	500.000
Reji Şirketi	1.700.000
Anadolu	200.000
Toplam*	3.261.482

Kaynak: İ.Hakkı Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, s.109; Kırkor Kömürcan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçları Tarihçesi, s.110

⁶¹⁶ İ.MMS., 1330/Z-11, 11 Z 1330 (8 T.sani 1328)

⁶¹⁷ Yeniay, s.108; Sayar, s.108, s.284–285

⁶¹⁸ Parvus Efendi, “Türkiye İçin Mali Esareten Kurtuluş Yolları”, Bilgi Mecmuası, sayı 5, Şubat 1329, s.455

*Harpten önceki avansların miktarı bir başka kaynakta 3.130.985 lira olarak yer almıştır. Geniş bilgi için bkz. Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1334 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1333, cetvel 8

3. 1918 İç Borçlanması

Hükümetin elinde kaynak elde edebilmek için, yukarıda ayrıntıları verilen dış ve iç borçlanmalar haricinde bir yöntem olarak, yurt içinde dağıtılmak üzere esham çıkarmak yoluyla iç borçlanmaya gitmek alternatifi kalmıştı. İttihat Terakki Hükümeti özellikle savaş dolayısıyla artan para ihtiyacını karşılamak için Almanların baskı ve telkinleriyle iç borçlanmaya gitmeye razı olmuştur⁶¹⁹. Böylece faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya ile imzalanan 28 Ocak 1918 günlü borç sözleşmesiyle elde edilmiştir⁶²⁰. Ardından 3 Nisan 1918 istikraz-ı dâhili kanunu çıkarılmıştır⁶²¹.

⁶¹⁹ Halka yönelik orta ya da uzun vadeli iç borçlanma hükümetlerin 1918’e kadar cesaret edemediği bir yöntemdi. Bu yılın başlarında Almanya Türkiye’de para arzının doyum noktasına geldiğini söylüyor, daha önceleri yaptığı, altın karşılıklı hazine bonusu vererek borç sözleşmesi imzalamaya artık yanaşmıyordu. Babiâli iç borçlanmanın başarısızlıkla sonuçlanacağından, savaş döneminde malî bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda hükümeti ve dolayısıyla devleti zora sokacağından dolayı çekinip temkinli davranıyordu. Ancak, Almanların ve şartların baskısı iç borçlanma girişimini kaçınılmaz kılmıştır. Zafer Toprak, İttihat ve Terakk ve Cihan Harbi, Homer Kitabevi, s. 117–118.

Ticaret-i Umumiye Mecmuası, Vakitten yaptığı bir alıntıda dâhili istikrazın sebeplerini; “ancak birkaç aylık harp ihtiyaçlarımıza kifayet edebilecek bir parayı dâhilde tedarik etmek için bu kadar himmet ve gayret sarf etmeye hazırlanmaktan maksat, memleketin iktisadi muvazenesini iade etmek, milli iktisadiyatı dürüst ve salim mecralara sevke çalışmaktır” diyerek farklı nedenlere bağlamaktadır. Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/39, 17 Nisan 1334, s.243

⁶²⁰ Yılmaz, s.80

⁶²¹ Madde 1. Maliye nazırı %5 faiz ve yüzde bir amortismanlı miktarı gayri muayyen dâhili bir istikraz akdına ve bu istikrazın hasılına nazaran iktiza eden mürettebatı senevîyi 1334 senesi Düyunu bütçesine faslı mahsus olarak alelhusus va’za mezundur. Madde 2. İşbu istikrazın faizi altın olarak tesviye olunacağı gibi tahvilat kura keşidesiyle itfa olunduğu takdirde resülmal itfa akçes dahi altın olarak dediye edilecektir. Madde 3. İşbu istikraz bin üç yük elli dört senesinden evvel tahvil deyn suretiyle veya sureti aherle tedavülden ref edilmeyicektir. Madde 4. İşbu istikrazın muamelat ihraciyesine müteallik her nevi ilanet evrak ve senedat ile muvakkat ve kati tahviller ve bunların kuponları ve tediyeye müteallik evrak ve senedat ve muamelat halen ve atiyen her nevi damga resmile kaffei rüsum sairede muaf olduğu gibi faizleri de halen ve atiyen hiçbir nam ile hiçbir nevi vergiye tabi olmayacaktır. Madde 5. Maliye nazırı işbu istikrazın netayicine dair bir rapor edip 1334 senei maliyesi nihayetine kadar meclisi ayan ve mebusana tevdi edecektir. Madde 6. İşbu istikrazın bilumum masarif ihraciyesi 1334 senesi maliye bütçesine faslı mahsus olarak vaz ve sarfedilecek ve miktar-ı katisi ceride-i resmîye ile 1334 senesi maliyesi nihayetine kadar neşir ve ilan olunacaktır. Madde 7. İşbu kanun tarih neşrinden itibaren meriul icradır. Madde 8. İşbu kanunun icrasına maliye nazırı memurdur. İ.DUİT, 90/1, 21 C. 1336 (2 Nisan 1331); Düstur, II. Tertip, 10.Cilt, 3 Nisan 1334, s.385–386; “İstikraz-ı Dâhili Kanunu”, 2/38, 10 Nisan 1334, s.231

Bu kanuna göre borcun faiz oranı %5, amortisman oranı %1, itfa süresi 20 yıl olup miktarı sınırsızdır. Bu tahviller 1938 yılına kadar tedavülde kalacaktır. Maliye Nezareti tarafından çıkarılan bu iç istikrazın her çeşit işlemleri, belgeleri, faizleri vergi ve resimlerden muaf tutulmuş, bütün ihraç masrafları 1918 bütçesinin masraflar kısmında yer almıştır⁶²². Borcun yıllık mürettebat ve komisyonu olarak 1334 senesi düyun-ı umumiye bütçesine 995.060 lira 16 kuruşluk bir tahsisat konulmuştur⁶²³.

İstikrazın başarıya ulaşması için⁶²⁴ halkın milli manevi duyguları öne çıkarılarak gazeteler, dergiler, sinema ve reklâm panoları yoluyla teşvikler yapılıyor buna kaydolmanın cephede savaşanlarınkine benzer bir “vatanperverlik” vatandaşlık görevi olduğu vurgulanıyordu⁶²⁵. Payitahttan Hükümetin üst kademe yöneticilerine kadar yöneticilerin, kalem oynatan her kesim ve basın bu çabaları sonuç vermiş tahvillere talep yüksek olmuştur⁶²⁶. Her ne kadar Maliye Nazırı Cavid Bey bu

⁶²² Düstur, II. Tertip, 10.Cilt, 3 Nisan 1334, s.385–386; “Bütçe Münasebetiyle”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/33, 28 Şubat 1334, s.147

⁶²³ İ.DUİT, 90/17, 17 Ra 1337 (22 K.evvel 1334)

⁶²⁴ Maliye Nazırı Cavid Bey, Mecliste mebuslara, “sizlerden memleketin mümessilleri olmak itibarıyla bilhassa rica ederim ki; ...hazine tahvilatının hazine-i devlet için bir faidesi olmadığı bilakis (halkı kastederek) kendileri için faideli olduğunu, bunu çıkarmaktaki maksadımızın boşuna duran sermayelere bir faiz temin etmek ve boş sermayeleri hazine tahvilatına akıtarak hem memleketi hem de ahaliyi müstefid etmek ve evrak-ı nakdiyeyi azaltmak olduğunu kendilerine bildiriniz.” diyerek bu borçlanmanın gerekçelerini açıklamaya çalışmıştır. “Maliye Nazırı Cavid Bey’in avanslar hakkında Meclis-i Mebusan’da Beyanâtı”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/26, 10 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.26

⁶²⁵ Ahmed Hamdi, En Karlı İş, 2/40, 1 Mayıs 1334), Te Ayın, “İktisadi Muzafferiyet-İstiklal Name-i İmtihani”, 2/42, 22 Mayıs 1334, s.287–288

⁶²⁶ İç borçlanmanın başarısı için hükümet, basın, sinema, reklâm, konferans gibi her yolu denedi. Hükümet dâhili istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurguluyordu. Şehir ressam Avni’nin çizdiği afişlerle donatıldı. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Selim Sırrı, Ahmed Cevad, Fazıl Berki, Satı Bey gibi ünlü hatiplere halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptırıldı. Nisan-Mayıs aylarında İstanbul’da 30 civarı konferans düzenlendi. İstanbul ve İzmir sinemalarında filmlerde halkın borca kaydoluşunu gösteren teşvik edici filmler gösterildi. Borçlanmayı halka mal etmek için şarkılar dahi bestelendi.

Padişahın yayınladığı hattı hümayunda cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde milletin iç borçlanmaya kaydolarak pekiştirmesi gerektiği vurgulanıyordu. Tanin, Sabah, Tasviri Efkâr, Vakıf gibi günlük gazetelerin yanında, Ticaret-i Umumiye, Yeni Mecmua gibi dergiler de gündemlerine birinci haber ve konu olarak borçlanmanın gereğini vurgulayan haberleri ve yazıları alıyorlardı. Tanin bonoların çıkarıldığı ilk gün “bugün milli iktisat imtihanının birinci günüdür” diyordu. Sadrazam Talat Paşa, Osmanlı Milleti’nin özveri sahibi olduğunu bu işte üzerine düşen fedakârlığı yapacağına olan inancını Tanin’e verdiği bir demeçte dile getiriyordu. Hamdullah Suphi Bey, Türk Ocağında kadınlara verdiği konferansta hükümetin iç borçlanma işinde katkıda bulunmak gerektiğini, bunun bir şeref haysiyet meselesi ve milli bir vazife olduğunu belirtiyordu. Ziya Gökalp borca yazılmanın “iktisadi vatanperverlik” olduğunu vurguluyordu. Mehmet Fuat da borca yazılmayı “Milli vazife” olarak görüyordu. Zafer Toprak, İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi, Homer Kitabevi, s. 118–122. İstikrazı dahili hakkında teşvik edici olarak basında çıkan yazılara bir örnek için bkz. “Yeni Dâhili İstikraz”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/38, 10 Nisan 1334, s.225. Maliye Nazırı Cavid Bey Mebusan Meclisinde yaptığı konuşmayla iç borçlanmanın ülke ekonomisi için önemini maddi ve manevi her yönüyle belirtiyor,

borçlanmadan 30–40 milyon lira hâsılat beklemişse de⁶²⁷ ilk kez gerçekleşen ve milli olan bir borçlanma için başarılı bir sonuç olarak 17.977.600 lira tutarında bir satış gerçekleşmiştir⁶²⁸. Bu borçlanmanın başarılı bir şekilde gerçekleşmesinde Brest Litovsk Antlaşması'nın müzakerelerinin borçlanmayla aynı tarihe rastlaması sonucu memlekette oluşan olumlu havanın etkisi de olmuştur⁶²⁹.

Milletin elinde bulunan nakdin hazineye devrinden ibaret olan iç borçlanmayla hükümet, masraflarını karşıladıkça borç bedelleri tekrar vatandaşın eline geçtiğinden iç borçlanma dış borçlanmayla karşılaştırılamayacak derecede olumlu mali sonuçlara sahiptir. Dâhili istikraz, vatandaşın elinde olan paranın tedavülüyle birlikte eşya fiyatlarının dengede olmasını ve hazinenin ödediği faizin yine ülke sınırları içinde kalmasını sağlamakla diğer borçlanma türlerinin aksine faydalar içerir⁶³⁰. Devletin istiklali için sığınılacak önemli bir kaynak ve yeni bir devre olarak görülen bu borçlanma ile halkta tahvil alma isteği alışkanlığı oluşacak ve yabancı piyasalardaki tahviller dahi vatandaşlar tarafından satın alınacaktır⁶³¹.

vatandaşların bu borçlanmaya katılmasının “mukaddes bir hizmet-i vatan ifa etmek” olduğunu vurguluyordu. M.M.Z.C., 3.Devre, 4. içtima, 18 Cemaziyelahir 1336, 31 Mart 1334, s.1522-1524; Latin alfabesine aktarılmış hali için bkz. Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat 1908-18, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.388-399

⁶²⁷ Maliye Nazırı Cavid Bey, hazine tahvillerine talebin beklediği kadar yüksek olmamasını, tahvillerin piyasaya çıktığı aylarda piyasalarda meydana gelen nakit buhranına bağlamaktadır ve bu sıkıntının harbin çıktığı ilk aylardaki nakit buhranı derecesinde olduğunu dile getirmektedir. Yine Mehmed Cavid Bey’e göre tedavüldeki nakit sıkıntısı köylünün evrak-ı nakdiye elinden çıkarmamasından kaynaklanmaktadır. “Maliye Nazırı Cavid Bey’in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan’a Beyanatı”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/28, 24 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.72; Te Ayn, “İktisadi Muzafferiyet-İstiklal Name-i İmtihani”, 2/42, 22 Mayıs 1334, s.286.

⁶²⁸ Kömürca, a.g.e., s.112

⁶²⁹ Eldem, Harp ve Mütareke..., s.110

⁶³⁰ Ahmed Hamdi (Başar), “Harp ve Evrak-ı Nakdiye”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/34, 7 Mart 1334, s.156–157. Ancak, mütareke döneminde bu borcun tahvilleri değil altın parayla, kağıt parayla dahi ödenememiş ve 20 lira kıymetindeki bir tahvil 8-10 kuruşa kadar düşerek, işportalar içinde sokak aralarında satılmaya başlamıştır. Yeni kurulan Cumhuriyet hükümeti işlemiş taksitleri vereceğini açıklayınca fiyatlar yükselmiş ve 19,5 liraya kadar çıkmıştır. Raşit Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvalı”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 60, 1937, s.1240-1241

⁶³¹ “İstikraz-ı Dâhili Etrafında”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/40, 1 Mayıs 1334, s. 260–261. Darul Fünun müderrislerinden Zühdü Bey verdiği bir konferansta dahili istikrazın faydalarını şu şekilde sıralamıştır: 1. Dahili istikraz bizi dış borçlardan kurtaracak ve borçlarımızı en az seviyeye çekecektir. 2. Vatandaşlar arasında ve iktisadi hayatta gittikçe artan bir dayanışmayı beraberinde getirecektir. Mallarımızın dış piyasalardaki değerlerinde artışa neden olacaktır. 3. Bir terbiye-i iktisadiye temini için adeta milli bir mürebbiye görevi görecektir. 5. Memlekete altının girmesi sonucunu getirecektir. “İstikraz-ı Dâhili Etrafında”, 2/41, 15 Mayıs 1334, s.274–275

Savaşın beraberinde getirdiği dayanılmaz harcamaların neticesi oluşan bütçe açığı 1918 yılında büyük oranda bu iç borçlanmayla bu şekilde kapatılmıştır. Ayrıca bu borçlanma oluşturulmaya çalışılan “milli ekonominin” tesisine yönelik bir adım olarak da görülebilir⁶³².

D. I.DÜNYA SAVAŞI VE BORÇLANMA

1. I.Dünya Savaşı’nın Devlet Maliyesine Etkileri

Avrupa’da 20.y.y.’ın başlarından itibaren oluşan bloklaşma muhtemel bir savaş hazırlıklarıyla birlikte artarak devam ediyordu. Meydana gelen küçük bir olayın büyük bir savaşa neden olacağı bir ortamda, 28 Haziran 1914 tarihinde, bir Sırp milliyetçisinin Avusturya veliahdını öldürmesi I.Dünya Savaşı’nı başlatan olay oldu⁶³³.

Bu suikast sonucu bir biri ardına meydana gelen olaylar, genel bir savaşın başlangıcı olma ihtimalini güçlendirmiş, bu ihtimal etkisini evvela dünya piyasalarında göstermişti. Borsalarda toplu satış emirleri, esham ve tahvilat fiyatlarında ani düşüşler, mevduat sahiplerinin bankalara hücumu üst üste gelmişti. Amerika piyasalarına kadar ulaşan bu panik havası ani tedbirler almayı gerektirmiş, borsalar kapatılmış, bankalardan para çekmek bazı kayıt ve şartlara tabi tutulmuş, vadesi gelen mevduatlar borçlar ileri tarihlere atılmış, moratoryumlar ilan edilerek kredi işlemleri durdurulmuştu. Paris borsası yılsonuna kadar açılmamış, Londra borsası ise 1915 yılı başlarında faaliyete geçebilmişti. Berlin borsası kapatılmamakla beraber işlemler sınırlandırılmıştı⁶³⁴. Bu savaşa kadar hiçbir harpte ekonomik baskılar bu derece önemli bir rol oynamamış, ekonomik hayat bir savaşın etkisiyle bu derece derin bir değişim geçirmemişti⁶³⁵.

İlk aylarda savaşın en fazla altı ay süreceği beklentisi hükümetleri yapacakları hazırlıklar konusunda yanıltmıştı⁶³⁶. Harbin uzun süreceği anlaşıncı hükümetler acil

⁶³² Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, s.22

⁶³³ Geniş bilgi için bkz. Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789–1994), Filiz Kitabevi, İstanbul 1994, s.459 vd.

⁶³⁴ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları....s.18

⁶³⁵ Eldem, a.g.e., s.19)

⁶³⁶ Osmanlı hükümeti ayda 500 bin lirayla harbi sürdürebileceğini tahmin ediyordu. Raşit Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 59, 1937, s.1201

tedbirlere başvurdular. Bu ortamda devletlerin iktisadi hayata aşırı müdahaleleri devletçiliğin bir sistem halinde doğmasına neden oldu⁶³⁷. Dünyada oluşan bu ortam, içeride “Milli İktisat”⁶³⁸ “Milli Burjuvazi”⁶³⁹ anlayışını yerleştirmek ve sermayeyi-ekonomiyi millileştirecek zümreyi oluşturmak için İttihat Terakki hükümeti’ne ve ileri gelenlerine bulunmaz bir fırsat vermişti⁶⁴⁰. Bu duruma işaret etmesi bakımından; “İttihat ve Terakki Cemiyetinin bir toplantısında aldığı kararlar içinde bazı merkezi dairelerde müteahhitlik eden yabancılar ile daireler arasında yapılmış olan kontratların mümkün olanlarının feshi” kararının alınması dikkat çekmektedir⁶⁴¹. Talat Paşa anılarında “...her savaşta Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca kayıp verdikten başka yoksulluğa da düşüyorlardı. Bu bakımdan vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek gerekli görüldü...bu uğurda ticaretle hiçbir ilgisi olmadığı halde büyük servet elde ettiler...”⁶⁴² diyerek devletin en zirvesindeki bir kişi tarafından durumu özetliyordu. Devletin bu gayretlerine rağmen “milli iktisat-millî burjuvazi” oluşturma yolunda, amaçlanan hedefler bakımından pek

⁶³⁷ Eldem, Harp ve Mütareke..., s.19

⁶³⁸ İttihat Terakki Partisi’nde bu fikrin gelişmesi Balkan Savaşları’nın oluşturduğu tramvatic etkiyle başlamıştır. Feroz Ahmad, (ed. Marian Kent), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, (çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.17. Tekin Alp; milli iktisadi tesis hususunda “...Bizim için en ziyade mukayeseye ve ibret almaya medar olacak millet Almanya’dır. Almanlar şevket-i iktisadiyelerinin en mühim kısmını tabiata değil, efradı milletin sa’i zatlarına medyundur. Onlarda terakkiye medar olan en büyük amil millet esasıdır. Denebilir ki milli iktisad Alman patentlidir.” demektedir. Tekin Alp, “”, İktisadiyat Mecmuası, 1/1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916, s.2

⁶³⁹ İttihat ve Terakki Partisi’nin, Balkan Savaşlarıyla ortaya çıkan ve I.Dünya Savaşıyla gerçekleşme imkânı bulan, hedefleri; “Milli Burjuvazi” oluşturma ve ekonominin Türkleştirilmesi anlamına gelen “Milli Ekonomi” anlayışı olmuştur. İttihat ve Terakki hükümeti’nin ekonomiyi Türkleştirmek adına güttüğü politikalar ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Zafer Toprak, Türkiye’de “Milli İktisat” 1908–1918, Yurt Yayınları, İstanbul 1982, s. 86–93

⁶⁴⁰ Türklerin çiftçi ve memur olduğu Osmanlı ülkesinin Avrupa’nın bir pazarı haline gelmesi, zanaat ve ticaretin Türk olmayan ellere geçmiş bulunmasıyla birlikte savaşların getirdiği şartlar “Milli Ekonomi” “Milli Burjuvazi” fikirlerinin güçlenmesine ortam oluşturmuştur. Tarık Zafer Tunaya, Hürriyet’in İlanı, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul 1998, s.77. 1915 yılında Osmanlı imalat sanayinde sermaye ve işgücü dağılımının etnik yapısına göre; Müslüman-Türk nüfus imalatla sermayenin %15’ini, işgücünün % 15’ini elinde tutmakta iken, Rum-Yunanlıların sermayedeki payı % 60, işgücündeki payı %60, Ermenilerin sermayedeki payı % 20, işgücündeki payı % 15, Musevilerin sermayedeki payı % 5, işgücündeki payı % 10 ve yabancıların sermayedeki payı % 10 olmuştur. Gülten Kazgan, Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar, İstanbul 1999, s.66

⁶⁴¹ Y.EE.KP.,3684/37.

⁶⁴² Alpay Kacabalı (haz.) Talat Paşa’nın Anıları, İş Bankası Kültür Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003, s.41

verimli sonuçlar alınamadığı görülür⁶⁴³. Tabi bu politikalar beraberinde gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranının hızla düşüşüne neden olmuştur⁶⁴⁴.

I.Dünya Savaşı tüm dünyayı siyasi, iktisadi ve mali yönlerden sarsmış⁶⁴⁵ beklenen bir sonuç olarak düzenli bütçe giderlerini değiştirmiş ve olağan üstü seviyelere çıkarmıştır. Böylece 1914–1918 devresinde savaşa taraf olan bütün devletler için savaş giderleri görülmemiş boyutlara ulaşarak 211 milyar doları bulmuştur⁶⁴⁶. I.Dünya Savaşı'nın maliyeti o güne değin görülmemiş meblağlara ulaştığından giderler bütçelerde ayrılan paylarla ve vergi gelirleriyle ödenemez boyutta olmuştur. Bu ortamda giderlerin karşılanabilmesi için ülkeler tüm kaynaklarını seferber etmişler, dolayısıyla borçlanma ve emisyon devletlerin savaşı finanse etmek için en fazla baş vurdukları yöntem olmuştur⁶⁴⁷.

⁶⁴³ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985, Gerçek Yayınevi, 3.baskı, İstanbul 1990, s.18; Celal Nuri (Çev. Özer Ozankaya), Türk Devrimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, nr. 2799, Ankara 2002, s.203, Zürcher, a.g.e., s.184. Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde dahi ticaretle uğraşan kesimin ancak % 4'ünü Türkler oluşturmaktaydı. Bununla birlikte sanayi işyerlerinin emek ve sermayelerindeki oranı % 15'in altındaydı. M.Naci Bostancı, Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s.18. Ancak, şirket sermayesindeki yerli oranın 1908'de %3 iken, 1918'de % 38'e çıkması ekonomiyi Türkleştirme girişiminin sermayenin el değiştirmesi bakımından günün şartlarına göre tamamen başarısız olmadığını göstermektedir. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İmge Kitabevi, 3.baskı, Ankara 2001, s. 420. Geniş bilgi için bkz. Sina Akşin, a.g.e., s.416-425

⁶⁴⁴ Ekonominin Türkleştirilmesi yolunda bu tür uygulamaların sürekliliği Osmanlı coğrafyasının demografik yapısını değiştirmiştir. 1906 yılında ülkede bulunan toplam nüfus 20.897.617 kişi olup, bunun 5.379.139'u gayrimüslim nüfustu ve oranı % 25,7'yd. 1914 sayımında toplam nüfus 18.520.016 olup, bunun 3.475.170'i gayrimüslim nüfustu. Oranı ise % 18,7'dir. Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, 2.baskı, İstanbul 1996, s.93

⁶⁴⁵ Savaşın ülkelere faturasının insan boyutuyla anlaşılabilmesi için devletlerin sadece asker kayıpları şu şekilde olmuştur: Almanya, 2 milyon, Rusya 1,7 milyon, Avusturya-Macaristan 1.540 milyon, Fransa 1,325 milyon, İtalya 750 bin, İngiltere 744 bin, Sırbistan 365 bin, Romanya 250 bin, ABD 125 bin asker kaybetmiştir. Nazif Kuyucuklu, İktisadi Olaylar Tarihi, İ.Ü.Yayınları, nr.3600, İstanbul 1990, s.286. Osmanlı Devleti'nin asker kaybı ise 565 bin olmuştur. A.L.Macfie, Osmanlı'nın Son Yılları 1908–1923, s.156

⁶⁴⁶ Toprak, İttihat Terakki ve Cihan Harbi, s.99

⁶⁴⁷ İngiltere'nin savaş başlarında devlet borcu 678 milyon İngiliz lirası iken 31 Mart 1920'de 7.859 milyon İngiliz lirasına yükselmiştir. Fransa'nın devlet borcu 31 Temmuz 1914'te 34.000 milyon frank iken, 1920'de 240.000 milyon franga yükselmiştir. A.B.D.'nin 1916 yılında 1.118 milyon dolar olan devlet borcu 1919'da 25.482 milyon dolara yükselmiştir. A.B.D.'nin borcunun yarıya yakını, diğerlerinden farklı bir sebeple, müttefiklerine verdiği borçtan kaynaklanmıştır. Zafer Toprak, İttihat ve Terakki, s.100.

Bu borçların yanı sıra itilaf devletlerinin emisyon miktarları da önemli meblağlara ulaşmıştır. 1913–1918 yılları arası İngiltere'nin tedavülde olan kâğıt para miktarı 46 milyar sterlinden 449 milyar sterline ulaşmıştır. Fransa'nın 1913'te 5,7 milyar frank olan kâğıt para miktarı 1918'de 30,2 milyar franka ulaşmıştır. Almanya'nın 1.95 milyar mark olan kâğıt para miktarı 13.68 milyar marka ulaştı. Rusya'nın 1913'te 1.65 milyar ruble olan kâğıt para miktarı 1917'de 18.40 milyar rubleye ulaştı. Son olarak A.B.D.'nin 1913'te 1.06 milyar dolar olan kâğıt para miktarı 1918'de 2.64 milyar dolara ulaştı. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.25

Savaş başladığında Osmanlı Devlet'i hazinesinde bir hazırlık, bir nakit mevcut değildi. Cavid Bey'in anılarında söylediği şekliyle devletin kasasında 3 Ağustos itibariyle sadece 92.000 lirası vardı⁶⁴⁸. Dolayısıyla devletin savaşa girişi, Osmanlı Bankası'ndan kalan 1.212.000 liralık bir kredi bakiyesiyle ile mümkün olmuştur⁶⁴⁹. Savaş şartlarının dış borçlanma imkânlarını ortadan kaldırması, devleti, savaşı finanse etmek için borçlanma dışındaki alternatifleri düşünmek zorunda bırakmıştır. Zira 1854'ten beri dış kredi kaynağı olan iki önemli devlet İngiltere ve Fransa artık karşı saftaydı. Geriye borçlanılabilecek başlıca devlet Almanya kalıyordu. Bu yüzden hükümet olağan üstü giderleri genellikle emisyon (kaime ihracı) ile karşılama yoluna gitmişti⁶⁵⁰. Barışın hüküm sürdüğü zamanlarda olduğu gibi, bütçe giderlerini karşılama yöntemi olarak, vergiler yoluyla halka yüklenmek çoğu zaman mümkün de olmamıştır. Zira enflasyon alım gücünü hızla düşürüyor⁶⁵¹, fiyatlar katbekat artıyor⁶⁵² ve gelirler hızla düşüyordu⁶⁵³. Devletlerin mali sıkıntılarının diğer bir boyutu ise barış zamanlarında çalışan genç nüfuslarının, savaşta cephelerde olmasıydı⁶⁵⁴.

⁶⁴⁸ Mehmet Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları", Tanin, 21 Ekim 1944.

⁶⁴⁹ M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.697

⁶⁵⁰ Bu dönemde çıkarılan kaimelerin Tanzimat dönemi ve sonrasında çıkarılan kaimelerden farkı karşılıklarının olmasıdır. Bu anlamda bu dönemde ihraç edilen kaimeler tam anlamıyla temsili paraydılar. Bunların altın karşılıkları olduğu gibi piyasadan çekilme tarihleride belliydi. Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.275

⁶⁵¹ İstanbul'da 1914'te ekmeğin kilosu 1,25 kuruş iken 1919'da 13 kuruşa, pirinç ve makarna aynı yıllar ve miktar itibariyle 3 kuruştan 45 kuruşa, gazyağı 1,5 kuruştan 22 kuruşa, sabun 7 kuruştan 70 kuruşa, tuz 1,5 kuruştan 12 kuruşa ve zeytin yağı 8 kuruştan 115 kuruşa yükselmişti. Geniş bilgi için bkz. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.51

⁶⁵² Savaştan önce fasulyenin kıyeye başına Konya'dan İstanbul'a nakliye ücreti 1 kuruş iken savaş yıllarında 15 kuruşa yükselmiştir. Savaş yıllarında 45 kuruşa Konya'da satılan fasulye İstanbul'da 60 kuruş olarak tüketiciye ulaşmaktadır. Mehmed Nuri, "Mütarekenin Piyasaya Tesiri", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/21, 6 Kanun-ı evvel/Aralık 1333/1917, s.330. Osmanlı ülkesinde enflasyonun ne derece yükseldiğini anlamak için şu üç şehre bakmak yeterli olacaktır; başlıca maddeler için Berlin şehrinde enflasyon % 124, Viyana'da % 178 olmasına karşın İstanbul'da % 1970 artmıştır. "Bütçe Münasebetiyle", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/33, 28 Şubat 1334/1918, s.149

⁶⁵³ Hayat pahalılığına karşı hükümet ilk kez maaş zammı için harpten 2 yıl sonra 1916 yılında bir maaş zam düzenlemesine gitmiştir. Bütçeye dahil olan memurların ayda 1000 kuruşa kadar maaş alanlarına % 20, 1000 kuruştan fazla maaş alanlarına % 15 oranında tahsisat-ı fevkalade şeklinde zam yapılmıştır. İ.DUİT, 80/14, 20 Za 1334 (5 Eylül 1332). Bu kanunun esbab-ı mucibesinde savaş şartlarının enflasyonu körüklediği buna karşın memur maaşlarının yerinde saydığı ve enflasyon altında büyük oranda eridiği belirtilmektedir. Memurların durumundan farklı olarak çiftçilerin ve işçilerin bu enflasyona intibak etmeleri dolayısıyla çok fazla zarar görmediği belirtiliyor. Daha sonra aynı ay içerisinde çıkarılan yeni bir kanun ile bütçeye dahil olmayan, ziraat bankası ve emniyet sandığı memurları ve diğer çalışanları da aynı zamma dahil edilmiştir. İ.DUİT, 80/32, 4 Z 1334 (19 Eylül 1332)

⁶⁵⁴ Hükümet askere alınmalardan doğan işgücü kıtlığını gidermek için Ağustos 1916'da Enver Paşa'nın eşinin başkanlık ettiği "Çalışan Müslüman Kadınlar Derneği"ni kurdu. Sanayide işgücü olarak kadınların

Savaş ile beraber hükümet bir dizi iktisadi ve mali önlemler alıp, bir taraftan ordu giderlerini karşılamaya çalışırken, diğer taraftan da mali piyasayı içine düşebileceği sıkıntılardan kurtarmayı amaçladı. Evvela ordu giderlerini karşılamanın bir yöntemi olarak savaşa dâhil olan diğer devletler gibi, banknot basmak bir çare olarak görüldü⁶⁵⁵. Ancak bu çözüm tedavül hacmini çok fazla genişletti. Savaşın emisyon yoluyla finanse edilmesi ve ihtikar⁶⁵⁶ piyasalarda enflasyonu körükledi⁶⁵⁷. İthalat imkânlarının kalmaması ülkede mevcut malların öncelikli olarak ordu ihtiyaçlarına ayrılmasıyla piyasada mal kıtlığına sebep oldu. Günlük zorunlu tüketim maddeleri dahi kısa bir sürede karaborsaya düştü⁶⁵⁸. 1917 başlarında 4 katına çıkan fiyatlar savaşın son yılında ortalama 25 kat artmıştır⁶⁵⁹.

Dünyadaki bu savaş hali birçok olumsuzlukları beraberinde getirmesinin yanında Osmanlı devleti'nin birçok kez yapmayı düşündüğü fakat uluslar arası hukuk ve baskı dolayısıyla gerçekleştiremediği bazı icraatları uygulamasına imkân tanımıştır.

istihdamına çalışıyordu. Kırsal bölgelerde arazide kadın çalışmak durumundaydı. A.L.Macfie, a.g.e., s.156-157

⁶⁵⁵ Ahmed Hamdi (Başar), "Harp ve Evrak-ı Nakdiye-2", Ticaret-i Umumiye Mecmuası", 2/35, 14 Mart 1334, s.170

⁶⁵⁶ Harp yıllarında üretimin ve ithalatın azalması dolayısıyla meydana gelen mal kıtlığı rekabet ortamını kaldırmış bu şartlara tüccarın mal stoklayarak ihtikâra (vurgunculuk) meydan vermesi eklenince enflasyon (gal'a-i esar) hızla artmıştır. Tekin Alp, "Gala-i Es'ara Karşı Mücadele", İktisadiyat Mecmuası, 2/56, 24 Mayıs 1333/1917, s.1-2. Bu dönemde fiyatlar gün be gün o derece yükseliyordu ki bu durum adeta tabi durum olmuştu. Savaş şartları enflasyona ve ihtikâra o kadar müsait bir ortam oluşturmuştu ki biraz parası olan ticaretten anlayan anlamayan her kes mal topluyor, beş on gün beklettikten sonra, tekrar malı aldığı toptancıya satıyordu. Bu şekilde mallar bazen yirmi otuz kez el değiştirerek fiyatlanıyor. Aracılar kazanıyordu. Buna sebep olanlara "muhtekir", "hain" damgası vuruluyordu. M.C., "İhtikar", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/6, 1 Haziran 1333/1917, s.81-82. Muhtekirlerin harp esnasında elde ettikleri sermayeye harpten sonra oluşacak piyasa ortamında ticaretin gelişmesi için bir kaynak olarak bakılmaktadır. M.C. "Harpten Sonra İktisadi Faaliyetler", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/22, 13 Kanun-ı evvel/Aralık 1333/1917, s.340

Enflasyon savaşa dâhil olan bütün devletlerde görülmüş ve bu probleme karşı devletler sert tedbirler almıştır. Avusturya daha savaşın başında bu probleme yönelik kanunlar çıkararak tedbirler almış ve sert cezalar uygulamıştır. Osmanlı Devleti de vurgunculuğa ve enflasyona karşı tedbirler almış ancak, bunlar yetersiz kalmıştır. Tekin Alp, "Gala-i Es'ar ve İhtikar", 2/52, 19 Nisan 1333/1917, s.4-5

⁶⁵⁷ Mehmed Cavid Bey mecliste yaptığı bir konuşmada enflasyonun harp esnasında yükselmesinin tek nedeninin tedavüle çıkarılan fazla evrak-ı nakdiye olmadığını söyledi. Buna delil olarak bu tarihe kadar çıkarılan evrak-ı nakdiyenin 138 milyon liralık olduğunu ancak bunun 90-95 milyonunun tedavül ettiğini ve bunda bu derece enflasyona sebebiyet veremeyeceğini dile getirdi. Altın ile evrak-ı nakdiye arasında oluşan farkın ilmi iktisadi ve hukuki kaidelere uymadığını belirtmiş ve bu farkın oluşmasında sebepler olarak; altın istihsalatının ve nakliye vasıtalarının azlığı ile birlikte 93 harbi dolayısıyla piyasaya karşılıksız sürülen evrak-ı nakdiyelerin halk üzerinde bıraktığı güvensizlik duygusunun etkili olduğunu belirtmektedir. Ahmed Hamdi (Başar), "Harp ve Evrak-ı Nakdiye-2", 2/35, 14 Mart 1334, s. 171-172

⁶⁵⁸ Toprak, a.g.e., s.99

⁶⁵⁹ Macfie, a.g.e., s.157; İssawi, The Economic History of Turkey 1800-1914, University of Chicago Press, 1980, s.366

Savaşın oluşturduğu bu müsait ortamdan yararlanan hükümet ilk iş olarak 8 Eylülde aldığı ancak (18 Eylül 1330) 1 Ekim 1914'ten itibaren yürürlüğe girecek olan bir kararla kapitülasyonları kaldırdığını ilan etti⁶⁶⁰. Artık yabancılar hakkında iktisadi, mali, adli, idari ve dini alanlarda Osmanlı devleti ve toplumunu denetim altına almış olan kapitülasyonlar⁶⁶¹ adı altındaki tüm imtiyazlar tek taraflı olarak kaldırılmış o tarihe kadar geçerli olan gümrük vergileri iptal edilip önce % 15'e sonra % 30'a çıkarılmıştır. Temettü vergisi ticari faaliyette olan tüm yabancılara teşmil edilip, yabancı şirketlerin kuruluş ve çalışmaları devletin değerlendirmesine tabi tutulmuştur⁶⁶².

Savaş şartlarının oluşturduğu olumsuz ortamda faydalı sonuçlar elde edilen diğer bir alan tarım olmuştur. Ülkede ithalat imkânlarının hemen hemen ortadan kalkması⁶⁶³, çiftçinin ürettiği mahsulün değerini katbekat artırmıştır. Böylece asırlardır devletin mali yükünü sırtlanan, sırtlanmak zorunda kalan çiftçinin mali durumunun iyileşmesi için bir zemin oluşmuştur. Burada devletin iktisadi politikalarında çiftçiye daha fazla koruyan politikalar gütmek zorunda kalması da etkili olmuştur⁶⁶⁴.

Avrupa'da savaşın başlaması nasıl dünya piyasalarında paniğe sebep olmuş ise kaçınılmaz olarak Osmanlı piyasalarında da bu panik havası etkili olup özellikle İstanbul'da mali buhrana sebep oldu. Mevduat sahipleri bankalara hücum ederek

⁶⁶⁰ Düstur, II. Tertip, VI. Cilt, s.1273; Kapitülasyonların ilgası hakkındaki irade-i seniyyenin metni; Memalik-i Osmaniyye'de mukim tebai ecnebiye hakkında dahi Hukuku Umumiye-i Düvel Ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari namı altında bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellit müsaadat ve hukukun fimaad ref ve ilgası meclisi vükela kararıyla tensip olunmuştur. Kapitülasyonların kaldırılmasına karşı tepkiler gecikmedi. Ancak en sert tepkinin Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'dan gelmesi şaşırtıcı olmuştur. Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, TTK, 4.baskı, Ankara 1987, s.115; Kemal Beydilli, Osmanlı Devleti Tarihi, Zaman Gazetesi Armağanı, c.1, İstanbul 1999, s.127. Almanya elçisi, Cavit Bey'e suçlamalar, hakaretler ve tehditler savurmaktan çekinmedi. İttifakın bozulmasından ve Osmanlı Devleti'ne bir saldırı durumunda yardım edilmeyeceğinden bahsediyordu. Hatta Almanya elçisi İtalyan elçisi aracılığıyla altı büyük Avrupa devletinin ortak metinle bir protesto notası üzerinde anlaşmalarını ve bu metnin Osmanlı hükümetine verilmesini sağladı. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX. cilt, Ankara 1999, s.390

⁶⁶¹ Mehmet Emin Elmacı, II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2001, s.238. Kapitülasyonların kaldırılması kararı halk tarafından da günlerce şenlikler düzenlenerek kutlanmıştır. Artık her tarafta "Türkiye Türklerindir" sözü sloganlaşmıştı. Bu durum, devletin yanında halkın da kapitülasyonlardan kaynaklanan rahatsızlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu konularda geniş bilgi için bkz. a.g.e., s.78 vd.

⁶⁶² Kavanin-i Mevcudede Uhd-i Atika'ya müstenid ahkâmın lağvı hakkında kanun-ı muvakkat, Düstur, II. Tertip, VI. Cilt, s.1336

⁶⁶³ 1918 yılı toplam ithalatının değeri 1913 yılının % 11'ine, ihracat ise % 25'ine denk düşmekteydi. İssawi, a.g.e., s.366

⁶⁶⁴ Tekin Alp, "İktisadi İnkılâp", İktisadiyat Mecmuası, 3/64, 14 Eylül 1334, s.1-3

paralarını bir an önce çekmek istedi. 1913 yılında Ziraat Bankası'nda 11,4 milyon kuruş olan mevduat toplamı 1914'te 7.78 milyon kuruşa düşmüştür. Piyasalarda oluşan durgunluk nedeniyle tüccarın ödeme gücü çökmeye başladığı bir ortamda bankalar tüccara verdikleri kredileri kestiler⁶⁶⁵.

Piyasalarda oluşan panik ortamında hükümet, Ticaret ve Sanayi Odası ve Bankaların arzusu ile moratoryum ilan etti. 2 Ağustos 1914 tarihli Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkatiyle bankalardaki vadeli vadesiz bütün borçlar, taahhütler bir ay sonraya bırakıldı⁶⁶⁶. Bu ertelemeler devam ederken yine çıkarılan kanun ile borçluların 1 K.sani 1332 tarihinden itibaren ve her üç ayın başında tediyesi lazım gelen miktarın % 5'inin ödenmesi zorunlu kılındı⁶⁶⁷. Bu karar dış borçlara da uygulanarak tüm dış borçların ertelendiği ilan edildi ve bu durum savaş sonuna kadar devam etti. Alınan bu ön tedbirler sayesinde birçok banka iflastan kurtulurken kazançlı dahi çıkmıştır⁶⁶⁸.

Hükümet, çıkardığı geçici tecil-i düyun kanunlarıyla, mevduat sahiplerinin hücumundan bankaları korudu ancak, ellerinde Osmanlı Bankası banknotları olanlarında paniğe kapılıp ellerindeki parayı altına dönüştürmek isteyeceğini öngörerek, yine geçici bir kanun ile banknotların altın ile değiştirilmesini yasakladı⁶⁶⁹. Bu banknotların altın sikke gibi tedavül etmesi sağlandı. 10 Ağustos 1910 tarihli iradeyle Banknotların tedavülünü sağlamak ve kolaylaştırmak için Osmanlı Bankası'nın bir ve yarım liralık banknot çıkarması sağlandı. Çıkarılacak ufaklık paraların karşılığında elli ve yüz liralık banknotların aynı miktarda imhası kararlaştırıldı⁶⁷⁰. Bu karara uymayanların 1–15 lira arası para cezasına veya 1–30 gün arası hapis cezasına

⁶⁶⁵ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.30; Toprak, a.g.e., s.101

⁶⁶⁶ Harbin ilk yılı 2 kez, ikinci yılı 2 kez, üçüncü ve dördüncü yıllarında 1'er kez tecil-i düyun kanunu çıkmıştır. Evrak-ı nakdiyenin tedavüle çıkarılmasıyla borçlar bu parayla ödeneceğinden daha fazla tecile gidilmemiştir. Raşit Gökdemir, "Umumi Harpta Yapılan Mali Tedbirler ve Para İşleri" Yeni Türk Mecmuası, sayı.49, s.739. Borçlar bu şekilde tecil-i düyun muvakkatleriyle diğer aylarda da sürekli ertelenmiştir. Borçların tecili uygulaması 10 defa tekrar edilmiştir. Birinci Tecil-i Düyun Kanun-ı muvakkatı, 20 Temmuz 1330, Düstur, II. Tertip, VI. Cilt, s.909; İkinci Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkatı, 18 Ağustos 1330, 18 Eylül 1330 Tecil-i Düyun Kanunı Muvakkatı, Düstur, cilt II, Tertip VI, s.914

⁶⁶⁷ "29 Teşrin-i sani 1332 (16 Safer 1335) tarihli tecil-i düyun kanununun 2.maddesi", İ.DUİT, 86/57, 16 Şevval 1335 (29 T.sani 1332)

⁶⁶⁸ Normal zamanda müşterilerden altın olarak alınan paralar, savaş sonrası normal değerinin altında ve kâğıt parayla ödenmiştir. Toprak, a.g.e., s.102

⁶⁶⁹ Bank-ı Osmanî tarafından tedavüle çıkarılan banknotların tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-i muvakkat, 21 Temmuz 1330, Düstur, II. Tertip, Cilt VI, s.914

⁶⁷⁰ Toprak, a.g.e., s.102

çarptırılacakları ilan edildi. Bütün bu tedbirlere ek olarak hükümet 5 Ekim 1914 tarihli kanun-i muvakkat ile ülkeden değerli maden çıkışını engellemek ve altınları hazinede toplamak amacıyla altın ihracını yasaklamıştır⁶⁷¹.

Hükümet savaşın beraberinde getirdiği olağan üstü artan tediyaatı karşılamak için mali tedbirler almanın yanında yeni kaynaklar elde etmek için değişik yollara da başvurmuştur. Önceleri memur aylıklarının yarısı ödendi, kalan diğer yarısı için devlet memurlara borçlandı. Dalgali borçlar yani müteahhit ve diğer alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi. Balkan savaşları zamanında meydana gelen masrafları karşılamak için çıkarılan 5 Ağustos 1328 tarihli “Harp Vergisi” kanununun uygulanmasına Cihan Harbi dolayısıyla devam edildi⁶⁷². Bu kanunla bazı vergilere cüzi zamlar yapılmış ve ilk defa olarak bütçelerde yer alan maaş ve tahsisatlardan % 3 oranında bir vergi alınmasına başlanmıştır. Bu kanuna göre; maaşları 300 kuruşa kadar olanlar vergiden muaf tutulur iken 500 kuruşa kadar olan maaşların 300 kuruşa kadar olan kısmından fazlası vergiye tabi tutulmuştur. 1330 yılı bütçe açığına karşılık olmak üzere, 5 Ağustos 1330 tarihli “Tekâlif-i Fevkalade” adıyla çıkarılan kanuna göre; temettü, ağnam, deve, camus, canavar vergilerine %25, pasaport ve kançılara vergisine % 100 zam yapılırken, arzuhal, senet işlemleri için alınan vergi 1 kuruştan 2 kuruşa çıkarılmıştır⁶⁷³. Ordunun ihtiyacı olan mallara ve malzemelere “tekâlif-i harbiye” adıyla bedeli sonraya bırakılarak veya bir kısım bedeli ödenerek el konulmuştur. Ayrıca muafiyeti askeriye vergisi çıkarılmıştır⁶⁷⁴. Bütün gayretler meydana gelen olağan üstü giderleri karşılamaya yönelikti ancak yıllık toplam giderleri 15 milyon lirayı aşan ve 1918 yılında sayısı 2 milyona yaklaşan ordunun giderlerini bu şekilde karşılamak imkânsızdı.

I.Dünya Savaşı’yla beraber maliyenin masraf bütçelerinin dengesi harbiye ve bahriye nezaretleri lehine diğer nezaret ve daireler aleyhine değişmeye başladı. Savaşın getirdiği olağan üstü ortamda hükümet cari masrafları kısarak bütçelerin bütün imkânını harp giderleri için seferber etmişti. Bu durumu aşağıda verilen tablo 83’de çok açık bir şekilde görmekteyiz.

⁶⁷¹ Toprak, a.g.e., s.103; Raşit Gökdemir, “Umumi Harpte Yapılan Mali Tedbirler ve Para İşleri”, Yeni Türk Mecmuası, sayı 49, s.741

⁶⁷² Harp vergisi hakkında kanun, 5 Ağustos 1328, Düstur, II. Tertip, Cilt 4, s.611–613

⁶⁷³ İ.MLU, 1332/N-19, 26 N 1332 (5 Ağustos 1330/18 Ağustos 1914)

⁶⁷⁴ 1334 yılında 1918–1919 bu vergiden elde edilen hâsılat 1.000.000 liradır.

Tablo 83
Devletin Savaş Dönemi Bütçe Ödemeleri ve Ödemelerin Genel Toplam İçindeki Oranları (%)

	Düyun-ı Umumiye*		Genel Masraflar		Maaşlar		Yatırımlar		Savaş Masrafları		Toplam	
	milyon lira	%	milyon lira	%	milyon lira	%	milyon lira	%	milyon lira	%	Milyon lira	%
1329/ 1913-14	13	36.9	6.2	17.6	11.3	32.1	2.1	5.9	2.7	7.5	35.3	100
1330/ 1914-15	13.8	24	6.8	11.7	11.3	19.5	1.5	2.6	24.4	42.2	57.8	100
1331/ 1915-16	15.6	23.8	6.9	10.2	12	18.3	0.7	1.1	30.5	46.6	65.5	100
1332/ 1916-17	15.8	19.1	7.6	9.2	13.3	16	0.6	0.7	45.7	55	83	100
1333/ 1917-18	17.2	15.8	8.5	7.8	13.4	12.3	1	0.9	68.9	63.2	109	100
1334/ 1918-19	17.4	14.2	9.8	8	15	12.2	1.1	0.9	79.2	64.6	122.5	100

Kaynak: Eldem, Harp ve Mütareke Yılları...,s.95

*Maaşat-ı zatiye ve emekli maaşları dâhildir.

Tablo 83’de yer alan verilere göre ilgili yıllar olan 1913’ten 1919 yılına kadar I.Dünya Savaşından kaynaklanan “savaş masrafları” için gerçekleşen ödemeler genel ödemelere göre % 7,5’tan % 64,6 oranlarına kadar yükselmektedir. Beş yıl zarfında gerçekleşen bu yüksek oran savaş giderlerinin miktarıyla ilgili önemli bir göstergedir. Savaş yıllarında gerçekleşen bütçe ödemelerinin ortalama % 50 den fazlasının savaş masraflarına harcanması kuşkusuz diğer bütçe kısımları için ayrılan tahsisatların kısıtlanmasını ya da yıllar itibariyle arttırılmamasını gerektirmiştir. Bu nedenle bütçelerde yer alan diğer nezaret ve daireler için 1914-18 arası tediyeatların hızla azaldığı görülmektedir. Genel masraflar için 1913-14 devresinde %17,6 olan tediyeat 1918-19 devresinde % 8’e düşmüştür. Aynı yıllar için maaşların bütçe ödemelerinden aldığı oran % 32,1’den %12,2’ye düşmüştür. Bütçelerde yatırımlar için yapılan tediyeat ise % 5,9’dan % 0,9’a gerilemiştir. Genel borçlar için tediyeatın ilgili yıllar içinde miktar olarak arttığı görülse de genel ödemeler içindeki oranının % 36,9’dan % 14,2’ye gerilediği görülür.

Savaşın meydana getirdiği masrafları dönemin Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey'in yaptığı Şubat 1334 tarihli bütçe konuşmasında verdiği rakamlar şu şekildedir: Savaşın başından (1330) Şubat 1334 tarihine kadar yapılan toplam masraf 308 milyon lira (30.800.000.000 kuruş)'dır. Harbiye Nezaretinin bu miktardan aldığı pay; 1330 yılında 19,1 milyon lira, 1331 yılında 17 milyon lira, 1332'de 32,5 milyon lira ve 1333'de 56 milyon lira olarak gerçekleşmiştir. Tabi savaş giderleri Harbiye Nezareti giderleriyle sınırlı değildir. Bu giderlere muinsiz aileler, mülteciler, harp sebebiyle daire ve nezaret masrafları, Almanya'dan alınan harp mühimmatı ve tekâlif-i harbiye için yapılan harcamalarda eklendiğinde Cavit Bey'e göre 220–230 milyon liralık bir masraf yekûnu çıkmaktadır⁶⁷⁵.

Giderlere aylık olarak bakılacak olursa 1331 yılında her bir aya 1,5 milyon lira, 1332 yılında 2,7 milyon lira, 1333 yılında ise 4,7 milyon liranın harcandığı görülür. Savaş giderlerinin yüksekliğinin olağan olduğunu belirten Cavit Bey, Fransa'nın 1914'te 1 milyar frank olan savaş giderlerinin, 1915'te 1,9 milyar frank, 1916'da 2,740 milyar frank ve 1917'de 3,390 milyar frank olduğunu vurguluyor⁶⁷⁶.

2. Savaşın Finansmanı ve Borçlanma (1914–1918)

Maliye Nazırı Cavit Bey'in Meclis'e verdiği bilgiye göre savaşın ilk aylarında devletin genel masrafı 500 bin lira iken takip eden ay ve yıllarda 1 ve 3 milyona kadar tırmanmıştır⁶⁷⁷.

Hükümet, bütçeleri etkisi altına alan bu olağan üstü savaş giderlerini karşılamak için ne ticaret erbabı ne de vergi mükellefi diğer kesimlerin üzerine yeterince yüklenmemiştir. Zira vergi gelirlerinin savaş giderlerinin ancak % 10'unu karşıladığı görüyoruz⁶⁷⁸. “Harp kazançları” dahi ancak 1918'de vergiye tabi tutulabilmiş o da gerçek anlamda adil bir vergilendirme olamamıştır. Dolayısıyla hükümetler daha evvel olduğu gibi “fevkalade giderleri” karşılamak için çoğunlukla Almanya'dan bir oranda da Avusturya'dan aldıkları avanslar yoluyla dış borçlanmaya

⁶⁷⁵ M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.876

⁶⁷⁶ Göş.yer

⁶⁷⁷ M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.696-698

⁶⁷⁸ Diğer devletlerde vergi gelirleriyle ödenen savaş giderlerinin oranı şu şekilde olmuştur. Almanya % 13, İngiltere %37, Fransa % 20, A.B.D. % 46, Eldem, Harp ve Mütareke yılları... s.103

gitmiştir. Hükümetler bu avanslar karşılığında kâğıt para⁶⁷⁹ (evrak-ı nakdiye) emisyonuyla savaş dolayısıyla meydana gelen olağan üstü giderleri⁶⁸⁰ ancak karşılayabilmiştir⁶⁸¹. Emisyon işlerinin yönetimi büyük ölçüde Osmanlı Bankası'nın elinden çıkmış, Almanya-Avusturya kontrolüne geçen Düyun-u Umumiye idaresi tarafından –alacaklı devletlerin tepkilerine rağmen- gerçekleştirilmiştir⁶⁸².

Bu avanslardan biri olarak; 21 Kanun-ı Evvel 1332 tarihinde kabul edilen bir kanun ile Almanya'dan 38.781.400 lira (3.878.140.000 kuruş)'lık bir avans anlaşması için Meclis-i Vükela yetkili kılınmıştır. Bu avansın 35.981.400 lirasıyla aşağıda verilen tabloda da görüldüğü gibi evrak-ı nakdiye ihracı yapılmıştır ve ilgili kanuna göre borcun tediyesi harpten 2 sene sonra başlayıp 10 sene içinde tamamlanacaktır⁶⁸³.

Bunların yanında, evrak-ı nakdiyenin ülkenin bütün bölgelerinde -özellikle batı ve doğuda uzak eyaletlerde- aynı itibara sahip olmadığı dolayısıyla yaygın bir şekilde tedavülde olmadığı görülmektedir⁶⁸⁴. Bu bölgelerdeki ordunun ihtiyaçları bir çare

⁶⁷⁹ Maliye Nazırı Cavid Bey, evrak-ı nakdiyenin dış piyasalarda itibarlı olmasına rağmen iç piyasalarda itibar görmemesinden yakınmaktadır. "Bütçe Münasebetiyle", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/33, 28 Şubat 1334/1918, s.150

⁶⁸⁰ 1918 bütçesinde harbiye ve bahriye nezaretlerinin toplam tahsisatı 7.74 milyon lira iken yıl içerisinde buna 10 misli kadar fevkalade tahsisat eklenmiş böylece gerçek harcama 82,5 milyon liraya ulaşmıştır. Bu miktar toplam bütçe gelirlerinin % 194 üne tekabül etmektedir. Savaş yıllarının bütçelerinde bu örnekte verilen durumun her yıl tekerrür ettiği görülür.

⁶⁸¹ Hasan Ferid, Nakit ve İtibarı Mali-Evrak-ı Nakdiye, 2.cilt, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1334, s. 268. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s.138. Bu konuda maliye nazırı mecliste Halep mebusu Artin Efendi'nin, borçlanmayı neden altın para karşılığı yapmıyoruz sorusuna; altın istihsalatının savaştan önce yılda 2 milyar civarı olduğu, savaş döneminde ise bu miktarın 1–1,5 milyara gerilediği, yer yüzünde bulunan altın ve gümüş paraların toplam 130–140 milyar civarında olduğu, 1333 yılı itibarıyla savaşa katılan devletlerin harbin başından beri yaptıkları masrafların bu miktarın 4 katı olduğunu, dolayısıyla savaşa katılan devletlerin katlanarak artan masraflarının çoğunu emisyon ile karşılayabildiklerini söyledikten sonra Osmanlı devleti'nde bu yoldan başka çaresinin olmadığını ve bu yöntemin en mantıklı ve güvenli yol olduğunu, özellikle Osmanlı'da evrak-ı nakdiye ihracının Alman ve Osmanlı hükümetleri tarafından teminatlı olduğunu, beyan etmiştir. "Maliye Nazırı Cavit Beyefendinin Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/22, 13 Kanun-ı evvel/Aralık 1333/1917, s.351–352. Ayrıca, devletin mali tarihinde iki kez çıkarılan evrak-ı nakdiyenin yine savaş şartları dolayısıyla meydana gelen olağan üstü masrafları karşılamak üzere çıkarıldığını görüyoruz. Geniş bilgi için bkz. Hasan Ferid, a.g.e., s.214-295

⁶⁸² Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Kaynak yayınları, İstanbul 1983, s. 138–139; Bu görevin Düyun İdaresi'ne verilmesi kolay olmadı. Ali Akyıldız, Para Pul Oldu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.320

⁶⁸³ İ.DUİT, 92/52, 21 K.evvel 1332 (9 R.evvel 1335)

⁶⁸⁴ Hasan Ferid, a.g.e., s.293. Bu bölgelerde Evrak-ı nakdiyenin tedavülü için zorlayıcı tedbirlere de başvurulmuştur. Aynizade, 19.Asrın Bidayetinden..., s.23. Ali Fuad Erden anılarında, "Suriye'nin zahire ambarının Havran ve Cebeli Dürüz olduğunu ve bu yerlerden ancak altın para ile hububat satın aldıklarını dolayısıyla Cemal Paşa'nın ve Mareşal Falkenhayn'ın altın hazinelerini Cebel-i Dürüz'un çektiğini"

olarak madeni para ile karşılanma yoluna gidilmiştir⁶⁸⁵. Evrak-ı nakdiyenin 93 harbi dolayısıyla sahip olduğu kötü ünün de etkisiyle, Osmanlı ülkesinde piyasalarda itibarının düşük olması sürekli olarak sorun olmaya devam etmiştir. Müttefik ve düşman devletlerin ülkelerinde çıkardıkları kâğıt paraların savaştan sonra ödenmesine yönelik bir plan açıklamamalarına karşın, Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin altın karşılık ile ödenme vaadine ve garantörünün Almanya olmasına rağmen piyasada gerekli itibarı görmemesi mali yönetim için devamlı mücadele edilen bir sorun olmuştur⁶⁸⁶.

Bu mücadelede sıra dışı davranışların sergilendiği de olmuştur. Cemal Paşa'nın 11 Nisan 1333 (1917)'de komutanı olduğu 4'üncü ordu mıntıkası dâhilindeki Adana, Halep, Suriye, Beyrut vilayetlerine ve müstakil Kudüs ve Lübnan mutasarrıflıklarına gönderdiği genelge çok manidardır. Bu genelgede; *"Dördüncü Ordu mıntıkasında evrak-ı nakdiye fiyatı Memalik-i Osmaniye'nin her noktasından daha düşüktür. Ordu mıntıkası büyük mübadele merkezlerini ihtiva ettiği için evrak-ı nakdiyenin düşük olması Irak'a ve Anadolu'da aksi tesirler yapmaktadır. Bundan başka bizzat Suriye ve Filistin halkı ve Dördüncü Ordu için bu hal bir felaket teşkil etmektedir. Osmanlı evrak-ı nakdiyesi Almanya'da, İsviçre'de hatta Fransa'da muteber olduğu ve Osmanlı silahları ve müttefiklerimizin silahları her tarafta iyi bir vaziyette bulunduğu halde evrak-ı nakdiyenin her gün tenezzül etmesinin ihtikârdan ileri gelmekte olduğuna şüphe yoktur. Muhtekirler evrak-ı nakdiyemizin kıymetini suni olarak düşürmektedirler.*

Ben ihtikârın önünün alınmasını ve evrak-ı nakdiyenin kıymeti ile altın kıymeti arasında fark olmamasını istiyorum. Şimdiye kadar şiddet göstermedim. Vaziyetin kendiliğinden salah kesbedeceğini ümit ettim. Fakat iki senelik tecrübe ordunun ve halkın selameti için şiddetin lüzumlu olduğunu ispat etti. Ancak şiddet göstermeden evvel şunu tebliğ ederim:

yazmaktadır. Ali Fuad Erden, Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları, (haz. Alpay Kabacalı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 303

⁶⁸⁵ 1332 yılı 11 Ağustos yılında maliye nezareti bütçesine 20 milyon kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade eklenmiştir. Bu tahsisatın nedeni bazı bölgelerdeki orduların ihtiyaçları için yapılan alışverişlerde piyasanın, evrak-ı nakdiyeye alışamamasından dolayı, madeni para talebi hazineyi gümüş meskûkât darbına zorlamıştır. Bu paranın basımı için ise maliye nezaretine tahsisat ayrılmıştır. İ.DUİT, 80/9, 11 Ağustos 1332

⁶⁸⁶ M.M.Z.C., 3.devre, 3.İçtima, 3 Mart 1333, s.702-703. Hasan Ferid, a.g.e, s.215

Adana, Halep, Suriye ve Beyrut Valileri ve Kudüs ve Lübnan Mutasarrıfları Beyefendiler, içtimai mevkileri itibariyle iktisadi hayat üzerinde nüfuz ve tesiri olan zevatı, yani Osmanlı ve Alman banka direktörleri de dâhil oldukları halde bütün banka direktörleriyle büyük tüccar ve esnafı, eşraf-ı memleketi, zenginleri, sarrafiye ile iştigal edenleri celb ve bir içtima akdedecekleri ve 15 Mayıs 1333 tarihine kadar evrak-ı nakdiyenin katiyen ve tamamen altınla aynı kıymette olmasını temin edecek tedabiri düşünüp tatbik etmelerini kendilerine ihtar eyleyeceklerdir. Milletın mümtaz bir zümresini teşkil eden bu zevatın bu hususta en müessir ve en isabetli tedbirleri bulup icraya başlayacaklarını ümit ederim.

Şayet bu ümidim boşa çıkarsa ve mayısın on beşine kadar kâğıt para ile altın para arasındaki fark kalkmazsa yukarıda beyan ettiğim zevattan, kura çekmek suretiyle, onda birini aileleriyle beraber Anadolu ve Rumeli vilayetlerine tebid (sürgün) edeceğim. Bu tebid keyfiyetinden Osmanlı ve Alman bankaları direktörleri de istisna edilmeyecekler yani onların isimleri de kuraya dâhil olacaklardır.

Vilayetler ve müstakil mutasarrıflıklar bu zevatın alfabe sırasıyla isimlerini ve ailelerini ve aileleri efradının sayısını mübeyyin cedvelleri ikişer nüsha olarak bana tevdi edeceklerdir.

Birinci sıra tebidlerden altı hafta sonra ikinci sıra tebidler yapılacaktır ve evrak-ı nakdiyenin kıymeti iade edilinceye kadar altı hafta fasıla ile tebidlere muntazaman devam edilecektir.

Bu tamimin mahalli gazetelerde dahi neşir ve ilanını rica ederim.” denmiştir⁶⁸⁷.

Aslında bu genelge dönemin iktisadi ve mali zihniyetini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu genelgeden birkaç ay sonra *Le Temps* gazetesi yukarıda verilen Cemal Paşa’ya ait genelgeyi aynen nakletmiş ve altına da “bu tamim her türlü yorumun dışındadır.” demiştir⁶⁸⁸.

⁶⁸⁷ Ali Fuad Erden, Birinci Dünya Harbi Suriye Hatıraları, s.299–301

⁶⁸⁸ Gös.yer.

Evrak-ı nakdiyenin Avrupa piyasalarında değerini savaş öncesine göre, ancak ortalama % 30'luk bir kayıpla, korumasına rağmen⁶⁸⁹ Osmanlı ülkesinde değerini koruyamaması, değişik bölgelerde farklı oranlardan tedavül görürken bazı bölgelerde hemen hiç kullanılmamasının nedenlerini Hasan Ferid şu şekilde açıklıyor⁶⁹⁰:

- Önceki yıllarda çıkarılan evrak-ı nakdiyenin bıraktığı güvensizlik hissi.
- Çıkarılan evrak-ı nakdiyenin miktarının öncekilere göre çok daha fazla (on kat) olması
- Önceki kaimelerin sadece İstanbul ve civarında tedavülüne karşın I.Dünya Savaşı dönemi evrak-ı nakdiyesinin her tarafta tedavülünün sağlanmaya çalışılması. Oysa Arap yarımadasının çoğu yerinde bu para savaş dönemine kadar hiç görülmemiştir.
- Savaşın en fazla Arabistan yarımadası civarında cereyanı ve buralardaki masrafin fazlalığı.

Savaşa dahil olan diğer devletlerin savaşın masraflarını karşılamak için uyguladığı yöntem de Osmanlı hükümetleri gibi borçlanma ve emisyon ile olmuştur⁶⁹¹. Ancak, Almanya içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla dış borçlanma yerine iç borçlanmaya yüklenmiş buna emisyon ile vergi gelirlerini ekleyip, olağanüstü masraflarını karşılama yoluna gitmiştir⁶⁹².

⁶⁸⁹ 1 Osmanlı Lirasının 1329 senesi için karşılığı İsviçre piyasalarında 23 Frank iken 1334'te 15 Frank, aynı yıllar itibariyle; İsveç ve Danimarka'da 16 krona karşılık 11,5 kron, Rusya'da 8,5 Ruble'ye karşılık 16 Ruble, Almanya'da 18,5 Mark'a karşılık 20,5 Mark olarak tedavül ettiği görülür. Diğer para birimleri için bkz. Hasan Ferid, a.g.e., s.294

⁶⁹⁰ Hasan Ferid, a.g.e., s.292-293. Aynı eserde gösterildiği gibi 1 liranın 1329 senesi için karşılığı 23 Frank iken 1334'te 15 Frank, aynı yıllar itibariyle; 16 krona karşılık 11,5 kron, 8,5 Ruble'ye karşılık 16 Ruble, 18,5 Mark'a karşılık 20,5 Mark olarak tedavül ettiği görülür.

⁶⁹¹ Savaşın başlangıcından 1917 yılı ortalarına kadar İtilaf Devletleri Amerika'dan; 635 milyonu İngiltere'nin, 404 milyonu Fransa ve kalanı İtalya, Rusya, Sırbistan ve Belçika'nın olmak üzere toplam 1.260 milyar İngiliz liralık borç almışlardır. İttifak Devletleri ise daha çok kendi içlerinde kendi yağlarıyla kavrulma yolunu tutmuşlardır. Ahmet Hamdi (Başar), "Harp ve Evrak-ı Nakdiye" Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/34, 7 Mart 1334, 1918, s.156

⁶⁹² Alman meclisi tarafından 20 Mart 1917 tarihine kadar kabul edilen 109 milyar marklık harp tahsisatının 72,354 milyar marklık miktarı savaş yıllarında bu tarihe kadar 7 harp istikrazı ianesiyle karşılanmıştır. Bu 7 kez çıkan bu tahvillere katılanların miktarı 24.292.416 kişi olmuştur. Katılanların ve istikraz miktarlarının her tertipte yükseldiği görülmektedir. Bunlarla birlikte 8. kez dâhili istikraza başvurulmuştur. Doktor (Anton) Felek, "Almanlar ve Harp İstikrazları", 2/42, 22 Mayıs 1334, s.290

Aşağıda Almanya'dan ve Avusturya'dan alınan avanslar ve bu avanslar karşılığında gerçekleşen, piyasaya para sürümü (evrak-ı nakdiye) ayrı tablolar halinde verilmiştir (Tablo 84 ve 85).

Tablo 84
1914–1918 Yıllarında Almanya ve Avusturya'dan Alınan Avanslar

Almanya'dan Alınan Avanslar	Lira	
1914	5.000.000	Altın Lira
	4.346.093	Altın Lira
1915	8.000.000	Hazine Tahvili
	11.700.400	“
	32.000.000	“
1916	35.981.400	“
	6.000.000	“
	50.000.000	“
1917	3.500.000	“
	24.000.000	“
1918	24.000.000	
Toplam	180.527.893	
Avusturya'dan Alınan Avanslar	2.173.046	Altın
Genel Toplam	182.700.939	

Kaynak: Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.111; M.M.Z.C., c.İçtima, 3.devre, 3 Mart 1333, s.697

Tablo 85
1914–1918 Yılları Arası Tedavüle Çıkarılan Evrak-ı Nakdiye⁶⁹³

Tertipler	Tedavüle Çıkarılan	Kanun Tarihi	Geri Ödeme Şekli	Karşılığı
1	6.519.139	30 Mart 1331	Barıştan 6'ay sonra	Altın
2	5.212.400	12 T.evvel 1331	Barıştan 1 sene sonra	Hazine Tahvili
3	8.387.600	22 K.evvel 1331	Barıştan 1 sene sonra	“
4	74.399.600	6 Ağustos 1332 28 Mart 1334	Barıştan 2 sene sonra, 5 senede	“
5	31.999.999	4 Şubat 1332	Barıştan 4 sene sonra, 4 senede	“
6	32.000.000	28 Mart 1333	“	“
7	2.499.925	28 Mart 1334	“	“
Toplam	161.018.663			

Kaynak: Ali Akyıldız, Para Pul Oldu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.330. Ayrıca bkz. Hasan Ferid, Evrak-ı Nadiye, s.292

Tablo 85'e göre, Babıâli'nin 1914–18 yılları arasında, olağan üstü giderleri karşılama için özellikle Almanya'nın sağladığı imkânlarla⁶⁹⁴ 7 tertipte yaklaşık 161.018.663 lira tutarında kâğıt para çıkardığını görüyoruz⁶⁹⁵. Tedavüle çıkan kâğıt paralar Düyun-i Umumiye İdaresi aracılığıyla çıkarılmıştır. Bu kâğıt paraların karşılıkları yukarıda verilen tablo da görüldüğü üzere öncelikle Almanya⁶⁹⁶ daha sonra Avusturya devletinden alınan toplam 182.700.939 liralık avanslarla karşılanmıştır. Devletin savaşın finansmanı için diğer bir kaynak temin etme yöntemi olarak Alman

⁶⁹³ Şubat 1334 tarihine kadar Almanya'nın piyasa sürdüğü evrak-ı nakdiye 16, 400 milyar lira, Fransa 22 Rusya 50 milyon liralık, İtalya ise 6,5 milyar franklık evrak-ı nakdiye çıkarmıştır. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.881

⁶⁹⁴ Devletin çıkardığı kaimelerin karşılığı olarak Almanya'dan alınan altınlar aslında Almanya dışına çıkmıyordu. Bu durumda hem Almanya savaş şartlarından dolayı çok değerli olan altını ülke dışına çıkarmıyor. Hem de Osmanlı Devleti kaimeleri altın karşılığı olarak piyasaya sürmüş oluyordu. Akyıldız, a.g.e., s.321.

⁶⁹⁵ Basılan kâğıt para miktarı; 1915 yılı sonunda 7,9 milyon liraya, 1916 da 45,8 liraya, 1917 yılı sonunda 124,1 liraya ve 1918 Ekiminde ise 161 milyon liraya ulaşmıştır. Eldem, Harp ve Mütareke Yılları... s.113; evrak-ı nakdiyeler harpten sonra başlamak üzere vadelerine göre 11 yıl içerisinde bitecek şekilde sahiplerine Almanya garantisiyle altın olarak tediye edilecektir. “Maliye Nazırı Cavid Beyefendinin Meclis-i Mebusan'da Beyanatı”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/23, 20 Kanun-i evvel/Aralık 1333/1917, s.362; M.M.Z.C., 3.dere, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.698-699

⁶⁹⁶ B.O.A., İ.DUİT, 80/13, 16 Zilkade 1334 (Teşrin-i evvel 1332); örneğin “Almanya hükümetinden hazine tahvilatı olarak 20 milyon liraya kadar bir avans ahzı için yapılan mukavele”, İ.MLU, 1334/S-47, 27 S. 1334 (22 K.evvel 1334)

tahvillerinin Osmanlı piyasalarında tedavülünü sağladığı görülür⁶⁹⁷.

Böylece, sürekli emisyon sonucu savaşın sonunda para arzı 211 milyon lirayı bulmuştur⁶⁹⁸. Para arzının çok fazla genişlemesi beraberinde enflasyon⁶⁹⁹, ve hayat pahalılığını getirdi. Bu şartlarda paranın iştira gücünün harp öncesine göre çok fazla düşmesi, savaş dolayısıyla piyasalarda beliren mal kıtlığı ve karaborsacılık ile birleşince savaş sürecinde ülkenin iktisadi şartları günbegün ağırlığını hissettirmiştir. Kaimelerin altın karşısındaki kur değeri İstanbul'da 1916 yılı başlarında 120 kuruştan tedavül ederken, 1917'de 400 kuruştan ve savaşın sonlarında da 500 kuruştan tedavül etmesi, kaimenin uğradığı değer kaybını ortaya koymaktadır⁷⁰⁰. Kaimelerin değer kaybında etkili olan nedenlerin başında; halkın bu gibi itibari değerlere alışık olmaması, önceleri bozuk para yokluğu nedeniyle kaimelerin tedavülünün zor olması, altın ile kaimenin iki fiyat belirleyici olarak piyasa olması, kaimenin hafızalardaki olumsuz etkisi ve vurgunculuk gelmektedir⁷⁰¹.

Maliye Nazırı Cavit Bey enflasyonu en büyük düşman olarak niteleyip, Berlin'de % 124–178, Viyana'da % 178 iken İstanbul'da % 1970 nispetinde olmasının nedenini vurgunculuğa ve psikolojik etkenlere bağlıyor. Zira ona göre enflasyon evrak-ı nakdiyeden kaynaklansa bu ülkelerin emisyon miktarlarına oranla piyasalarındaki

⁶⁹⁷ Maliye nazırı Cavid Bey bunun gerekçesi olarak "...bir taraftan ahaliden 30–40 senede itfa olunacak bir istikraza iştiraki kabul etmektense... Alman hazine tahvilatını meydana tedavüle çıkardı" demektedir. Bu durumun Almanya'nın değil Osmanlı vatandaşı için faydalı olduğunu ve Almanya'nın bu talebe karşılık vermesinin, Osmanlı Hükümetinin piyasadaki bir kısım evrakı nakdiyeyi toplamasının mümkün olacağını ve böylece muhtemel bir buhranın önlenmesine yönelik olduğunu belirtmektedir. Bu tahvilat Osmanlı piyasalarında tedavül edileceğinden hükümetin talebiyle, Osmanlıca, Almanca ve Fransızca olarak hazırlanmıştır. "Maliye Nazırı Cavid Beyefendinin Avanslar Hakkında Meclis-i Mebusan'da Beyanâtı", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 1/24, 27 Kanun-ı evvel Aralık 1333/1917, s.384

⁶⁹⁸ Toprak, İttihat Terakki..., a.g.e., 123

⁶⁹⁹ Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği kredileri altın ödemeli hazine tahvili olarak vermesi, 2.tertipten sonra kaimelerin değerlerinin düşmesine yol açar. Akyıldız, a.g.e., s.324. Maliye Nazırı Cavit Bey Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında; memlekette meydana gelen enflasyonun evrak-ı nakdiyeden kaynaklanmadığını, psikolojik nedenlerden kaynaklandığını ispat için 1334 şubatı itibariyle piyasada tedavül eden 80-90 milyon liralık bir evrakın olduğunu bununda bu şekilde bir enflasyona neden olacak güce sahip olmadığını dile getiriyor. Geniş bilgi için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.879-880

⁷⁰⁰ Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, s.242. Kaimelerin taşradaki piyasa değerleri daha da düşüktü. Mesela, Ağustos 1917'de İstanbul'da bir altın liranın kur değeri 430 kuruş iken, aynı tarihte Bursa ve İzmir'de 450 kuruş, Adana'da 600 kuruş, Sivas ve Erzurum'da 666 kuruş, Trabzon'da 500 kuruş, Musul'da 766 kuruş, Halep'te 540 kuruş ve Beyrut'ta 555 kuruş olduğu görülür. Toprak, Milli İktisat, 1982, s.252

⁷⁰¹ Kaimelerin değer kaybında etkili olan bu etkenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, a.g.e., s. 365–379

enflasyonun çok daha fazla olması gerekirdi ⁷⁰².

Savaşın, henüz üçüncü yılında hazineye yüklediği borç 180 milyon lira olmuştur. Savaşın başında 1333 yılı Ağustosuna kadar her aya 5 milyon liralık bir borç düşmektedir. Ki bu miktar yıllık varidatın üstündedir. Buna savaştan önce olan dış borçları yani 150 milyon lirayı eklediğimizde ortaya 330 milyon liralık bir borç yükü çıkmaktadır ⁷⁰³.

Tablo 86
I.Dünya Savaşı'nın Maliyeti (milyon lira)

Harbiye ve Bahriye Nezaretleri'ne Tahsisat	42.9
İç Borçlanma	18
Tedavüle Çıkarılan Kağıt Para ve Pullar	161
Reji Şirketinden Alınan Avans	1.4
Almanya'dan Alınan Avanslar	56.1
Avusturya'dan Alınan Avanslar	8.5
Harp Malzemesi Şeklinde Alınan Avanslar*	37.8
Borç Ödemeleri (ödenmeyen)	5.2
Müteahhitler ve Hazine Hesabı(ödenmeyen memur maaşları dâhildir)	22.5
İstimvaller	25
Bedeli Ödenmeyen Hizmetler (tahmin)	20
Toplam	398.4

Kaynak: Eldem, Harp ve Mütareke..., s.115

*Harp malzemesi için Almanya'dan 31.8 milyon lira, Avusturya'dan ise 6 milyon lira avans alınmıştır.

Bu dönemde savaşın parasal maliyetinin Osmanlı Devleti'ne ve bütçelerine yüklediği yük ağır olmuştur. Seferber edilen nüfus başına düşen gider 140 lira dolaylarındadır. Bu miktar Bulgaristan'ın savaş masraflarıyla hemen hemen aynıdır. Almanya'nın asker başına harcadığı miktar ise 850 lira civarındadır. Bu miktara göre Osmanlı Devleti'nin harcadığı meblağ düşük kalmaktadır. Bunun sebebi savaş masraflarının önemli bir miktarını oluşturan asker maaşlarının Türk ordusunda çok

⁷⁰² Enflasyonun evrakı nakdiyeden kaynaklanmadığıyla ilgili Cavit Bey'in düşünceleri için bkz. M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.881 vd. Savaş şartlarının doğurduğu enflasyon halkın savaş sürecinde yaşadığı sıkıntıların rakamsal bir ifadesidir. Nermidil Erner Binar anılarında 1918 Sivas'ını anlatırken "...Sivas'ta büyük bir kıtlık vardı. Halk açlıktan ot yiyor, ağaç kabuklarını kemiriyor ve şehirden göç ediyordu. Erzak yoldaydı geliyordu ama kimsenin beklemeye tahammülü kalmamıştı..." diyerek, adeta savaşın ve enflasyonun halka yansımaları göstermekteydi. Nermidil Erner Binar, Şakir Paşa Köşkü-Ahmet Bey ve Şakirler, Remzi Kitabevi, 3.baskı, İstanbul 2000, s.50

⁷⁰³ M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 3 Mart 1333, s.698

düşük olmasıdır⁷⁰⁴. Tablo 86'daki verilere göre, savaşın toplam masrafları 398,5 milyon lirayı bulmuştur⁷⁰⁵. Bu miktarı oluşturan unsurlar tablo 86'da ayrıntılı olarak verilmiştir.

Savaşın toplam maliyeti olan 398,4 milyon liranın yalnızca 42,9 milyon lirası adi bütçelerde Harbiye ve Bahriye Nezaretleri için tahsisat olarak konmuş iken kalan miktar olan 356,5 milyon liranın temini için emisyonu başvurma, avans alma ve askeri malzeme karşılığı borçlanma, dalgalı borçların ve hizmet ödemelerinin tehiri gibi yollara başvurulmuştur. Tabloya göre Almanya'dan Kâğıt paralara karşılık gösterilen hazine bonoları dışında altın gümüş ya da yabancı para olarak 87,9 milyon lira, Avusturya'dan 14,5 milyon lira dış kaynak sağlanmıştır⁷⁰⁶.

Ayrıca istinval ve müsaderelerden 47,5 milyon lira elde edilmiştir. Böylece savaş giderlerinin 42,9 milyon normal, 203,7 milyon olağanüstü bütçelerden elde edilmiştir⁷⁰⁷.

Barış zamanlarında devletin cari harcamalarını ve bütçe açıklarını karşılamak için borçlanmayı tercih eden idareciler I.Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği olağan üstü şartlarda da savaş giderlerini karşılamak için diğer savaşan ülkelerin yaptığı gibi dış ve iç borca başvurmuştur. 1334 yılı bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı Cavit Bey savaş dolayısıyla Almanya'dan alınan borçların, savaş sürecindeki zaruri ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğunu, borç alma konusunda kanaatkâr olduğumuzu ve Bulgaristan'ın mali açıdan Alman devletine bizden daha fazla yük olduğunu dile getirerek meydana gelen borcun bu açıdan da değerlendirilmesi gerektiğini vurguluyordu⁷⁰⁸.

Savaş sonunda Türk barış heyetinin Lozan Konferansı'nda devlet borçlarıyla ilgili verdiği bilgiye göre borçların durumu aşağıdaki tablo 87'de verildiği gibidir.

⁷⁰⁴ Yeni erlerin maaşı 5 kuruş iken başçavuşların maaşları 30 kuruştur. Beş kuruş aylık maaşın satın alma gücü, 5 paket asker sigarasıdır. Eldem, Harp ve Mütareke..., s.102

⁷⁰⁵ Eski ve yeni borçların yekûn olarak verildiği bir makalede borç toplamı 1918 yılının başı itibarıyla 439 milyon Osmanlı lirası olarak gösterilmiştir. Abdi Tevfik (Yegül), "Borcumuz ve Tarz-ı Tesviyesi", Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/37, 3 Nisan 1918, s.203

⁷⁰⁶ Savaşın sonuna kadar Türkiye Almanya'ya o kadar borçlanmıştı ki, ülkenin içinde bulunduğu mali durumu kullanarak, Almanya büyük elçisi Türkiye'yi Almanya'nın Mısır'ı haline getirmeyi önermişti. Feroz Ahmad, a.g.m., s.29

⁷⁰⁷ Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s 101

⁷⁰⁸ M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 21 Şubat 1334, s.878

Tablo 87
1914'te ve 1918'de Devlet Borçları'nın Durumu

		İtibari Anapara 000 lira		Tedavül Eden 000 lira		Yıllık Ödeme 000 lira	
		1914	1918	1914	1918*	1914	1918
Muharrem Kararnam esine Tabi Borçlar	Birleştirilmiş Borçlar	42.276	42.276	36.800	36.463	1.887	1.887
	İkramiyeli Türk Tahvilatı	15.633	15.633	10.667	10.336	270	270
Muharrem Kararnam esine Tabi Olmayan Borçlar	İstikrazlar ve Avanslar	102.979	113.179	91.633	97.870	6.841	6.944
	İstanbul ve Bağdat Belediyeleri Borçları	2.233	2.233	2.204	2.233	127	127
	Ödenmeyen Borç Taksitleri	-	8.600	-	8.600	-	-
	İç Borçlar	-	17.978	-	17.978	-	899
	Ara Toplam	162.121	199.899	141.304	173.480	9.125	10.128
	Dalgalı Borçlar			21.266	21.266	-	-
	Tedavül Eden Evrak-ı Nakdiye	-	158.762	-	158.762	-	-
	Küçük para ve Pullar	-	986	-	986	-	-
	İstimvaller	-	25.000	-	25.000	-	-
	Emekli Maaşları	-	-	-	-	3.379	12.502
Toplam				162.570	378.494	12.504	22.630

Kaynak: Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.117

* Bir diğer kaynakta 1333 (1918-19) yılının sonu itibariyle tedavül eden dış borç 148.546.103 lira olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332, cetvel 8

1324 (1908-9) yılının sonu itibariyle devletin dış borçlarının toplamı 114.280.656 liraydı. Verilen tablo 87'ye göre, devletin tedavül eden iç ve dış borçlarının 1914 yılındaki toplamı ise 162.570 milyon liraya ulaşmıştı. Bu durumda borçlara İttihat Terakki İktidarı döneminde I.Dünya Savaşı'na kadar 48 milyon küsur liralık bir borç eklenmiştir. Savaşın sonundaki borç miktarı ise 1918 yılı itibariyle toplam 378.494 milyon liraya ulaşmıştır⁷⁰⁹. Bu durum savaşın olağan üstü giderlerinin

⁷⁰⁹ Osmanlı Devleti'nin düşman ve müttefik devletlerinin Şubat 1334 tarihi itibariyle borçları şu şekildedir: İngiltere'nin borcu 6,5 milyar İngiliz Lirası, Fransa'nın 4,5 milyar İngiliz Lirası, Rusya'nın 5,5 milyar İngiliz Lirası, Amerika'nın 2,5 milyar İngiliz Lirası, İtalya'nın 1,5 milyar İngiliz Lirası, Almanya'nın 5 milyar İngiliz Lirası ve Avusturya-Macaristan'ın 2,5 milyar İngiliz Lirası borcu oluşmuştur. M.M.Z.C., 3.devre, 3.içtima, 21 Şubat 1334, s.878

devlet borçlarını % 133 oranında arttırdığını gösteriyor. Bu durumu Maliye Nazırı Cavit Bey 1334 mali yılı bütçesinin görüşmelerinde meclise hitaben; “borçlarımızın yekûnu uykularımızı kaçırarak miktarlara ulaşmıştır” sözüyle açıklıyor⁷¹⁰.

Verilen bu tablo 87’den savaş yıllarında borç yükünün artmasına neden olan asıl kalemin “evrak-ı nakdiye” olduğu (158.762 milyon lira) görülür. Harp halinin olağanüstü şartlarında hükümetler, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için istimvale başvurduğunu gösteriyor. Öyle ki istimval edilen malların miktarı 1918 yılı itibariyle 25 milyon liradır. Ayrıca 1914 yılında emekli maaşlarının 3,3 milyon liradan, 1918 yılına gelindiğinde 12,5 milyon liraya ulaştığı görülüyor. Bu artış savaş dolayısıyla gazilere ve ölen askerlerin ailelerine maaş bağlanmasından kaynaklanmıştır. Yine tablodan, 1914 yılı itibariyle yıllık borç mürettebatının savaşın başlarında 12.504 milyon lira iken 1918 yılına gelindiğinde 22.630 milyon liraya ulaşarak hemen hemen % 100’e yakın arttığı görülmektedir.

II. GENEL HİZMETLER

A.NEZARET HARCAMALARI

1. Duyun-ı Umumiye

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin iç ve dış borçlarıyla ilgili olarak yukarıda verilen bilgilerden sonra bu bölümde, genel borçlarla için 1908–1918 yılları bütçelerinde ayrılan tahsisatlar ve bu tahsisatların gerçekleşen tediyeyle ilgili bilgi verilecektir.

Bütçelerde ayrılan tahsisatlara göre “düyun-ı umumiye”, diğer bir ifadeyle, genel borçlar tahsisatını oluşturan kalemler şunlardır:

a) Duyun-ı Umumiye tarafından idare olunan ve Muharrem Kararnamesi’ne tabi olan borçlar.

—1870 Tarihli Rumeli Demiryolları Tahvilâtı

⁷¹⁰ M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.869

—Düyun-ı Mübeddele-i Osmaniye Tahvilatı Mümtaze

b) Düyun-ı Umumiye tarafından idare olunan ancak Muharrem Kararnamesi'ne tabi olmayan borçlar

c) Düyun-ı Umumiye tarafından idare olunmayan borçlanmalar

—Mısır vergisine karşılık alınan borçlar

—Düzenlenmeleri bazı mali müesseselere bırakılan 1893, 1894 yılları borçlanmaları

—Ödemesi Hükümet tarafından gerçekleştirilen 1902 yılı borçlanması

d) Düyun-ı Umumiye demiryolları teminatı

Burada verilen borç çeşitlerine; bütçelerde genel borçlar tahsisatı içerisinde “maaşat-ı zatiye ve emekli maaşları” olarak yer alan tahsisatı da eklemek gerekir. Bu tahsisat bazen bütçelerin genel borçlar hanesinde yer alırken bazen de düyun-ı umumiyeden farklı bir fasıl olarak yer almıştır. Aşağıda verilen tablolarda, genellikle bütçelerde yer aldığı gibi, düyun-ı umumiye tahsisatı içerisinde verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin genel borçlarını oluşturan bölümlerin, ana başlıkları itibariyle, ödemeler içindeki yerini görmek için 1909–10 (1325) malî yılı düyun-ı umumiye tediyeatını aşağıda verilen tabloda ayrıntılarıyla görmek mümkündür.

**1325 (1909–1910) yılında Düyun-ı Umumiye için Gerçekleşen Ödemeler
(kuruş)**

Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından idare olunan borçlar	479.696.037
Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından idare olunmayan borçlar	140.694.922
Avanslar Tediyeatı	147.439.688
Demiryolları Ödemeleri	76.838.182
Maaşat-ı Zatiye Ödemesi	21.810.356
Toplam	866.482.185

Kaynak: Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s. 339

Verilen tablo da görüldüğü gibi 1909–1910 yılı için ödenen borç miktarlarının % 55,3’ünü Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından idare olunan borçlar oluşturuyor iken devletin “malî idaresi”ne ise genel borç ödemelerinin sadece % 44,7’si kalıyordu.

Aşağıda verilen tablo 88’de görüldüğü gibi II. Meşrutiyet dönemi bütçelerinde düyun-ı umumiye için ayrılan tahsisatlar ile yıl içinde gerçekleşen ödemeler arasında ortalama % 90’ların üzerinde bir gerçekleşme sağlanmıştır.

Aynı tabloya göre, zikredilen senelere ait bütçelerde genel borçlar için ayrılan tahsisatın toplam tahsisatlarının içerisindeki oranı % 30’lara tekabül ediyor. Düyun-ı umumiye tahsisatı olarak ayrılan oran toplam bütçe tahsisatlarının 1/3’ünü teşkil eder. Meşrutiyetin ilk yıllarında bu oranın daha az olmakla beraber, 1914–1915 malî yılında % 44’e çıktığı görülüyor. Tahsisat oranı I.Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru % 40’lı oranlardan %33’e geriliyor.

Düyun-ı umumiye tahsisatlarının, gerek Balkan Savaşları ve gerekse I.Dünya Savaşı döneminde özellikle savaşın ilerleyen yıllarında “rakamsal olarak” gözle görülür bir miktarda arttığı gözlemlenmektedir. Öyle ki 1909–1910 mali yılında 829.426.202 milyon kuruş olan tahsisatın 1918’e gelindiğinde 1.742.742.502 kuruşa yükseldiği görülüyor. Bu durumun en önemli sebebi savaşlar dolayısıyla “zâtiye ve tekaüt maaşları” tahsisatı adı altında bütçelerde yer alan emekli, dul ve özellikle yetim maaşı bağlananların sayısında aşırı bir artışın meydana gelmesidir. Aşağıda verilen tablo da bu durum açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

“Maaşat-ı zatiye ve tekaüt” tahsisatlarının 1908 yılından 1919 yılına gelindiğinde 10 yıl içerisinde 1/34 kat arttığı görülür. Bu tahsisatların aşağıda verilen tahsisatların tamamına yakını tediye edilmiştir. 1914–15 (1330) yılında yaklaşık 107 000 kişi emekli dul ve yetim maaşı almaktayken, 1332 (1916–17) yılının Mart ayı başlarında emekli aile miktarı 109.226’ya kişi ve aile fertlerinin toplam sayısı 209.226’ya ulaşmıştır. 1918 yılının Şubat ayına kadar mütekaidinin sayısı 183.234 aile fertlerinin sayısı ise 379.289 olmuştur. Aynı dönem itibariyle senelik muhassasat

3.600.000 lira olarak gerçekleşmiştir. Savaşın bitiminde ise tahsisat miktarı Maliye Nazırı Cavid Bey’e göre 6–6,5 milyon liraya ulaşacaktır⁷¹¹.

Yukarıda verilen bilgiye ek olarak 1331 (1915–16) yılı için 2440 kişinin mazulîn, 9776 maaşat-ı zatiye ve 99.226 askeriyeden, 41.047 mülkiyeden, 2708 kişinin de ilmiyeden emekli olmak üzere toplam 155.197 kişinin maaş aldığı görülür. Bunların 100.424’ü 100 kuruşa kadar, 41.176’sı 101–500 kuruş arası ve kalan 13.197 kişi ise 501 ile 5000 kuruş aralığındaki miktarlarda maaş almaktaydı⁷¹².

Mali idarenin dolayısıyla devletin, bu giderlerin artışı ve bütçeler üzerinde ağır yük oluşuyla ilgili olarak; *“vazife-i vataniyelerini en yüksek bir derecede ifa etmekte olan zabitan ve efradımızdan haiz rütbe-i şahadet olanlara karşı elyevm milletin ifasına mecbur olduğu vazife-i müteakabile onların eytam ve eramilinin taayyüşlerini imkân derecesinde temin etmekten ibaret bulunmasına nazaran muhassat-ı zatiyede görülen tezayidi kabul etmek zaruri görülmektedir.”* denmesi, bu giderler için yapılan tahsisatların vatani bir görev olarak telakki edildiğinin göstergesidir.⁷¹³

Bunlarla birlikte savaşın beraberinde getirdiği daha farklı maaş harcamaları da söz konusudur. Mesela 20 K.evvel 1332 tarihinde çıkarılan bir kanunla “Necid eşraf ve mütehayyiranından bazı zevata ‘siyaseten’ tahsisat gerekli görülmüş ve düyun-ı umumiye bütçesine 800.000 kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade ilave olunmuştur⁷¹⁴. Bu durumda; genel borçlar için ayrılan tahsisatlarda olsun gerçekleşen ödemelerde olsun devletin, borç ödemeleri için ayırdığı miktarları genellikle arttırmadığı ancak, “zâtiye maaşları” tahsisat ve ödemelerini arttırdığı görülür. Aşağıda maaşat-ı zatiye için bütçe tahsisatları verilmiştir.

⁷¹¹ M.M.Z.C., 3.devre, 4.içtima, 21 Şubat 1334, s.871. Bu konuda ayrıca bkz. Raşid Gökdemir, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, Yeni Türk Mecmuası, c.5, sayı 60, 1937, s.1243-1244

⁷¹² Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertib ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332, cetvel 5

⁷¹³ Devlet-i Osmaniye, Maliye Nezaretince Tertib ve Meclis-i Mebusan’a Tevdi Kılınan 1332 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1331, s.3

⁷¹⁴ İ.DUİT, 81/4, 19 R 1336 (3 K.sani 1334)

Malî Yıllar	Maaşat-ı Zâtiye İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)
1324/1908–9	21.810.856
1325/1909–10	26.952.737
1326/1910–11	20.425.677
1327/1911–12	346.117.256
1328/1912–13	334.119.212
1330/1914–15	333.845.045
1331/1915–16	357.166.302
1332/1916–17	529.552.659
1333/1917–18	593.087.926
1334/1918–19	750.965.727

Kaynak: Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841–1918, s.156–176

Verilen tablo 88’e göre, Meşrutiyet Dönemi içerisinde düyun-ı umumiye için yıllar itibariyle gerçekleşen ödemelerin genel ödemeler içindeki oranı, tahsisat oranlarından ayrı bir manzara sergilemektedir. Mesela 1918–19 mali yılı için tahsisat miktarının genel tahsisatlara oranı % 33,5 iken, aynı yıl için gerçekleşen ödemenin toplam ödemeler içindeki yerinin % 14,2 olduğu görülür. Düyun-ı umumiye için gerçekleşen ödeme oranlarının 1331 (1915–16) yılını takip eden her yılda azaldığını görüyoruz. Yarım asırdan fazla bir süredir bütçelerde en önemli yeri işgal eden düyun-ı umumiye giderleri için ayrılan tediye azalmasının en önemli sebebi, I.Dünya Savaşı’nın yıldan yıla artarak devam eden olağan üstü masrafları dolayısıyla, harbiye nezareti tediyeatının her yıl eklenen fevkalade tahsisatlar ile devamlı arttırılmasıdır. Genel borçlar için gerçekleşen tediyeatın azalması savaş dönemlerinde borçların azaldığı gibi bir sonuca bizleri götürmemelidir. Zira borçlar kısmında özellikle I.Dünya Savaşı yıllarında savaşın maliyetinin de bu borçlara eklenerek devlet borçlarının ne boyutlara ulaştığını görmüştük.

Düyun-ı Umumiye İdaresi’nde 1327 (1911–12) mali yılı itibariyle çalışan memur sayısı merkezde 513, taşrada 3872 olmak üzere toplam 4385 kişiden oluşmaktaydı.⁷¹⁵

⁷¹⁵ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, 1330, s.319

Tablo 88
Düyun-ı Umumiye⁷¹⁶ İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Düyun-ı Umumiye İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Düyun-ı Umumiye İçin Ödenen (Kuruş)	Tahsisatın Gerçekleşme Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemenin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	874.233.664	-	-	30.4	-
1325/1909–10	829.426.202	866.482.185	104	27.1	31.2
1326/1910–11	837.448.044	856.094.329	102	25.3	25.3
1327/1911–12	1.183.216.903	1.117.494.306	94.4	32.6	30.5
1328/1912–13	1.182.336.343	827.023.200	69.9	34	21.7
1329/1913–14	1.401.834.900	1.300.000.000	92.7	30.7	36.9
1330/1914–15	1.499.690.773	1.534.391.476	102	44	33.5
1331/1915–16	1.557.762.575	1.488.718.206	95.5	43.6	27.5
1332/1916–17	1.588.464.526	1.580.000.000 ⁷¹⁷	99.4	39.9	19
1333/1917–18	1.724.280.595	1.720.000.000	99.7	32.3	15.7
1334/1918–19	1.742.742.502	1.740.000.000	99.8	33.5	14.2

Kaynaklar: 1324/1908–9; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye, 2000, s.327

1325/1909–10; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325; Maliye Bakanlığı, İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri, (1885–1909), Ankara, 2000, s. 327, 339

1326/1910–11; Maliye Nezareti, “Devlet-i Osmaniye’nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1326; Devlet-i Osmaniye’nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s.274

1327/1911–12; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumisi, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s.396

1328/1912–13; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1328 Senesi Bütçesi, İstanbul 1328; Maliye Nezareti; ...1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, s.cetvel 7

⁷¹⁶ Bazı yılların bütçelerinde ve ödeme kalemlerini aldığımız kaynaklarda “Maaşat-ı Zatiye” kısmı, genellikle birlikte verildiğinden bu tabloda da birlikte vermeyi uygun gördük. 1325 yılı tahsisatının 26.952.737 kuruşu, 1326 yılı tahsisatının 20.425.677 kuruşu, 1327 yılı tahsisatının 346.117.256 kuruşu, 1328 yılı tahsisatının 334.119.212 kuruşu, 1330 yılı tahsisatının 333.845.045 kuruşu, 1331 yılı tahsisatının 357.166.302 kuruşu, 1332 yılı tahsisatının 529.552.659 kuruşu, 1333 yılı tahsisatının 593.087.926 kuruşu, 1334 yılı tahsisatının 750.965.727 kuruşu “maaşat-ı zatiye ve emekli maaşları” için tahsis edilmiştir. Bu tahsisatların ilgili yıllarda hemen hemen tamamının ödendiğini görüyoruz.

⁷¹⁷ İhsaiyat-ı Maliye Dergisi 1332 yılının ilk altı ayı için bu ödeme ile ilgili olarak 1.381.015.252 kuruş rakamını vermiştir. İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 6.sene, 4–6, Haziran-Ağustos, 1332, s. 34–35

1329/1913–14; Maliye Nezareti, ...1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, 1332, s. cetvel 7; Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

1330/1914–15; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1330; Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

1331/1915–16; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1331, Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1331 İstanbul, s.32–33

1332/1916–17; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1332; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95;

1333/1917–18; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1333 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1333; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

1334/1918–19; Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1334; Eldem, Harp ve Mütareke Yılları...,s.95

Duyun-ı Umumiye'den olan düzenli borçlar (Duyun-ı Muntazama) için incelediğimiz dönem öncesinde 1304–1318 (1888–1903) yılları zarfında devletin yaptığı ödemelerin genel ödemelere oranı % 17,8 ile % 23,2 arasında seyretmiştir. Düzensiz borçlar (Düyun-ı Gayri Muntazama) için ise aynı yıllarda yapılan ödemenin toplam ödemelere oranı % 2,5 ile % 8 arasında olmuştur⁷¹⁸. Bu durumda meşrutiyetin ilk yıllarında yapılan borç ödemelerinin önceki dönemlere göre toplam ödemelerden daha fazla pay aldığı görülür.

2. Hanedan-ı Saltanat

Hanedan-ı Saltanat tahsisatı Meşrutiyet öncesi bütçelerinde “Hazine-i Hassa-i Şahane”, “Şehzadegân ve Selâtin” tahsisatı gibi isimlerle yer alırdı.

Tahsisatlar genellikle tahsisat-ı seniye ve handan-ı saltanattan müteşekkildir. Mesela 1909–10 yılı bütçesinde yer alan “Hanedan-ı Saltanat” tahsisatının mahiyeti; “Tahsisat-ı Seniyye” için 24.252.000 kuruş, “Hanedan-ı Ali Osman” tahsisatı olarak; veliaht-ı saltanat için 2.400.000 kuruş, şehzadegân ve selâtin-i izam maaşları için 16.500.000 kuruş, sene içinde evlenecek olan iki sultanın masrafları için, 1.200.000

⁷¹⁸ Şevket Kamil Akar, 1876–1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s.391

kuruş ve muvakkat bütçe gereğince Mart-Temmuz zarfında hanedan üyelerine fazla verilen, 7.905.027 kuruş olmak üzere toplam 52.257.027 kuruştan ibarettir⁷¹⁹.

Aşağıda verilen tablodan incelediğimiz dönem içerisinde “Hanedan-ı Saltanat Tahsisat”larının ortalama 50 milyon kuruş olduğunu dolayısıyla pek fazla değişmediğini görüyoruz. Yıllar içerisinde gerçekleşen ödemelerin tahsisat miktarlarının % 100’e yakın bir oranda gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Tahsisatların toplam tahsisatlar içindeki yeri ise % 1–1,7 arasında seyrederek dönem sonuna doğru azalma göstermiştir.

Tablo 89
Hazine-i Hassa Hanedanı Saltanat İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Hazine-i Hassa Hanedanı Saltanat İçin Bütçe Tahsisatları (Kuruş)	Hazine-i Hassa Hanedanı Saltanat İçin Ödenen (Kuruş)	Tahsisatların Gerçekleşme Oranı (%)	Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Toplam Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	90.211.009	-	-	3.1	-
1325/1909–10	52.257.027	45.606.294	87.2	1.7	1.6
1326/1910–11	49.364.000	49.828.000	100	1.4	1.4
1327/1911–12	50.348.000	50.371.752	100	1.3	1.3
1328/1912–13	50.240.000	45.181.257	89.9	1.4	1.1
1329/1913–14	50.588.000	50.514.400	99.8	1.1	1.4
1330/1914–15	51.422.000	51.067.000	99.3	1.5	1.1
1331/1915–16	51.206.000	51.272.915	100	1.4	0.9
1332/1916–17	51.991.970	51.751.970	99.5	1.3	0.9
1333/1917–18	56.618.600	-	-	-	-
1334/1918–19	55.125.180.	-	-	-	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88; ayrıca:

1328/1912–13; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti, Tahsisat-ı Umumiyyeyi Natık, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 2.sene, 1328, s.22–23

1332/1916–17; ödemeler için bkz. Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 6.sene, 4–6, Haziran-Ağustos, 1332, s. 34–35

Meşrutiyet öncesi bütçelerinde II. Abdülhamit döneminde tahsisatların ortalama % 3–5, daha önceki yıllarda mesela 1871–2 mali yılında % 5,7, 1874–75 mali yılında %

⁷¹⁹ Devlet-i Osmaniye’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325.

5,2 olduğu düşünülürse ilerleyen yıllar itibariyle hazırlanan bütçelerde “Hanedan-ı Saltanat” tahsisatlarının azaldığını söyleyebiliriz⁷²⁰. II. Meşrutiyet dönemi yıllarında ise tahsisatın azalması adeta “Sultan”ın devletin idaresindeki etkinliğinin azalmasına paralel bir durumun işareti gibidir.

Verilen tablo 89’a göre, Balkan savaşları ve I.Dünya Savaşı dönemlerinde Hanedan-ı Saltanat için yapılan tediyaatın toplam ödemelere nispetle düşük olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda 1915–16 ve 1916–17 malî yıllarında toplam tediyaata oranla gerçekleşen ödemenin % 1’in altında kaldığını görüyoruz. Bütçe imkânlarının öncelikle Balkan ve I.Dünya Savaşlarının finansmanına seferber edilmesi diğer nezaretlerde olduğu gibi “Hanedan-ı Saltanat” ödemelerinde de iktisada gidilmesini gerekli kılmıştır.

İncelediğimiz dönem öncesinde 1314 (1898–9) malî yılında Hanedan-ı Saltanat için bütçede yer alan tahsisatın toplam tahsisatlara oranı % 3,1, ödemenin toplam ödemelere oranı ise % 3,5 olmuştur. Bir diğer yıl olan 1318 (1902–3)’de tahsisat oranı % 2,6 ödeneme oranı ise % 3,4’tür⁷²¹.

3. Meclis-i Umumi

Bütçelerde yer alan Meclis-i Umumi Tahsisatı; Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan kısımlarından oluşmaktadır. Bunların bünyesinde de reis, aza, kalem-i memuriye, heyet-i tahririye, harcırahlar, tamirat inşaat gibi tahsisat bölümleri vardır. 1331 yılı bütçesinde Meclis-i Umumi için 8.047.000 kuruş, Heyet-i Mebusan için 17.271.549 kuruş ve toplam 25.319.139 kuruşluk bir tahsisat ayrılmıştır⁷²². Meclis-i Umumiye bünyesinde çalışan memur sayısı 1327 (1911–12) mali yılı itibariyle 147 kişiden oluşmaktaydı⁷²³.

Tablo 90’da yer alan tahsisat ve ödeme rakamlarına göre Meclis-i Umumi için 1324–1334 (1908–1919) yılları bütçelerinde yer alan tahsisatların ödenme oranlarında

⁷²⁰ 1841–1918 yılları bütçelerinden ayrıntılı bir karşılaştırma için bkz. Tevfik Güran, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, Ankara 2003

⁷²¹ Akar, a.g.e., s.402

⁷²² Devlet-i Osmaniye’nin 1331 Senesi’ne Mahsus Bütçesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.

⁷²³ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

bir istikrarsızlık gözlenmektedir. 1326 (1910–11) yılında % 90,4 oranında gerçekleşen ödeme, 1328(1912–13)’de % 58,7, 1329(1913–14)’da ise % 36,9 olarak gerçekleşmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi bütçelerinde yer alan “Meclis-i Umumi” tahsisatların genel tahsisatlara oranı % 0,4 ile % 0,7 arasında olmuştur. Gerçekleşen ödemelerin toplam ödemeler içindeki payı ise % 0.22 ile % 0.60 arasında seyretmiştir. Meclis-i Umumi tahsisatlarının toplam tahsisatlara oranlarıyla, ödemelerin toplam ödemelere oranlarına baktığımızda oransal olarak bir örtüşmenin, uyumun olmadığını görüyoruz. Mesela 1325 mali yılında tahsisatın genel tahsisatlara oranı % 0,7 iken, ödemenin toplam ödemelere oranı % 0.59 olarak gerçekleşmiştir. 1328 de ise tahsisat oranı % 0,6 iken, ödeme oranı % 0,3 olarak gerçekleşmiştir. Diğer yıllarda ki durum burada verilen örneklerden farklı değildir.

Tablo 90
Meclis-i Umumi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Meclisi Umumi İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Meclisi Umumiye Ödenen (Kuruş)	Tahsisatların Gerçekleşme Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	280.000	-	-	0.009	-
1325/1909–10	21.534.600	16.500.000	76.6	0.7	0.59
1326/1910–11	21.763.040	19.686.602	90.4	0.5	0.58
1327/1911–12	21.871.101	22.291.805	101	0.6	0.60
1328/1912–13	22.808.921	13.399.879	58.7	0.6	0.35
1329/1913–14	21.871.100	8.075.300	36.9	0.4	0.22
1330/1914–15	22.214.360	22.814.360	102	0.6	0.49
1331/1915–16	25.319.139	25.578.234	101	0.7	0.47
1332/1916–17	29.171.453	28.500.000	97.6	0.7	0.50
1333/1917–18	27.554.994	-	-	0.5	-
1334/1918–19	32.815.225	-	-	0.6	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88 ve 89

4.Maliye Nezareti

Maliye Nezareti tahsisatı içinde yer alan kalemlerin ilk ikisi idare-i merkeziye ve vilayettir. Bu idareler teşkilatın bel kemiğini oluşturur. Giderleri genellikle Maliye Nazırı'ndan başlamak üzere üst ve alt düzey memurların maaşlarından oluşur. Nezaretin Teftiş heyetleri ve levazımat kalemleri diğer gider kalemleridir. 1327 (1912–13) mali yılı itibariyle nezaret bünyesinde çalışan memur sayısı 990 merkezde, 13.487 taşrada olmak üzere toplam 14.477 kişiden oluşmaktaydı⁷²⁴.

Masarif-ı müştereke başlığı altında; masarif-i umumiye, emlak-ı emiriye, masarif-i tahsiliye, muamelat-ı nakdiye ve maliye tatbikat mektebi gibi tahsisat kalemleri vardır.

Maliye Nezareti bünyesinde ayrıca; darphane, Fırat-Dicle vapurları, ebniye-i seniyye, tahsisat-ı hayriye, tahsisat-ı maktua, sürekli ve muvakkat masraflar ve bunların alt bölümlerinden oluşan kalemler mevcuttur⁷²⁵.

Tablo 91'i incelediğimizde Maliye Nezareti tahsisatlarının I.Dünya Savaşı'ndan önceki mali yıllarda genel tahsisatların % 6.14'ü ile % 8.91'üne tekabül etmektedir. Ödemelerin tahsisatlara oranla gerçekleşme oranları % 90'ın üzerinde seyretmiştir. Ancak savaş yıllarıyla beraber gerek tahsisatlarda ve gerekse ödemelerde aşırı yükselmelerin meydana geldiği görülür. Örneğin 1330 (1914–15) mali yılında 241.796.020 kuruşluk tahsisata karşın 1334 (1918–19) mali yılı tahsisatı 1.075.521.967 kuruştur. 1329 yılında gerçekleşen 262 milyon kuruşluk ödemeye karşın 1332 yılında 885.852.230 kuruşluk bir ödeme yapılmıştır. Yine bu yıllarda nezaretin genel tahsisatlardan aldığı tahsisat oranının % 6.14 'ten (1913–14), % 25,7'ye (1918–1919) çıktığı görülür ki bu oran tahsisatlar toplamının ¼'ü dür.

Verilen tablo 91'i ayrıca oransal olarak belirtecek olursak Maliye Nezareti için bu yıllar içinde gerçekleşen ödemelerin genel ödemelere oranı 1330'da % 6.75 iken

⁷²⁴ İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

⁷²⁵ Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Sene-i Maliye Bütçesi, İstanbul 1334. Maliye Nezareti tahsisatı içinde olan kalemlerin ayrıntılı dökümü için bkz. 1324–1334 yılları bütçelerinde Maliye Nezareti tahsisatı bölümü.

1334'te % 15.75'e ulaşmıştır. Diğer bir ifadeyle nezaretin, 4 yıl gibi kısa bir dönemin sonunda, ödemelerden aldığı pay % 100'den fazla bir meblağa baliğ olmuştur.

Bu durumun temel nedeni Maliye Nezareti tahsisatı içerisinde yer alan “muinleri taht-ı silaha alınan ailelere muavenet-i nakdiye ve masarîfı” kalemidir. Savaşın ilerleyen yıllarında bu kalemin 1331 (1915–16) mali yılı tahsisatı 20 milyon kuruş iken, 1332 (1916–17)'de 100 milyon kuruşa ve nihayet 1334 (1918–19)'da ise 500 milyon kuruşa çıktığı görülür ki, bu miktar savaş öncesi bütçelerinde Maliye Nezareti için mali yıllar itibarıyla ayrılan tahsisatlardan fazladır. Hatta Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları için bir kıyaslama yapacak olursak bu miktar (500 milyon kuruş) Maliye Nezareti için ayrılan tahsisatın 2 katıdır. Böylece I.Dünya Savaşı'nın devlet maliyesi üzerindeki etkisi bir kez daha, rakamlarla karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 91
Maliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Maliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Maliye Nezaretine Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	250.587.075	-	-	8.73	-
1325/1909–10	272.323.482	253.124.080	92.9	8.91	9.12
1326/1910–11	316.854.435	358.595.177	113	9.60	10.6
1327/1911–12	285.545.662	277.356.032	97.1	7.88	7.58
1328/1912–13	276.682.983	278.001.266	100	7.97	7.31
1329/1913–14	280.144.000	262.309.500	93.6	6.14	7.45
1330/1914–15	241.796.020	309.174.345	127	7.10	6.75
1331/1915–16	313.480.501	623.646.382	198	8.79	11.5
1332/1916–17	438.546.531	885.852.230*	201	11.0	15.5
1333/1917–18	1.373.126.933	-	-	25.7	-
1334/1918–19	1.075.521.967	-	-	20.6	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88 ve 89

*İlk altı aylık ödeme

II. Meşrutiyet öncesi dönem içerisinde 1312 (1896–7) malî yılında Maliye Nezareti için bütçe tahsisatının toplam tahsisatlara oranı % 5, tediyyatın toplam tediyyata oranı ise % 5,1 olmuştur. 1318 (1902–3) malî yılı için bu oranlar tahsisat için % 4,9,

tediye için 4,6 olmuştur⁷²⁶. Bu oranlara bakılırsa incelediğimiz dönem içinde Maliye Nezareti'nin hem bütçelerden aldığı tahsisat hem de gerçekleşen ödemelerin bir hayli arttığı söylenebilir. Gerek tahsisat ve gerekse ödemelerdeki artışın gerçekleşmesi, munzama ve fevkalade tahsisatlar ile mümkün olmuştur. Bunlardan bazıları; 1332 senesinde Maliye Bütçesi'nin 10.faslıının 2.aşar masrafı maddesine 3 milyon kuruşun ilavesi⁷²⁷, bütçenin 1.faslıının 3.evrak-ı nakdiye masrafları maddesine 22 milyon kuruşun tahsisat-ı fevkalade olarak verilmesine⁷²⁸, 40'ıncı fasıl olan muinleri silâhıaltına alınan ailelere muavenet-i nakdiye için 200 milyon kuruşun ilavesi⁷²⁹ çıkarılan kanunlar ile gerçekleştirilmiştir.

5. Divan-ı Muhasebat

Divan-ı Muhasebat dairesinin giderlerini oluşturan ana kalemler; daire çalışanlarının reis-i evvelden müstahdeme kadar memurların maaşlarından ve çeşitli daire giderlerinden müteşekkildir. Dairenin başlıca memurları; divan heyeti kalemiyesi, tahrirat kalemi ve evrak kalemidir⁷³⁰. Divan-ı muhasebat bünyesinde çalışan memur sayısı 1327 (1911–12) yılı itibariyle toplam 90 kişiden oluşmaktaydı⁷³¹.

Verilen tablo 92'ye göre, dönem içerisinde dairenin aldığı tahsisatın 1.358.316 kuruştan 3.378.000 kuruşa ulaştığı görülür ki böylece 10 yıl içinde meydana gelen tahsisat ve aynı zamanda tediyaat artışının % 180'den fazla olduğu görülür. Bu durum Meşrutiyet Dönemi içinde Divan-ı Muhasebat'ın sahip olduğu önemle paralellik gösterir. Ancak, daire giderlerinin bütçelere yüklediği mali yükün diğer nezaret ve dairelere karşılaştırıldığında pek fazla olmadığı görülür. İlgili yıllar bütçelerinin toplam tahsisatları içinden aldığı pay % 0.04 ile % 0.06 oranlarındadır. Bütçe tahsisatlarının ödenme oranı ortalama % 90'larda gerçekleşmiştir. Divan-ı muhasebatın yıl içinde gerçekleşen toplam ödemelerden aldığı pay ise yine % 0.05 ile % 0.06 nispetinde olduğu görülür.

⁷²⁶ Akar, a.g.e., s.399

⁷²⁷ İ.DUİT, 80/81, 17 R. 1335

⁷²⁸ İ.DUİT, 80/58, 13 R.1335

⁷²⁹ İ.DUİT, 80/62, 5 R.1335

⁷³⁰ Bütçede yer alan kalemler için ayrılan tahsisatların ayrıntıları için bkz. Devlet-i Osmaniye'nin 1325–

34 Senelerine Mahsus Bütçeleri

⁷³¹ İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

Tablo 92
Divan-ı Muhasebat İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Divanı Muhasebat İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Divanı Muhasebat İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	1.358.316	-	-	0.04	-
1325/1909–10	1.628.400	1.417.897	87	0.05	0.05
1326/1910–11	1.888.800	1.726.702	91.4	0.05	0.06
1327/1911–12	1.917.090	1.830.416	95.4	0.05	0.06
1328/1912–13	2.166.090	1.832.788	84.6	0.06	0.05
1329/1913–14	2.517.100	2.309.300	91.7	0.05	0.06
1330/1914–15	2.832.163	2.470.500	87.2	0.08	0.05
1331/1915–16	3.305.890	2.874.920	86.9	0.09	0.05
1332/1916–17	3.343.390	2.960.835	88.5	0.08	0.05
1333/1917–18	3.361.880	-	-	00.6	-
1334/1918–19	3.378.000	-	-	0.06	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88 ve 89

6. Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi

Rüşumat Müdüriyeti idaresi devlet gümrüklerinin idaresinden sorumludur. İdare-i merkeziye ve umumiye olarak iki kısma ayrılmıştır. Giderlerin önemli bir kısmı maaş ödemelerine ayrılmıştır. Rüşumat İdaresi için 1325 yılı bütçe tahsisatı olan 51 milyon kuruşun yaklaşık olarak 29 milyon kuruşu maaş ödemeleri için ayrılan tahsisattır. İdare memurlarının en önemli görevi gümrük vergilerinin tahsilinden ibarettir. Bununla birlikte, ticarete dair bilgi ve belgeleri toplamakta önemli görevleri arasında yer alır⁷³². Memurlar maaşlarını idare veznelerinden düzenli olarak almaktaydı.

Verilen tablo 93’e göre, Rüşumat Müdüriyeti Umumiyesi için 1908–1919 dönemi bütçe tahsisatı, 50.865.467 (1324) kuruştan 35.110.036 (1334) kuruşa gerileyerek dönem başlarına göre dönem sonu itibarıyla % 31 oranında azalmıştır.

I.Dünya Savaşı’nın bütün nezaret, daire ve müdüriyetlerin tahsisat ve ödemelerini olumsuz olarak etkilediği bir dönemde, sadece, rüşumat idaresinin yıllar

⁷³² Bu bilgi ve belgelerin toplanması ticaret istatistiklerinin oluşması için çok önemlidir. Abdi Tevfik, “Ticaret İstatistikleri”, Ticaret-i Umumiye Mecmuası, 2/25, 3 Kanun-i sani/Ocak 1334/1918, s.10

itibariyle aldığı tahsisat azalmamış ayrıca idarenin toplam tahsisatlar ve ödemeler içinden aldığı pay da azalmıştır. Öyle ki, Meşrutiyetin ilk yıllarında İdare'nin toplam tahsisatlardan aldığı pay % 1,7 ve ödemelerden aldığı pay % 1,6 iken dönem sonunda bu oranlar sırasıyla % 0,6 ile % 0,4 olmuştur.

Tablo 93
Rüsumat İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Rüsumat Müdüriyeti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Rüsumat Müdüriyeti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemeler in Tahsisatla ra Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatla ra Oranı (%)	Ödemeler in Genel Ödemeler İçerisinde ki Oranı (%)
1324/1908–9	50.865.467	-	-	1.7	-
1325/1909–10	51.483.876	39.052.326	75.8	1.6	1.4
1326/1910–11	47.756.699	47.984.650	100	1.4	1.4
1327/1911–12	50.808.248	42.622.206	83.8	1.4	1.1
1328/1912–13	42.828.448	40.391.273	94.3	1.2	1
1329/1913–14	43.766.800	38.632.000	88.2	0.9	1
1330/1914–15	38.205.404	33.743.716	88.3	1.1	0.7
1331/1915–16	33.434.939	30.762.543	92	0.9	0.5
1332/1916–17	30.898.136	25.564.640*	82.7	0.7	0.4
1333/1917–18	34.926.836	-	-	0.6	-
1334/1918–19	35.110.036	-	-	0.6	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*İlk altı ay için

7. Defteri Hâkanî Emaneti (Dairesi)

Defter-i Hâkanî Emaneti devletin mal, mülk, arazi diğer bir ifadeyle tapu ve kadastro işleriyle uğraşan dairesidir. Bu daire 1324 (1908–09) bütçesinde nezaret daha sonraki bütçelerde emanet olarak zikredilmiştir.

Daire idare-i merkeziye ve vilayat olmak üzere başlıca iki bölümden oluşur. İdarenin giderlerini daha çok idare memurlarının maaşları oluşturur. Bununla birlikte dairenin bürokratik işlemlerinden kaynaklanan masrafları, harcırah, ihbariye, dellaliye ve senedat-ı hâkanî ücret-i tahririye ve kaydiyesi gibi masrafları vardı.

Defter-i Hâkanî Emaneti'nin Meşrutiyet dönemi bütçelerinden aldığı tahsisat tablo 94'e göre, genellikle % 0.24 ile % 0.44 oranları arasında olmuştur. Tablodan, daire için bütçelerde yer alan tahsisatlara nispetle gerçekleşen ödemelerin % 90'ların üzerinde gerçekleştiğini görüyoruz.

Aynı tabloya göre, mezkûr yıllar içinde daire ödemelerinin genel ödemelerden aldığı pay % 0.16 ile % 0.35 arasında seyretmiştir. Defter-i Hâkanî için 1908–1918 yılları arasında aynı zamanda birbirini takip eden yıllarda gerek tahsisatlar ve gerekse ödeme rakamlarındaki birbirine yakınlık Meşrutiyet devrinin mali açıdan bu daire için istikrarlı bir dönem olduğunu göstermektedir.

Tablo 94
Defter-i Hakani Emaneti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler,
Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı,
Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Defter-i Hâkanî Emaneti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Defter-i Hâkanî Emaneti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatların Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	12.810.283	-	-	0.44	-
1325/1909–10	11.382.000	9.939.926	87.3	0.37	0.35
1326/1910–11	10.898.731	11.199.618	102	0.33	0.33
1327/1911–12	11.659.900	10.391.065	89.1	0.32	0.28
1328/1912–13	11.554.500	10.506.76?	90.9	0.33	0.27
1329/1913–14	11.956.600	9.688.100	81	0.26	0.27
1330/1914–15	10.327.670	9.377.069	90.7	0.30	0.20
1331/1915–16	9.561.950	8.956.492	93.6	0.26	0.16
1332/1916–17	10.573.400	5.360.384*	50.6	0.26	0.09
1333/1917–18	13.208.120	-	-	0.24	-
1334/1918–19	14.787.120	-	-	0.28	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88 ve 89

*İlk altı aylık ödeme

8. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti

Meşrutiyet dönemi bütçelerinde “Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti” olarak yer alan idare, 1908–09 yılı bütçesinde “posta ve telgraf müdüriyeti” daha öncesinde “idare” si olarak yer almıştır.

Nezaretin giderlerini oluşturan başlıca bütçe kalemleri; İdare-i merkeziye ve vilayetlere ait maaşlar, masraflar, işletme masrafları, ecnebi hisseleriyle aidat ve reddiyatı ana başlıklarından oluşur.

Verilen tablo 95'e göre, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti ilgili yıllar içinde bütçelerde yer alan tahsisatların ödenme oranı genellikle tahsisatı karşılar mahiyettedir. Hatta 1912–13, 1914–15 ve 1915–16 malî yıllarında ödemeler çıkarılan tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile tahsisatların üzerine çıkmıştır⁷³³.

Tablo 95
Posta Telgraf ve Telefon İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Posta, Telgraf ve Telefon İdaresi İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Posta, Telgraf ve Telefon İdaresi İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	63.730.767	-	-	2.2	-
1325/1909–10	69.289.953	59.885.577	86.4	2.2	2.1
1326/1910–11	79.011.446	69.848.603	88.4	2.3	2
1327/1911–12	79.537.608	77.973.531	98	2.1	2.1
1328/1912–13	74.150.000	77.312.323	104	2.1	2
1329/1913–14	80.250.700	80.087.900	99.7	1.7	2.2
1330/1914–15	71.010.476	77.444.344	109	2	1.6
1331/1915–16	76.632.798	83.084.390	108	2.1	1.5
1332/1916–17	76.130.954	74.092.491*	97.3	1.9	1.3
1333/1917–18	94.920.683	-	-	1.7	-
1334/1918–19	121.898.131	-	-	2.3	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*İlk altı aylık tahsilât

Nezaret için bütçelerde ayrılan tahsisatların ortalama % 2'lerde olduğunu görüyoruz. Yıllar içinde gerçekleşen ödemelerde ise durum biraz farklıdır. Savaş yılları olan 1330 (1914–15) sonrasında, genel ödemelerden nezaret payına düşen ödemelerin % 2'lerden, 1332 (1916–17) yılına gelindiğinde % 1,3'e gerilediğini görüyoruz. Ancak 1324 yılındaki 63,7 milyon kuruşluk tahsisatın 1334 yılına gelindiğinde, savaş şartlarına

⁷³³ Bu tahsisatlardan biri; 1332 mali senesinde idareye savaş dolayısıyla alınan ve alınacak olan memurların masrafları için 2 milyon kuruşluk tahsisat-ı fevkalade verilmesidir. İ.DUİT, 80/54, 24 Ra 1335 (5 K.sani 1332)

rağmen, 121,8 milyon kuruşa yükseltilmesi memleketi idare edenlerin nezdinde Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nin lehine bir gelişmenin göstergesidir. Ayrıca, posta idaresi savaş şartlarındaki bir ekonomide dahi mali açıdan gelişimini sürdüren nadir dairelerdendir.

Nezaretin dönem öncesi 1303–1318 (1887–1903) yılları zarfında aldığı tahsisat oranları % 1.7 ile % 2.4 arasında, aynı dönem için ödeme oranları ise % 1.6 ile % 2,4 aralığında olması⁷³⁴, nezaretin (eski adıyla telgraf ve posta idaresi) incelediğimiz dönemde aldığı tahsisat ve ödeme oranlarının pek değişmediğinin göstergesidir.

9. Daire-i Sadaret

Daire-i Sadaret bünyesinde bulunan kalemler; meclis-i vükela ve maruzat kalemi, teşrifat-ı umumiye dairesi, tahrirat idaresi, şifre kalemi, evrak kalemi, hazine-i evrak kalemi, divan dairesi, bu daireye merbut mühimme kalemi ve nişan kalemi vs.dir.

Sadaret dairesinin giderlerinin önemli bir kısmını maaşlar teşkil eder. 1325 (1909–10) malî yılında bu daire için ayrılan toplam 3.449.417 kuruş tahsisatın 2.475.100 kuruşu maaşlar için ayrılmıştır⁷³⁵.

Daire-i Sadaret için 1324–1334 yılları itibariyle bütçelerin tahmini tahsisatıyla gerçekleşen ödemelerin tablo 96'ya göre % 73,6 ile % 100 arasında gerçekleştiği görülür. İlgili yıllar tahsisatların toplam bütçe tahsisatlarına oranı % 0.05 ile % 0.29 arasında seyretmiştir. Yine bu daire için gerçekleşen ödemeler toplam bütçe ödemelerine nispetle % 0.05 ile % 0.11 arasında olmuştur.

Daire-i Sadaret'e 1325 (1909–10) yılı için yapılan bütçe ödemesi % 0,11 iken 1332'ye gelindiğinde bu oran % 0,05'e düşmüştür. Bu oransal düşüş, ilgili yıllar içerisinde bütçe gelirlerinin artmasına rağmen, Daire-i Sadaret'in hazineden aldığı payın gerilediğini gösterir bir tablodur

⁷³⁴ Akar, a.g.e., s.401

⁷³⁵ Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325

Tablo 96
Daire-i Sadaret İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Sadaret İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Sadaret İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlara Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçerisindeki Oranı (%)
1324/1908–9	8.543.921			0.29	
1325/1909–10	3.449.417	3.120.807	90.4	0.11	0.11
1326/1910–11	2.677.760	2.593.415	96.8	0.08	0.07
1327/1911–12	2.640.360	2.665.565	100	0.07	0.07
1328/1912–13	2.988.360	2.200.279	73.6	0.08	0.05
1329/1913–14	2.640.400	2.518.900	95.3	0.05	0.07
1330/1914–15	7.054.160	3.421.260	48.4	0.20	0.07
1331/1915–16	3.054.160	3.045.160	99.7	0.08	0.05
1332/1916–17	3.054.160	3.054.160	100	0.07	0.05
1333/1917–18	3.282.430			0.06	
1334/1918–19	3.719.430			0.07	

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

10. Şûrayı Devlet

Şûrayı Devlet, idare davalarına bakar, hükümetçe hazırlanan kanun tasarıları ve imtiyaz mukaveleleri üzerine düşüncelerini bildirir. Bir anlamda bugünkü Danıştay'ın görevini ifa ederdi⁷³⁶.

Şûrayı Devlet'in masraflarını maaşlar ve genel masraflar oluşturmaktadır. Bunlar; şûrayı devlet reisi, tanzimat dairesi reisi sanisi, mülkiye dairesi sanisi, nafia, maliye, maarif dairesi reis-i sanisi, kitabet, evrak, sicil, fihrist kalemleri, temyiz, istinaf, bidayet mahkemeleri reis ve aza maaşları gibi maaş giderleriydi. genel masraf giderleri ise; matbu evrak, kırtasiye, mahrukat, mefruşat'tan oluşmaktaydı.

Aşağıda verilen tablo 97'ye göre Şûrayı Devlet için bütçelerde yer alan tahsisatların ödemeleri % 95'lere varan bir ölçüde gerçekleşmiştir. Ancak, çalışma dönemimizin başlarından itibaren ve takip eden yıllarda tahsisatların gerilediği

⁷³⁶ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1993

görülyor. Öyle ki 1324'te 8,6 milyon kuruş olan tahsisat 1334 mali yılına gelindiğinde 2,6 milyon liraya gerilemiştir. Tablodaki tahsisat rakamlarına göre bu düşüşü iki devreye ayırabiliriz. Tahsisatların miktarı evvela 1326–29 yılları arası 3,3 milyon kuruş, takip eden 1330–34 yılları için ise ortalama 2,5 milyon kuruş olarak seyretmiştir.

Aynı tabloya göre Şûrayı Devlet'in bütçelerden aldığı payın % 0.04 ile % 0,3 arasında olduğu görülyor. Ödemelerin ise genel ödemeler içindeki payı % 0.04 ile % 0,1 arasında olmuştur. Diğer nezaret ve dairelerde olduğu gibi Şûrayı Devlet için gerçekleşen ödemeler Meşrutiyet Dönemi başlarına oranla, dönem sonlarına doğru azalmıştır. Şûrayı Devlet'in ödemelerden aldığı pay 1325 mali yılında % 0,1 iken 1332 mali yılında % 0.04'te kalmıştır.

Tablo 97
Şûra-yı Devlet İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Şûra-yı Devlet İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Şûra-yı Devlet İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	8.691.961	-	-	0.30	-
1325/1909–10	5.152.227	3.832.501	74.3	0.10	0.10
1326/1910–11	3.275.200	3.252.354	99.3	0.09	0.09
1327/1911–12	3.308.200	3.342.105	101	0.10	0.09
1328/1912–13	3.308.200	2.790.868	84.3	0.09	0.07
1329/1913–14	3.331.000	3.306.200	99.2	0.07	0.09
1330/1914–15	2.417.200	2.417.200	100	0.07	0.05
1331/1915–16	2.389.700	2.299.700	96.2	0.06	0.04
1332/1916–17	2.389.700	2.389.700	100	0.06	0.04
1333/1917–18	2.592.560	-	-	0.04	-
1334/1918–19	2.667.260	-	-	0.05	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

11. Dâhiliye Nezareti

Dâhiliye Nezareti'nin giderleri; İdare-i merkeziye maaş ve levazımı, idare-i vilayet maaş ve masrafları, hapishanelerin, levazım, inşaat, tutuklu (mücrimin) sevki, çalışan maaşları, atıye, darülaceze masrafları, muhacirlerin iskân masrafları, meclis-i tıbbiye-i mülkiye gibi geniş bir yelpazede oluşan gider kalemlerinden oluşmaktadır⁷³⁷.

1334 mali yılı (1918–19) bütçesinde yer alan Dâhiliye Nezareti tahsisatından 5.188.100 kuruş merkez idaresi, 61.833.500 kuruş vilayetler, 52.740.000 hapishaneler, dördüncü kısım olarak; atıye, darülaceze masrafları ve Cezayir-i Bahr-i Sefid memur maaşları için 8.173.600 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Böylece 1334 yılı Dâhiliye bütçesinden hapishanelerin aldığı pay % 41,2'ye tekabül etmektedir. Bu durum bize ilgili yıllar içinde (1908–1918) hapishaneler için Dâhiliye bütçesinden ayrılan payın arttığını gösterir. Oysa bu oran 1332 yılı için % 14,4, 1325 yılı için ise %15,1'dir.

Nezaret için bütçelerde yer alan tahsisatlarla yine nezaret için gerçekleşen ödeme oranlarında bazı yıllar itibariyle ödemeler lehine % 167'lere varan artış bize Dâhiliye Nezareti için, özellikle bu yıllarda, fevkalade bütçelerden ödemeler yapıldığını gösteriyor.

Tablo 98'e göre, Dâhiliye Nezareti için bütçe tahsisatlarının 1325'ten 1334'e gelindiğinde ortalama % 3,5'lerden % 2,5'lere gerilediği görülmektedir. Bu gerileme özellikle 1330–1334 yıllarında meydana gelmiştir.

Nezaretin gerçekleşen ödemeler içinden aldığı payda da yıllar itibariyle bir gerileme söz konusudur. 1326 (1910–11) ve 1327 (1911–12) mali yıllarında % 3,7 olarak gerçekleşen ödeme oranı 1331'de (1915–16) % 3'e ve 1332 (1916–17) yılında % 1,6'ya gerilemiştir.

⁷³⁷ Dâhiliye Nezareti'nin giderlerini oluşturan alanları ayrıntılı bir biçimde görmek için mesela bkz. Devlet-i Osmaniye'nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1332.

Tablo 98
Dâhiliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Dâhiliye Nezareti Tahsisatı (Kuruş)	Dâhiliye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	106.074.043	-	-	3.6	-
1325/1909–10	108.511.292	90.122.502	83	3.5	3.2
1326/1910–11	131.054.412	126.958.988	96.8	3.9	3.7
1327/1911–12	135.581.352	136.742.633	100	3.7	3.7
1328/1912–13	127.806.602	138.348.737	108	3.6	3.6
1329/1913–14	159.492.500	142.069.200	89	3.4	4.0
1330/1914–15	102.716.036	107.799.071	104	3.0	2.3
1331/1915–16	97.579.591	165.295.708	169	2.7	3.0
1332/1916–17	84.934.893	93.149.183*	109	2.1	1.6
1333/1917–18	118.782.818	-	-	2.2	-
1334/1918–19	127.935.318	-	-	2.4	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve tablo 89

*İlk altı aylık tahsisat

Dâhiliye'nin 1303–1318 (1887–1903) yılları itibariyle bütçelerden aldığı tahsisatların toplam tahsisatlara oranı % 3,4 ile % 4,9 arasında seyretmiş, aynı yıllar zarfında toplam tediyeattan aldığı pay ise % 4,1 ile % 5,4 arasında olmuştur⁷³⁸. Nezaretin dönem öncesi aldığı tahsisat oranlarının daha yüksek ancak ödeme oranlarının, I.Dünya Savaşı dönemi hariç tutulur ise, takriben paralel olduğu söylenebilir.

12. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti merkez ve vilayetler olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Bütçelerin maaş giderleri kısmında, muhasebe, tahrirat, evrak, sicil, tercüme kalemleri, polisler ve istihbarat memurları adıyla görev ve görevliler bulunuyordu. Masraflar kısmı ise başlıca olarak istihbarat masrafları, harcırahlar ve polis mektebi vs. giderlerden oluşmaktaydı.

⁷³⁸ Akar, a.g.e., s. 395

Emniyet-i Umumiye tahsisatının maaşlar kısmından 13,2 milyon kuruş'la İstanbul en büyük payı almaktaydı. Bunu 1,8 milyon kuruşla Selanik, 1,5 milyon kuruşla Aydın, 1,3 milyon kuruşla Kosova, 1 milyon kuruşla Manastır vilayetleri takip ediyordu. Yine 1325 yılı bütçesine göre masraflar kısmında en fazla tahsisat 2,5 milyon kuruşla İstanbul'undu. Bunu 348.075 kuruşla Aydın, 249.623 kuruşla Selanik ve 221.290 kuruşla Kosova vilayeti takip ediyordu⁷³⁹.

Verilen tablo 99'a göre, Emniyet-i Umumiye için bütçelerde yer alan tahsisatların ve ödemelerinin % 90'ın üzerinde bir oranla gerçekleştiğini görüyoruz. Tahsisatların genel tahsisatlar içindeki oranı 1324–1334 (1908–19) yılları arasında % 1 ile % 1,6 arasında seyretmiştir. Müdüriyetin ilgili yıllar itibariyle aldığı ödemenin genel ödemeler içerisindeki oranı ise % 0,9 ile % 1,3 arasında ve dönem sonuna doğru özellikle I.Dünya Savaş'ı döneminde olmak üzere, azalarak devam etmiştir.

Tablo 99
Emniyet-i Umumiye İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Emniyet-i Umumiye İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Emniyet-i Umumiye İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	30.760.948	-	-	1	-
1325/1909–10	40.363.010	32.572.838	80.6	1.3	1.1
1326/1910–11	45.040.510	42.847.786	95.1	1.3	1.2
1327/1911–12	48.351.170	43.156.082	89.2	1.3	1.1
1328/1912–13	49.835.838	45.238.302	90.7	1.4	1.1
1329/1913–14	49.857.300	47.984.200	96.2	1	1.3
1330/1914–15	56.595.645	53.970.127	95.3	1.6	1.1
1331/1915–16	53.904.139	52.006.202	96.4	1.5	0.9
1332/1916–17	55.332.871	53.030.998	95.8	1.4	0.9
1333/1917–18	65.950.720	-	-	1.2	-
1334/1918–19	70.871.520	-	-	1.3	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

⁷³⁹ Diğer vilayetler için ayrılan maaş ve masraf tahsisatları için bkz. Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1325

Emniyet-i Umumiye gibi devletin güvenliğiyle ilgili alanlarda çalışma faaliyeti gösteren ve dolayısıyla çok büyük önem arz eden kurumlarda dahi ödemelerin yıllar itibariyle azalması savaşın bütçelere ve mali idareye getirdiği baskıyı ve hükümetin önceliğinin savaşı finanse etmek olduğunu anlamamız bakımından dikkate değerdir.

1325 yılı bütçesinden aylık 300 kuruş maaş alan polisler 100 kuruş zam edildiğini öğreniyoruz⁷⁴⁰.

13. Hariciye Nezareti

Hariciye Nezareti'nin giderleri; idare-i merkeziye maaşları ve masraflarıyla sefaret ve şebenderlik maaş ve masraflarından müteşekkildir. Nezaret tahsisatının önemli bir kısmı sefaret ve şebenderlikler için harcanmaktadır. Mesela 1334 (1918–19) mali yılı için nezaretin merkezine 4.649.400 kuruşluk bir tahsisata karşın sefaret ve şebenderlikler için ayrılan tahsisat 18.881.500 kuruştan ibarettir.

“Meşrutiyet Dönemi” yıllarında Hariciye Nezareti tahsisatlarının tablo 100’de yer alan verilere göre; 1329, 1332 (1916–17), 1333 (1917–18) ve 1334 (1918–19) malî yıllarında sırasıyla 44,5, 36,4, 35,9 ve 41,6 milyon kuruş diğer kalan malî yıllarda ise ortalama 25 milyon kuruş olarak bütçelerde yer aldığını görüyoruz.

Tablo 100’e göre, ödemelerin tahsisatlara oranla, 1326 (1910–11) malî yılı ayrı tutulacak olursa, % 100’e yakın bir oranda gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Nezaret tahsisatlarının toplam tahsisatlara oranı ilgili yıllar için % 0,6 ile % 0,9 arasında olmuştur. Nezaret için yapılan ödemelerinin toplam ödemelere oranı % 0,5 ile % 1,2 arasındaki oranlarda gerçekleştiğini görüyoruz.

1314 (1898–9) malî yılında nezaret için tahsisat oranı % 1 ödeme oranı % 1,2 olmuş, 1318 (1902–3) malî yılında ise tahsisat oranı % 1,2 ödeme oranı % 0,5 olarak gerçekleşmiştir⁷⁴¹. Bu oranlar bize İncelediğimiz dönem ve öncesi ile ilgili olarak hariciye tahsisat ve ödeme oranlarının pek değişmediğini göstermektedir.

⁷⁴⁰ Devlet-i Osmaniye’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325

⁷⁴¹ Akar, a.g.e., s.396

Şu ana kadar incelediğimiz nezaret ve dairelerin gerek tahsisat ve gerekse ödeme miktar ve oranlarında savaş yıllarına tekabül eden yıllarda azalmaların olduğunu gördük. Ancak Hariciye Nezareti için durum farklıydı. Bütçe tahsisatı 1324 (1908–09) yılında 24,7 milyon kuruş iken artarak 1334 (1918–09) yılına gelindiğinde 41,6 milyon kuruşa ulaşmıştır. 1325 (1909–10) malî yılı ödeme miktarı 19,3 milyon kuruş iken 1332 (1916–17) malî yılı için bu rakam 36,8 milyon kuruş olmuştur. Ayrıca Nezaret tahsisatı ve ödemelerinin genel tahsisat ve ödemelere oranında da bir gerileme söz konusu olmamıştır.

Tablo 100
Hariciye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Hariciye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Hariciye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	24.772.432	-	-	0.8	-
1325/1909–10	21.831.025	19.311.496	88.4	0.7	0.6
1326/1910–11	25.871.359	22.447.037	86.7	0.7	0.6
1327/1911–12	24.518.824	23.610.400	96.2	0.6	0.6
1328/1912–13	23.757.824	21.677.980	91.2	0.6	0.5
1329/1913–14	44.562.800	44.363.000	99.5	0.9	1.2
1330/1914–15	25.998.484	27.199.509	104	0.7	0.5
1331/1915–16	25.811.691	27.306.716	105	0.7	0.5
1332/1916–17	36.409.456	36.814.768	101	0.9	0.6
1333/1917–18	35.917.678	-	-	0.6	-
1334/1918–19	41.692.277	-	-	0.8	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

14. İlmiye Dairesi

İlmiye Dairesi'nin giderleri idare-i merkez ve vilayetler olmak üzere iki kısma ayrılır. 1334/1918–19 malî yılı bütçesine göre giderleri; genel maaşlar, darülhikmeti'l İslamiye, müstehikkîn-i İlmiye maaşları, levazımat, medreselerin idaresi, dersiam ve darülhilafeti'l âliye medresesiyle taşra medaris-i ilmiyesinin umur-ı tedrisiye idaresi ve masrafları, ilmiye memurları, çeşitli genel masraflar ve Cezayir-i bahr-i sefid memurları

maaşlarından oluşmaktadır⁷⁴². Tahsisatların büyük bir kısmı maaş ödemeleri için ayrılmıştır. Dairenin memur sayısı 1326 (1910-11) yılı itibariyle 5.368 kişiden oluşmaktaydı⁷⁴³.

İlmiye Dairesi için 1324–32 (1908–17) malî yıllarında bütçe tahsisatları tablo 101'e göre, 28 milyon kuruştan 48 milyon kuruşa çıkmıştır. Dönemin son iki yılı olan 1333 ve 1334 yıllarında ise tahsisatın sırasıyla 27 ve 34 milyon kuruşa gerilediğini görüyoruz. Tabloya göre aslında Dünya Savaşı öncesinde İlmiye Dairesi için tahsisatların savaş yıllarına göre daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Ödemelerin tahsisatlara oranı 1325 yılı için % 53,7 olmuştur. Bu malî yılı hariç tutacak olursak diğer yıllar için bu oran ortalama % 90 civarında olmuştur.

Tablo 101
İlmiye İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	İlmiye idaresi İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	İlmiye İdaresi İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	28.031.090	-	-	0.9	-
1325/1909–10	48.543.377	26.077.662	53.7	1.5	0.9
1326/1910–11	49.857.081	41.662.829	83.5	1.5	1.2
1327/1911–12	51.068.642	41.826.629	81.9	1.4	1.1
1328/1912–13	51.058.729	46.996.895	92.0	1.4	1.2
1329/1913–14	44.574.700	44.299.900	99.3	0.9	1.2
1330/1914–15	42.070.319	41.775.356	99.2	1.2	0.9
1331/1915–16	47.949.279	42.718.335	89.0	1.3	0.7
1332/1916–17	48.206.702	37.297.470*	77.0	1.2	0.6
1333/1917–18	27.745.030	-	-	0.5	-
1334/1918–19	34.193.544	-	-	0.6	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*İlk altı aylık ödeme

⁷⁴² Bu masraf kalemleri 1334 yılı bütçesinde 1.kısım'dan başlamak üzere 5 kısımda ayrılmıştır. Bir fikir vermesi bakımından bu kalemleri özet olarak ve toplu bir şekilde vermeyi uygun gördük. Daha geniş bilgi için bkz. Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1334.

⁷⁴³ İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

Verilen tablo 101'e göre, İlmiye Dairesi için tahsisatların genel tahsisatlar içindeki oranı % 0,5 ile % 1,5 arasında olmuştur. Tabloya göre daire için bütçelerde yer alan tahsisat oranlarının ilgili yıllar içinde azalarak devam ettiğini söyleyebiliriz. İncelediğimiz dönemin son iki yılı olan 1333/1917–18 ve 1334/1918-19'da tahsisat oranlarının sırasıyla % 0,5 ve % 0,6'yla dönemin en düşük oranları olduğunu görüyoruz.

Aynı tabloya göre, ödemelerin genel ödemeler içindeki oranının % 0,6 ile % 1,2 arasında seyrettiği görülür. 1326 (1910–11) malî yılında gerçekleşen ödemenin genel ödemeler içindeki oranı % 1,2 'iken, 1332 (1916–17) malî yılına gelindiğinde bu oran % 0,6'ya yani yarı yarıya gerilemiştir.

15.Adliye Nezareti

Nezaretin 1332 (1916–17) malî yılı bütçesinde yer alan tahsisatından idare-i umumiye giderleri; idare-i merkeziye maaşları, mahkeme-i temyiz, idare ve merkez mahkemeler levazımından oluşmaktadır. Vilayetlerin giderleri; istinaf ve bidayet mahkemelerinin maaşları ile birlikte vilayetler levazımından ibarettir. Diğer gider kalemleri ise; çeşitli masraflar, Rumeli ve Cezair-i Bahr-i Sefid memurlarının maaşlarıdır⁷⁴⁴. Nezaret tahsisatının çoğu maaş harcamaları içindir.

Verilen tablo 102'ye göre, 1324 (1908–09) malî yılında Adliye Nezareti için bütçe tahsisatı 56,8 milyon kuruş iken, takip eden yıllarda artarak 1334 (1918–19) malî yılında 107,3 milyon kuruş olmuştur. Tabloya göre nezaret ödemelerinin tahsisatlara nispetle gerçekleşme oranı ortalama % 93 dolaylarındadır.

1324–1334/1908–1919 döneminde Adliye Nezareti tahsisatının bütçe tahsisatlarının bütünü içindeki oranı % 1,6 ile % 2,3 arasında olmuştur. 1330 (1914–15) ve 1332 (1916–17) malî yılları bütçelerinde tahsisat oranının diğer yıllara oranla en düşük seviyede % 1,6'da kaldığını görüyoruz.

İncelediğimiz yıllarda gerçekleşen nezaret ödemelerinin genel ödemeler içindeki yeri; % 2,1 ile en yüksek oran 1326 (1910–11) malî yılında, en düşük oran ise

⁷⁴⁴ Devlet-i Osmaniye'nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1332

% 1,1 ile 1331 (1915–16) malî yılında gerçekleşmiştir. Savaş yıllarındaki ödemelerin genel ödemeler içindeki oranındaki azalma diğer nezaret ve dairelerde olduğu gibi Adliye Nezareti içinde söz konusudur⁷⁴⁵.

Tablo 102
Adliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Adliye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Adliye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	56.800.393	-	-	1.9	-
1325/1909–10	65.191.720	55.476.082	85	2.1	1.9
1326/1910–11	76.368.344	73.218.608	95.8	2.3	2.1
1327/1911–12	78.645.224	73.464.641	93.4	2.1	2.0
1328/1912–13	78.700.106	73.319.939	93.1	2.2	1.9
1329/1913–14	74.890.300	68.557.000	91.5	1.6	1.9
1330/1914–15	65.617.872	63.495.374	96.7	1.9	1.3
1331/1915–16	63.981.004	61.610.588	96.2	1.7	1.1
1332/1916–17	64.567.104	34.466.970*	53.3*	1.6	0.6*
1333/1917–18	101.758.716	-	-	1.9	-
1334/1918–19	107.303.103	-	-	2.0	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*İlk altı ayda gerçekleşen ödeme

16. Maarif-i Umumiye Nezareti

Bu nezaret ile ilgili bütçelerde evvela gider kalemi olarak; Maarif-i Umumiye Nezareti merkez ve vilayetlerinin idari personel maaşları ve genel masrafları yer alırdı. 1325 malî yılı bütçesinde nezaret giderlerinin Mekatib-i Aliyye kısmında; Dar'ül Muallimin, Dar'ül Fünun, Mekteb-i Mülkiye, İstanbul ve Vilayetler Hukuk Mektepleri,

⁷⁴⁵ Bu azalma miktar olarak ödemenin diğer yıllara nispetle azalması şeklinde değil, nezaret ödemesinin genel ödemeler içerisindeki oranının azalmasındandır. Gerçekte Adliye Nezaretinin beraberinde diğer daire ve nezaretlerin birçoğu için de geçerli olan husus; yıllar içinde devletin elde ettiği olağan gelirler, savaş şartlarında gerek borçlanma ve gerekse emisyon ile elde edilen olağan üstü gelirlerle birleşince, toplam varidat yükselmektedir. Bu yükselen varidattan yapılan ödemelerin büyük bir kısmı savaş harcamaları için sarf edilirken, diğer daire ve nezaret harcamaları da önceki yıllardaki şekliyle bir miktar artarak devam etmektedir. Böylece, askeri nezaret ve dairelerin aksine mülki nezaret ve dairelerin ödemelerinin toplam ödemelere oranı önceki yıllara nispetle düşük kalmaktadır.

Dersaadet Tıp Fakültesiyle Şam Tıbbiyesi'nin maaş ve masraf giderleriyle bazı okulların talebe maaşları gider olarak yer alırdı. Mekteb-i İdadiye kısmında; Mekteb-i Sultanî, Dersaadet ve vilayetlerde bulunan Mekteb-i İdadiyyeler, Darüşşafaka ve Dürül Muallimat'ın maaş ve masrafları yer alırdı. Dersaadette ve vilayetlerde bulunan rüşdiyye ve ibtidaîyyelerin maaş ve masrafları, özel mekteplerden olan Ticaret Mektebi ve Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektebi'yle Darul hayr, maaş ve masrafları, Müze-i Osmaniye ve Sanayi-i Nefise Mektepleri'nin maaş ve masrafları, Matbaa-i Amire, Rasathane, Kütüphaneler ve Hafız-ı Kütüplerin maaşları ve masrafları gider kalemlerini oluştururdu⁷⁴⁶. 1327 (1911-12) yılı itibariyle nezaret bünyesinde çalışan memur sayısı merkezde 726, taşrada 6931 kişi olmak üzere toplam 7657 kişiden oluşmaktaydı⁷⁴⁷.

Tablo 103'e göre, 1324 (1908–09) malî yılında nezaret için bütçe tahsisatı 44,2 milyon kuruş iken, dönem sonunda 1334 (1918–19) malî yılında 105,1 milyon kuruş olmuştur. Nezaret için yapılan ödeme miktarları da tahsisatlara paralel olarak 1325 (1910–11) mali yılında 45,5 milyon kuruştan 1331 (1915–16) malî yılında 78,5 milyon kuruşa ulaşmıştır. Yine tablodan ilgili yıllar itibariyle ödemelerin tahsisatlara nispetinin ortalama % 100 oranında gerçekleştiğini görüyoruz.

Aynı tabloya göre, dönem içerisinde bütçelerde yer alan Maarif nezareti tahsisatları toplam tahsisatlara oranla % 1,5 ile % 2,8 arasında seyretmiştir. Savaş yıllarının bütçelerinde yer alan nezaret tahsisatlarının, 1332 ve 1334 malî yılları hariç tutulursa, toplam tahsisatlar içindeki oranı % 2'nin altında kaldığı görülür.

Maarif Nezareti ödemelerinin toplam ödemeler içindeki oranı dönem içerisinde verilen tabloya göre, % 1,1 ile % 2,6 arasındaki oranlarda seyretmiştir. Bu fark meşrutiyet dönemi içerisinde nezaretin aldığı ödemelerin yıllar itibariyle gerçekleşen toplam ödemeler içindeki düzensizliğini gösterir. Maarif Nezareti'nin 1330 (1914–15) malî yılında toplam ödemelerden aldığı % 1,1'lik ödeme oranı, “savaşın” sadece mali bakımdan, memleketteki “maarifin aleyhine” maliyetini gösterir rakamsal bir tablosudur.

⁷⁴⁶ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325.

⁷⁴⁷ İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

Tablo 103
Maarif-i Umumiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler,
Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı,
Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Maarif-i Umumiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Maarif-i Umumiye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	44.244.122	-	-	1.5	-
1325/1909–10	66.052.751	45.521.795	68.9	2.1	1.6
1326/1910–11	94.639.804	78.283.478	82.7	2.8	2.3
1327/1911–12	99.448.185	85.149.601	85.6	2.7	2.3
1328/1912–13	94.030.752	100.434.270	106	2.7	2.6
1329/1913–14	56.786.700	51.414.900	90.5	1.2	1.4
1330/1914–15	55.349.237	53.086.410	95.9	1.6	1.1
1331/1915–16	65.640.490	78.580.068	119	1.8	1.4
1332/1916–17	104.323.279	87.623.581*	83.9	2.6	1.5
1333/1917–18	91.513.572	-	-	1.7	-
1334/1918–19	105.128.760	-	-	2.0	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

* İlk altı aylık ödemedir.

Maarif Nezareti'nin incelediğimiz dönem öncesinde aldığı tahsisatlar ve ödeme için bir karşılaştırma yapacak olursak; 1309–1318 (1893–1903) malî yılları arasında aldığı tahsisatın toplam tahsisatlara oranı % 0,1 ile % 0,3 aralığında olduğu görülür. Aynı yıllar için nezaretin aldığı ödemelerin toplam ödemelere nispeti aynı oranlarda olmuştur⁷⁴⁸.

17. Nafia Nezareti

Bayındırlık işleriyle görevli Nafia Nezareti için 1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde yer alan tahsisatı oluşturan gider kalemleri; merkez ve vilayetler idarelerinin maaş ve genel masrafları, mühendis, kondöktör mekteplerinin idare, muallim sair maaş ve masrafları, demiryolları, limanlar, turuk-ı umumiye, El-cezire sulama ve kurutma çalışmaları için muhassasat, Hicaz, Yemen ve Medine-i Münevvere'nin sair sancakları

⁷⁴⁸ Akar, a.g.e., s.398

için yol ve bina inşası gibi giderlerdir⁷⁴⁹.

1324–1334 (1908–34) mali yılları içinde nezaretin bütçelerden aldığı tahsisatların toplam tahsisatlara nispeti % 1,1 ile % 4,2 arasındaki oranlarda seyrettiği görülür. Balkan Savaşlarına kadar olan yıllarda nezaretin nispeten tahsisatlardan daha yüksek oranlarda pay aldığı görülür. Bu yıllarda nezaretin aldığı payın % 3’ün altına düşmediği görülür. Ancak, takip eden yıllarda nafianın payına düşen tahsisat oranı % 1’ler dolaylarındadır.

Dönem içinde 1327–1328 (1911–13) mali yıllarında nafia için yapılan ödemeler sırasıyla 118,5 milyon kuruş ve 231,7 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Balkan savaşlarına rastlayan bu yıllarda gerek tahsisat ve gerekse ödemelerin yüksek oluşu, bize hükümetlerin bayındırlık işlerine ağırlık verdiğini gösteren bir işarettir. Ancak, tabloya göre I.Dünya Savaşı’nın etkisi bayındırlık işlerinin askıya alınmasını gerekli kılmıştır. Özellikle 1332 (1916–17) malî yılında tahsisat 48,2 milyon kuruş, nezarete yapılan ödeme ise 30,9 milyon kuruş olmuştur. Bu miktarlar verilen tabloya göre dönemin en düşük miktarını oluşturmaktadır.

Dipnotlarda da gösterildiği üzere dönem içerisinde gerek tahsisatlara gerekse ödemelere “fevkalade” tahsisat ve ödemelerin eklenmesi nezaretin bütçelerde yer alan tahsisat miktarlarıyla birlikte harcama miktarlarını da arttırmıştır. Dönem itibariyle inşa edilen bina, yol ve demiryollarının yapım masrafları nezaretin giderlerini arttırmıştır.

Meşrutiyetin ilk yıllarında bütçelerde yer alan nezaret tahsisatının genel tahsisatlara oranı tablo 104’e göre, % 3,4 iken dönem sonunda % 1,5’e gerilemiştir. Nezarete yapılan ödeme miktarlarında da aynı gerilmeyi görüyoruz. Dönem başında nezaret için yapılan ödemelerin toplam ödemelere oranı % 3 iken dönemin son yıllarına doğru 1331 malî yılında bu oranın % 0,6’ya gerilediği görülür.

⁷⁴⁹ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1334 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1334

Tablo 104
Nafia Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Nafi'a Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Nafi'a Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1325/1909–10	106.412.355 ⁷⁵⁰	85.253.400	80.1	3.4	3.0
1326/1910–11	116.133.715 ⁷⁵¹	83.502.278	71,9	3.5	2,4
1327/1911–12	155.386.660	118.574.798	76,3	4.2	3,2
1328/1912–13	130.400.560	231.728.940	177	3.7	6.0
1329/1913–14	60.595.000	55.411.700	91.4	1.3	1.5
1330/1914–15	55.650.787 ⁷⁵²	90.271.127 ⁷⁵³	152	1.6	1.9
1331/1915–16	50.098.046 ⁷⁵⁴	35.309.634 ⁷⁵⁵	70.8	1.4	0.6
1332/1916–17	48.255.672	30.907.968 ⁷⁵⁶	64.0	1.2	0.5
1333/1917–18	62.386.142	-	-	1.1	-
1334/1918–19	81.816.581	-	-	1.5	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89. Ayrıca 1325–1326 malî yıl tahsisat ve ödeme rakamları için, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332

1326 (1910–11) malî yılı bütçesinde yer alan “turuk-ı umumiyyenin inşa ve ikmal hakkındaki madde-i kununiyye”ye göre; genel yolların imar ve inşası için 1326

⁷⁵⁰ Aslında bu tahsisat bütçede “Ticaret ve Nafia Nezareti” tahsisatı olarak geçiyor. Ancak, 1325 malî yılı bütçesinde tahsisatın çok az bir kısmı nezaretin ticaret kısmı için harcandığından bu tahsisatı “Nafia Nezareti” tahsisatı içinde vermeyi uygun bulduk. Nezaretin ticaret kısmı için maaş tahsisatları olmakla beraber ayrıntılı tahsisat rakamlarını bütçeye bakarak veremiyoruz. Ancak, nezaretin ticaret kısmıyla ilgili olarak “ticaret idaresi tahsisatı” 200.400 kuruş olarak verilmiştir. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1325

⁷⁵¹ Bkz. 692 numaralı dipnot

⁷⁵² 1330 yılı bütçesinde nafi'a nezareti için ayrılan tahsisat 55.650.787 kuruş olup, bununla birlikte tahsisatı fevkalade olmak üzere Samsun-Sivas demiryolu hattı için 289.431.691 kuruş ve tarik-i umumi için 84.349.955 kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır. Dolayısıyla 1330 yılı için ayrılmış olan toplam tahsisat 429.432.433 kuruşa ulaşmıştır.

⁷⁵³ 1330 yılı normal tahsisatı için yapılan ödeme 39.143.406 olurken, tahsisat-ı fevkaladeden olmak üzere, Samsun-Sivas demiryolu hattı için 6.180.320 kuruş, tarik-i umumi için 44.947.401 kuruş ödenmiştir ki böylece yıl içerisinde yapılan ödemelerin yekûnu 90.271.127 kuruşu bulmuştur.

⁷⁵⁴ 1331 yılı bütçesinde nafi'a nezareti için ayrılan tahsisat 50.098.046 kuruş olup, bununla birlikte tahsisatı fevkalade olmak üzere Samsun-Sivas demiryolu hattı için 283.361.550 kuruş ve tarik-i umumi için 36.542.742 kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır. Dolayısıyla 1331 yılı için ayrılmış olan toplam tahsisat 370.002.338 kuruşa ulaşmıştır.

⁷⁵⁵ 1331 yılı normal tahsisatı için yapılan ödeme 34.591.434 kuruş olurken, tahsisat fevkaladeden olmak üzere, Samsun-Sivas demiryolu hattı için 718.200 kuruş ödenmiştir. Böylece yıl içerisinde yapılan toplam ödemelerin yekûnu 35.309.634 kuruşa ulaşmıştır.

⁷⁵⁶ İlk altı aylık ödemedir.

ve 1327 senelerinin her birinin bütçelerine zam olarak yıllık 94.606.200 kuruşun harcanmasına izin verilmiştir⁷⁵⁷. Bu miktar takip eden yıllarda Nafia nezareti için ayrılan bütçe tahsisatlarından kat be kat fazladır. Meşrutiyet hükümetleri tarafından çıkarılan bu kanun devletin ve dönemin hükümetlerinin nazarında bayındırlık faaliyetlerinin ehemmiyetine dair bir işaret olarak görülebilir.

18. Ticaret ve Ziraat Nezareti⁷⁵⁸

Nezaretin 1332 (1916–17) malî yılı bütçesinde yer alan “idare-i merkeziye” giderleri; maaşlar, levazım, meclis-i iktisat ücreti içtimaiyesi, sanayi ve zirai laboratuar masrafları, Roma milletlerarası ziraat encümeni tahsisatı, bitki, hayvan ve tohum hastalıkları için laboratuar masraflarından oluşmaktadır. Vilayetler için gider kalemi olarak maaşlar ve levazımat gösterilmiştir. Bütçede “müessesat” giderleri olarak; müessesat-ı tedrisiyye, baytariyye ve madeniyye’nin maaş ve masrafları yer alıyor. Diğer gider kalemleri arasında; Rumeli ve Cezair-i Bahr-i Sefid memur maaşları, saniye mektepleri, Kırk kilisede fidanlıklar inşası ve sair masrafları vardır⁷⁵⁹.

1325–1330 (1909–1915) malî yılları zarfında ödemelerin tahsisatlara oranı tablo 105’e göre, % 85 dolaylarında seyretmiştir. Ancak, 1331–1332 (1915–1917) malî yıllarında oran sırasıyla % 194 ve % 157 olmuştur⁷⁶⁰. Takip eden son iki yıl olan 1333 (1917–18) ve 1334 (1918–19) malî yıllarında önceki yıllara nazaran tahsisatların, külliyetli bir miktarda artarak sırasıyla 137,7 milyon kuruş ve 158 milyon kuruş olarak bütçelerde yer aldığını görüyoruz.

⁷⁵⁷ Turuk-ı umumiyenin inşa ve ikmal hakkındaki madde-i kanununiyye, Devlet-i Osmaniye’nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1326

⁷⁵⁸ II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk yılları olan 1324–26 malî yıllarında ve öncesinde hazırlanan bütçelerde; “Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti” ve “Ticaret ve Nafia Nezareti” olmak üzere iki farklı nezaret vardı. Bu yıllardan sonra nezaretler; “Ticaret ve Ziraat Nezareti” ve “Nafia Nezareti” olmak üzere ayrıldılar. Tablolarda bu nezaretlerin son haliyle isimlerinin, tahsisat ve ödeme kalemlerinin verilmesi uygun görülmüştür. Ancak, ilk yıllara ait tahsisat ve ödeme miktarları bütçelerde yer aldığı şekilde verildiğinden aslında, Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin rakamları değil “Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti” nin ya da “Ticaret ve Ziraat Nezareti” rakamları olmaktadır.

⁷⁵⁹ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1332

⁷⁶⁰ 1332 yılı için nezaretin hazineden aldığı ödemenin yüksek olmasının başlıca nedeni; dönem içinde bazı mahallerde meydana gelen çekirge istilası, kuraklık ve silâh altında bulunan vatandaşlar dolayısıyla gerileyen tarımsal üretimi arttırmak için tahsisat-ı fevkaladelerin adi tahsisatlara eklenmesidir. Bu dönemde belirtilen nedenlerle nezaret için tahsisat-ı fevkalade olarak Mart ayında 4 milyon 800 bin kuruş, daha sonra da 45 milyon kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır. İ.DUİT, 79/56, 15 Ca 1334 (7 Mart 1332); 80/10, 6 Za 1334 (22 Ağustos 1332)

Bütçe tahsisatlarının ilgili yıllarda tahsisatlar toplamı içindeki oranının % 0,9 ile % 3 arasında seyrettiği görülür. Dönemin son iki yılında tahsisat miktarının artışına paralel olarak tahsisatın genel tahsisatlar içindeki oranı da bu yıllar için % 2,5 ve % 3 olmuştur.

Nezaretin toplam ödemeler içinden aldığı pay aynı tabloya göre, dönem içerisinde % 0,7 ile % 1,3 arasında gerçekleşmiştir. Ticaret ve özellikle ziraat gibi ülkenin günün şartları içinde önemli faaliyet ve üretim alanlarından sorumlu bu nezaretin bütçelerden ve ödemelerden aldığı payların % 1 oranlarında hayli düşük seviyelerde oluşu hükümetlerin bu dönemde öncelikleriyle ilgili ipuçları vermektedir. Ayrıca, bu tablo hükümetlerin ya da devletin ticaret ve ziraate yaptığı yatırımların miktarının düşüklüğüyle ilgili bir göstergedir.

Tablo 105
Ticaret ve Ziraat Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Ticaret ve Ziraat Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Ticaret ve Ziraat Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1325/1909–10	34.586.500	27.844.600	80.5	1.1	1.0
1326/1910–11	41.112.700	32.011.379	77.8	1.2	0,9
1327/1911–12	48.194.063	37.358.288	77.5	1.3	1
1328/1912–13	48.766.416	38.033.772	77.9	1.4	1.0
1329/1913–14	42.442.300	35.644.700	83.9	0.9	1.0
1330/1914–15	39.894.165	34.991.970	87.7	1.1	0.7
1331/1915–16	37.998.613	73.733.173	194	1.0	1.3
1332/1916–17	46.986.992	73.921.880*	157*	1.1	1.2*
1333/1917–18	137.756.682	-	-	2.5	-
1334/1918–19	158.283.916	-	-	3.0	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88 ve 89; ayrıca 1325–1326 malî yıl verileri için, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332

*İlk altı aylık ödeme miktarı

Dönemin son yıllarında gerek tahsisat miktarlarındaki artış gerekse ödeme miktar ve oranlarındaki artış hükümetlerin savaşa rağmen “Ticaret ve Ziraat Nezareti” için bütçe payını yükseltme gayreti içinde olduğuna bir işaret olarak görülebilir. Zira devletin savaşı sürdürebilmesi; çekirge istilaları, kuraklık, tarımsal işgücünün silâh altında olması gibi olumsuz şartlar dolayısıyla gerileyen tarıma ve tarımsal faaliyetlere vereceği destekle de doğru orantılıdır.

19. Bahriye Nezareti

Bahriye Nezareti için; maaşlar, muayyenat, melbusat, devamlı masraflar, imalat, mübayaat, inşaatı cedide, deniz feneri inşası, bahriye matbaası masrafları ve çalışanların maaşları, 1332 (1916–17) malî yıl bütçesinde yer alan masraf kalemlerinin başlıcalarıdır⁷⁶¹.

Bahriye nezareti’nin II. Meşrutiyet Dönemi başında aldığı tahsisat tablo 106’ya göre, 1324 (1908–1909) malî yılında 74,7 milyon kuruş olup takip eden yıllarda diğer nezaret ve dairelerin aksine artarak devam etmiş ve dönemin sonunda 1334 (1918–19) malî yılına gelindiğinde 170,4 milyon kuruş olmuştur.

Tahsisatların malî yıllar itibariyle gerçekleşen ödenme oranı % 74,7 ile % 150 arasında olmuştur. 1328 (1912–13) malî yılı ile 1330–31 (1914–16) mali yılları tahsisatların ödeme oranlarının % 100’ün üzerine çıktığı yıllar olmuştur. Bu yılların ortak özelliği Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı’nın meydana geldiği savaş yılları olmasıdır.

Aynı tabloya göre, nezaretin dönem içerisinde aldığı tahsisatların toplam tahsisatlara oranı % 2,6 ile % 4,9 arasında seyretmiştir.

Ödemelerin toplam ödemeler içindeki payı ise % 1,7 ile % 5 arasında olmuştur. 1325–29 (1909–13) malî yıllarında gerek toplam ödemeler ve gerekse tahsisatlardan Bahriye Nezareti’nin aldığı payın, I.Dünya Savaşı dönemine nispetle yüksek oluşu, nezaret giderlerinin, barış dönemlerinde yapılan yatırımlar nedeniyle de fazla olduğunu göstermektedir.

⁷⁶¹ Devlet-i Osmaniye’nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1332

Tablo 106
Bahriye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Bahriye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Bahriye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlara Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemelerin İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	74.740.383	-	-	2.6	-
1325/1909–10	122.884.086	115.235.770	93.7	4.0	4.1
1326/1910–11	164.031.181	155.174.604	94.6	4.9	4.5
1327/1911–12	168.271.612	169.528.142	100	4.6	4.6
1328/1912–13	127.600.000	192.674.531	150	3.6	5.0
1329/1913–14	154.313.000	133.050.300	86.2	3.3	3.7
1330/1914–15	131.875.207 ⁷⁶²	152.050.046 ⁷⁶³	115	3.8	3.3
1331/1915–16	159.224.527 ⁷⁶⁴	118.954.994	74.7	4.4	2.2
1332/1916–17	160.201.517	101.049.603*	63.0	2.8	1.7
1333/1917–18	160.201.517	-	-	3.0	-
1334/1918–19	170.405.760	--	-	3.2	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve tablo 89

*İlk altı aylık tahsilât

Bahriye Nezareti'nin II. Meşrutiyet Dönemi öncesi 1317–1318 (1901–3) malî yıllarında aldığı tahsisat oranları sırasıyla, % 2,6 ve % 2,5 olurken, ödeme oranları sırasıyla % 3,9 ve % 2,9 olmuştur⁷⁶⁵. Ödeme oranlarındaki artışların tahsisatlardan fazla olması değişik sebeplerle nezaret bütçesine yapılan fevkalade ve munzama tahsisatlarla mümkün olmuştur. Ayrıca, bu oranlar dönem öncesine göre Bahriye nezaretinin aldığı tahsisat ve ödemelerin arttığını göstermektedir.

⁷⁶² Bahriye Nezareti için ayrılan 131.875.207 kuruşluk tahsisatın yanında fevkalade bütçede nezaret için yer alan 817.920.000 kuruşluk “tahsisat-ı fevkalade” vardır ki bunların toplamı 949.728.816 kuruştur. Fevkalade tahsisatların yüksek olması savaştan kaynaklanan olağan üstü savaş giderleridir. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

⁷⁶³ Bahriye Nezareti için ödenen bu meblağ; normal tahsisat için ödenen 134.808.816 kuruş ve fevkalade tahsisat olarak ödenen 17.241.230 kuruş’tan oluşmaktadır. Dolayısıyla 1330 yılında Bahriye Nezareti için toplam ödenen 152.050.046 kuruş olmuştur. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

⁷⁶⁴ 1331 yılı bütçesinde Bahriye Nezareti için 159.224.527 kuruş tahsisat konmuştur. Bu miktarın haricinde 800.678.770 kuruş fevkalade tahsisat konmuştur ki bunların toplamı 959.903.297 kuruş’tur. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1331 İstanbul, s.32–33

⁷⁶⁵ Akar, a.g.e., s.393

20. Harbiye Nezareti

Harbiye Nezareti için 1332 (1916–17) malî yılı bütçesinde yer alan kalemlere göre giderler; idare-i merkeziye maaşları, heyeti teftişiye, kolordu, fırkalar ve müessesat maaşı, memalik-i ecnebiyede bulunan zabitanın ve devlet hizmetinde bulunan ecnebi zabitanın zamlı muhassasatı, askere alma heyetleri, eczay-ı tıbbiye, melbusat, teçhizat, ceride-i askeriye matbaasının masrafları, Maçka silahhanesi çalışanları yevmiyesi ve sairidir⁷⁶⁶. Bu giderler içerisinde tahsisattan en büyük payı heyeti teftişiye, kolordu ve fırkalar maaşıyla muayyenât⁷⁶⁷ almaktadır. Bu giderlerin harbiye tahsisatından aldığı pay 417,3 milyon kuruştur ki bu miktar nezaret tahsisatının % 69’una tekabül etmektedir.

Harbiye Nezareti için bütçelerde yer alan tahsisatlar incelendiğinde görülecektir ki, tahsisat miktarlarıyla ödemeler arasında büyük farklar vardır. Bunun başlıca nedeni yıl içerisinde ödemelerin ihtiyaç oldukça “tahsisatı fevkalade ve munzamalar” ile artırılmasıdır. Bu uygulamayı diğer nezaret ve daire bütçelerinde de görüyoruz.

Mesela, incelediğimiz döneme ait mali yıllarda askeri ihtiyaçların temini için hazırlanan kanunlarla harbiye nezareti bütçesine 1329 yılı için 200 milyon kuruş⁷⁶⁸, 42.104.976 kuruş⁷⁶⁹ ve 12.815.395 kuruş⁷⁷⁰, 1331 yılı için 1.000.000.000 kuruş⁷⁷¹, 1332 yılı için 1.000.000.000 kuruş⁷⁷² tahsisat-ı fevkalade ilavesi yapılmıştır. Takip eden aylarda ise yine nezaretin olağan üstü giderleri için 1.500.000.000 kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade daha eklenmiştir⁷⁷³. Kanun layihasına göre senesi içinde sarf edilmeyen meblağlar takip eden senenin harbiye bütçesine dâhil edilebilecektir. Yine aynı yıllara ait harbiye bütçelerine farlı zamanlarda tahsisat-ı fevkaladeler eklenmiştir.

⁷⁶⁶ Devlet-i Osmaniye’nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1332

⁷⁶⁷ Askerlere verilen erzak ve saire.

⁷⁶⁸ İ.DUİT, 84/15, 26 Ca 1331 (20 Nisan 1329)

⁷⁶⁹ İ.DUİT, 84/1, 22 C.1334 (12 Nisan 1332)

⁷⁷⁰ İ.MLU, 1333/Ra-19, 19 Ra 1333 (21 Şubat 1330)

⁷⁷¹ İ.MLU, 1334/Ra-48, 28 Ra 1334 (21 Kanun-ı sani 1331)

⁷⁷² İ.DUİT, 79/64, 25 Şaban 1334 (12 Haziran 1332)

⁷⁷³ MV.203/93, 12 Teşrin-i evvel 1332

İncelediğimiz dönem içinde harbiye nezareti masrafları için yukarıda verilen tahsisat-ı fevkaladelerin haricinde ek tahsisatlar olarak “tahsisat-ı munzama” uygulaması da sık karşılaşılan bir durumdur. Mesela nezaretin 1325 yılı borç tesviyesi için 11.583.822 kuruş⁷⁷⁴, 1326 yılı bütçesi hizmetlerine ait borçları için 1327 bütçesine 10.119.279 kuruş⁷⁷⁵, 1327 yılı “ahval-i fevkaladesi” dolayısıyla 100 milyon kuruşluk bir tahsisat-ı munzamanın faslı mahsus olarak harbiye nezaretine verildiğini görüyoruz⁷⁷⁶. Burada verilenler munzamaları sadece birkaç örneğini teşkil eder.

Tablo da verilen tahsisatlara nispetle ödeme rakamları incelendiğinde Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı yıllarına tekabül eden malî yıl ödemelerinin tahsisat miktarlarının çok üzerinde bir oranla % 190 ile % 378 arasında gerçekleştiği görülür. Tabi bu durumun sebebi, savaşların beraberinde getirdiği olağan üstü masrafları karşılamak için ödemelerin fevkalade tahsisatlarla arttırılması ve memleketin tüm malî gücünün ordunun ve savaşların finansmanı için seferber edilmesidir.

1325 yılı adi bütçesinde yer alan harbiye tahsisatının haricinde meydana gelecek olan masraflar için talep edilen fevkalade dolayısıyla hazırlanan mazbatada muvazene-i maliye encümeninin ordu ihtiyaçlarının önceliğine dair gerekçeleri; *“bir devletin şevket ve safveti hatta bekası kuvvet-i askeriyesine vabeste bulunduğundan hal-i mükemmeliyete isal eylemek en mühim vazifelerimizden biridir. Ordunun gerek tekemmülât-ı maneviyesi gerek tekemmülât-ı maddiyessi hal-i hazırda müsâlimin en büyük teminatı, hal-i harpte muzafferiyetin en büyük unsurudur. Maneviyatı daima kuvvetli olan Osmanlı Ordusu’nun tekemmülât-ı maddesiyesini de tevlid eylemek için askerî şahsına ve harbe ait her türlü levazım-ı mühimmatı müstahzır bulundurmak icab eder. İşte bu lüzum-ı mübrem saikasıyladır ki adi bütçemizdeki mesarîfin rubu’undan fazla bir miktarını sarfiyat-ı askeriye yuttuğu halde ve memleketin ihtiyacat-ı mühime-i iktisadiyesi mevcut olmasına rağmen fevkalade bütçemizde de ümera-i askeriye...bu mesarîf-i ihtiyar eyliyoruz.”* diyerek açıklamaktadır⁷⁷⁷.

⁷⁷⁴ İ.DUİT, 82/16, 12 Ra 1330 (18 Şubat 1327)

⁷⁷⁵ İ.DUİT, 81/54, 14 S 1330 (21 K.sani 1327)

⁷⁷⁶ İ.DUİT, 81/47, 15 S 1330 (22 K.sani 1327)

⁷⁷⁷ İ.ML., 1327/Ca-12, 12 Ca 1327 (31 Mayıs-1 Haziran-1325)

Verilen tablo 107'ye göre, 1325 (1909–10) malî yılında Harbiye Nezareti için gerçekleşen ödeme 815,6 milyon kuruş iken 1332 (1916–17) malî yılı ödemesinin 2,2 milyar kuruşa çıkması (% 280) I.Dünya Savaşı'nın malî boyutlarının fevkaladeliğini ortaya koymaktadır.

Aynı tabloya göre, II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde Harbiye Nezareti tahsisatlarının toplam tahsisatlar içindeki paylarının % 27,1'den % 11,6'ya gerilemesinin iki temel sebebi olabilir. Bunlardan birincisi, 1324 (1908–09) mali yılının toplam tahsisatı 2.868 milyar kuruş olup, 1334 (1918–19) malî yılı toplam tahsisatının 5.196 milyar kuruş olmasına rağmen nezaret tahsisatlarının düşük kalması hatta dönemin son yıllarına doğru gerilemesidir. İkinci nedeni ise, dönem içinde bütçelerde yer alan Harbiye Nezareti ihtiyaçlarının karşılanmasında, nezaret tahsisatlarından ziyade “fevkalade tahsisatlar” ın önemli olmasıdır. Anlaşıyor ki, nezaret tahsisat rakamları bütçelerde sadece bir formalitenin yerine getirilmesi şeklinde yer almıştır. Zira bütçelerde yer alan tahsisatların savaş masraflarını karşılamada yetersiz kalacağı elbette bilinmekteydi ve İhtiyaç hâsıl oldukça memleketin tüm imkânları ordu için seferber edilmekteydi.

Mesela 1328 mali yılı için harbiye bütçesine genel seferberlik nedeniyle genel askeri idarenin yürütülebilmesi için üç aylık olarak fevkalade suretinde 6 milyon 200 bin kûsur liralık tahsisat-ı harbiyenin acilen temini isteniyor. Bu meblağın borçlanma ile yerine getirilemeyeceği dolayısıyla alınması gereken tedbirler zikrediliyor⁷⁷⁸. Harp hali dolayısıyla bazı bölgelerde acilen erzak hazırlamak gerektiğinden 160 milyon kuruşun tahsisat-ı munzama olarak harbiye bütçesine eklenmesi isteniyor⁷⁷⁹. Yine 1330 yılında I.Dünya Savaşı için gerçekleşen seferberlik dolayısıyla harbiye bütçesine 315.241.364 kuruşun tahsisat-ı fevkalade (fasl-ı mahsus) olarak eklendiğini görüyoruz⁷⁸⁰.

⁷⁷⁸ MV., 170/48, 11 Za 1330 (9 Teşrinievvel 1328)

⁷⁷⁹ MV., 169/69, Eylül 1328 (Şevval 1330)

⁷⁸⁰ İ.MLU, 30 Ra 1330 (2 Şubat 1330)

Tablo 107
Harbiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Harbiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Harbiye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	732.127.022	-	-	25.5	-
1325/1909–10	828.054.263	815.662.291	98.5	27.1	29.3
1326/1910–11	900.000.000 ⁷⁸¹	1.068.385.033	118	27.2	31.6
1327/1911–12	900.000.000	1.125.698.998	128	24.8	30.7
1328/1912–13	850.000.000 ⁷⁸²	1.622.923.161	190	24.5	42.6
1329/1913–14	1.745.506.900 ⁷⁸³	1.401.083.100	80.2	38.2	39.8
1330/1914–15	598.905.600 ⁷⁸⁴	1.552.015.509 ⁷⁸⁵	259	17.6	33.8
1331/1915–16	604.410.798	2.175.782.973	359	16.9	40.2
1332/1916–17	604.410.798	2.284.768.716*	378	15.2	40.1
1333/1917–18	604.410.798	-	-	11.3	-
1334/1918–19	604.410.798	-	-	11.6	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 tablo 89

*İlk altı aylık ödemedir.

Tablo 107’ye göre, Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı döneminde nezaretin aldığı ödemelerin toplam ödemelere oranları 1328 (1912–13)’de % 42,6, 1331 (1915–

⁷⁸¹ 1326 (1910–11) malî yılı bütçesinde harbiye nezareti için ayrılan 900.000.000 kuruş tahsisatın haricinde, 175.000.000 kuruşluk “harbiye fevkaladesi”yle toplam tahsisat miktarı 1.075.000.000 kuruşu bulmuştur.

⁷⁸² 1327 mali yılında 1.kolorduda 800 askerin silâh altında bulundurulması gereği olarak talepleri doğrultusunda 1328 yılı adi bütçesinde nezaretin tahsisatı 850 milyon kuruş olarak kabul edilmiştir.

Sadaret Evrakı, MKT.MHM., 608/14, 4 Rebiyyülevvel 1330 (9 Şubat 1327)

⁷⁸³ Şu ana kadarki tablo sistemimizde salt bütçelerde yer alan tahsisat miktarları verilmiştir. Ancak, 1329 senesine mahsus bir bütçe hazırlanmadığından 1328 senesi bütçesi uygulanmıştır. 1329 malî yılına ilişkin tahsisat miktarı, kaynakta verildiği şekliyle yani harbiye fevkaladesi dâhil olarak alınmıştır. 1329 malî yılına ait bütçe rakamlarını ve ödeme miktarlarını ayrıntılı bir şekilde görmek için bkz. Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbâb-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332, cetvel 7

⁷⁸⁴ Harbiye Nezareti için 1330 (1914–15) malî senesi bütçesinde yer alan 598.905.600 kuruşluk tahsisatın haricinde 579.690.000 kuruşluk “harbiye fevkaladesi” eklenmiştir ki bu tahsisatların toplamı 1.178.595.600 kuruş olmuştur. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

⁷⁸⁵ Harbiye Nezareti için ödenen 1.552.015.509 kuruş; normal tahsisat için ödenen 1.031.323.927 kuruştan ve fevkalade tahsisat olarak ödenen 520.691.582 kuruşun toplamından oluşmaktadır. Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, “Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası”, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1330 İstanbul, S. 32–33

16)'de % 41,2 ve 1332 (1916–17)'de % 40,1 olarak gerçekleşmiş ve incelediğimiz dönemin en yüksek oranları olmuşlardır⁷⁸⁶.

Harbiye Nezaretinin II. Meşrutiyet öncesi dönemde ki hali olan “Nizamiye Dairesi”nin 1305–1318 (1889–1903) yılları zarfında aldığı tahsisatların aynı yılların toplam tahsisatlarına oranı % 22,2 ile % 33,5 arasında seyrettiğini görüyoruz. Aynı dönem için nezaretin aldığı toplam ödemelerin oranı ise % 23,8 ile % 33 arasında olmuştur⁷⁸⁷. Bu oranlar bize I.Dünya Savaşının mali boyutuyla ilgili olarak dönem öncesiyle de karşılaştırma yapma imkânı tanımaktadır.

21.Tophane İdaresi

Tophane İdaresi ismiyle bütçelerde yer alan bu gider kalemi daha sonraki yıllarda “İmalat-ı Harbiye” olarak yer almıştır. Tophane idaresi kısmen Harbiye Nezareti'ne bağlı yarı özerk bir konumda çalışmakta olan bir idareydi⁷⁸⁸.

İdarenin giderleri 1325 malî yılı bütçesinde birinci kısımda; idare-i merkeziye masrafları içinde memurin-i askeriye maaşı, ikinci kısımda; Bahr-i Sefid ve Bahr-i Siyah Boğazları ve Cezair-i Bahr-i Sefid kala-ı topçu alayları, sanayi alaylarıyla muhafaza taburu ve torpido bölüğü, hastane ve mektepler, üçüncü kısımda; sabit masraflar içinde, muayyenat, melbusat, teçhizat, ebniye tamiratı, silah tamiratı ve sair, dördüncü kısımda; tesis masrafları ve Dolmabahçe gazhanesi ve sair olarak yer almıştır⁷⁸⁹.

Tophane idaresinin acil ihtiyaçları, diğer nezaret ve idarelerde olduğu gibi, tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar ile giderme yolu benimsemiştir. Mesela 1332 senesi imalat-ı harbiye bütçesinin orduyu hümayunlar için imal olunacak muhtelif muhimmat-ı

⁷⁸⁶ Bir başka kaynakta “harp masraflarının toplam ödemelere oranını” dönemin ve savaşın son iki yılı olan 1333 (1917–18), 1334 (1918–19) yılları için sırasıyla % 68.9 ve % 79.2 olarak veriliyor. Yazarın burada Harbiye Nezaretinin ödemelerden aldığı pay ile birlikte “Bahriye Nezareti”, “İmalat-ı Harbiye” ve “Jandarma İdaresi” gibi harcamaları savaş için olan daire ve nezaretlerin harcamalarını da dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yılları..., s.95

⁷⁸⁷ Akar, a.g.e., s.393

⁷⁸⁸ Morawitz, s.113

⁷⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1325

harbiye isimli 1. maddesine tahsisat-ı fevkalade olarak 20 milyon kuruş eklenmiştir⁷⁹⁰.

Dönem içinde ödemelerin oranı bütçelerde yer alan tahsisatlara nispeti tablo 108'e göre, % 90'ın altında olmuştur. Tahsisatlar 1325 (1909–10) yılından 1334 (1918–19) yılına gelindiğinde sırasıyla 43,1 milyon kuruştan, 97,2 milyon kuruşa ulaşmıştır ki bu artış % 100'ün üzerindedir. Tahsisatların toplam tahsilâtlar içindeki oranı 1325 yılında % 1,4 iken dönemin sonlarına gelindiğinde bu oran % 1,8'e çıkmıştır. Tophane İdaresi için tahsisatın özellikle Dünya Savaşı'nın son üç yılında artış gösterdiği görülüyor.

Aynı tabloya göre, Tophane İdaresi'nin diğer bir ifadeyle “İmalat-ı Harbiye”nin ilgili yıllar itibariyle toplam ödemelerden aldığı pay dönemin ilk yıllarının aksine azalarak % 1'in üzerindeki oranlardan % 1'in altına düştüğü görülür.

Tablo 108
Tophane İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Tophane İdaresi İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Tophane İdaresi İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908–9	62.495.700	-	-	2.1	-
1325/1909–10	43.145.148	34.210.527	79.2	1.4	1.2
1326/1910–11	48.967.062	43.199.469	88.2	1.4	1.2
1327/1911–12	49.157.478	53.470.213	108	1.3	1.4
1328/1912–13	48.870.513	39.954.017	81.7	1.4	1.0
1329/1913–14	48.970.500	44.256.000	90.3	1.0	1.2
1330/1914–15	45.061.209	43.083.500	95.6	1.3	0.9
1331/1915–16	44.901.553	40.870.306	91	1.2	0.7
1332/1916–17	75.196.683	59.144.514*	78.6	1.8	1.0
1333/1917–18	97.214.363	-	-	1.8	-
1334/1918–19	97.214.363	-	-	1.8	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*Yılın ilk altı ayı için ödenen

⁷⁹⁰ İ.DUİT, 80/66, 29 Ra 1335 (10 K.sani 1332)

Bu yıllar itibariyle yapılan ödemelerde rakamsal olarak artış olmasına rağmen dönemin sonuna doğru tabloda görülen oransal azalmanın temel sebebi özellikle savaş dönemlerinin bütçelerinin toplam ödeme kalemlerinin çok yükselmesidir. Mesela 1325 (1909–10) malî yılında toplam ödemeler miktarı 2.775 milyon kuruş iken bütçe gelirleri aynı miktarda artmamasına rağmen 1334 (1918–19) malî yılında ödemeler toplamı 12.250 milyon kuruş olmuştur.

Meşrutiyet dönemi öncesinde ve o dönemdeki ismiyle tophane-i amire dairesinin gerçekleşen harcamalar içindeki payı, 1889–90 yılında % 4,1, 1896–97 yılında % 2,4 ve 1902–03 yılında % 2,7 olarak gerçekleşmiştir⁷⁹¹. Bu durum meşrutiyet öncesinde ödemelerden “Tophane İdaresi”nin daha fazla pay aldığını gösteriyor.

22. Jandarma Dairesi

İdare bünyesinde görevli jandarmanın görevleri; kırsal yerleşim bölgelerinde inzibati tedbirler olarak asayiş sağlaması, yolların emniyetinden sorumlu olmak ve şehir merkezlerinde zaptiye'nin asayiş teminine yardımcı olmaktan ibarettir⁷⁹².

Meşrutiyet dönemi bütçelerine göre jandarma dairesinin giderleri idare-i merkeziye ve vilayetler olmak üzere başlıca iki kısma ayrılıyor. Daire için bütçelerde yer alan tahsisatların büyük bir kısmı maaşlar için ayrılmaktadır. Vilayetler içinde bazılarının, daire çalışanlarının (alayların) miktarından kaynaklanan nedenle, aldığı maaş tahsisatı diğerlerine göre daha fazladır. 1325 yılı bütçesine göre en fazla tahsisat alan vilayetler; Selanik, 9,7 milyon kuruş, Bağdat 8,9 milyon kuruş, Kosova 8,1 milyon kuruş, Aydın 7,8 milyon kuruş, İstanbul, 5,4 milyon kuruş ve Edirne Vilayeti 5,6 milyon kuruş'tur. En az tahsisat alan yerler ise; 2 milyon kuruş ile İşkodra ve 1,8 milyon kuruş ile Trablusgarp vilayetleridir⁷⁹³.

Tablo 109'a göre, Jandarma Dairesi için 1908–1918 yılları içinde bütçe tahsisatlarının gerçekleşme oranlarında bir düzensizlik göze çarpmaktadır. Şöyle ki, bu

⁷⁹¹ Akar, a.g.e., s.312

⁷⁹² Morawitz, a.g.e., s.114.

⁷⁹³ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1325.

yıllar içinde yapılan ödemelerin tahsisatlara oranı % 74,1 (1325) ile % 121 (1329) arasında olmuştur.

Dairenin aldığı tahsisatın genel tahsisatlar içindeki oranı aynı tabloya göre, 1329 (1913–14) malî yılı için % 3,8, 1330 (1914–15) malî yılı için % 6,5 olmuştur. İncelediğimiz dönemin diğer yıllarındaki rakamlar ise bu oranlar arasında seyretmiştir. Dairenin bütçelerden aldığı tahsisat miktarı 1324'te (1908–09) 128,2 milyon kuruş iken takip eden yıllarda artarak devam etmiş ve nihayet 1334 yılında 256,4 milyon kuruşa kadar çıkmıştır. Ancak, 1334 yılına gelindiğinde Jandarma Dairesinin tahsisatının toplam tahsisatlara oranı, diğer yıllara nispetle gerileyerek, % 4,9'da kalmıştır.

Tablo 109
Jandarma İdaresi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Mali Yıllar	Jandarma İdaresi İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Jandarma İdaresi İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlara Oranı (%)	Ödemelerin Toplam Ödemeler İçerisindeki Oranı (%)
1324/1908–9	128.271.152	-	-	4.4	-
1325/1909–10	180.071.462	133.552.500	74.1	5.8	4.8
1326/1910–11	175.701.900	140.860.237	80.1	5.3	4.1
1327/1911–12	173.842.205	141.855.007	81.5	4.7	3.8
1328/1912–13	167.775.985	178.538.576	106	4.8	4.6
1329/1913–14	177.728.500	216.742.600	121	3.8	6.1
1330/1914–15	221.739.779	200.203.766	90.2	6.5	4.3
1331/1915–16	222.852.171	190.553.619	85.4	6.2	3.5
1332/1916–17	222.975.860	183.695.155*	82.3	5.6	3.2
1333/1917–18	251.212.560	-	-	4.7	-
1334/1918–19	256.475.760	-	-	4.9	-

Kaynak: Bkz. tablo 88 ve 89

*İlk altı aylık ödeme miktarı

Tablo 109'da yer alan verilere göre Jandarma Dairesi için gerçekleşen ödemelerin toplam ödemeler içindeki oranı dönem içerisinde % 3,2 ile % 6,1 arasında seyretmiştir. Tabloda yer alan ödemelerin yıllar itibariyle artan ya da azalan bir tarzda bir düzene sahip olmadığını görüyoruz. Tahsisat oranlarındaki düzensizliğin ödeme

oranlarında da olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, 1330–1334/1914-19’a rastlayan savaş yıllarında ödemelerin toplam ödemelere nispetle azaldığını görüyoruz.

23.Hicaz Demiryolu Müdüriyeti

Hicaz demiryolu tahsisatı 1326 (1910–11) malî yılını takip eden yıllarda ve “Meşrutiyet Dönemi” sonuna kadar hazırlanan bütçelerde bir gider kalemi olarak yer almamıştır⁷⁹⁴. Ancak, dönem bütçelerinde “Hicaz Demiryolu Hisse-i İanesi” olarak gelirler (varidat) kısmında yer almaya devam etmiştir.

1325 (1909–10) malî yılı bütçesinde Hicaz Demiryolu muhassasatı içinde yer alan giderler; idare-i merkeziye, demiryolu işletmesi masrafları ve inşaat işlerinde çalışanların maaşlarından oluşmaktadır. Ayrıca bunlardan farklı olarak fevkalade masraflar kısmında; istimlâki icap eden arazi bedelleri, zırhlı otomobil bedeli, ihtiyat işletme malzemesi esmanı ve yirmi yolcu vagonu bedeli muhassasatı ve diğer gider başlıklarıdır⁷⁹⁵. İdare bünyesinde çalışan memur sayısı 1326 (1910–11) yılı itibariyle 1628 kişiden oluşmaktaydı⁷⁹⁶.

Hicaz Demiryolu tahsisatının toplam tahsisatlara oranı tablo 110’e göre, % 1,7 ile 2,2 arasında olmuştur. Ödemelerin genel ödemelere oranı ise, 1325 yılı için % 2,3 1326 yılı için % 1,4 olmuştur. Bu oranlar birçok nezaret ve dairenin bütçelerden aldığı tahsisat ve ödeme miktarlarının çok üzerindedir. Mesela “Maarif Nezareti” için gerek tahsisat ve gerekse ödeme oranları dönem içerisinde % 2 civarında olmuştur. Gerçekte, “Hicaz Demiryolu projesi”nin devlet için siyasi, askeri ve iktisadî önemi dikkate alınır ise bu miktar ve oranların dahi yetersiz kaldığı söylenebilir.

⁷⁹⁴ Bu durum Sultan II. Abdülhamit’in projesi olan “Hicaz Demiryolu” projesinin İttihat ve Terakki Dönemi’nde askıya alındığının bir göstergesi olabilir.

⁷⁹⁵ Devlet-i Osmaniye’nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1325

⁷⁹⁶ İhsaiyat-ı Maliye, 3.sene, s.319

Tablo 110
Hicaz Demiryolu İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Hicaz Demiryolu İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Hicaz Demiryolu İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemeler in Tahsisatı ara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlara Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemelere Oranı (%)
1324/1908–9	64.277.217	-	-	2.2	-
1325/1909–10	69.325.124	65.582.700	94.6	2.2	2.3
1326/1910–11	61.584.324	48.918.458	79.4	1.7	1.4

Kaynak: Bkz. tablo 88; ayrıca 1325–1326 malî yılı ödeme rakamları için, Maliye Nezaretince Tertip ve Meclisi Mebusan’a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihası, Matbaa-i Amire, İstanbul, 7.Cetvel

24. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi

I.Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği ekonomik ve sosyal sonuçların doğurduğu bir ortamda bütçelerde yer alan bir tahsisattır.

İdare-i merkeziye ve vilayetlerin maaş, masraf ve levazımıyla göç eden halkın iskân masrafları gider kalemlerini oluşturur. Müdüriyetin giderlerinin çoğunu “iskân masarifi-i umumiyesi” oluşturur. 1334 (1918–19) malî yılı bütçesinde iskân giderleri için tahsisat 200.000.000 kuruş olmuştur. Kalan 5.700.400 kuruş ise diğer bütün maaş ve masraflar içindir⁷⁹⁷.

Verilen tablo 111’e göre, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi için 1332 (1916–17) mali yılı tahsisatıyla aynı yılın gerçekleşen ödemesi arasındaki oran % 603 olmuştur. Ödemelerdeki bu artış ek ve fevkalade ödemeler ile gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda 1332 yılı müdüriyet bütçesinin 5. iskân ve masarifi-i umumiyesi faslına 22 K.evvel 1332 tarihinde çıkarılan fevkalade tahsisat kanunuyla 50 milyon kuruş eklenmiştir⁷⁹⁸. Bu dönemde bu şekilde çıkarılan tahsisat-ı fevkalade ve munzamalarla müdüriyetin bütçesine birçok kez tahsisat eklendiğini görüyoruz. Tahsisat ile ödeme arasındaki muvazenesizlik, dönem için muhacirlerin iskânı sorununun ciddiyetini ve bütçelere yüklediği malî yükü gösteren bir durumdur.

⁷⁹⁷ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1334 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul 1334

⁷⁹⁸ İ.DUİT, 80/41, 12 Ra 1335 (24 K.evvel 1332)

Tabloya göre, Muhacirin Müdüriyeti için bütçe tahsisatları dönemin son iki yılında 1332–34 (1916–19) hazırlanan bütçelere eklenmiştir. Tahsisatın toplam tahsisatlara oranı % 0,3 ile % 3,9 arasında olmuştur. 1332 yılında müdüriyete yapılan ödemenin genel ödemeler içindeki payı ise %1,6 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 111

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Aşair ve Muhacirin İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Aşair ve Muhacirin İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Toplam Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1332/1916–17	15.798.000	95.322.900*	603	0.3	1.6
1333/1917–18	205.700.440	-	-	3.8	-
1334/1918–19	205.700.440	-	-	3.9	-

Kaynak: Bkz. Tablo 88

*İlk altı aylık ödeme

25. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi

1324 (1908–09) ve 1326–1329 (1910–11) malî yılları bütçelerinde “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi” tahsisatı adıyla her hangi bir bölüm yer almamıştır. Ancak, 1330 (1914–15) malî yılı ve sonrası dönem bütçelerinde düzenli olarak bu müdüriyetin yer aldığını görüyoruz.

Sıhhiye Müdüriyeti için 1332 (1916–17) malî yılı bütçesinde; idare-i merkeziye, vilayet maaşları ve masrafları, muhassasat-ı sıhhiye, Edirne idare-i hususiye masrafları, taşra da’ül kelbleri (kuduz hastalığı), levazım-ı sıhhiye deposu inşaat ve tesisleri, hıfzıssıhha-i umumiye müessesesi inşaatının bu yıla ait tahsisatı gibi giderleri yer almıştır⁷⁹⁹.

Verilen tablo 112’ye göre, 1325 (1909–10) malî yılı bütçe tahsisatının % 0.03 iken, 1330 (1914–15) ve sonrasında % 3 ile % 0,9 arasında seyrettiği görülür. Bu idarenin dönem içinde bazı yıllara ait bütçe tahsisat kalemleri içinde yer almaması ve son dönemde sıhhiye müdüriyeti için tahsisat miktarının artması, bu müdürlüğün

⁷⁹⁹ Maliye Nezareti, Devlet-i Osmaniye’nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesi, İstanbul 1332

hükümetin nazarındaki, kıymetinin ve gerekliliğinin özellikle I.Dünya Savaşı döneminde arttığının bir göstergesi olabilir. Savaşın beraberinde getirdiği sağlık problemlerinin artması bulaşıcı hastalıkların (emraz-ı sâriye) yayılmasına neden olmuş, bu durum bütçelere ve fiili ödemelere yansımıştır⁸⁰⁰.

Sıhhiye'nin ödemeler içinden aldığı pay, toplam tahsisat oranlarına göre aldığı payın altında, % 0,2 ile % 0,4 arasında olduğu görülür.

Tablo 112
Sıhhiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatları, Gerçekleşen Ödemeler, Tahsisatın Gerçekleşme Oranı, Tahsisatın Toplam Tahsisatlar İçindeki Oranı, Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)

Malî Yıllar	Sıhhiye Nezareti İçin Bütçe Tahsisatı (Kuruş)	Sıhhiye Nezareti İçin Ödenen (Kuruş)	Ödemelerin Tahsisatlara Oranı (%)	Tahsisatın Genel Tahsisatlar İçindeki Oranı (%)	Ödemelerin Genel Ödemeler İçindeki Oranı (%)
1324/1908-9	-	-	-	-	-
1325/1909-10	1.092.080	-	-	0.03	-
1326/1910-11	-	-	-	-	-
1327/1911-12	-	-	-	-	-
1328/1912-13	-	-	-	-	-
1329/1913-14	-	-	-	-	-
1330/1914-15	12.755.830	12.377.315	97.0	0.3	0.2
1331/1915-16	15.255.006	19.509.365	127	0.4	0.3
1332/1916-17	24.126.998	23.961.083*	99.3	0.6	0.4
1333/1917-18	36.917.678	-	-	0.6	-
1334/1918-19	47.774.208	-	-	0.9	-

Kaynak: Bkz. tablo 88

*İlk altı aylık ödeme.

⁸⁰⁰ Artan bulaşıcı hastalıklarla mücadele için devlet 1332 yılı içinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesi için önce Mayıs ayında 3 milyon kuruş, Temmuz'da 1,5 milyon kuruş ve iki ay sonra Eylül de de 5 milyon kuruşluk fevkalade tahsisatlar ayırmıştır. İ.DUİT, 79/61, 27 B 1334 (17 Mayıs 1332) ;81/29, 5 Ca 1335 (14 Şubat 1332); 80/33, 4 Z 1334 (19 Eylül 1332)

SONUÇ

Meşrutiyet'in ilanının devlet maliyesine etkileri evvela; devlete ait bütün iktisadi faaliyetlerin tek elden kontrolünü ve yönetimini sağlayan, merkezileşme sürecinde görülmüştür. Tanzimat'tan itibaren bu yolda atılan adımların son gelişmelerini bu dönemde mali ve iktisadi alanda -şartlarında elvermesiyle- yapılan değişikliklerde görmek mümkündür.

Merkezileşme yolunda gerçekleştirilen yenilikler; Düyun İdaresi'ne ait gelirlerin haricindeki bütün varidatın ve bu döneme kadar özerk yapıya sahip bazı hizmetlerin Maliye Nezareti bünyesinde toplanmasını beraberinde getirdi. Daha önce Maliye Nezareti'nden bağımsız olan Rüşumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti, Defter-i Hakani (Tapu-Kadastro) Nezareti ve Hicaz emekli sandıkları Maliye Nezareti'ne bağlandı.

Bunların yanında maliye teftiş heyeti takviye edildi. Maliye mektebi açıldı. Tahsil-i emval ve turuk-u umumiye inşaatı gibi kanunlar yürürlüğe konuldu. Yapılan yeni düzenlemelerle mali idare bünyesinde bulunan ancak verimli olmayan mali teşkilat üzerinde önemli düzenlemeler yapılarak, gereksiz görülen memurların işine son verildi. Maliye teşkilatı yeniden düzenlendi. Yine bu dönemde ıslahat-ı maliye komisyonunun incelemeleri sonucunda müsakkafat (emlak) vergisi kanunu, nizamname ve talimatları vs. hazırlandı. Mali idarede ve yapıda gerçekleştirilen bu düzenlemeler bütçenin birlik prensibine hizmet etmiştir. Bu şekilde devlet gelir ve giderlerinin tek elden yönetildiği ve tek “bütçe” de toplandığı bir yapı oluşturulmuştur.

Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de bütçe hakkının millete verilmesidir. Divan-ı Muhasebatın yeniden kurulması, sarftan önce vize usulünün kabulü, vergi kanunlarının ıslah gayretleri yanında dönemin ihtiyaçlarına uygun hazırlanan “Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu”nun uygulamaya konması önemli gelişmelerdendir. Sonuç olarak bu düzenlemeler aynı zamanda Tanzimat'tan itibaren gelen devlet maliyesinin merkezileşmesi gayretlerinin Meşrutiyet Dönemi ayağını oluşturmuştur.

Asırlardır, devletin ve halkın sırtında mali, iktisadi, adli ve dini yönlerden bir kambur olan kapitülasyonların kaldırılabilmiş olması önemlidir. Savaş şartlarının getirdiği imkân sonucu kaldırılan kapitülasyonların mali ve iktisadi açıdan sonuçları yine savaş şartlarından dolayı görülememiştir. Piyasalarda mevcut para karmaşasını engellemeye yönelik olarak 1916 yılında kabul edilen “Tevhid-i Meskûkât” kanunu önemli gelişmelerdendir. Böylece, 1844 öncesinden kalma tüm sikkelerin tedavülüne son verilip ve her türlü ödeme için 1 Altın Lira 100 gümüş kuruşa eşitlenmiştir.

Bütün bu düzenlemeler neticesinde devletin bütçelerde yer alan tahmini gelirlerinde ve fiili tahsilâtlarında artışların olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, gelirler ve giderler açısından dönemi ikiye ayırmak zorunludur. Bunlardan biri I.Dünya Savaşı’na kadar ki 1908–1913 yıllarını kapsayan dönem ve diğeri ise dünya savaşının başından sonuna kadar ki 1914–18 yıllarını içine alan dönemdir.

Birinci dönem olarak ele aldığımız yıllar zarfında bütçelerde tahmin olunan gelirler 1324 (1908–9) mali yılında 2.364.954.844 kuruş olarak tahmin edilmiş olup, takip eden yıllarda artarak devam etmiş ve 1329 (1913–14) mali yılında 3.051.415.854 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Bu gelir tahminlerini daha da anlamlı kılacak olan husus gerçekleşen tahsilât rakamlarıdır. Bu dönemde aynı yıllar itibariyle gerçekleşen tahsilâtlar 1324 (1908–9) mali yılında 2.583.138.929 kuruş olup, takip eden yıllarda artarak devam etmiş ve Balkan Savaşlarının olumsuz etki ve sonuçlarına rağmen 1329 (1913–14) mali yılında 2.992.744.341 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu arada 1327 (1911–12) mali yılındaki tahsilât 3.067.328.400 kuruş olarak Dünya savaşına kadar ki dönemin en yüksek gelir miktarı olmuştur. Bu rakamlar Meşrutiyetin ilk yılına göre Dünya savaşı öncesindeki hazinenin gelir artışlarının % 16 olduğu anlamına geliyor. Gelirlerin artış oranına Meşrutiyet Dönemi’nin son yılı itibariyle bakacak olursak % 14 dolaylarında bir gerilemenin olduğu görülür⁸⁰¹.

Ancak bu dönemde Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonucunda toprakların 1/10’u, nüfusun ¼’ünün kaybedildiği ve kaybedilen yerlerin gelirlerinin toplam tahsilât miktarları içindeki oranının 1911–12 yılları itibariyle ortama % 15 olduğu düşünülür

⁸⁰¹ Hesaplama dönemi sonu 1331 mali yılı tahsilat miktarı baz alınarak ortalama 2.200 milyar kuruş olarak alındı

ise, gelir artışının Dünya Savaşına kadar ki dönemde % 16'dan daha fazla -% 25 dolaylarında- olduğu ortaya çıkar. Aynı zamanda dönemin bütünü değerlendirildiğinde de dönem öncesiyle sonu arasındaki gelir artış hızının eksilerde olmadığı anlaşılır. Neticede, dönem başında ve içindeki maliyenin merkezileşme çabaları, vergi ve maliye teşkilatı üzerinde yapılan düzenlemelerin gelirleri artırmada olumlu etkilerinden bahsedilebilir.

İkinci dönem olarak ele alabileceğimiz dönemin ilk yılı 1330 (1914–15) mali yılında gelir tahmini 3.260.699.078 kuruş iken 1333 (1917–18) mali yılı gelir tahmini 2.358.416.598 kuruş olarak Meşrutiyet öncesi dönemin bütçe kaynaklı tahmini gelir miktarlarına gerilemiştir. Bu yıllardaki tahsilât miktarları savaşın yoğun olumsuz şartları ve neticesinde 2 milyar kuruşa kadar gerilemiştir. Dönem için verdiğimiz bütçe kaynaklı gelirlerin durumunu, Dünya Savaşı'na kadar az da olsa artan, savaş sürecinde ise azalan bir durumda olarak tarif edebiliriz.

Meşrutiyet Dönemi içinde devletin mali durumunun bir göstergesi olan giderlerin miktarı, gelirlerin miktarını dolayısıyla dönemin mali durumunu daha anlaşılır kılacaktır. Böylece bütçe açıklarının boyutları sonuç olarak görülebilecektir.

1324 (1908–9) mali yılın bütçesinde yer alan tahsisat miktarı 2.868.712.914 kuruş, I.Dünya Savaşı öncesinde 1329 (1913–14) mali yılı itibariyle 3.467.667.170 kuruş olarak bütçelerde yer almıştır. Buradaki artışın Balkan Savaşları'nın mali etkisi göz önünde tutulmak kaydıyla ortalama % 21 olduğu görülür. Bütçe tahsisatına göre giderlerin Dünya Savaşının son yılı olan 1334 (1918–19) mali yılı itibariyle 5.196.971.199 kuruş olarak tahmin edildiği görülür. Bu durumda dönemin ilk yılı olan 1324 (1908–9) mali yılından, son yılı olan 1334 (1918–19) yılına kadar giderlerin % 81,1 oranında arttığı görülür. Bütçelere göre verdiğimiz bu gelir ve gider tahminleri Meşrutiyet Dönemi içinde gelirlerin ortalama % 14 azalırken, giderlerin % 81,1 oranında arttığını göstermektedir. Açıkların bütçelere göre Dünya Savaşı'na kadar ki dönemde % 14–37 aralığında, savaş yıllarında ise % 4 ile % 126 gibi devasa oranlarda olduğu görülmüştür. Fiili durum ise bundan daha fazla olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Fiili durumu ortaya koyan 1325 (1909–10) mali yılında gerçekleşen tahsilât miktarının 2.768.805.260 kuruş, ödeme miktarının 2.775.263.363 kuruş olduğuna bakılırsa tahsilâtın ödemeleri karşılama oranının % 100 olarak gerçekleştiği görülür. Balkan Savaşlarının akabinde, Dünya Savaşı'nın arifesinde olan 1329 (1913–14) mali yılı tahsilâtlarının ödemeleri diğer bir ifadeyle harcamaları karşılama oranı % 85 olmuştur. Savaşın son yılı olan 1334 (1918–19) mali yılında ise hazinenin bir yıllık tahsilâtı yine bir yıllık giderinin ortalama olarak ancak % 20'sini karşılayabilmekteydi.

Bütçe kaynaklı gelirlerin toplam içinde en önemli oranlara sahip olanları ağırlık sırasına göre; vasıtasız (dolaysız), vasıtalı (dolaylı) vergiler ve inhisarlar (tekeller)'dir. Hazinenin bütçe kaynaklı gelirleri içinde en önemli orana sahip olan vasıtasız vergilerin toplam tahsilât miktarları içindeki yeri 1324–1334 (1908–1919) mali yılları itibariyle % 42 ile % 56 oranlarında olmuştur. Bu kısım gelirlerin en yüksek orana sahip olduğu yıl Dünya Savaşı'nın en yoğun devam ettiği yıllardan biri olarak 1331 (1915–16) yılı olmuştur. Bu durumda bütçe kaynaklı gelirlerden vasıtasız vergilerin, eksilen hazine gelirleri içindeki yerini savaş şartlarına rağmen koruduğu anlaşıyor. Dönem itibariyle bütçelerde ikinci sırada öneme sahip vasıtalı vergilerin tahsil edilen gelirler toplamı içindeki yeri % 4,6 ile % 18,1 aralığındaki oranlarda olmuştur. Savaş şartlarından çok fazla etkilenen bu kısım gelirlerin özellikle savaş yıllarında % 4,6'lara kadar gerilediği görülüyor. Bunun temel nedeni vasıtalı vergiler içinde gümrük vergisinin önemli bir orana sahip olması ve gümrük gelirlerinin toplam gelirler içindeki yerinin barış dönemlerinde % 15'lerde iken savaş dönemlerinde % 3'lere kadar gerilemesidir. Bütçe kaynaklı üçüncü önemli gelir kalemi tekellerdir. Tekellerin dönem içinde istikrarlı bir şekilde toplam tahsilâtlar içinde % 9,6 ile % 12,1 oranları aralığında bir payı olmuştur.

Osmanlı ekonomisinde müzmin bütçe açıkları gibi önceki dönemlerden Meşrutiyet Dönemi hükümetlerine tevarüs eden bir diğer alışkanlıkta borçlanmadır. Dönem hükümetlerinin yukarıda bilgi verilen bütçe açıklarını kapatmanın yolu olarak sürekli borçlanma yoluna başvurdıkları görülür. Bu dönemde her yıl yenisi yapılan borçlanmalarla Dünya Savaşı'na kadar 7 yıl içinde gerçekleştirilen 8 borçlanmayla 46 milyon liralık (4.600.000.000 kuruş) borç anlaşması yapılmıştır. 1324–1329 (1908–14)

mali yılları zarfında Düyun-u Umumiye için % 21,7 ila % 36,9 aralığındaki oranlarda ödeme yapılmıştır. Bu oranlar ilgili yıllardaki hazinenin gelirlerinin ortalama olarak ¼'üne tekabül etmekteydi.

Dünya Savaşı'nın başlaması, gerek gelirleri olumsuz etkilemesi, gerekse giderleri katlaması bakımından zaten bütçe açıklarından kurtulamayan devlet maliyesinde, mali dengeleri tamamen alt üst eden bir özelliğe sahip olmuştur. Devletin kasasında savaşa girildiğinde Maliye Nazırı'nın ifadesiyle 92.000 lira bulunmaktaydı. Savaşa mali açıdan hemen hiç hazırlıklı olunmadan girilmişti. Yukarıda savaşın son yıllarındaki yıllık tahsilât miktarının giderlerin ancak % 20'sini karşılayabildiği yer almıştı. Savaş sürecinde giderlerin kalan kısmı büyük oranda Almanya'dan alınan Avanslar karşılığında çıkarılan evrak-ı nakdiye ile karşılanmıştır. Buna bir de 1918 yılında gerçekleştirilen iç borçlanmayı eklemek lazımdır. Savaş boyunca yedi tertipte 161.018.663 milyon lira tutarında kâğıt para piyasaya sürülmüştür. Kâğıt para arzının genişliği, savaş şartlarının ağırlığı piyasalarda görülmemiş oranlarda enflasyona ve vurgunculuğa neden olmuştur.

Savaşın toplam parasal maliyeti 398,4 milyon lira olmuştur. Bu maliyet daha çok bütçe dışı gelir kaynaklarından elde edilmiştir. Harbin finansmanı için bütçelerde Harbiye ve Bahriye Nezaretleri için tahsisat olarak konmuş adi tahsisatlardan çok emisyonu başvurma, avans alma ve askeri malzeme karşılığı borçlanma, dalgalı borçların ve hizmet ödemelerinin tehiri gibi yollara başvurulmuştur. Böylece devletin 1918 yılı itibariyle tedavül eden borç miktarı toplam 378.494 milyon liraya ulaşmıştı.

Savaş masrafları özellikle Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin adi bütçelerini adeta formalite haline getirmiştir. Savaş süresince, başta bu nezaretlere olmak üzere bütçelerde yer alan diğer nezaretlere sürekli tahsisat-ı fevkalade ve munzamalar eklenerek bütçelerin muvazenesi tamamen bozulmuştur. Bütçe kaynaklı gelirlerden yapılan ödemelerin savaş döneminde % 60'lara varan oranlarda giderleri savaş masrafları için harcanmıştır. Barış dönemlerindeki harbiye, bahriye, jandarma idarelerinin ödemelerden aldığı payların toplamı ortalama % 40 dolaylarında olmuştur. Kalan ödemeler içinde en büyük ikinci payı ortalama % 25'le borç ödemeleri almıştır. Bütçe kaynaklı gelirlerin kalanı da diğer nezaret ve idareler için harcanmıştır.

Savaş şartlarının devlete sağladığı yegâne iktisadi fayda kapitülasyonların kaldırılması yanında, gayrimüslimler ve ecnebi uyrukluların elinde bulunan iktisadi hayatın millileştirilmesine yönelik faaliyetlerin serbestçe yapılabilmiş olmasıdır. Bu faaliyetler sonucu ekonominin millileştirilmesi “milli ekonomi” veya “ekonominin Türkleştirilmesi” sağlanmaya çalışılmıştır. Oluşacak “milli burjuvazi” için vurgunculuk göz yumulan bir faaliyet alanı haline gelmiştir.

Meşrutiyet Dönemi Tanzimat’la başlayan devlet maliyesinin merkezileşmesi ve modern bir mali yapı oluşturma yolunda başarılı kabul edilebilir. Devlet varidatının artırılması bakımından aynı şeyi söylemek kısmen mümkündür. Ancak harcamaların disiplin altına alınması konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Merkezileşme ve modern anlamda ilk bütçelerin hazırlanması mali disiplini sağlamada yeterli olmamıştır. Gelir ve giderler genelinde dönem öncesi problemlerin büyük ölçüde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu disiplini bozan görünür sebepler; Trablusgarp ile birlikte Balkan Savaşları’nın beraberlerinde getirdikleri toprak kayıplarının ve I.Dünya Savaşı’nın devlet maliyesine olan ağır olumsuz etkilerinin dönemin iç siyasi çekişmeleriyle birlikte bütünüdür.

Sonuç olarak yılların kronikleşen siyasi, askeri, iktisadi ve mali sorunlarının çözümü için, kurtarıcı gözüyle bakılan “meşrutiyet”in bir çare olmadığı anlaşılmıştır; ancak çok geç olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

A. Belge Fonları

1. Dosya Usulü İradeler Tasnifi

2. İradeler Tasnifi

a. Kanun, Nizamat

b. Maliye

c. Meclis-i Mahsus

d. Meclis-i Umumi

4. Meclis-i Vükela Mazbataları

5. Sadaret Tasnifi

a Mektubî Mühime

3 Yıldız Tasnifi

a Esas Evrak Kamil Paşa

b Perakende Maliye

II. Bütçeler ve Hazine Kesin Hesapları

Maliye Bakanlığı, **Osmanlı Bütçeleri (1909–1918)**, T.C.Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayını, No: 2000/358, Ankara 2000

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1325.

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesi**, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1326

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir**, İstanbul 1327

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1328 Senesi Bütçesi**, İstanbul 1328

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir**, İstanbul 1330

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir**, İstanbul 1331

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1332

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1333 Senesine Mahsus Bütçesidir**, İstanbul 1333

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesi**, İstanbul 1334

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesi Hazine Hesab-ı Umumisi**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330;

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye Hazine Hesâb-ı Umumisi**, Sene 1327, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333

III. Esbab-ı Mucibeler

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a tevdi kılınan 1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanun ve Esbab-ı Mucibe Layihaları**, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1324

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları**, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1326

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1328 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu Esbab-ı Mucibe Layihaları**, 1 Teşrin-i sani İstanbul 1327

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertib ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1332 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları**, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1331

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1333 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları**, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1332

Devlet-i Osmaniye, **Maliye Nezaretince Tertip ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan 1334 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Kanunu ve Esbab-ı Mucibe Layihaları**, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1333

Muhasebe-i Umumiye Kanunu Layihasının Esbab-ı Mucibesi, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1334

IV. İstatistikler (Kitap ve Mecmua)

- Maliye Bakanlığı, **İhsaiyat-ı Maliye: Maliye İstatistikleri 1885–1909**, APK ve Koordinasyon Kurulu Yayını, nr. 2000/357, Ankara 2000
- Maliye Nezareti, **Senelik İhsaiyat-ı Maliye**, Varidat ve Masarif-i Umumiye'yi Muhtevidir, 1326, 2.sene, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1329
- Maliye Nezareti, **Senelik İhsaiyat-ı Maliye**, Varidat ve Masarif-i Umumiye'yi Muhtevidir, 1327, 3.sene, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1330
- Maliye Nezareti, **Tahsisat-ı Umumiye-i Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası**, 1.Sene, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet Şubat 1327
- Maliye Nezareti, **Tahsisat-ı Umumiye-i Natık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası**, 2.Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, Şubat 1328
- Maliye Nezareti İstatistik Şubesi, **Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası**, 4. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul Şubat 1330
- Maliye Nezareti, İstatistik Şubesi, **Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası**, 5. Sene, 12, Duyun-u Umumiye Matbaası, İstanbul Şubat 1331
- Maliye Nezareti, İstatistik Şubesi, **Aylık İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası**, 6.sene, 4–6, Düyun-ı Umumiye Matbaası, Haziran-Ağustos 1332

V. Salnameler

- 1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmanî**, 3.sene, İstanbul 1327
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Selanik Matbaası**, 65.sene, Sene-i Maliye 1326

VI. Talimatname, Nizamname

- Maliye Nezareti'nin **İdare-i Merkeziyesi, Aklamın Vezaifi**, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1326
- Maliye Nezareti Varidat-ı Müdüriyeti Umumiyesine Mahsus **Temettü Vergisi Nizamnamesi**
- Tahakkuk Memurlarının Vezaifi Hakkında Tarifname**, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1327

VII. Süreli Yayınlar

Düstur

Mecelle-i Umur-ı Belediye

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Takvim-i Vekayi

VIII. Kitaplar

- Ahmad, Feroz, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ahmet Fethi (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- Akar, Şevket Kamil. **1876–1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998
- Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, 3.baskı, Ankara 2001
- Akyıldız, Ali. **Para Pul Oldu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- Arabyan, İstipan. **Usul-i Defter-i Mali**, c.2, I.Tab, Darsaadet Kanaat Matbaası, Dersaadet 1331
-, **Usul-i Defter-i Mali**, 3.cilt, İstanbul 1334
- Aynizade Hasan Tahsin, **İlm-i Mali**, Karabet Matbaası, Dersaadet 1330
-, **19.Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi**, Matbaa-i Ebu Ziya, İstanbul 1928
-, “19.Yüzyıl Başından Günümüze Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Yönetimi”, **Osmanlı Dönemi Borsa Ve Mali Sistemi**, M.Ragıp Batumlu (çev.), İ.M.K.B. yay., İstanbul 1990
- Bayır, Ahmet. **Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlı’dan Cumhuriyete)**, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Sayı 1993/12, Ankara 1993
- Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Beydilli, Kemal. **Osmanlı Devleti Tarihi**, Zaman Gazetesi Armağanı, c.1, İstanbul 1999
- Binark, Ermidil Erner. **Şakir Paşa Köşkü-Ahmet Bey ve Şakirler**, Remzi Kitabevi, 3.baskı, İstanbul 2000
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985**, Gerçek Yayınevi, 3.baskı, İstanbul 1990
- Bostancı, M.Naci. **Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996
- Charles Morawitz, **Türkiye Maliyesi**, (der. Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Tetkik Kurulu yay., no. 1978-188, s. 53,55

- Cumberland, W.Wilson, “The Public Treasury”, **Modern Turkey**, The Macmillian Company, New York 1924
- Çavdar, Tefik. **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm II, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı**, İstanbul 2001.
- Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi yayınları, Ankara 1993
- Dumont, Paul ve François Georgeon. **Bir İmparatorluğun Ölümü 1908–1923**, Server Tanilli (çev.), Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, Ekim 1997.
- Duru, Cihan -Kemal Turan ve Abdurrahman Öngöç, **Atatürk Dönemi Maliye Politikası (Mondros’tan Cumhuriyet’e Mali ve Ekonomik Sorunlar)**, c.1, Ankara 1982
- Edip. “Türkiye’nin Maliye Örgütü”, **Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi**, Ragıp Batumlu (çev.) İMKB yay., İstanbul 1990
- Eldem, Edhem. “Osmanlı Devletinin Avrupa İle Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borçlar, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye”, **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006
- Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, TTK yay., VII.dizi-Sa.98, Ankara 1994
-, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK, VII. dizi-Sa. 96, Ankara 1994
- Elmacı, Mehmet Emin. **II. Meşrutiyet’ten Lozan’a Kapitülasyonlar**, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2001
- Erçin, Cezmi. **Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı**, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938
- Erden, Ali Fuad. **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, Alpay Kabacalı (hızl), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003
- Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, 2.baskı, İstanbul 1996
- Feyzioğlu, Bedi Necmeddin,. **Nazari Tatbiki, Mukayeseli Bütçe**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981
- Fulton, L.Bruce. “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (ed. Marian Kent), (çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- Gencer, Mustafa. **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003

- Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken yayınları, İstanbul 2000
- Güran, Tevfik. **19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul 1988
-, **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, Tarihi İstatistikler Dizisi**, Cilt 7, T.C.Başbakanlık D.İ.E., yayın no: 2878, Ankara 2003
-, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1961)**, TTK Basımevi, Ankara 1989
- Gürsoy, Bedri. **Kamusal Maliye-Bütçe**, 2.cilt, A.Ü.S.B.F. yayını no. 481, Ankara 1980
- Hasan Ferid. **Nakit ve İtibarı Mali-Evrak-ı Nakdiye**, 2.cilt, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1334
- Issawi, Charles. **The Economic History of Turkey**, University of Chicago Press, 1980
- Pelin, İ.Fazıl. **Finans İlmi ve Finansal Kanunlar**, c.1, 2.baskı, İ.Ü.İ.F.yayını nr.12, İstanbul 1942
- Kacabalı, Alpay. (hızl.) **Talat Paşa'nın Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003
- Kansu, Aykut. **1908 Devrimi Ayda Erbal** (çev.), 3.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Karaca, Ali. **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993
- Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, IX. cilt, XIII. dizi-Sa.16, TTK, Ankara 1999
- Karaman, Deniz. **Cavid Bey ve Ulu-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Liberte yay., Ankara 2001
- Karamursal, Ziya. **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, TTK yayınları, VIII. dizi-Sa. 11, Ankara 1989
- Kazgan, Gülten. **Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar, İstanbul 1999
- Keyder, Çağlar. **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, Şennur Özdemir (çev.) İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- Kıray, Emine. **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995
- Kömürcan, Kırkor. **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi**, Şirketi Mürebbiye Basımevi, İstanbul 1948

- Kuyucak, Hazım Atıf. **Bütçe**, İ.Ü.F. Neşriyatı, İstanbul 1952
- Kuyucuklu, Nazif. **İktisadi Olaylar Tarihi**, İ.Ü.Yayınları, nr.3600, İstanbul 1990
- Macfie, A.L. **Osmanlı'nın Son Yılları 1908–1923**, Damla Acar, Funda Soysal (çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003
- Maliye Teşkilatı Tarihçesi ve Mevzuatı**, T.C.Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, sayı 1994/3, 2.baskı, Ankara 1994
- Mehmed Cavid, “**Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye’de Neşir ve Tevziine Heyeti Umumice Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur**”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327
-, “**Maliye Nazırı ve Selanik Mebusu Cavid Bey Efendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye’ye Neşir ve Tevziine Heyet-i Umumice Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur**”, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1327
- Mustafa Zühdü, **Vergiler**, Matbaa-yı İlyas, İstanbul 1327
- Noviçev, A.D. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Nabi Dinçer(çev.), Ankara 1979
- Nuri, Celal. **Türk Devrimi**, Özer Ozankaya (Çev.) Kültür Bakanlığı Yayınları, nr. 2799, Ankara 2002
- Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğu’nun en uzun yüzyılı**, İletişim yayınları, 7.baskı 2001
-, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- Osmanlı’dan Günümüze Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı**, c.I, Maliye Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü, Sa. 1998/I, Ankara 1998.
- Öner, Erdoğan. **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, T.C.Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2001/359, Ankara 2001
- Önsoy, Rifat. **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871–1914)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982
- Özyüksel, Murat. **Hicaz Demiryolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000
- Pakalın, M.Zeki, **Maliye Teşkilatı Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, nr. 1977–180/I, c.I, Ankara 1977

- Pamuk, Şevket. **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)**, K Kitaplığı, İstanbul 2003
-, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000 .
-, **Osmanlı Ekonomisi’nde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994
- Parvus Efendi (Alexhander Helphand, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı**, Muammer Sencer (çev.), May Yayınları, İstanbul 1997
- Quataert, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, Ayşe Berktaş (çev.) İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003
-, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş**, Ayşe Berktaş (çev.) 2.baskı, İletişim yay., İstanbul 2003
-, **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2003.
- Ramber, **Devlet-i Aliyye’nin Ahval-i Maliyesi**, tarihsiz.
- Rathman, Lothar. **Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Giriş**, Ragıp Zaraklı (çev.) Gözlem Yayınları, İstanbul 1976
- Sayar, Nihad S. **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, Nr. 281, İstanbul 1977
- Sayın, Abdurrahman Vefik. **Tekâlif Kavaidi**, Maliye Bakanlığı APK yayını, nr.352, Ankara 1999
- Sevimay, Hayri R. **Cumhuriyete Girerken Ekonomi**, Kazancı kitap, İstanbul 1995
- Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, Dergâh yayınları, 6.baskı, İstanbul 1999
- Suvla, Refii-Şükrü, **Cihanda ve Türkiye’de Beynelmilel Tediye Meseleleri**, İÜ Hukuk Fakültesi İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1937
- Süleyman Sudi, **Defter-i Muktesid**,. M.Ali Ünal (çev), Isparta 1996
- Tabakoğlu, Ahmet. **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985
-, **Türk İktisat Tarihi**, 3.baskı, Dergah yayınları, İstanbul 1997
- Toprak, Zafer. **İttihat Terakki ve Cihan Harbi 1914–18**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003
-, **Türkiye’de “Milli İktisat” 1908–1918**, Yurt Yayınları, İstanbul 1982

- Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Arba yayınları, 2.baskı, İstanbul 1996
-, **Hürriyet'in İlanı**, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul 1998
- Türkgeldi, Ali Fuad. **Görüp İşittiklerim**, 4.baskı, TTK, Ankara 1987
- Ubicini, M.A. **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, Cemal Aydın (çev.) Timaş Yayınları, İstanbul 1998
- Uçarol, Rifat. **Siyasi Tarih (1789–1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1994.
- Velay, A.De. **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Damga Matbaası, 1978
- Yeniay, İ.Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1964
- Yılmaz, Faruk. **Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996
- Zürcher, Eriz Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Sanen Gönen (çev.) 16.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003

IX. Makaleler

Abdi Tefvik (Yegül), “Borcumuz ve Tarz-ı Tesviyesi”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/37, 3 Nisan 1918, s.203–206

....., “Ticaret İstatistikleri”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/25, 3 Kanun-i sani/Ocak 1334/1918, s. 9-12

Ahmed Hamdi (Başar) “En Karlı İş”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/40, 1 Mayıs 1334, s. 250-251

....., "Ticaret-i Bahriyemiz", **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 1/15, (16 Teşrin-i evvel/Ekim 1333/1917), s. 237-239

....., “Harp ve Evrak-ı Nakdiye” **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/34, 7 Mart 1334, s.154-157

....., “Harp ve Evrak-ı Nakdiye–2”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/35, 14 Mart 1334, s. 170–174

Ahmed Muhtar, “Muvakkat Bütçe”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 7, s.505-517.

....., “Fevkalade Bütçe”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 7, s.379-395

Ahmed Tarhan, “Bütçeye Dair”, **U.İ.İ.M.**, 2.sene, cilt 1, no: 4/16, s.475-496

Aynizade Hasan Tahsin, “Gümrük Tarifeleri”, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916, s.3-5

Doktor (Anton) Felek, “Almanlar ve Harp İstikrazları”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/42, 22 Mayıs 1334, s.289-291

Akarlı, Engin Deniz, “1872–1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları”, Cavit Tütengil’e Armağan Özel Sayı I, **İ.Ü.İ.F. Dergisi**, İstanbul 1982, s. 225-254

Faik Nüzhet, “Aşar”, **U.İ.İ.M.**, c.3, no: 12, s.433-447

....., “Temettü Vergisi”, **U.İ.İ.M.**, c.1, no: 3, s.289-314

Gökdemir, Raşit. “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, **Yeni Türk Mecmuası**, c.5, sayı 58, 1937, s.1147–1157

....., “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, **Yeni Türk Mecmuası**, c. 5, sayı.57, 1937, s.1104–1112

....., “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvali, Bütçeleri, Hesapları”, **Yeni Türk Mecmuası**, c.5, sayı 59, 1937, s.1194–1202

-, “Eski Osmanlı Devleti’nin Mali Ahvalı”, **Yeni Türk Mecmuası**, c.5, sayı 60, 1937, s.1239–1246
- “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Memur Maaşları” **Yeni Türk Mecmuası**, c.5, sayı 51, 1937, s.840–843
-, “Umumi Harpte Yapılan Mali Tedbirler ve Para İşleri”, **Yeni Türk Mecmuası**, sayı 49, s.738–744
- Güran, Tevfik. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi”, **İÜİFM**, c.49, 60. yıl özel sayı, İstanbul 1998, s.79-95
- Gürsel, Seyfettin. “Osmanlı Dış Borçları”, **TCTA**, c.3, İstanbul 1985, s.672–687
- Kazgan, Haydar. “Düyun-ı Umumiye”, **TCTA**, c.3, İstanbul 1985, s.691–716
- İktisadiyat Mecmuası**, “Memleketimizde Harp Esnasında İstihsalat-ı Maiye”, 2/50, 21 Mart 1333, s.4–5
- M.C. “Harpten Sonra İktisadi Faaliyetler”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 1/22, 13 Kanun-ı evvel/Aralık 1333/1917, s.337–342
-, “İhtikar”, **Ticareti Umumiye Mecmuası**, 1/6, 1 Haziran 1333/1917, s.81-83
-, “İktisadi Siyaset-2”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/25, 3 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.2-4
- Maliye Mecmuası**, “Cumhuriyet Devri Maliyesi”, Damga Matbaası, 1.sene, 3.cilt, sayı 5, 1937, s.2–16
- Mehmed Cavid Bey, “Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no. 8; s.536-553
-, “1327 Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası”, **U.İ.İ.M.**, c.3, no: 11/23, s.1052-1108
-, “1327 Senesi Muvazene-i Umumiyesi Esbab-ı Mucibe Layihası-Esbab-ı Mucibe Layihasından Mâbâd”, **U.İ.İ.M.**, ikinci sene, c.3, no: 12/24, s.1137-1148
-, “Ba’del İnkılab İstikrazlarımız”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 5, 20 Mart 1325, s.1-18
-, “Kanun-ı Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı”, **U.İ.İ.M.**, C.1, No: 1, İstanbul 25 Teşrinievvel 1324, s. 25–33
-, “Neşriyat ve Vakayi İktisadiye-3”, **U.İ.İ.M** 1 Mart 1325, s.570-574
-, “Neşriyat ve Vakayi İktisadiye-4”, **UİİM.**, 20 Nisan 1325, s.123-135

-, “Neşriyat ve Vakayi İktisadiye-5”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 6, 26 Mayıs 1325, s.258-272
-, “Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye-1”, **U.İ.İ.M.**, c.1, no: 2, 12 Kanun-ı Sani, sene 1324, s.269-276
-, “Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye-6”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 7, s.399-413
-, **U.İ.İ.M.**, “Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye-7”, c.2, no: 8, 30 Haziran 1325, s.554-560
-, “Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye”, **U.İ.İ.M.**, c.2, no: 8, s.536-553
-, “Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey’in Hatıraları”, **Tanin**, 21 Ekim 1944.
- Mehmed Nuri, “Mütarekenin Piyasaya Tesiri”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 1/21, 6 Kanun-ı evvel/Aralık 1333/1917, s.329–330
- Mehmet Zeki, “ Temettü Vergisi–2”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/54, 3 Mayıs 1333/1917, s.4-6
-, “Temettü Vergisi”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/52, 19 Nisan 1917, s.3-4
-, “Temettü Vergisi”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/55, 10 Mayıs 1333/1917, s. 4-6
-, “Temettü Vergisi-2”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/54, 3 Mayıs 1333/1917, s.5-7
- Ekinci, Necdet. “İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış”, **Belleten**, c.57, sayı 214, TTK, 1991, s.757-796
- Sayar, Nihad S. “Türkiye Maliye Tarihi”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, c.IX, **İstanbul 1953**
- Pamuk, Şevket. “19.yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, **TCTA**, c.3, İstanbul 1985, s.653-665
- Parvus Efendi, “Türkiye İçin Mali Esaretten Kurtuluş Yolları”, **Bilgi Mecmuası**, sayı 5, Şubat 1329, s.450-477
-, “Türkiye’nin Mali Esareti”, **Bilgi Mecmuası**, sayı 3, Kanun-ı sani 1329, s.225-249
- Quataert, “19.yy’da Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **TCTA**, c.3, İstanbul 1985 s.914–916
-, “19.yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Demiryolları”, **TCTA**, İstanbul 1985, c.6, s.1630-1635

- Shaw, Stanford. “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, **TCTA**, c.4, İstanbul 1985, s.934–946
- Suvla, Refi Şükrü. “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I**, MEB yayınları, İstanbul 1999, s.263-288
- Te Aydın, “İktisadi Muzafferiyet-İstiklal Name-i İmtihani”, **Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, 2/42, 22 Mayıs 1334, s.286–288
- Tekin Alp “Madenlerimiz”, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/41, 26 Kanun-ı sani, 1332, s.1-2
-, “1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistikî”, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/31, 13 Teşrin-i evvel 1332, s.1-3
-, “Gala-i Es’ar ve İhtikar”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/52, 19 Nisan 1333/1917, s.4-5
-, “Gala-i Es’ara Karşı Mücadele”, **İktisadiyat Mecmuası**, 2/56, 24 Mayıs 1333/1917, s.1-3
-, “İktisadi İnkılâp”, **İktisadiyat Mecmuası**, 3/64, 14 Eylül 1334, s.1–3
-, “Mecmuamızın Mesleği, Milli İktisada Doğru”, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916, s.1-2
-, “Yeni Gümrük Tarifesi”, **İktisadiyat Mecmuası**, 1/28, 15 Eylül 1332, s.1-2
- Ticaret-i Umumiye Mecmuası**, “Bütçe Münasebetiyle”, 2/33, 28 Şubat 1334, s.147
-, “İhracat Heyetince 5 Teşrin-i sani 1333 Tarihinden Gaye-i Şubat 1333 Tarihine Kadar Bazı Eşya İçin Tayin Olunan İhraç Fiyatıyla Bunlardan Alınacak İhraç Rüsumunu Mutazammın Cetveldir.” 1/17, 8 Teşrin-i Sani/Kasım 1333/1917, s.271–272
-, “İstikraz-ı Dâhili Etrafında”, 2/40, 1 Mayıs 1334, s. 260–262.
-, “İstikraz-ı Dâhili Etrafında”, 2/41, 15 Mayıs 1334, s.274–275
-, “Maliye Nazırı Cavid Bey’in avanslar hakkında Meclis-i Mebusan’da Beyanatı”, 2/26, 10 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.25–27
-, “Maliye Nazırı Cavid Bey’in Hazine Bonoları Hakkında Meclis-i Mebusan’a Beyanatı”, , 2/28, 24 Kanun-ı sani/Ocak 1334/1918, s.71–72
-, “Maliye Nazırı Cavid Beyefendinin Avanslar Hakkında Meclis-i Mebusan’da Beyanatı”, 1/24, 27 Kanun-ı evvel Aralık 1333/1917, s.383-384

-, “Maliye Nazırı Cavid Beyefendinin Meclis-i Mebusan’da Beyanatı”,
1/23, 20 Kanun-i evvel/Aralık 1333/1917, s.361–363
-, “Taşra Piyasaları”, 2/39, 17 Nisan 1334, s.243–248
-, “Yeni Dâhili İstikraz”, 2/38, 10 Nisan 1334, s.225–226
- Zühdü, “Bütçe Hakkının Tarihi”, **UİİM.**, 2.sene, c.1, no: 3/15, s.399-413